พระไตรปิฎกและอรรถกถา แปล

พระสุตตันตปิฎก

ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ

ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล

พิมพ์ครั้งที่ ๑/๒๕๔๖	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๒/๒๕๕๒	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๓/๒๕๕๒	จำนวน	๑,๐๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๔/๒๕๕๓	จำนวน	๑,๐๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๕/๒๕๕๔	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๖/๒๕๕๕	จำนวน	๑,๐๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๗/๒๕๕๖	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๘/๒๕๕๗	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๙/๒๕๕๗	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๐/๒๕๕๘	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๑/๒๕๕๙	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๒/๒๕๕๙	จำนวน	๑,๐๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๓/๒๕๖๑	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๔/๒๕๖๒	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๕/๒๕๖๔	จำนวน	๕๐๐	เล่ม
พิมพ์ครั้งที่ ๑๖/๒๕๖๔	จำนวน	๕๐๐	เล่ม

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

๑๒๙ หมู่ ๓ ถ. ศาลายา-นครชัยศรี ต. ศาลายา

อ. พุทธมณฑล จ. นครปฐม ๗๓๑๗๐

โทร. ๐-๒๒๘๐-๑๐๘๕, ๐-๒๖๖๒๙-๑๔๑๗ ต่อ ๑๐๖

คำนำ

เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปีแห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถาแปลเป็นภาษาไทย โดยเรียกชื่อตามชื่อของแต่ละปิฎกว่า "พระวินัยปิฎกและอรรถกถาแปล" "พระสูตรและอรรถกถาแปล" "พระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาแปล" ความเป็นมาของการจัดพิมพ์ครั้งนั้นมีรายละเอียดปรากฏในราชกุญปการานุสรณ์ และคำนำในการพิมพ์ครั้งแรก ซึ่งได้จัดพิมพ์ไว้ตอนต้นพระคัมภีร์แล้ว

ครั้นพุทธศักราช ๒๕๔๖ เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก (สุวฑฺฒนมหาเถร) องค์นายกกรรมการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ทรงเจริญพระชนมายุ ๙๐ พรรษา นับเป็นมงคลวโรกาสอันสำคัญวาระหนึ่ง ซึ่งคณะรัฐบาลในฐานะผู้แทนของปวงพุทธศาสนิกชนชาวไทยทั้งฝ่ายบรรพชิตและฝ่ายคฤหัสถ์ ได้จัดงานเฉลิมฉลองขึ้นระหว่างวันที่ ๑-๗ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๔๖ ณ วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพมหานคร

การทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระมหากรุณาธิคุณโปรดรับไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์ ยังความปลาบปลื้มยินดีแก่พุทธศาสนิกชน

และต่างน้อมสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณครั้งนี้เป็นล้นพ้นหาที่สุดมิได้

เนื่องในวโรกาสอันสำคัญนี้ มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ได้จัดทำโครงการชำระพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งได้จัดพิมพ์ขึ้นครั้งแรกในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปีแห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช ๒๕๒๕ เพื่อให้มีความครบถ้วนสมบูรณ์ยิ่งขึ้น และจัดพิมพ์ขึ้นใหม่เพื่อถวายเป็นพระกุศลเฉลิมพระเกียรติแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ในฐานะที่ทรงเป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต และทรงเป็นนายกกรรมการมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

โครงการชำระพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลในครั้งนี้ ได้เริ่มดำเนินการมาตั้งแต่วันที่ ๒๓ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๕๔๔ โดยมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ ได้ตั้งคณะกรรมการดำเนินการขึ้นคณะหนึ่ง ประกอบด้วยกรรมการผู้ทรงคุณวุฒิทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์จำนวน ๑๔ ท่าน และคณะทำงานจำนวน ๑๕ ท่าน มีพระพรหมมุนี (จุนท์ พฺรหฺมคุตฺโต) วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นประธานกรรมการอำนวยการโครงการฯ

การตรวจชำระครั้งนี้ ได้ดำเนินการในส่วนที่สำคัญ คือ

๑. ตรวจทานคำแปลภาษาไทยของพระบาลีและอรรถกถาให้ครบถ้วนตามต้นฉบับภาษาบาลี โดยใช้พระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐเป็นหลัก

๒. ข้อความในส่วนใดที่ปรากฏชัดเจนว่า ไม่ตรงความหมายตามพระบาลีหรือตกหล่น ก็แก้ไขและเพิ่มเติมให้ตรง ครบถ้วน ทั้งทำเชิงอรรถชี้แจงประกอบไว้เป็นที่หมาย

๓. ในส่วนอรรถกถา ซึ่งฉบับเดิมยกคำแปลบาลีเป็นบทตั้งโดยไม่มีคำแปลเป็นภาษาไทยกำกับไว้นั้น ในการชำระครั้งนี้ ได้แก้ไขเป็นยกคำแปลภาษาไทยเป็นบทตั้ง และวงเล็บคำบาลีกำกับไว้ ทั้งนี้เพื่อให้สมกับที่เป็นฉบับแปลเป็นภาษาไทย และเพื่อเป็นการเอื้อประโยชน์แก่ผู้

อ่านที่ไม่มีความรู้ในภาษาบาลีจะได้อ่านและเข้าใจความหมายได้สะดวกขึ้น ส่วนคำบาลีที่ไม่มีความหมายในเชิงธรรมะ ก็ยังคงยกคำบาลีเป็นบทตั้งอย่างเดิม

๔. ปรับปรุงคำแปลภาษาไทยให้อ่านเข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้อ่านทั่วไปที่ไม่มีความรู้ในภาษาบาลี

๕. จัดทำดรรชนีค้นคำและค้นเรื่องของแต่ละเล่มให้ละเอียดขึ้น เพื่อสะดวกแก่การศึกษาค้นคว้า

ในการตรวจชำระครั้งนี้ คณะกรรมการตรวจชำระมีความเห็นต้องกันว่า ควรเปลี่ยนชื่อจากเดิมที่เรียกว่า "พระวินัยปิฎกและอรรถกถาแปล พระสูตรและอรรถกถาแปล พระอภิธรรมปิฎกและอรรถกถาแปล" เป็น "พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย" เพื่อให้สอดคล้องกับฉบับภาษาบาลีที่นิยมเรียกกันว่า "พระไตรปิฎก ฉบับสยามรัฐ" จนเป็นที่คุ้นกันทั่วไป ส่วนจำนวนเล่มซึ่งฉบับเดิมมีจำนวน ๙๑ เล่ม เห็นควรคงไว้ตามเดิม เพราะเป็นที่รู้จักของผู้อ่านทั่วไปอยู่แล้ว

เมื่อการตรวจชำระเสร็จสิ้นตามโครงการแล้ว คณะสงฆ์คณะธรรมยุตและมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ เห็นเป็นโอกาสอันดีที่จะได้สนองพระเดชพระคุณและเฉลิมพระเกียรติเจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช (สุวฑฺฒนมหาเถร) ในฐานะที่ทรงเป็นองค์สกลมหาสังฆปริณายก ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุต และทรงเป็นองค์นายกกรรมการมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ จึงได้จัดพิมพ์พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งได้รับการตรวจชำระในครั้งนี้จำนวน ๑,๐๐๐ จบ โดยการร่วมบริจาคของมูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ และพุทธศาสนิกชนทั่วไป น้อมเกล้าถวายเป็นพระกุศลและถวายพระพรแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆ-

ปริณายก (สุวฑฒนมหาเถร) สำหรับทรงประทานแจกไปไว้ตามพระอารามต่าง ๆ และสถานศึกษาที่สำคัญ ๆ เพื่อประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธศาสนาและเผยแพร่พระพุทธศาสนาสืบไป

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ พิจารณาเห็นว่า พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลที่ได้ตรวจชำระและจัดพิมพ์ขึ้นใหม่ในวโรกาสดังกล่าวแล้ว เป็นสิ่งที่เป็นคุณประโยชน์ต่อการศึกษาพระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง สมควรที่จะได้จัดพิมพ์เผยแพร่ให้กว้างขวางยิ่งขึ้น จึงได้จัดพิมพ์ขึ้นอีกส่วนหนึ่งสำหรับเผยแพร่แก่ประชาชนผู้สนใจทั่วไป

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับนี้ ในส่วนที่จัดพิมพ์น้อมถวายแด่เจ้าพระคุณสมเด็จพระสังฆราช จำนวน ๑,๐๐๐ จบ และในส่วนที่มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ จัดพิมพ์ขึ้นสำหรับเผยแพร่แก่ประชาชนทั่วไปนั้น มีส่วนที่แตกต่างกันอยู่บ้างเล็กน้อย กล่าวคือเมื่อเล่มใดที่จัดพิมพ์เมื่อคราวงานฉลองพระชนมายุ ๙๐ พรรษานั้น มีข้อผิดพลาดในการพิมพ์ เช่นข้อความตกหล่น เลขหน้าสลับกันเป็นต้น ในการจัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่ครั้งนี้ จึงได้แก้ไขให้ถูกต้อง และจัดพิมพ์เล่มนั้นขึ้นใหม่ทดแทนเล่มที่ผิดพลาดนั้น

และอีกส่วนหนึ่งที่จัดทำเพิ่มเติมขึ้นในการจัดพิมพ์เพื่อเผยแพร่ครั้งนี้คือ เพิ่มหัวเรื่องสำหรับบางเรื่องที่ของเดิมไม่ได้ทำไว้ หรือหัวเรื่องเดิมใช้ทับคำภาษาบาลี ก็ใส่คำแปลภาษาไทยเพิ่มขึ้น

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยฯ หวังเป็นอย่างยิ่งว่า พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลฉบับตรวจชำระใหม่ จักอำนวยประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธศาสนา และสืบต่ออายุพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสถาพรยิ่ง ๆ ขึ้นไป

มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย
ในพระบรมราชูปถัมภ์

ราชคุณูปการานุสรณ์
(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

ตลอดกาลอันยาวนานในโฉมหน้าประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา จำเดิมแต่พระพุทธศาสนาได้อุบัติขึ้นในโลก พระพุทธศาสนาจะเจริญหรือเสื่อมมีส่วนผูกพันอยู่กับสถาบันพระมหากษัตริย์ตลอดมา ยุคใดที่พระมหากษัตริย์ทรงยกย่องนับถือพระพุทธศาสนา ทรงเป็นพุทธมามกะและทรงเป็นพุทธศาสนูปถัมภก ยุคสมัยนั้นจะเป็นยุคทองของพระพุทธ-ศาสนา แต่ยุคใดที่พระมหากษัตริย์ไม่สนพระราชหฤทัยในพระพุทธศาสนา หรือทรงเป็นปฏิปักษ์ต่อพระพุทธศาสนา ยุคสมัยนั้นพระพุทธศาสนาจะตกต่ำและเสื่อมไปโดยลำดับ จนถึงอันตรธานไปจากประเทศนั้น แม้แต่ที่ดินแดนที่เป็นพุทธภูมิ

สำหรับประเทศไทยจัดว่าเป็นประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาที่มีโชคดีที่สุดในบรรดาประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาด้วยกันในโลกนี้ เพราะตลอดกาลอันยาวนานของประวัติศาสตร์ชาติไทยนั้น สถาบันพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนาเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันตลอดมา จนบางครั้งพระมหากษัตริย์ทรงดำรงพระองค์ประหนึ่งทรงเป็นเจ้าของพระพุทธ-ศาสนาทีเดียว ทรงให้การอุปถัมภ์บำรุงพระพุทธศาสนาทุก ๆ ด้าน ทั้งด้านศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนสถาน ศาสนพิธี ยามที่พระพุทธศาสนาประสบภัยอันตรายทั้งจากภายในและภายนอก สถาบันหลักที่ขจัดปัดเป่าภยันตรายแก่พระพุทธศาสนาก็คงเป็นสถาบันพระมหากษัตริย์นั่นเอง งานบริหารพระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์ก็ทรงถือเป็นพระราชภาระที่จะทรง

รับผิดชอบ ด้วยทรงประกาศเป็นพระบรมราชโองการบ้าง พระราชบัญญัติบ้าง เพื่อให้งานบริหารพระพุทธศาสนาดำเนินไปด้วยดี คราใดที่มีปัญหาเหลือบ่ากว่าแรงที่คณะสงฆ์จะจัดการได้ พระมหากษัตริย์จะทรงขจัดปัดเป่าปัญหาเหล่านั้นให้

หลังจากกรุงศรีอยุธยาเสียแก่ข้าศึก พระพุทธศาสนายิ่งได้รับความสนพระราชหฤทัยจากพระมหากษัตริย์เป็นอย่างสูง แม้แต่การกู้ชาติของสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระองค์ก็ได้ทรงแสดงน้ำพระราชหฤทัยที่จงรักภักดีต่อพระพุทธศาสนาให้ปรากฏไว้ตอนหนึ่งว่า

"อันตัวฟอชื่อว่าพระยาตาก ทนทุกข์ยากกู้ชาติพระศาสนา
ถวายแผ่นดินให้เป็นพุทธบูชา แด่ศาสนาสมณะพระพุทธโคดม
ให้ดำรงคงถ้วนห้าพันปี สมณพราหมณ์ชีปฏิบัติแต่พอสม
สมถวิปัสสนาฟอนิยม ถวายบังคมรอยบาทพระศาสดา"

อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า แม้แต่งานกู้ชาติก็ทรงกระทำเพื่อเป็นพุทธบูชา ทรงปรารถนาที่จะให้ประเทศไทยเป็นดินแดนของพระพุทธศาสนาตลอดไป

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงแสดงให้เห็นถึงน้ำพระราชหฤทัยของพระองค์ที่ทรงมีต่อพระพุทธศาสนา โดยทรงให้ความสำคัญแก่พระราชภาระที่ทรงมีต่อพระพุทธศาสนาเป็นประการสำคัญที่สุด ตามนัยแห่งพระราชปณิธานที่ว่า

"ตั้งใจจะอุปถัมภก ยอยกพระพุทธศาสนา
ป้องกันขอบขัณฑเสมา รักษาประชาชนและมนตรี"

ด้วยพระราชปณิธานข้อนี้ พระมหากษัตริย์ในพระราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ทรงให้ความสำคัญแก่พระพุทธศาสนา โดยทรงเป็นพุทธศาสนิกที่เคร่งครัดในศาสนธรรม ทรงเป็นเอกอัครศาสนูปถัมภกที่ทรงกระทำทุกอย่างเพื่อความดำรงอยู่อย่างมั่นคงของพระพุทธศาสนา จนถึงทรงผนึกสถาบันหลักของชาติ พระพุทธศาสนา พระมหากษัตริย์ให้เป็นอันหนึ่ง

อันเดียวกัน ด้วยสัญญลักษณ์คือธงไตรรงค์ จนประเทศไทยเป็นประเทศเดียวในโลกที่นับถือพระพุทธศาสนา และนำพุทธศักราชมาใช้ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในด้านศาสนธรรม คือพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ตลอดถึงปกรณ์พิเศษต่าง ๆ ที่ได้ดำรงสืบต่อกันมาจากอดีตถึงปัจจุบันล้วนได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะพระมหากษัตริย์ไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน สำหรับพระไตรปิฎกซึ่งเป็นพระคัมภีร์หลักนั้น ได้มีการรวบรวม ชำระ แปล และจัดพิมพ์ ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์มาตลอด งานสำคัญที่เกี่ยวกับพระไตรปิฎกในเมืองไทยจากอดีตถึงปัจจุบัน แบ่งออกเป็น ๕ ยุคสำคัญ ๆ คือ

ประมาณ พ.ศ. ๒๐๒๐ มีการชำระและจารพระไตรปิฎกลงในใบลาน กระทำที่เมืองเชียงใหม่ สมัยพระเจ้าติโลกราช

พ.ศ. ๒๓๓๑ ชำระและจารลงในใบลานที่กรุงเทพมหานคร กระทำในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ซึ่งเป็นผลงานที่ต่อเนื่องมาจากการรวบรวมพระไตรปิฎกในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชที่สูญหายไปในสมัยกรุงศรีอยุธยาแตก

พ.ศ. ๒๔๓๑ - ๒๔๓๖ มีการชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกออกมาเป็นรูปเล่ม กระทำที่กรุงเทพมหานคร ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในครั้งนั้นพิมพ์ได้ถึง ๓๙ เล่ม

พ.ศ. ๒๔๖๘ - ๒๔๗๓ อันเป็นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นสมบูรณ์เป็น ๔๕ เล่ม จำนวน ๑,๕๐๐ จบ พระราชทานไปในพระราชอาณาจักร ๒๐๐ จบ พระราชทานแก่ประเทศต่าง ๆ ที่เป็นมิตร ๔๕๐ จบ อีก ๘๕๐ จบพระราชทานแก่ผู้บริจาคทรัพย์ที่ขอรับหนังสือพระไตรปิฎก ทำให้คัมภีร์พระไตรปิฎกแพร่หลายออกไปกว้างขวางมากยิ่งขึ้น

เมื่อมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

มหิตลาธิเบศรรามาธิบดี จักรีนฤบดินทร สยามินทราธิราช บรมนาถบพิตร รัชกาลที่ ๙ แห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ งานเกี่ยวกับพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกระดับ ได้รับพระมหากรุณาสนับสนุนส่งเสริมในด้านการชำระ การแปลออกสู่ภาษาไทย และการพิมพ์ออกมาเป็นรูปเล่ม โดยสถาบันที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนาในรูปแบบต่าง ๆ สมบูรณ์ที่สุดตั้งแต่พระพุทธศาสนาแผ่เข้ามาสู่ดินแดนอันเป็นประเทศไทยในปัจจุบันเมื่อสองพันกว่าปีที่แล้วมา

สำหรับมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ ซึ่งได้ทำหน้าที่เผยแผ่พระพุทธศาสนาในด้านการพิมพ์คัมภีร์ และตำราทางพระพุทธศาสนา ได้พิมพ์พระไตรปิฎก อรรถกถา และพระคัมภีร์อื่น ๆ มาโดยลำดับ

เนื่องในวโรกาสฉลองกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี ได้จัดแปลพระไตรปิฎก อรรถกถา เป็นภาษาไทย และพิมพ์รวมไว้ในเล่มเดียวกันเป็นจำนวนหนังสือ ๙๑ เล่ม

ด้วยความสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ ทั้งที่เป็นส่วนพระองค์และที่สถาบันพระมหากษัตริย์มีต่อพระพุทธศาสนา มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ด้วยความร่วมมือของสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ได้จัดสร้างพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล จำนวน ๕๐๐ ชุด โดยมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์สร้าง ๔๐๐ ชุด สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาลสร้าง ๑๐๐ ชุด น้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายเพื่อพระราชทานแก่สถาบันการศึกษา อาราม และมิตรประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนา ตามพระราชอัธยาศัย ด้วยความจงรักภักดี กตัญญูกตเวที ในพระเดชพระคุณ และปิติโสมนัสเป็นล้นพ้นที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ทรงเจริญพระชนมพรรษาด้วยสวัสดียิ่งมาครบ ๕ รอบพระนักษัตร ในวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ เป็นวโรกาสมหาอุดมมงคลโดยแท้แก่สถาบันสำคัญทั้ง ๓ คือสถาบันชาติ ศาสนา

พระมหากษัตริย์ และแก่จิตใจพสกนิกรทั่วหน้า

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล หวังว่าพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล ที่พร้อมกันสร้างน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายในครั้งนี้ จักเป็นถาวรกรรมที่อำนวยประโยชน์ในด้านการสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา สามารถสร้างประโยชน์และเกื้อกูลความสุขแก่ชาวโลก ผู้ศึกษาและปฏิบัติ ตามเป้าหมายในการเสด็จอุบัติของพระผู้มีพระภาคเจ้า และในการประดิษฐานพระพุทธศาสนาของพระพุทธองค์ ทั้งจักเป็นการเพิ่มพูนพระทานบารมี ทั้งส่วนพระอามิสทานและพระธรรมทาน ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐอีกส่วนหนึ่งด้วย

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์ และสำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล ขอน้อมเกล้าน้อมกระหม่อมถวายพระพรชัยมงคล ขอพระราชทานอัญเชิญพุทธานุภาพ ธรรมานุภาพ สังฆานุภาพ อันเป็นอานุภาพสูงสุดจริง ได้รักษาพระผู้ทรงมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ ให้ทรงถึงซึ่งความเกษมสุข ทรงถึงซึ่งความเจริญในธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าแสดงแล้ว เสด็จสถิตผ่องแผ้วยั่งยืนไกลในพระนพปฏลมหาเศวตฉัตร แห่งพระมหาจักรีบรมราชวงศ์ ได้ทรงเป็นหลักชัยก่อให้เกิดความเกษมสวัสดีมีสุขแห่งสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถและพระราชวงศ์ ประเทศชาติร่มเย็นเป็นสุข เจริญรุ่งเรืองอุดมสมบูรณ์ พร้อมด้วยความมีธรรม มีสัมมาทิฏฐิของรัฐบาล ข้าราชการทหาร ตำรวจ พลเรือน และราษฎรทั้งหลายทั้งปวง.

มหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
สำนักงานสลากกินแบ่งรัฐบาล

คำนำ
(ในการพิมพ์ครั้งแรก)

พระพุทธวจนะ คือพระไตรปิฎก รวมเป็นศาสนธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า จัดเป็นองค์ ๙ คือ

สุตตะ ได้แก่อุภโตวิภังค์ นิทเทส ขันธกะ ปริวาร พระสูตรต่าง ๆ มีมงคลสูตรเป็นต้น

เคยยะ คือพระสูตรที่ประกอบด้วยคาถาทั้งหมด

เวยยากรณะ คือพระอภิธรรมปิฎกทั้งหมด พระสูตรที่ไม่มีคาถาและพระพุทธวจนะที่ไม่ได้จัดเข้าในองค์ ๘ ได้ชื่อว่าเวยยากรณะทั้งหมด

คาถา คือพระธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วน ๆ ที่ไม่มีชื่อว่าสูตรในสุตตนิบาต

อุทาน คือพระสูตร ๘๒ สูตรที่พระพุทธเจ้าทรงเปล่งด้วยโสมนัสญาณ

อิติวุตตกะ พระสูตร ๑๑๐ สูตร ที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า ข้อนี้สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้

ชาตก เป็นการแสดงเรื่องในอดีตชาติของพระพุทธเจ้า มีอปัณณกชาดกเป็นต้น มีทั้งหมด ๕๕๐ เรื่อง

อัพภูตธรรม คือพระสูตรที่ปฏิสังยุตด้วยอัจฉริยอัพภูตธรรมทั้งหมด

เวทัลละ คือระเบียบคำที่ผู้ถามได้ความรู้แจ้งและความยินดีแล้ว

ถามต่อ ๆ ขึ้นไป ดังจูฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร และสักกปัญหสูตร เป็นต้น

พระพุทธวจนะเหล่านี้ โดยสภาพแห่งธรรมแล้ว เป็นสัจธรรมที่ทรงแสดงว่า เป็นธรรมที่ลึกซึ้ง รู้ได้ยาก รู้ตามเห็นตามได้ยาก สงบประณีต ไม่อาจจะรู้ได้ด้วยการตรึก ละเอียด เป็นธรรมอันบัณฑิตจะรู้ได้ เพราะสภาวะแห่งธรรมมีลักษณะดังกล่าว จึงต้องชี้แจงให้เกิดความเข้าใจทั้งโดยอรรถะและพยัญชนะ เพื่อให้สามารถยังรู้ธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริงในเรื่องนั้น ๆ

เนื่องจากพื้นเพอัธยาศัยของคนเตกต่างกันในด้านต่าง ๆ ซึ่งทรงอุปมาไว้เหมือนดอกบัว ๔ เหล่า พระพุทธเจ้าจึงทรงมีวิธีในการแสดงธรรมตามอาการสอนธรรมของพระองค์ ๓ ประการ คือ

๑. ทรงสอนให้ผู้ฟังรู้ยิ่งเห็นจริง ในสิ่งที่ควรรู้ควรเห็น

๒. ทรงแสดงธรรมมีเหตุที่ผู้ฟังอาจตรองตามให้เห็นจริงได้

๓. ทรงแสดงธรรมเป็นอัศจรรย์ คือผู้ปฏิบัติตามจะได้รับประโยชน์ตามสมควรแก่การประพฤติปฏิบัติ

แต่เพราะพระพุทธเจ้าทรงประกอบด้วยปาฏิหาริย์ ทรงฉลาดในโวหาร เพราะทรงเป็นเจ้าแห่งธรรม ก่อนจะทรงแสดงธรรมแก่ใคร ทรงตรวจสอบภูมิหลังด้านต่าง ๆ ของคนเหล่านั้นด้วยพระญาณแล้ว ผลจากการฟังในพุทธสำนักจึงไม่มีปัญหาว่า คนฟังจะไม่เข้าใจ ผลจากการฟังธรรมสมัยพุทธกาลจึงมีความอัศจรรย์

หลังจากพระพุทธเจ้าปรินิพพานไปแล้ว ทรงตั้งพระธรรมวินัยไว้เป็นพระศาสดาแทนพระองค์ ธรรมที่ทรงแสดงไว้ยังเป็นเช่นเดิม แต่ระดับสติปัญญา บารมี ความสนใจในธรรมของคนเปลี่ยนแปลงไป ทำให้การตีความพระธรรมวินัยตามความเข้าใจของตนเองเกิดขึ้น จนทำให้สูญเสียความเสมอกันในด้านศีลและทิฐิครั้งแล้วครั้งเล่า บางสมัยเกิดแตกแยกกันเป็นนิกายต่าง ๆ ถึง ๑๘ นิกาย

พระอรรถกถาจารย์ผู้ทราบพุทธาธิบาย ทั้งโดยอรรถะและพยัญชนะแห่งพระพุทธวจนะ เพราะการศึกษาจำต้องสืบต่อกันมาตามลำดับ มีฉันทะอุตสาหะอย่างสูงมาก ได้อรรถาธิบายพระพุทธวจนะในพระไตรปิฎก ส่วนที่ยากแก่การเข้าใจ ให้เกิดความเข้าใจง่ายขึ้นสำหรับผู้ศึกษาและปฏิบัติ ความสำคัญแห่งคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาจึงมีลดหลั่นกันลงมา คือ

๑. **พระสูตร** คือพระพุทธวจนะที่เรียกว่า พระไตรปิฎก ทั้งพระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก

๒. **สุตตานุโลม** คือคัมภีร์ที่พระอรรถกถาจารย์รจนาขึ้น อธิบายข้อความที่ยากในพระไตรปิฎก

๓. **อาจริยวาท** วาทะของอาจารย์ต่าง ๆ ตั้งแต่ชั้นฎีกา อนุฎีกา และบุรพาจารย์ในรุ่นหลัง

๔. **อัตโนมติ** ความคิดเห็นของผู้พูด ผู้แสดงธรรมในพระพุทธ-ศาสนา

ในกาลต่อมา มีการอธิบายธรรมประเภทอาจริยวาท คือถือตามที่อาจารย์ของตนสอนไว้ กับอัตโนมติ ว่าไปตามมติของตนกันมากขึ้น ทั้งนี้อาจจะเป็นเพราะคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่เป็นหลักสำคัญ คือพระไตรปิฎกและอรรถกถามีไม่แพร่หลาย อรรถกถาส่วนมากยังคงเป็นภาษาบาลี คนมีฉันทะในภาษาบาลีน้อยลง สำนวนภาษาบาลีที่แปลออกมาแล้วยากต่อการทำความเข้าใจของคนที่ไม่ได้ศึกษามาก่อน ขาดกัลยาณมิตรที่เป็นสัตบุรุษในพระพุทธศาสนาเป็นต้น

การอธิบายธรรมที่เป็นผลจากการตรัสรู้ของพระอรหันตสัมมาสัม-พุทธเจ้านั้นเป็นอันตรายมาก เพราะโอกาสที่จะเข้าใจผิด พูดผิด ปฏิบัติผิด มีได้ง่าย พระไตรปิฎกเป็นเหมือนรัฐธรรมนูญ กฎหมายทั่วไปจะขัดแย้งกับกฎหมายรัฐธรรมนูญไม่ได้ฉันใด การอธิบายธรรมขัดแย้งกับพระไตรปิฎก พุทธศาสนิกชนที่ดีย่อมถือว่าทำไม่ได้เช่นกันฉันนั้น

เพื่อให้พระพุทธวจนะอันปรากฏในพระไตรปิฎกแพร่หลายออกมา

ในรูปภาษาไทย และให้เกิดความรู้ความเข้าใจพระพุทธศาสนา ตรงตามหลักที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและที่พระอรรถกถาจารย์อธิบายไว้ จะได้เกิดทิฏฐิสามัญญตา ความเสมอกันในด้านทิฐิ และสีลสามัญญตา ความเสมอกันในด้านศีล ของชาวพุทธทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ มหามกุฏราชวิทยาลัยจึงได้จัดให้มีการแปลพระไตรปิฎกและอรรถกถาขึ้น โดยมีหลักในการทำงานดังต่อไปนี้

๑. นำเอาพระสูตรและอรรถกถาแห่งพระสูตรนั้น ๆ มาพิมพ์เชื่อมต่อกันไป เพื่อช่วยให้ท่านที่ไม่เข้าใจข้อความในพระสูตร สามารถหาคำตอบได้จากอรรถกถาในเล่มเดียวกัน

๒. เนื่องจากพระวินัยปิฎกเป็นเรื่องของพระภิกษุสามเณรโดยเฉพาะ อรรถกถาพระวินัยได้แปลกันมากแล้ว พระอภิธรรมปิฎกก็ได้แปลแพร่หลายแล้วพร้อมทั้งอรรถกถา แต่มีการศึกษากันในวงจำกัด การทำงานในคราวแรก จึงเริ่มที่พระสุตตันตปิฎกก่อน โดยเรียงตามลำดับนิกาย

๓. ในการแปลนั้น กำหนดให้ข้อความเป็นภาษาไทยมากที่สุด ในขณะเดียวกันต้องมองเห็นศัพท์ภาษาบาลีด้วย เพื่อช่วยให้คนที่ไม่ได้ศึกษาภาษาบาลีอ่านเข้าใจ และนักศึกษาภาษาบาลีได้หลักในการสอบทานเทียบเคียง

๔. คณะกรรมการผู้ทำงานได้คัดเลือกท่านที่มีความชำนิชำนาญในภาษาบาลี มีความรักงาน มีความเสียสละ พร้อมที่จะทำงานเพื่อเป็นพุทธบูชา

๕. ผลงานที่จะพิมพ์ขึ้นตามลำดับนั้น พยายามหาท่านผู้ใจบุญช่วยเสียสละรับเป็นเจ้าภาพในการพิมพ์แต่ละเล่ม เมื่อพิมพ์เสร็จแล้วจัดจำหน่ายด้วยราคาเกินทุนที่ใช้พิมพ์เพียงเล็กน้อยเท่านั้น เพื่อให้ผู้มีความสนใจทั่ว ๆ ไปสามารถหาซื้ออ่านได้

งานเหล่านี้จะดำเนินไปโดยลำดับตามกำลังทรัพย์และกำลังศรัทธาของท่านที่เห็นผลประโยชน์จากงานนี้จะให้การสนับสนุน

มหามกุฏราชวิทยาลัยหวังว่า งานแปลพระไตรปิฎก อรรถกถา และปริวรรตอรรถกถาแต่ละเล่ม คงอำนวยประโยชน์ให้แก่พระพุทธศาสนา ภิกษุ สามเณร ท่านพุทธศาสนิกชนผู้สนใจในหลักธรรม และคงเป็นถาวรกรรมอันอำนวยประโยชน์ได้นานแสนนาน

งานในคราวแรกนี้ อาจจะมีความผิดพลาดบกพร่องอยู่บ้าง ซึ่งหวังว่าคงได้รับความเมตตากรุณาชี้แนะจากท่านผู้รู้ทั้งหลาย เพื่อปรับปรุงแก้ไขให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในโอกาสต่อไป

มหามกุฏราชวิทยาลัย ต้องการให้พระคัมภีร์เล่มนี้เป็นอนุสรณ์เนื่องในวโรกาสครบ ๒๐๐ ปี แห่งราชวงศ์จักรีกรุงรัตนโกสินทร์อีกด้วย

ขออานุภาพแห่งพระรัตนตรัย ได้ดลบันดาลให้ท่านผู้สนับสนุนในการแปล ปริวรรต ให้ทุนพิมพ์และซื้อพระคัมภีร์แปลเล่มนี้ และเล่มอื่น ๆ จงประสบความเจริญในธรรมอันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้ดีแล้วโดยทั่วกัน.

มหามกุฏราชวิทยาลัย

๒๕๒๗

คำชี้แจง

คัมภีร์อรรถกถา เป็นคัมภีร์ที่รวมคำอธิบายเกี่ยวกับพระไตรปิฎกที่ท่านโบราณาจารย์ได้อธิบายขยายความไว้ โดยการยกเอาศัพท์บ้าง วลีบ้าง ประโยคบ้าง ในพระไตรปิฎกที่เห็นว่าควรอธิบายเพิ่มเติม หรือที่เนื้อความยังไม่กระจ่างชัด มาตั้งเป็นหัวข้อหรือบทตั้ง แล้วอธิบายขยายความเท่าที่เห็นว่าควรอธิบาย หรือเพิ่มเติมเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับศัพท์ วลี หรือประโยคนั้นให้ชัดเจนขึ้น เพื่อผู้ศึกษาพระไตรปิฎกในส่วนนั้นจะได้เข้าใจ หรือได้รู้เรื่องราวประกอบละเอียดพิสดารขึ้น ซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อการเข้าใจธรรมะ เรื่องราว เหตุการณ์อันเป็นที่มาหรือเกี่ยวข้องกับธรรมะข้อนั้นในพระไตรปิฎกได้กระจ่างแจ้งยิ่งขึ้น

ฉะนั้น คัมภีร์อรรถกถา หรือเรียกกันสั้น ๆ ว่า อรรถกถา จึงมีประโยชน์ต่อการอ่าน หรือการศึกษาพระไตรปิฎกเป็นอย่างมาก เพราะช่วยไขความในส่วนที่เป็นปัญหา และช่วยเพิ่มเติมเรื่องราวเนื้อหาบางเรื่องบางตอนที่อาจจะไม่ได้บันทึกไว้ในพระไตรปิฎกให้สมบูรณ์ขึ้น

แต่ในขณะเดียวกัน คัมภีร์อรรถกถาก็มิได้มีเฉพาะคำอธิบายศัพท์ วลี หรือประโยคต่าง ๆ ในพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่ท่านอรรถกถาจารย์ทั้งหลายยังได้แสดงทรรศนะทางธรรมและอื่น ๆ ของท่านมากบ้างน้อยบ้างไว้ในคัมภีร์นั้น ๆ ด้วย

ฉะนั้น คัมภีร์อรรถกถาจึงเป็นแหล่งความรู้ทางพระพุทธศาสนาที่สำคัญ รองลงมาจากพระไตรปิฎก และใช้เป็นหลักฐานอ้างอิงกันอย่างแพร่หลายในการศึกษาพระพุทธศาสนา

ลักษณะการอธิบายพระไตรปิฎกที่ปรากฏในคัมภีร์อรรถกถานั้น ไม่ได้นำเอาทุกสูตรหรือทุกเรื่องในพระไตรปิฎกมาอธิบาย แต่นำเอาคำบางศัพท์ บางวลี หรือบางประโยคในสูตรหรือเรื่องนั้น ๆ มาอธิบายเท่าที่พระอรรถกถาจารย์ท่านเห็นว่าควรอธิบายเพิ่มเติมเท่านั้น ฉะนั้น บางสูตรหรือบางเรื่องในพระไตรปิฎกจึงไม่มีคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา หรือเรียกย่อ ๆ ว่า ไม่มีอรรถกถา เพราะพระอรรถกถาจารย์ท่านเห็นว่าเนื้อหาหรือถ้อยคำสำนวนในสูตรหรือเรื่องนั้น "ตื้น" คือง่ายหรือเข้าใจได้ง่าย

คัมภีร์อรรถกถา อันเป็นคำอธิบายพระไตรปิฎกทั้งหมดมีดังนี้

๑. วินัยปิฎก ซึ่งมี ๘ เล่ม มีอรรถกถาชื่อ สมันตปาสาทิกา

๒. สุตตันตปิฎก ซึ่งมี ๒๕ เล่ม มีอรรถกถาดังนี้

- ทีฆนิกาย (๓ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ สุมังคลวิลาสินี
- มัชฌิมนิกาย (๓ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ ปปัญจสูทนี
- สังยุตตนิกาย (๕ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ สารัตถปกาสินี
- อังคุตตรนิกาย (๕ เล่ม) มีอรรถกถาชื่อ มโนรถปูรณี
- ขุททกนิกาย (๙ เล่ม) มีอรรถกถาดังนี้
  - ขุททกปาฐะ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถโชติกา
  - ธรรมบท มีอรรถกถาชื่อ ธัมมปทัฏฐกถา
  - อุทาน มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - อิติวุตตกะ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - สุตตนิบาต มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถโชติกา
  - วิมานวัตถุ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - เปตวัตถุ มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - เถรคาถา มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี
  - เถรีคาถา มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

- ชาดก มีอรรถกถาชื่อ ชาตกัฏฐกถา
- มหานิทเทส มีอรรถกถาชื่อ สัทธัมมปัชโชติกา
- จูฬนิทเทส มีอรรถกถาชื่อ สัทธัมมปัชโชติกา
- ปฏิสัมภิทามรรค มีอรรถกถาชื่อ สัทธัมมปกาสินี
- อปทาน มีอรรถกถาชื่อ วิสุทธชนวิลาสินี
- พุทธวงศ์ มีอรรถกถาชื่อ มธุรัตถวิลาสินี
- จริยาปิฎก มีอรรถกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี

๓. อภิธรรมปิฎก ซึ่งมี ๑๒ เล่ม มีอรรถกถาดังนี้

- ธรรมสังคณี มีอรรถกถาชื่อ อัฏฐสาลินี
- วิภังค์ มีอรรถกถาชื่อ สัมโมหวิโนทนี
- อีก ๕ คัมภีร์ที่เหลือคือ ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถา-วัตถุ ยมก ปัฏฐาน มีอรรถกถารวมกันชื่อ ปรมัตถทีปนี บางแห่งเรียก ปัญจปกรณัฏฐกถา

พระไตรปิฎกทั้ง ๔๕ เล่ม มีคัมภีร์อรรถกถารวม ๒๓ คัมภีร์ หรือ ๒๓ เล่ม โดยอรรถกถาหลายคัมภีร์หรือหลายเล่มมีชื่อซ้ำกันบ้าง

พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลที่จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ครั้งนี้ มีข้อควรชี้แจงเพิ่มเติมนอกเหนือจากที่ได้กล่าวไว้แล้วในคำนำ เพื่อความเข้าใจในการใช้อีกบางประการดังนี้

๑. ในส่วนของอรรถกถาที่ได้จัดพิมพ์ต่อท้ายแต่ละสูตรหรือแต่ละวรรคนั้น **คำหรือข้อความจากพระไตรปิฎกที่นำมาเป็นบทตั้ง จะพิมพ์ด้วยอักษรตัวหนา เพื่อให้ผู้อ่านทราบว่า อรรถกถาตอนนั้น ๆ กำลังอธิบายพระบาลีคำใดหรือข้อความใดในพระไตรปิฎก**

๒. เมื่อต้องการทราบว่า เรื่องนั้น ๆ หรือคำนั้น ๆ มีอยู่ในเล่มนั้น ๆ หรือไม่ วิธีค้นหา ขั้นต้นให้ตรวจดูสารบาญในเล่มนั้น ๆ เพราะสารบาญจะบอกไว้สั้น ๆ ว่า สูตรใดว่าด้วยเรื่องอะไร หากหาคำหรือเรื่องที่ต้องการไม่พบในสารบาญ ให้ตรวจดูที่ดรรชนีท้ายเล่ม ซึ่งจะ

มีบัญชีคำสำคัญ ๆ และบัญชีเรื่องสำคัญ ๆ เรียงไว้ตามลำดับอักษร

๓. ในกรณีที่ต้องการค้นหาเรื่องต่าง ๆ โดยทราบมาก่อนแล้วว่าอยู่ในพระไตรปิฎกบาลีเล่มใด ข้อใด ให้ค้นหาในพระไตรปิฎกและอรรถกถาแปลเล่มที่ชื่อตรงกัน แล้วดูตามเลขข้อซึ่งจะตรงกัน

๔. ชื่อคัมภีร์และเลขข้อในคัมภีร์ตามที่กล่าวนี้ หมายถึงชื่อคัมภีร์และเลขข้อในพระไตรปิฎกบาลีฉบับสยามรัฐเท่านั้น ทั้งนี้เพราะพระไตรปิฎกฉบับอื่นอาจมีการจัดเลขข้อต่างออกไป

๕. ตัวเลขในวงเล็บขาเดียว เช่น ๑] ที่กำกับไว้หน้าข้อความย่อหน้าใหม่ ในส่วนที่เป็นอรรถกถา บอกให้รู้ว่า เป็นข้อความที่อธิบายเรื่องราวข้อ [๑] ในพระไตรปิฎก แต่ที่ใส่วงเล็บขาเดียวไว้เพื่อเป็นที่หมายรู้ว่า ข้อความตรงนี้เป็นอรรถกถาที่กำลังอธิบายเรื่องราวในข้อ [๑] ของพระไตรปิฎก หากใส่วงเล็บ ๒ ขาเกรงว่าผู้อ่านจะเข้าใจผิดว่าเป็นข้อความในพระไตรปิฎก

เลขในวงเล็บขาเดียวนี้ อาจมีลำดับไม่ต่อเนื่องกัน เช่น ๑] แล้วอาจข้ามไป ๔], ๘] ที่เป็นดังนี้ แสดงว่า ข้อความในพระไตรปิฎกในข้อที่ไม่ปรากฏนั้น อรรถกถาไม่ได้นำมาอธิบายไว้

๖. การค้นคำบางคำซึ่งอาจใช้อักขรวิธีหลายอย่าง เช่น คำว่า กรรมฐาน กัมมัฏฐาน ทิฏฐิ ทิฐิ จิตตสิกขา จิตสิกขา เมื่อค้นหาที่คำหนึ่งไม่พบ ควรค้นหาดูอีกคำหนึ่ง

๗. คำใกล้เคียงกัน เช่น กรรม กรรมดี กรรมชั่ว จิต จิตสกปรก จิตสะอาด บุญ บุญกรรม เมื่อค้นหาคำหนึ่งไม่พบ ควรค้นหาดูอีกคำที่ใกล้เคียงกัน.

อักษรย่อชื่อคัมภีร์

๑. บาลีพระไตรปิฎก

วิ. มหาวิ.	วินัยปิฎก	มหาวิภังค์
วิ. ภิกฺขุนี.	วินัยปิฎก	ภิกขุนีวิภังค์
วิ. มหา.	วินัยปิฎก	มหาวรรค
วิ. จุลฺล.	วินัยปิฎก	จุลวรรค
วิ. ปริ.	วินัยปิฎก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวรรค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวรรค
ม. มู.	มัชฌิมนิกาย	มูลปัณณาสก์
ม. ม.	มัชฌิมนิกาย	มัชฌิมปัณณาสก์
ม. อุ.	มัชฌิมนิกาย	อุปริปัณณาสก์
สํ. ส.	สังยุตตนิกาย	สคาถวรรค
สํ. นิ.	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค
สํ. ข.	สังยุตตนิกาย	ขันธวารวรรค
สํ. สฬา.	สังยุตตนิกาย	สฬายตนวรรค
สํ. มหา.	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค
องฺ. เอก.	อังคุตตรนิกาย	เอกนิบาต
องฺ. ทุก.	อังคุตตรนิกาย	ทุกนิบาต
องฺ. ติก.	อังคุตตรนิกาย	ติกนิบาต

องฺ. จตุกฺก.	อังคุตตรนิกาย จตุกกนิบาต
องฺ. ปญฺจก.	อังคุตตรนิกาย ปัญจกนิบาต
องฺ. ฉกฺก.	อังคุตตรนิกาย ฉักกนิบาต
องฺ. สตฺตก.	อังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต
องฺ. อฏฺฐก.	อังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต
องฺ. นวก.	อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต
องฺ. ทสก.	อังคุตตรนิกาย ทสกนิบาต
องฺ. เอกาทสก.	อังคุตตรนิกาย เอกาทสกนิบาต
ขุ. ขุ.	ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ
ขุ. ธ.	ขุททกนิกาย ธรรมบท
ขุ. อุ.	ขุททกนิกาย อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุททกนิกาย อิติวุตตกะ
ขุ. สุ.	ขุททกนิกาย สุตตนิบาต
ขุ. วิมาน.	ขุททกนิกาย วิมานวัตถุ
ขุ. เปต.	ขุททกนิกาย เปตวัตถุ
ขุ. เถร.	ขุททกนิกาย เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุททกนิกาย เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุททกนิกาย ชาตก
ขุ. มหา.	ขุททกนิกาย มหานิทเทส
ขุ. จูฬ.	ขุททกนิกาย จูฬนิทเทส
ขุ. ปฏิ.	ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค
ขุ. อป.	ขุททกนิกาย อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุททกนิกาย พุทธวงศ์
ขุ. จริยา.	ขุททกนิกาย จริยาปิฎก
อภิ. สงฺ.	อภิธรรมปิฎก ธรรมสังคณี
อภิ. วิ.	อภิธรรมปิฎก วิภังค์

อภิ. ธา.	อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธรรมปิฎก ปุคคลบัญญัติ
อภิ. ก.	อภิธรรมปิฎก กถาวัตถุ
อภิ. ย.	อภิธรรมปิฎก ยมก
อภิ. ป.	อภิธรรมปิฎก ปัฏฐาน

คัมภีร์ที่อ้าง คือพระไตรปิฎกบาลี ฉบับสยามรัฐ พุทธศักราช ๒๕๓๘ เลขท้ายอักษรย่อ คือ **เล่มที่/ข้อ/หน้า**

เช่น **องฺ. ติก. ๒๐/๕๙๙/๑๘๖** หมายถึง **คัมภีร์อังคุตตรนิกาย ติกนิบาต เล่มที่ ๒๐ ข้อ ๕๙๙ หน้า ๑๘๖**

๒. อรรถกถา

คัมภีร์ที่อ้าง คือ อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย พุทธศักราช ๒๕๓๕ ใช้อักษรย่อพระไตรปิฎกบาลีในข้อ ๑ ตามด้วย **อ.** แล้วจึงตามด้วย **เล่ม/หน้า** เช่น **สํ. ส. อ. ๑๐/๑๒๓** หมายถึง **อรรถกถาสังยุตตนิกาย สคาถวรรค เล่มที่ ๑๐ หน้า ๑๒๓**

๓. คัมภีร์พิเศษ

วิสุทฺธิ. คือ **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**

มิลินฺท. คือ **คัมภีร์มิลินทปัญหา**

หนังสืออ้างอิงนอกจากนี้ บอกชื่อหนังสือไว้แล้ว

พระสุตตันตปิฎก

ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ

สารบัญ

เรื่อง	ข้อ/หน้า
คำนำ	(๑)
สรณคมน์ในขุททกปาฐะ	
ว่าด้วยการถึงพระรัตนตรัย	๑/๑
อรรถกถาขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ	๒
คำปรารภพระคัมภีร์	๒
การกำหนดขุททกปาฐะ	๓
นิทานโสธนะ	๖
๑. อรรถกถาพระรัตนตรัย	๘
การชี้แจงเรื่องพระพุทธะ	๘
ชี้แจงเรื่องสรณคมน์และผู้ถึงสรณคมน์	๑๐
แสดงสรณคมน์ขาด ไม่ขาด และผล	๑๒
แสดงสรณะที่ควรถึง	๑๓
ชี้แจงสรณะคือพระธรรมและพระสงฆ์	๑๖
อธิบายเหตุในการกำหนดตามลำดับ	๑๘
ประกาศด้วยข้ออุปมา	๑๙
สิกขาบท ๑๐ ในขุททกปาฐะ	๒/๒๒
๒. อรรถกถาสิกขาบท	๒๓
หัวข้อปาฐะว่าด้วยสิกขาบท	๒๓
กำหนดความแปลกกันของสิกขาบททั่วไป	๒๔

เรื่อง	ข้อ/หน้า
ชี้แจงบททั่วไป	๒๕
พรรณนา ๕ สิกขาบทช้างต้น	๒๗
วินิจฉัยสิกขาบทอย่างเดียวกันและต่างกันเป็นต้น	๒๙
พรรณนา ๕ สิกขาบทหลัง	๔๑
ทวัตติงสาการ ในฐกปาฐะ	๓/๔๖
๓. อรรถกถาทวัตติงสาการ	๔๖
พรรณนาการสัมพันธ์แห่งบท	๔๖
อสุภภาวนา	๔๙
เกสา ผม	๕๒
โลมา ขน	๕๓
นขา เล็บ	๕๔
ทนฺตา ฟัน	๕๕
ตโจ หนัง	๕๖
มํส เนื้อ	๕๘
นหารุ เอ็น	๕๙
อฏฺฐิ กระดูก	๖๑
อฏฺฐิมิญฺชํ เยื่อในกระดูก	๖๔
วกฺกํ ไต	๖๕
หทยํ หัวใจ	๖๖
ยกนํ ตับ	๖๗
กิโลมกํ พังผืด	๖๘
ปิหกํ ม้าม	๖๘
ปปฺผาสํ ปอด	๖๙
อนฺตํ ไส้ใหญ่	๗๐
อนฺตคุณํ ไส้น้อย	๗๐
อุทริยํ อาหารใหม่	๗๑

เรื่อง	ข้อ/หน้า
กรีส อาหารเก่า (อุจจาระ)	๗๓
มตฺถลุงคํ มันในสมอง	๗๔
ปิตฺตํ ดี	๗๕
เสมหํ เสลด	๗๖
ปุพฺโพ น้ำเหลือง	๗๗
โลหิตํ เลือด	๗๗
เสโท เหงื่อ	๗๘
เมโท มันข้น	๗๙
อสฺสุ น้ำตา	๘๐
วสา มันเหลว	๘๑
เขโฬ น้ำลาย	๘๒
สิงฆานิกา น้ำมูก	๘๓
ลสิกา ไขข้อ	๘๔
มุตฺตํ มูตร (ปัสสาวะ)	๘๕
ปกิณณกนัย	๙๒
เบ็ดเตล็ด	๙๒
สามเณรปัญหาในขุททกปาฐะ	๔/๙๕
๔. อรรถกถากุมารปัญหา	๙๕
อัตถุปปัตติ เหตุเกิดเรื่อง	๙๕
ประโยชน์ของการวางบทตั้ง	๙๖
พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่า ๑	๙๗
พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่า ๒	๑๐๐
พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่า ๓	๑๐๑
พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่า ๔	๑๐๓
พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่า ๕	๑๐๕
พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่า ๖	๑๐๖

เรื่อง	ข้อ/หน้า
พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่า ๗	๑๐๘
พรรณนาปัญหาว่าอะไรเอ่ยชื่อว่า ๘	๑๑๐
พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่า ๙	๑๑๒
พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ยชื่อว่า ๑๐	๑๑๔
มงคลสูตรในขุททกปาฐะ	๕/๑๑๖
๕. อรรถกถามงคลสูตร	๑๑๘
ประโยชน์แห่งบทตั้ง	๑๑๘
กถาพรรณนาปฐมมหาสังคายนา	๑๑๘
พรรณนาปาฐะว่า เอวํ เป็นต้น	๑๓๒
แก้บท เม	๑๓๕
แก้บท สุตํ	๑๓๕
แก้อรรถบท เอกํ และ สมยํ	๑๓๙
แก้อรรถบท ภควา	๑๔๒
แก้บท วิภตฺตวา	๑๔๖
แก้บท ภตฺตวา	๑๔๗
แก้บท ภเวสุ วนฺตคมน	๑๔๗
แก้บท สาวตฺถิยํ วิหรติ	๑๔๘
แก้อรรถบท เชตวเน	๑๕๐
แก้อรรถบท อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม	๑๕๐
แก้ อภิกฺกนฺต ศัพท์	๑๕๓
แก้อรรถบท เกวลกปฺปา	๑๕๕
เรื่องมูลเหตุเกิดมงคลปัญหา	๑๕๙
พรรณนาคาถาว่า พหู เทวา	๑๖๔
พรรณนาคาถาว่า อเสวนา จ	๑๖๖
พรรณนาคาถาว่า ปฏิรูปเทสวาโส จ	๑๗๖
พรรณนาคาถาว่า พาหุสจฺจญฺจ	๑๗๙

เรื่อง	ข้อ/หน้า
พรรณนาคาถาว่า มาตาปิตุอุปฏฐานำ	๑๘๒
พรรณนาคาถาว่า ทานญฺจ	๑๘๖
พรรณนาคาถาว่า อารตี	๑๘๙
พรรณนาคาถาว่า ตารโว จ	๑๙๑
พรรณนาคาถาว่า ชนฺตี จ	๑๙๗
พรรณนาคาถาว่า ตโป จ	๒๐๐
พรรณนาคาถาว่า ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ	๒๐๓
พรรณนาคาถาว่า เอตาทิสานิ	๒๐๔
รัตนสูตรในขุททกปาฐะ	
ว่าด้วยรัตนอันประณีต	๗/๒๐๘
อรรถกถารัตนสูตร	๒๑๒
ประโยชน์แห่งบทตั้ง	๒๑๒
เรื่องกรุงเวสาลี	๒๑๒
การนิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้า	๒๑๕
พรรณนาคาถาว่า ยานีธ	๒๒๐
พรรณนาคาถาว่า ตสฺมา หิ	๒๒๓
พรรณนาคาถาว่า ยงฺกิญฺจิ	๒๒๖
พรรณนาคาถาว่า ขยं วิราคं	๒๓๙
พรรณนาคาถาว่า ยมฺพุทฺธเสฏฺโฐ	๒๔๐
พรรณนาคาถาว่า เย ปุคฺคลา	๒๔๒
พรรณนาคาถาว่า เย สุปฺปยุตฺตา	๒๔๕
พรรณนาคาถาว่า ยถินฺทขีโล	๒๔๗
พรรณนาคาถาว่า เย อริยสจฺจานิ	๒๔๙
พรรณนาคาถาว่า สหาวสฺส	๒๕๐
พรรณนาคาถาว่า จตูหปาเยหิ	๒๕๒
พรรณนาคาถาว่า กิญฺจาปิ โส	๒๕๔

เรื่อง	ข้อ/หน้า
พรรณนาคาถาว่า วนปฺปคุมฺเพ	๒๕๖
พรรณนาคาถาว่า วโร วรญฺญู	๒๕๘
พรรณนาคาถาว่า ขีณํ	๒๖๐
พรรณนา ๓ คาถาว่า ยานีธ เป็นต้น	๒๖๒
ติโรกุฑฑสูตรในขุททกปาฐะ	
ว่าด้วยการให้ส่วนบุญแก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว	๘/๒๖๘
อรรถกถาติโรกุฑฑสูตร	๒๗๐
ประโยชน์แห่งการตั้งพระสูตร	๒๗๐
กถาอนุโมทนา	๒๗๐
พรรณนาคาถาที่ ๑	๒๗๖
พรรณนาคาถาที่ ๒	๒๗๗
พรรณนาคาถาที่ ๓	๒๗๙
การพรรณนาคาถาที่ ๔ สัมพันธ์กับคาถาที่ ๓	๒๘๐
พรรณนาตอนปลายของคาถาที่ ๔ สัมพันธ์กับตอนต้นของคาถาที่ ๕	๒๘๑
พรรณนาตอนปลายของคาถาที่ ๕ สัมพันธ์กับตอนต้นของคาถาที่ ๖	๒๘๒
พรรณนาตอนปลายของคาถาที่ ๖ สัมพันธ์กับคาถาที่ ๗	๒๘๖
พรรณนาสองคาถาคือคาถาที่ ๘ และคาถาที่ ๙	๒๘๗
พรรณนาคาถาที่ ๑๐	๒๘๘
พรรณนาคาถาที่ ๑๑	๒๘๙
พรรณนาคาถาที่ ๑๒	๒๙๐
พรรณนาคาถาที่ ๑๓	๒๙๑
นิธิกัณฑสูตรในขุททกปาฐะ	๙/๒๙๓
อรรถกถานิธิกัณฑสูตร	๒๙๕
เหตุตั้งพระสูตร	๒๙๕

เรื่อง	ข้อ/หน้า
เหตุเกิดพระสูตร	๒๙๕
พรรณนาคาถาที่ ๑	๒๙๖
พรรณนาคาถาที่ ๒	๒๙๘
พรรณนาคาถาที่ ๓	๒๙๙
พรรณนาคาถาที่ ๔ และที่ ๕	๓๐๐
พรรณนาคาถาที่ ๖	๓๐๑
พรรณนาคาถาที่ ๗	๓๐๓
พรรณนาคาถาที่ ๘	๓๐๔
พรรณนาคาถาที่ ๙	๓๐๖
พรรณนาคาถาที่ ๑๐	๓๐๗
พรรณนาคาถาที่ ๑๑	๓๐๙
พรรณนาคาถาที่ ๑๒	๓๑๒
พรรณนาคาถาที่ ๑๓	๓๑๓
พรรณนาคาถาที่ ๑๔	๓๑๔
พรรณนาคาถาที่ ๑๕	๓๑๕
พรรณนาคาถาที่ ๑๖	๓๑๖
เมตตสูตรในขุททกปาฐะ	
ว่าด้วยการแผ่เมตตาในสัตว์ทั้งปวง	๑๐/๓๑๘
อรรถกถาเมตตสูตร	๓๒๐
ประโยชน์ของการตั้งสูตร	๓๒๐
การชำระนิทาน	๓๒๑
พรรณนาคาถาที่ ๑	๓๒๕
พรรณนาคาถาที่ ๒	๓๓๐
พรรณนาคาถาที่ ๓	๓๓๔
พรรณนาคาถาที่ ๔	๓๓๖
พรรณนาคาถาที่ ๕	๓๓๘

เรื่อง	ข้อ/หน้า
พรรณนาคาถาที่ ๖	๓๔๐
พรรณนาคาถาที่ ๗	๓๔๑
พรรณนาคาถาที่ ๘	๓๔๑
พรรณนาคาถาที่ ๙	๓๔๓
การพรรณนาคาถาที่ ๑๐	๓๔๕
นิคมกถา	๓๔๗
ตรรชนี	๓๔๙

พระสุตตันตปิฎก

ขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

สรณคมน์ในขุททกปาฐะ

ว่าด้วยการถึงพระรัตนตรัย

[๑] ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ.

แม้ครั้งที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ แม้ครั้งที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ แม้ครั้งที่ ๒ ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ.

แม้ครั้งที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ แม้ครั้งที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ แม้ครั้งที่ ๓ ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ.

สรณคมน์ จบ

ปรมัตถโชติกา

อรรถกถาขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ

ขอนอบน้อมแด่พระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น

คำปรารภพระคัมภีร์

นิเทศนี้ว่า

ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ
ข้าพเจ้าถึงพระธรรมเป็นสรณะ
ข้าพเจ้าถึงพระสงฆ์เป็นสรณะ

แม้วาระที่ ๒ ที่ ๓ ก็เหมือนกัน นิเทศอธิบายเรื่องการถึงพระสรณตรัยนี้ เป็นข้อต้นของคัมภีร์ขุททกปาฐะ.

บัดนี้ เพื่อเปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายซึ่งเนื้อความแห่งบาลีนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวอธิบายข้อนี้ ด้วยอรรถกถาขุททกปาฐะ ชื่อว่าปรมัตถโชติกา

ข้าพเจ้าไหว้พระรัตนตรัย ที่สูงสุดแห่งวัตถุทั้งหลายที่ควรไหว้แล้ว จักทำการพรรณนาความแห่งขุททกปาฐะบางปาฐะ. การพรรณนานี้ อันข้าพเจ้าผู้รู้พระศาสนาน้อยทำได้ยากยิ่ง เพราะขุททกปาฐะมีอรรถลึกซึ้งก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น เพราะเหตุที่ข้อวินิจฉัยของท่านบุรพาจารย์ยังมีอยู่เป็นนิตย์ถึงวันนี้ และ

นวังคสัตถุศาสน์ยังดำรงอยู่อย่างเดิม ฉะนั้น ข้าพเจ้าจะอาศัยนวังคสัตถุศาสน์และข้อวินิจฉัยของบุรพาจารย์นี้ จึงปรารถนาจะพรรณนาความ ด้วยความเคารพอย่างมากในพระสัทธรรม ไม่ใช่ประสงค์จะยกตน ไม่ประสงค์จะข่มท่าน. ขอท่านทั้งหลายจงตั้งใจสดับการพรรณนาความนั้น เทอญ.

การกำหนดขุททกปาฐะ

เพราะข้าพเจ้ากล่าวไว้ในคำปรารภนั้นว่า **จักทำการพรรณนาความแห่งขุททกปาฐะบางปาฐะ.** ข้าพเจ้าจำต้องกำหนดขุททกปาฐะทั้งหลายเสียก่อน แล้วจึงจักทำการพรรณนาความภายหลัง เอกเทศส่วนหนึ่งของขุททกนิกาย ชื่อว่า ขุททกะ. เอกเทศส่วนหนึ่งของนิกายทั้ง ๕ ชื่อขุททกนิกาย. ว่าโดยธรรมและโดยอรรถ คัมภีร์เหล่านั้นมี ๕ นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย และขุททกนิกาย ชื่อว่า **นิกาย ๕**.

บรรดานิกายทั้ง ๕ นั้น พระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น ชื่อว่า **ทีฆนิกาย**. จริงดังที่ท่านกล่าวว่า

นิกายที่รวบรวมพระสูตร ๓๔ สูตร ๓ วรรค ชื่อว่า **ทีฆนิกาย** อนุโลมที่ ๑.

พระสูตร ๑๕๒ สูตร มีมูลปริยายสูตรเป็นต้น ชื่อว่า **มัชฌิมนิกาย**.

พระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น ชื่อวา **สังยุตตนิกาย**.

พระสูตร ๙,๕๕๗ สูตร มีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้น ชื่อว่า **อังคุตตร-**

นิกาย.

ขุททกปาฐะ ธรรมบท อุทาน อิติวุตตกะ สุตตนิบาต วิมานวัตถุ เปตวัตถุ เถรคาถา เถรีคาถา ชาดก นิทเทส ปฏิสัมภิทา อปทาน พุทธวงศ์ จริยาปิฎก พระพุทธพจน์ที่เหลือ เว้นวินัยปิฎก และอภิธรรมปิฎก หรือนิกาย ๕ ชื่อว่า **ขุททกนิกาย**.

เหตุไร นิกายนี้ ท่านจึงเรียกว่า **ขุททกนิกาย**. เหตุเป็นที่รวมเป็นที่อยู่ของหมวดธรรมเล็ก ๆ จำนวนมาก. จริงอยู่ การรวมกันอยู่ ท่านเรียกว่า **นิกาย**. ว่าโดยศาสนาและโดยโลก ในข้อนี้ มีสาธกเป็นต้นอย่างนี้ คือ ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตมองไม่เห็นหมู่สัตว์หมู่หนึ่งอื่นที่วิจิตรเหมือนอย่างหมู่สัตว์ดิรัจฉานเลย.* หมู่กษัตริย์โปณิกะ หมู่กษัตริย์จิกขัลลิกะ. เอกเทศส่วนหนึ่งของขุททกนิกายนั้น มีดังนี้ หมวดธรรมเล็ก ๆ ที่นับเนื่องในพระสุตตันตปิฎกเหล่านี้ มุ่งหมายที่จะเปิดเผยจำแนก ทำให้ง่าย โดยอรรถ ขุททกปาฐะ ๙ ประการ คือ สรณะ สิกขาบท ทวัตติงสาการ กุมารปัญหา (สามเณรปัญหา) มงคลสูตร รัตนสูตร ติโรกุฑฑสูตร นิธิกัณฑสูตร และเมตตสูตร เป็นข้อต้นของหมวดธรรมเล็ก ๆ แม้เหล่านั้น โดยอาจารย์ต่อมายกขึ้นสู่ทางการบอกการสอน มิใช่โดยเป็นคำที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้.

จริงอยู่ คาถา ๒ คาถานี้ ว่า

เราแสวงหาช่างผู้ทำเรือนคืออัตภาพ เมื่อไม่พบ ได้ท่องเที่ยวไปแล้วสิ้นสงสารนับด้วยชาติมิใช่น้อย ความเกิดบ่อย ๆ เป็นทุกข์.

แน่ะช่างผู้ทำเรือนคืออัตภาพ เราพบท่านแล้ว ท่านจักทำเรือนคืออัตภาพของเราอีกไม่ได้ กระดูกซี่โครงของท่าน เราหักทั้งหมดแล้ว ยอดแห่งเรือนคืออวิชชา เรารื้อแล้ว จิตของเราถึงพระนิพพานแล้ว เพราะ

---

* ส ข ๑๗/๒๕๘/๑๘๔

เราได้บรรลุธรรมเป็นที่สิ้นตัณหาทั้งหลายแล้ว

ชื่อว่าเป็นพระปฐมพุทธวจนะแม้ทั้งหมด โดยเป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้. ที่ชื่อว่าพระปฐมพุทธวจนะนั้น ก็โดยที่ตรัสทางพระมนัส มิใช่ทรงเปล่งพระวาจาตรัส. ส่วนพระคาถานี้ว่า

เมื่อใด ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์ผู้มีเพียรเพ่งอยู่ เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้น ย่อมสิ้นไป เพราะมารู้ชัดธรรมพร้อมทั้งเหตุ.

ชื่อว่าเป็นพระปฐมพุทธดำรัส โดยที่เป็นพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเปล่งพระวาจาตรัส. เพราะฉะนั้น ขุททกปาฐะ ๙ ประเภทนี้ใด ชื่อว่าเป็นข้อต้นของหมวดธรรมเล็ก ๆ เหล่านั้น เราจะเริ่มพรรณนาความแห่งขุททกปาฐะนั้นตั้งแต่ต้นไป.

นิทานโสธนะ

การชำระคำเริ่มต้น

วาจานี้ว่า **พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ**
ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ
สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ

เป็นข้อต้นของคำเริ่มต้นนั้น. หัวข้อพรรณนาความของคำเริ่มต้นนั้น มีดังนี้

> **พระรัตนตรัย ใครกล่าว กล่าวที่ไหน กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุไร อนึ่ง ที่มิได้ตรัสไว้มาแต่แรก เพราะเหตุไรในที่นี้จึงว่า ตรัสไว้เป็นข้อแรก จำต้องชำระคำเริ่มต้น ต่อจากนั้นไปในคำเริ่มต้น ก็จะชี้แจงเรื่องพระพุทธะ เรื่องการถึงสรณะ และเรื่องบุคคลผู้ถึงสรณะ จะแสดงการขาดการไม่ขาดแห่งสรณคมน์ทั้งผล ทั้งสรณะที่ควรถึง แม้ใน ๒ สรณะ มี ธมฺมํ สรณํ เป็นต้น ก็รู้กันแล้วว่ามีนัยอย่างนี้ จะอธิบายเหตุในการกำหนดโดยลำดับ และจะประกาศพระรัตนตรัยนั้น ด้วยข้ออุปมาทั้งหลาย.**

บรรดาคาถาเหล่านั้น คาถาแรก ก่อนอื่น มีปัญหา ๕ ข้อ คือ

๑. พระรัตนตรัยนี้ใครกล่าว
๒. กล่าวที่ไหน
๓. กล่าวเมื่อไร
๔. กล่าวเพราะเหตุไร
๕. อนึ่ง ที่พระตถาคตมิได้ตรัสไว้มาแต่แรก เพราะเหตุไร ในที่นี้จึงว่าตรัสไว้เป็นข้อแรก.

จะวิสัชนาปัญหาทั้ง ๕ ข้อนั้น.

ปัญหาว่า **ใครกล่าว** วิสัชนาว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ไม่ใช่พระสาวก ไม่ใช่เหล่าฤษี ไม่ใช่เทวดากล่าว.

ปัญหาว่า **กล่าวที่ไหน** วิสัชนาว่า ที่อิสิปตนมิคทายวัน กรุงพาราณสี.

ปัญหาว่า **กล่าวเมื่อไร** วิสัชนาว่า เมื่อท่านพระยสะบรรลุพระอรหัตพร้อมกับสหายทั้งหลาย เมื่อพระอรหันต์ ๖๑ องค์ กระทำการแสดงธรรมในโลก เพื่อประโยชน์สุขแก่ชนจำนวนมาก.

ปัญหาว่า **กล่าวเพราะเหตุไร** วิสัชนาว่า เพื่อบรรพชาและเพื่ออุปสมบท. อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ก็แลอุปสัมปทาเปกขะอันภิกษุพึงให้บรรพชา อุปสมบทอย่างนี้ ข้อแรกให้ปลงผมและหนวด ให้ครองผ้ากาสายะ ให้ทำผ้าห่มเฉวียงบ่า ให้ไหว้เท้าภิกษุทั้งหลาย ให้นั่งกระหย่ง ให้ประคองอัญชลี (ประนมมือ) พึงสอนให้ว่าตามอย่างนี้ว่า พุทฺธํ สรณํ คจฺฉามิ, ธมฺมํ สรณํ คจฺฉามิ, สงฺฆํ สรณํ คจฺฉามิ.**[๑]

ปัญหาว่า **เพราะเหตุไรในที่นี้จึงว่าตรัสไว้เป็นข้อแรก** วิสัชนาว่า เพราะเหตุที่เทพและมนุษย์ พากันเข้าสู่พระศาสนาด้วยเป็นอุบาสกบ้าง เป็นบรรพชิตบ้าง โดยทางนี้ ฉะนั้น จึงควรรู้ว่า นวังคสัตถุศาสน์นี้ท่านบุรพาจารย์ทั้งหลายรวบรวมไว้ด้วยปิฎกทั้ง ๓ ยกขึ้นสู่ทางการบอกการสอน จึงว่าตรัสเป็นข้อแรกในทุททกปาฐะนี้ เพราะเป็นทางเข้าสู่พระศาสนา.

นิทานโสธนะ ชำระแล้ว

---

๑. วิ. มหา. ๔/๑๑๘/๑๖๘.

๑. อรรถกถาพระรัตนตรัย*

การชี้แจงเรื่องพระพุทธะ

บัดนี้ คำใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **จะชี้แจงเรื่องพระพุทธะ เรื่องการถึงสรณะ และเรื่องบุคคลผู้ถึงสรณะ** ในคำนั้น สัตว์พิเศษ ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะบัญญัติอาศัยขันธสันดานที่ถูกอบรมด้วยการบรรลุอนุตตรวิโมกข์ ซึ่งเป็นนิมิตแห่งพระญาณอันอะไร ๆ ขัดขวางมิได้ในธรรมทั้งปวง หรือเพราะบัญญัติอาศัยการตรัสรู้เองยิ่งซึ่งสัจจะ อันเป็นปทัฏฐานแห่งพระสัพพัญญุตญาณ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> **พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้นใด เป็นพระสยัมภู (เป็นเอง) ไม่มีอาจารย์ ตรัสรู้ยิ่งพร้อมด้วยพระองค์เอง ซึ่งสัจจะทั้งหลาย ในธรรมทั้งหลายที่มิได้ทรงฟังมาก่อน ทรงบรรลุพระสัพพัญญุตญาณในธรรมเหล่านั้น และความเป็นผู้เชี่ยวชาญในพละทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ชื่อว่า พุทธะ.**

การชี้แจงเรื่องพระพุทธะโดยอรรถเท่านี้ก่อน.

แต่เมื่อว่าโดยพยัญชนะ พึงทราบโดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ชื่อว่า พุทธะ** เพราะทรงเป็นผู้ตรัสรู้ ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะทรงเป็นผู้ปลุกให้ตื่น. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ในคำว่า **พุทธะ** ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่าอะไร ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่า ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย, ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่า ทรงปลุกหมู่สัตว์ให้ตื่น ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะทรงรู้ทุกอย่าง ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะทรงเห็นทุกอย่าง ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะตรัสรู้เอง

---

๑. อรรถกถาสรณตรัย.

ไม่ใช่ผู้อื่นทำให้ตรัสรู้ ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่าทรงบานแล้ว ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะนับกันว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสแล้ว ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะนับกันว่าเป็นผู้ไม่มีอุปกิเลส ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่า สิ้นราคะสิ้นเชิง ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่า สิ้นโทสะสิ้นเชิง ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่า สิ้นโมหะสิ้นเชิง ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่า ไร้กิเลสสิ้นเชิง ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่า ทรงดำเนินเอกายนมรรค ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ยิ่งเอง ซึ่งพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิ ลำพังพระองค์เดียว ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะทรงได้ความรู้ เหตุทรงกำจัดความไม่รู้ได้แล้ว. พระนามว่า พุทธะ นี้ มิใช่พระชนนีตั้ง มิใช่พระชนกตั้ง มิใช่พระเชษฐภาดาตั้ง มิใช่พระเชษฐภคินีตั้ง มิใช่มิตรอำมาตย์ตั้ง มิใช่พระญาติสาโลหิตตั้ง มิใช่สมณพราหมณ์ตั้ง มิใช่เทวดาตั้ง พระนามนี้ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า มีตอนท้ายแห่งความหลุดพ้นจากกิเลส. บัญญัติคือ **พุทธะ**[๑] ทรงทำให้แจ้ง พร้อมกับทรงได้พระสัพพัญญุตญาณที่ควงต้นโพธิ์.

ในคำว่า **พุทธะ นั้น ชื่อว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า** ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย เหมือนผู้ที่ลงมาในโลก (อวตาร) ก็เรียกว่า ผู้ลงมา (อวตาร). **ชื่อว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ทรงปลุกหมู่สัตว์ให้ตื่น** เหมือนลมทำใบไม้ให้แห้ง ก็เรียกว่า ทำใบไม้ให้แห้ง. คำว่า **ชื่อว่า พุทธะ เพราะทรงรู้ทุกอย่าง** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะความรู้ที่สามารถรู้ธรรมได้ทุกอย่าง. คำว่า **ชื่อว่า พุทธะ เพราะทรงเห็นทุกอย่าง** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะความรู้ที่สามารถรู้ธรรมได้ทุกอย่าง. คำว่า **ชื่อว่า พุทธะ เพราะตรัสรู้เอง มิใช่ผู้อื่นทำให้ตรัสรู้** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะตรัสรู้เอง **มิใช่ผู้อื่นทำให้ตรัสรู้**. คำว่า **ชื่อว่า พุทธะ เพราะอรรถว่าทรงบานแล้ว** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะอรรถว่า ทรงบานแล้ว เหตุบานด้วยพระคุณนานาประการ เหมือนดอกปทุมบาน.

---

๑. ขุ. มหา. ๒๙/๘๙๓/๕๖๐.

ด้วยคำอย่างนี้เป็นต้นว่า **ชื่อว่า พุทธะ เพราะนับกันว่าเป็นผู้สิ้นกิเลสแล้ว** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะทรงตื่นแล้ว เหตุสิ้นกิเลสดุจความหลับทุกอย่าง เหมือนบุรุษตื่นเพราะสิ้นความหลับ เพราะทรงละธรรมอันทำความหดหู่แห่งจิตได้. ท่านกล่าวว่า **ชื่อว่า พุทธะ เพราะอรรถว่าทรงดำเนินเอกายนมรรค** ดังนี้ ก็เพื่อแสดงว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ท่านเรียกว่า พุทธะ ก็เพราะทรงดำเนินเอกายนมรรค เหมือนบุรุษแม้เดินทาง เขาก็เรียกว่าผู้เดินไป เพราะปริยาย (ทาง) แห่งอรรถว่า ไปสู่ทาง ตรัสรู้. คำว่า **ชื่อว่า พุทธะ เพราะอรรถว่า ตรัสรู้ยิ่งเอง ซึ่งพระอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณพังพระองค์เดียว** ท่านอธิบายว่า ชื่อว่า **พุทธะ** ไม่ใช่เพราะตรัสรู้โดยคนอื่น ที่แท้ ชื่อว่า **พุทธะ** เพราะตรัสรู้ยิ่งซึ่งพระสัมมาสัมโพธิ อันยอดเยี่ยม ด้วยพระองค์เองเท่านั้น. คำนี้ว่า **อพุทฺธิวิหตตฺตา พุทฺธิปฏิลาภา พุทฺโธ** เป็นคำแสดงปริยายว่า **พุทฺธิ พุทฺธํ โพโธ**. ในคำนั้น พึงทราบอรรถที่สามารถทำ **พุทธะ** ศัพท์ของบททุกบทให้สำเร็จความ โดยนัยอย่างนี้ว่า ท่านอธิบายเพื่อให้รู้ว่า **พุทธะ** เพราะทรงประกอบด้วยพระคุณคือพุทธิ (ความรู้) เหมือนที่เรียกกันว่า ผ้าเขียว ผ้าแดง ก็เพราะประกอบด้วยสีเขียว สีแดง ต่อแต่นั้น คำเป็นต้นอย่างนี้ว่า **พระนามว่า พุทธะนี้** ท่านกล่าวไว้ก็เพื่อให้รู้ว่า บัญญัตินี้ ดำเนินไปตามอรรถ.

การชี้แจงเรื่องพุทธะแม้โดยพยัญชนะ มีดังกล่าวมานี้.

ชี้แจงเรื่องสรณคมน์และผู้ถึงสรณคมน์

บัดนี้ จะกล่าวชี้แจงในเรื่องการถึงสรณคมน์เป็นต้น ดังต่อไปนี้. พระรัตนตรัยที่ชื่อว่า **สรณะ** เพราะกำจัด อธิบายว่า บีบ ทำลาย นำออก ดับภัยคือความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ทุกข์ ทุคติ ความ

เศร้าหมอง ด้วยการถึงสรณะนั้นนั่นแล ของคนทั้งหลายที่ถึงสรณคมน์. อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้า ชื่อว่า **สรณะ** เพราะกำจัดภัยของสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการให้เข้าถึงสิ่งที่เป็นประโยชน์และนำออกจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์. พระธรรม ชื่อว่า **สรณะ** เพราะให้สัตว์ข้ามพ้นกันดารคือภพ และให้ความโปร่งใจ. พระสงฆ์ ชื่อว่า **สรณะ** เพราะกระทำสักการะแม้เล็กน้อย ให้กลับได้ผลอันไพบูลย์ เพราะฉะนั้น พระรัตนตรัยนั้นจึงชื่อว่า **สรณะ** โดยปริยายดังว่ามานี้.

จิตตุปบาทที่มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยนั้นและความเคารพในพระรัตนตรัยนั้น กำจัดทำลายกิเลสเสียได้ เป็นไปโดยอาการคือความมีพระรัตนตรัยนั้นเป็นเบื้องหน้า หรือ ไม่มีผู้อื่นเป็นปัจจัย (ชักจูง) ชื่อว่า สรณคมน์. สัตว์ผู้พรั่งพร้อมด้วยจิตตุปบาทนั้น ย่อมถึงพระรัตนตรัยนั้นเป็นสรณะ อธิบายว่า ย่อมเข้าถึงพระรัตนตรัย ด้วยจิตตุปบาทที่มีประการดังกล่าวแล้วอย่างนี้ว่า นี้เป็นสรณะของข้าพเจ้า นี้เป็นเครื่องนำหน้าของข้าพเจ้า. ก็บุคคล เมื่อจะเข้าถึง ย่อมเข้าถึงด้วยวิธีสมาทาน เหมือนอย่างนายพาณิช ๒ คน ชื่อว่า ตปุสสะและภัลลิกะ เป็นต้น ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ทั้งสองนั้น ขอถึงพระผู้มีพระภาคเจ้าและพระธรรมเป็นสรณะ ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดทรงจำข้าพระองค์ทั้ง ๒ ว่าเป็นอุบาสก" ดังนี้ ก็ได้.

เข้าถึงด้วยวิธียอมเป็นศิษย์ เหมือนอย่างท่านพระมหากัสสปะเป็นต้น ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นศาสดาของข้าพระองค์ ข้าพระองค์เป็นสาวก" ดังนี้ ก็ได้.

เข้าถึงด้วยวิธีทุ่มตัวไปในพระรัตนตรัยนั้น เหมือนอย่างพรหมายุพราหมณ์ เป็นต้น ความบาลีว่า "เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ พรหมายุพราหมณ์ ก็ลุกจากอาสนะ กระทำผ้าห่มเฉวียงบ่า ประนมมือไปทางพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ เปล่งอุทาน ๓ ครั้งว่า **นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส, นโม ตสฺส ภควโต อรหโต**

สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส, นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ดังนี้ ก็ได้.

เข้าถึงโดยวิธีมอบตน เช่นโยคีบุคคลผู้ขวนขวายในกรรมฐาน ก็ได้.

เข้าถึงโดยวิสัยและโดยกิจหลายวิธี เช่นด้วยวิธีกำจัดอุปกิเลสด้วยการถึงสรณคมน์ เหมือนอย่างพระอริยบุคคลทั้งหลาย ก็ได้.

ชี้แจงเรื่องการถึงสรณคมน์ และเรื่องบุคคล ผู้เข้าถึงสรณคมน์ดังกล่าวมานี้.

แสดงสรณคมน์ขาด ไม่ขาด และผล

บัดนี้ จะแสดงสรณคมน์ขาดเป็นต้น ที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **จะแสดงสรณคมน์ขาดและไม่ขาดทั้งผล ทั้งสรณะที่ควรถึง** ดังต่อไปนี้

การขาดสรณคมน์ของบุคคลผู้ถึงสรณคมน์อย่างนี้ มี ๒ อย่าง คือมีโทษและไม่มีโทษ. การขาดสรณคมน์เพราะการตาย ชื่อว่าไม่มีโทษ การขาดสรณคมน์เพราะหันไปนับถือศาสดาอื่น และประพฤติผิดในพระศาสดานั้น ชื่อว่ามีโทษ. การขาดแม้ทั้ง ๒ นั้น ย่อมมีแก่พวกปุถุชนเท่านั้น. สรณะของปุถุชนเหล่านั้น ย่อมชื่อว่าเศร้าหมอง เพราะประพฤติไปด้วยความไม่รู้ ความสงสัย และความรู้ผิด และเพราะประพฤติไม่เอื้อเฟื้อเป็นต้นในพระพุทธคุณทั้งหลาย. ส่วนพระอริยบุคคลหามีสรณะที่ขาดไม่ และหามีสรณะเศร้าหมองไม่. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ (สัมมาทิฏฐิ) จะพึงนับถือศาสดาอื่น มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาส." ส่วนพวกปุถุชน ยังไม่ถึงการขาดสรณะตราบใด ตราบนั้น ก็ยังชื่อว่าเป็นผู้มีสรณะไม่ขาด. การขาดสรณะของปุถุชนเหล่านั้น ย่อมมีโทษ มีความเศร้าหมอง และอำนวยผลที่ไม่น่าปรารถนา. การขาดสรณะที่ไม่มีโทษ ก็ไม่มีผล เพราะ

---

๑. ม. อุ. ๑๔/๒๔๕/๒๔๕.

หาวิบากมิได้. ส่วนการไม่ขาดสรณะ ว่าโดยผล ก็ย่อมอำนวยผลที่น่าปรารถนาอย่างเดียว. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ชนเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ
ชนเหล่านั้นละกายมนุษย์ไปแล้ว ก็จักไม่เข้าถึงอบายภูมิ
จักทำหมู่เทพให้บริบูรณ์ ดังนี้.

ก็ในข้อนั้น พึงทราบอธิบายแห่งคาถาอย่างนี้ว่า ชนเหล่าใด ถึงสรณะด้วยการตัดอุปกิเลสได้ขาดด้วยสรณคมน์ ชนเหล่านั้น จักไม่ไปอบาย. ส่วนชนนอกนั้น จักไม่ไปอบาย ก็ด้วยการถึงสรณะ.

แสดงสรณะขาดไม่ขาดและผลเพียงเท่านี้ก่อน.

แสดงสรณะที่ควรถึง

ในการแสดงสรณะที่ควรถึง ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ในคำนี้ว่า **ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ดังนี้ ผู้ใดถึงพระพุทธเจ้าเป็นสรณะ ผู้นั้นจะพึงถึงพระพุทธเจ้าหรือสรณะ** แม้ทั้ง ๒ คำ การกล่าวแต่คำเดียว ก็ไร้ประโยชน์. **เพราะเหตุไร ? เพราะมีแต่กิริยาคือการถึง ไม่มีสองกรรม.** ความจริง นักคิดทางอักษรศาสตร์ ไม่ประสงค์กรรม ๒ กรรมในข้อนี้ เหมือนในคำว่า **อชं คามं เนติ** เป็นต้นฉะนั้น.

ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า การกล่าวแม้คำทั้ง ๒ มีแต่ประโยชน์อย่างเดียว เหมือนในคำว่า **คจฺฉตว ปุพฺพं ทิสं คจฺฉติ ปจฺฉิมं ทิสं*** (พลุ่งไปสู่ทิศตะวันออก ทิศตะวันตก) นักคิดอักษรศาสตร์ไม่ประสงค์อย่างนั้น เพราะท่านไม่ประสงค์ว่า พระพุทธเจ้าและสรณะเป็นตัวเหตุเท่า ๆ กัน. ความจริงเมื่อประสงค์ว่า พระพุทธเจ้าและสรณะเหล่านั้น เป็นตัวเหตุเท่า ๆ กันแล้ว บุคคลแม้มีจิตชุ่นเคือง เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า ก็จะพึง

---

๑. ส. ส. ๑๕/๔๙๓/๑๗๘.

ชื่อว่า ถึงพระพุทธเจ้า ถึงสรณะนั่นชิ. สรณะนั้นใด ท่าให้ต่างไปว่า พระพุทธเจ้า. ผู้นั้นก็ชื่อว่าถึงสรณะนั้นทั้งนั้น.

ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า ท่านประสงค์เอาความที่พระพุทธเจ้าและสรณะเป็นตัวเหตุเท่า ๆ กัน เพราะบาลีว่า **เอตํ โข สรณํ เขมํ เอตํ สรณมุตฺตมํ**[๑] (สรณะนั่นแลเกษม ปลอดภัย สรณะนั้นอุดมสูงสุด) ไม่ประสงค์เช่นนั้นดอก เพราะในบทคาถานั้น มีแต่พระพุทธเจ้าเป็นสรณะนั้น. ความจริง ในบทคาถานั้นนั่นแล ท่านประสงค์ถึงความที่พระพุทธเจ้าและสรณะเป็นตัวเหตุเท่า ๆ กันอย่างนี้ว่า สรณะทั้งเกษมทั้งอุดม ดังนี้ เพราะพิจารณาเน้นถึงพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นนั้น ในความเป็นสรณะ ที่นับได้ว่า กำจัดภัยแก่ผู้ถึงสรณคมน์ได้จริง ส่วนในบาลีประเทศอื่น เมื่อมีความสัมพันธ์ด้วยผู้ถึงสรณคมน์ ท่านก็ไม่ประสงค์ความที่พระพุทธเจ้าและสรณะเป็นตัวเหตุเท่า ๆ กัน เพราะไม่สำเร็จเป็นสรณคมน์ ดังนั้น คำนี้จึงสาธกไม่ได้.

ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า น่าจะประสงค์เอาความที่พระพุทธเจ้าและสรณะเป็นตัวเหตุเท่า ๆ กัน เพราะสำเร็จเป็นสรณคมน์ แม้เมื่อมีความสัมพันธ์ด้วยผู้ถึงสรณคมน์ได้ ในบาลีนี้ว่า **เอตํ สรณมาคมฺม สพฺพทุกฺขา ปมุจฺจติ** (บุคคลอาศัยสรณะนั้น ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง) ดังนี้. ไม่ใช่เช่นนั้นดอก เพราะขัดข้องด้วยโทษที่กล่าวมาก่อนแล้ว. ความจริง แม้ในข้อนั้น ก็จะพึงขัดข้องด้วยโทษที่กล่าวมาก่อนอย่างนี้ว่า เมื่อมีความที่พระพุทธเจ้าและสรณะเป็นตัวเหตุเท่า ๆ กันอยู่ บุคคลแม้มีจิตชุ่นเคืองอาศัยสรณะคือพระพุทธเจ้าพระธรรมและพระสงฆ์ ก็จะพึงหลุดพ้นจากทุกข์ได้หมดน่ะชิ แต่จะว่าไม่ขัดข้องด้วยโทษก็หามิได้ ดังนั้น คำนั้นจึงสาธกไม่ได้. พึงทราบอธิบายในข้อนั้น อย่างนี้ว่า สัตว์ทั้งหลายเมื่อจะหลุดพ้น ด้วยอานุภาพของพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นกัลยาณมิตร ท่านก็กล่าวว่า อาศัยกัลยาณมิตรจึงหลุดพ้น ได้ในบาลีนี้ว่า

---

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๒๔/๔๑.

อานนท์ ก็สัตว์ทั้งหลายที่มีชาติ (ความเกิด) เป็นธรรมดา อาศัยเราตถาคตเป็นกัลยาณมิตร ย่อมหลุดพ้นจากชาติดังนี้ ฉันใด แม้ในที่นี้ บุคคลเมื่อจะหลุดพ้นด้วยอานุภาพแห่งสรณะ คือพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ ท่านก็กล่าวว่า บุคคลอาศัยสรณะนี้ ย่อมหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ดังนี้ ก็ฉันนั้น

ความที่พระพุทธเจ้าเป็นคมนียะ(ควรถึง) ก็ไม่ถูก ความที่สรณะเป็นคมนียะ ก็ไม่ถูก ความที่พระพุทธเจ้าและสรณะทั้งสอง เป็นคมนียะ ก็ไม่ถูก แม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ คมนียะ(สิ่งที่ควรถึง)ของผู้ถึงสรณคมน์ที่ท่านอธิบายว่า "ข้าพเจ้าถึงสิ่งที่พึงปรารถนา" ควรกล่าวถึงต่อนั้น ก็ควรกล่าวข้อยุติ (คือข้อที่ถูก) ในเรื่องนี้. ดังนั้น ข้าพเจ้าจะกล่าวข้อยุติดังต่อไปนี้.

ในข้อยุตินี้ พระพุทธเจ้าเท่านั้นเป็นคมนียะ แต่เพื่อแสดงอาการคือการถึง คำกล่าวถึงสรณะนั้นมีว่า ข้าพเจ้าถึงพระพุทธเจ้าว่าเป็นสรณะ พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นสรณะของข้าพเจ้า พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นเป็นปรายนะ (นำหน้า) ของข้าพเจ้า เป็นผู้กำจัดทุกข์ เป็นผู้ทรงประโยชน์ ข้าพเจ้าถึง คบ เสพ เข้าใกล้ชิดพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ด้วยความประสงค์ดังกล่าวมานี้ หรือว่าข้าพเจ้ารู้คือทราบอย่างนี้ จริงอยู่ คติเป็นประโยชน์ของธาตุเหล่าใด แม้ความรู้ก็เป็นประโยชน์ของธาตุเหล่านั้น.

ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า ข้อนั้นไม่ถูก เพราะไม่ประกอบ **อิติ** ศัพท์ คำทักท้วงนั้นก็ไม่ถูก ข้อยุติที่ถูกในเรื่องนั้น พึงมีดังนี้.

หากว่า ความในเรื่องนั้นพึงมีอย่างนี้ไซร้. แต่นั้น ก็พึงต้องประกอบ **อิติ** ศัพท์ ดังในประโยคทั้งหลายเป็นต้นว่า **อนิจฺจํ รูปิ อนิจฺจํ รูปนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ**[๑] (ย่อมรู้ชัดรูปที่ไม่เที่ยง ตามความเป็นจริงว่า รูปไม่เที่ยง) ดังนี้. แต่ **อิติ** ศัพท์ ท่านหาประกอบไว้ไม่ เพราะฉะนั้น ข้อ

---

๑. ส. ข. ๑๗/๑๐๙/๖๙.

ทักท้วงนั้นจึงไม่ถูก. แต่ข้อนั้นไม่ถูกเพราะเหตุไร เพราะความของ **อิติ** ศัพท์ มีอยู่ในตัวนั้นแล้ว ความของ **อิติ** ศัพท์แม้ในที่นี้ ก็มีอยู่พร้อม ดังในประโยคทั้งหลายเป็นต้น อย่างนี้ว่า **โย จ พุทฺธญฺจ ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ สรณํ คโต** (ก็ผู้ใดถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะ) ดังนี้ แต่มิใช่จะต้องประกอบ **อิติ** ศัพท์ไว้ในที่ทุกแห่ง เพราะมีความอยู่พร้อมในตัวแล้ว บัณฑิตพึงทราบความของ **อิติ** ศัพท์ แม้มิได้ประกอบไว้ เหมือนดังประกอบไว้ในที่นั้น ทั้งในที่อื่น ซึ่งมีกำเนิดอย่างนี้ เพราะฉะนั้น **อิติ** ศัพท์จึงไม่มีโทษ (ไม่ผิด).

ถ้าผู้ทักท้วงกล่าวว่า คำใดที่ท่านกล่าวไว้ว่า ก็เพื่อแสดงอาการคือถึง จึงต้องกล่าวระบุสรณะ ดังนี้ คำนั้น ก็ไม่ถูก เพราะสรณะเท่านั้น เป็นคมนียะ (สิ่งที่ควรถึง) ได้ในบาลีเป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคต อนุญาตการบรรพชา ด้วยสรณคมน์สาม"[๑] ดังนี้ คำที่ข้าพเจ้ากล่าวนั้น ไม่ใช่ไม่ถูก เพราะเหตุไร ? เพราะคำนั้น มีความอยู่พร้อมในตัว. ความจริง ความของ (**อิติ**) ศัพท์นั้น ก็มีอยู่พร้อมในคำแม้นั้นเอง เพราะเหตุที่แม้ไม่ประกอบ **อิติ** ศัพท์ไว้เช่นคำก่อน ก็พึงเห็นเหมือนดังประกอบ **อิติ** ศัพท์ไว้ นอกจากนี้ก็พึงขัดข้องด้วยโทษที่กล่าวมาก่อนนั่นแหละ เพราะฉะนั้น พึงถือเอาตามที่ท่านสอนไว้เท่านั้น.

แสดงสิ่งที่ควรถึงดังกล่าวมาฉะนี้

ชี้แจงสรณะคือพระธรรมและพระสงฆ์

บัดนี้ จะกล่าวอธิบายต่อไป. ในคำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **แม้ใน ๒ สรณะมีว่า ธมฺมํ สรณํ เป็นต้น ก็รู้กันแล้วว่ามีนัยอย่างนี้เหมือนกัน.** นัยแห่งการพรรณนาความนี้ใด ข้าพเจ้ากล่าวไว้ในคำนี้ว่า **พุทฺธ**

---

๑. วิ. มหา. ๔/๓๔/๔๒.

สรณ์ คจฺฉามิ ก็พึงทราบนัยแห่งการพรรณนาความนั้น ในสองคำนี้ว่า **ธมฺมํ สรณ์ คจฺฉามิ สงฺฆ์ สรณ์ คจฺฉามิ**. จริงอยู่ ในข้อแม้นั้นว่าโดยอรรถและพยัญชนะของพระธรรมและพระสงฆ์ ก็มีเพียงการชี้แจงเท่านั้นที่ไม่เหมือนกัน นอกนั้นก็เหมือนกันกับที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น เพราะจะกล่าวอธิบายเฉพาะที่ไม่เหมือนกันในพระธรรมและพระสงฆ์นี้ ดังนี้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มรรค ผล นิพพาน ชื่อว่า **พระธรรม**. ขันติ (ความชอบใจหรือมติ) ของพวกเราว่า มรรคและวิราคะเท่านั้น ชื่อว่า **พระธรรม** ในอรรถนี้ เพราะทรงเป็นผู้เจริญมรรคผล และผู้ทำให้แจ้งพระนิพพานแล้ว โดยไม่ให้ตกไปในอบายทั้งหลาย และทำให้โปร่งใจอย่างยิ่ง ขอยกอัคคัปปสาทสูตรนั้นแลเป็นข้อสาธก. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในอัคคัปปสาทสูตรนั้นเป็นต้นอย่างนี้ว่า

"ภิกษุทั้งหลาย สังขตธรรมยังมีอยู่เพียงใด อริยมรรคประกอบด้วยองค์ ๘ ท่านกล่าวว่าเป็นยอดของสังขตธรรมเพียงนั้น."[๑] กลุ่มของบุคคลทั้งหลาย ผู้พรั่งพร้อมด้วยอริยมรรค ๔ อย่าง และผู้มีขันธสันดานอันอบรมยิ่งด้วยสมาธิ (สามัญญผล ๔) ชื่อว่าพระสงฆ์ เพราะรวมตัวกันด้วยการรวมทิฏฐิและศีล สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> **อานนท์ เธอจะสำคัญข้อนั้นเป็นไฉน ธรรมเหล่าใดที่เราแสดงเพื่อรู้ยิ่งสำหรับเธอทั้งหลาย คือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ อานนท์ เธอจะไม่เห็นภิกษุแม้ ๒ รูป มีวาทะต่างกันในธรรมเหล่านี้เลย."[๒]

จริงอยู่ พระสงฆ์โดยปรมัตถ์นี้ อันบุคคลพึงถึงว่าเป็นสรณะ. ในพระสูตรที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "พระสงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นผู้ควรของคำนับ ควรของต้อนรับ ควรของทำบุญ ควรทำอัญชลี เป็นนาบุญยอดเยี่ยมของโลก." สรณคมน์ของผู้ถึงสรณะนั้น

---

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๔/๔๕.

๒. ม. อุ. ๑๔/๕๔/๕๑.

ย่อมไม่ขาด ไม่เศร้าหมอง ด้วยการทำการไหว้เป็นต้น ในภิกษุสงฆ์ หรือภิกษุณีสงฆ์แม้หมู่อื่น หรือพระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข หรือสมมุติสงฆ์ต่างโดยสงฆ์จตุวรรคเป็นต้น หรือแม้ในบุคคลคนหนึ่ง ซึ่งบวชเจาะจงพระผู้มีพระภาคเจ้า ความต่างกันในสังฆสรณะที่มีเท่านี้. ส่วนวิธีการขาดและไม่ขาดเป็นต้นแห่งสรณคมน์นี้และที่สองนอกเหนือจากที่กล่าวแล้ว พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว. การพรรณนาความข้อนี้ว่า แม้ใน ๒ สรณะว่า **ธมฺมํ สรณํ** เป็นต้น ก็รู้กันแล้วว่านัยนี้เหมือนกัน ดังนี้ มีเท่านี้ก่อน.

อธิบายเหตุในการกำหนดตามลำดับ

ในคำนี้ว่า **จะอธิบายเหตุในการกำหนดตามลำดับ** บัดนี้จะอธิบายเหตุในการกำหนดตามลำดับอย่างนี้ว่า ในคำถึงสรณะทั้งสามนั้น ท่านประกาศพระพุทธเจ้าอันดับแรก เพราะเป็นผู้เลิศแห่งสัตว์ทั้งปวง ประกาศพระธรรมอันดับต่อมา เพราะเป็นแดนเกิดของพระพุทธเจ้านั้น และเพราะเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้านั้นทรงนำออกสั่งสอนแล้ว ประกาศพระสงฆ์อันดับสุดท้าย เพราะเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระธรรมนั้น และเพราะช่องเสพพระธรรมนั้น. อีกนัยหนึ่ง ท่านประกาศพระพุทธเจ้าอันดับแรก เพราะทรงประกอบสัตว์ทั้งปวงไว้ในหิตประโยชน์ ประกาศพระธรรมอันดับต่อมา เพราะเป็นแดนเกิดแห่งพระพุทธเจ้านั้น และเพราะเป็นธรรมเป็นหิตประโยชน์แก่สัตว์ทั้งปวง ประกาศพระสงฆ์อันดับสุดท้าย เพราะพระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติเพื่อบรรลุหิตประโยชน์ และมีหิตประโยชน์อันบรรลุแล้ว กำหนดโดยความเป็นสรณะ.

ประกาศด้วยข้ออุปมา

บัดนี้ จะกล่าวอธิบายคำที่ว่า **จะประกาศพระรัตนตรัยนั้น ด้วยข้ออุปมาทั้งหลาย** ก็ในคำนั้น พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนพระจันทร์เพ็ญ พระธรรมเปรียบเหมือนกลุ่มรัศมีของพระจันทร์ พระสงฆ์เปรียบเหมือนโลกที่เอิบอิ่มด้วยรัศมีของพระจันทร์เพ็ญที่ทำให้เกิดขึ้น. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนพระอาทิตย์ทอแสงอ่อน ๆ พระธรรมเปรียบเหมือนข่ายรัศมีของพระอาทิตย์นั้น พระสงฆ์เปรียบเหมือนโลกที่พระอาทิตย์นั้นกำจัดมืดแล้ว. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนคนเผาป่า พระธรรมเครื่องเผาป่าคือกิเลส เปรียบเหมือนไฟเผาป่า พระสงฆ์ที่เป็นบุญเขต เพราะเผากิเลสได้แล้ว เปรียบเหมือนภูมิภาคที่เป็นเขตนา เพราะเผาป่าเสียแล้ว. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนเมฆฝนใหญ่ พระธรรมเปรียบเหมือนน้ำฝน พระสงฆ์ผู้ระงับละอองกิเลสเปรียบเหมือนชนบทที่ระงับละอองฝุ่นเพราะฝนตก. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนสารถีที่ดี พระธรรมเปรียบเหมืออุบายฝึกม้าอาชาไนย พระสงฆ์เปรียบเหมือนฝูงม้าอาชาไนยที่ฝึกมาดีแล้ว. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนศัลยแพทย์ เพราะทรงถอนลูกศรคือทิฏฐิได้หมด พระธรรมเปรียบเหมือนอุบายที่ถอนลูกศรออกได้ พระสงฆ์ผู้ถอนลูกศรคือทิฏฐิออกแล้ว เปรียบเหมือนชนที่ถูกถอนลูกศรออกแล้ว. อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนจักษุแพทย์ เพราะทรงลอกฟิ้นชั้นโมหะออกได้แล้ว พระธรรมเปรียบเหมือนอุบายเครื่องลอกฟิ้น (ตา) พระสงฆ์ผู้มีฟิ้นชั้นตาอันลอกแล้ว ผู้มีดวงตาคือญาณอันสดใส เปรียบเหมือนชนที่ลอกฟิ้นตาแล้ว มีดวงตาสดใส. อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนแพทย์ผู้ฉลาด เพราะทรงสามารถกำจัดพยาธิคือกิเลสพร้อมทั้งอนุสัยออกได้ พระธรรมเปรียบเหมือนเภสัชที่ปรุงถูกต้องแล้ว พระสงฆ์ผู้มีพยาธิคือกิเลสและอนุสัยอันระงับแล้ว เปรียบเหมือนหมู่ชนที่พยาธิระงับแล้วเพราะประกอบยา.

อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ชี้ทางที่ดี พระธรรมเปรียบเหมือนทางที่ดี หรือพื้นที่ที่ปลอดภัย พระสงฆ์เปรียบเหมือนผู้เดินทางถึงที่ที่ปลอดภัย. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนนายเรือที่ดี พระธรรมเปรียบเหมือนเรือ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้เดินทางถึงฝั่ง. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนป่าหิมพานต์ พระธรรมเปรียบเหมือนโอสถที่เกิดแต่ป่าหิมพานต์นั้น พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ไม่มีโรคเพราะใช้ยา. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ประทานทรัพย์ พระธรรมเปรียบเหมือนทรัพย์ พระสงฆ์ผู้ได้อริยทรัพย์มาโดยชอบ เปรียบเหมือนชนผู้ได้ทรัพย์ตามที่ประสงค์. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ชี้ขุมทรัพย์ พระธรรมเปรียบเหมือนขุมทรัพย์ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ได้ขุมทรัพย์.

อีกนัยหนึ่ง พระพุทธเจ้าผู้เป็นวีรบุรุษ เปรียบเหมือนผู้ประทานความไม่มีภัย พระธรรมเปรียบเหมือนความไม่มีภัย พระสงฆ์ผู้ล่วงภัยทุกอย่าง เปรียบเหมือนชนผู้ถึงความไม่มีภัย. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ปลอบ พระธรรมเปรียบเหมือนการปลอบ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ถูกปลอบ. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนมิตรดี พระธรรมเปรียบเหมือนคำสอนที่เป็นหิตประโยชน์ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ประสบประโยชน์ตน เพราะประกอบหิตประโยชน์. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนบ่อเกิดทรัพย์ พระธรรมเปรียบเหมือนทรัพย์ที่เป็นสาระ พระสงฆ์เปรียบเหมือนชนผู้ใช้ทรัพย์ที่เป็นสาระ. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนผู้ทรงสรงสนานพระราชกุมาร พระธรรมเปรียบเหมือนน้ำที่สนานตลอดพระเศียร พระสงฆ์ผู้สรงสนานดีแล้วด้วยน้ำคือพระสัทธรรม เปรียบเหมือนหมู่พระราชกุมารที่สรงสนานดีแล้ว. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนช่างผู้ทำเครื่องประดับ พระธรรมเปรียบเหมือนเครื่องประดับ พระสงฆ์ผู้ประดับด้วยพระสัทธรรม เปรียบเหมือนหมู่พระราชโอรสที่ทรงประดับแล้ว. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนต้นจันทน์ พระธรรมเปรียบเหมือนกลิ่นอันเกิดแต่ต้นจันทน์นั้น พระสงฆ์ผู้ระงับความเร่าร้อนได้สิ้นเชิง เพราะอุปโภคพระสัทธรรม เปรียบ

เหมือนชนผู้ระงับความร้อน เพราะใช้จันทน์. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนบิดามอบมรดกโดยธรรม พระธรรมเปรียบเหมือนมรดก พระสงฆ์ผู้สืบมรดกคือพระสัทธรรม เปรียบเหมือนพวกบุตรผู้สืบมรดก. พระพุทธเจ้าเปรียบเหมือนดอกปทุมที่บาน พระธรรมเปรียบเหมือนน้ำต้อยที่เกิดจากดอกปทุมที่บานนั้น พระสงฆ์เปรียบเหมือนหมู่ภมรที่ดูดกินน้ำต้อยนั้น. พึงประกาศพระรัตนตรัยนั้น ด้วยข้ออุปมาทั้งหลาย ดังกล่าวมาฉะนี้.

มาติกา (หัวข้อ) ของกถาพรรณนาความที่ยกตั้งไว้ในเบื้องต้นด้วย ๔ คาถาว่า **พระรัตนตรัย ใครกล่าว กล่าวที่ไหน กล่าวเมื่อไร กล่าวเพราะเหตุไร** เป็นต้น ก็เป็นอันประกาศแล้วโดยอรรถ ด้วยกถามีประมาณเพียงเท่านี้แล.

อรรถกถาพระรัตนตรัย จบ

สิกขาบท ๑๐ ในขุททกปาฐะ

[๒] ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการยังสัตว์มีปราณให้ตกล่วงไป.

ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการถือเอาสิ่งที่เจ้าของมิได้ให้.

ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการประพฤติอันไม่ใช่พรหมจรรย์.

ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการกล่าวเท็จ.

ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการเสพของเมาคือสุราเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท.

ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการบริโภคอาหารในเวลาวิกาล.

ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการฟ้อนรำ ขับร้อง การประโคม และการดูการเล่นอันเป็นข้าศึกแก่กุศล.

ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการทัดทรง ประดับตกแต่งด้วยดอกไม้ ของหอม และเครื่องลูบไล้.

ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการนั่งนอนบนที่นั่งที่นอนสูงใหญ่.

ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากการรับทองและเงิน.

สิกขาบท ๑๐ จบ

๒. อรรถกถาสิกขาบท
หัวข้อปาฐะว่าด้วยสิกขาบท

ครั้นแสดงการเข้าสู่พระศาสนาด้วยการถึงสรณคมน์อย่างนี้แล้ว เพื่อจะพรรณนาปาฐะที่ว่าด้วยสิกขาบท ซึ่งตั้งเป็นบทนิกเขปไว้ เพื่อแสดงสิกขาบททั้งหลาย อันอุบาสกหรือบรรพชิต ผู้เข้ามาสู่พระศาสนาจะพึงศึกษาเป็นอันดับแรก บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวมาติกาดังต่อไปนี้

> **สิกขาบทเหล่านี้ ผู้ใดกล่าว กล่าวที่ใด กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุใด จำต้องกำหนดกล่าวทำนัยนั้น โดยความแปลกกันแห่งสิกขาบททั่วไป จำต้องกำหนดโทษ ทั้งเป็นปกติวัชชะและปัณณัตติวัชชะ ทำการชี้แจงนัยทั่วไป ทั่วทุกสิกขาบท โดยพยัญชนะและอรรถของบททั้งหลาย.**
>
> **แต่ใน ๕ สิกขาบทต้น พึงทราบวินิจฉัย โดยประกาศความแปลกกันของสิกขาบททั่วไป โดยความเป็นอย่างเดียวกันและความต่างกันเป็นอาทิ ตั้งต้นแต่ปาณาติบาตเป็นต้นไป โดยอารมณ์ การสมาทาน และการขาด โดยความมีโทษมาก โดยประโยค องค์ และสมุฏฐาน โดยเวทนา มูล และกรรม โดยการงดเว้น และโดยผล.**
>
> **ข้อยุติคือความถูกต้องจากการพรรณนา ๕ สิกขาบทต้น พึงนำมาใช้ใน ๕ สิกขาบทหลัง พึงกล่าวสิกขาบทเป็นข้อ ๆ พึงทราบว่า สิกขาบท มีอย่างเลวเป็นต้นไว้ด้วย.**

ในมาติกานั้น ๑๐ สิกขาบท มีปาณาติปาตาเวรมณีเป็นต้นนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์เดียวตรัสไว้ มิใช่พระสาวกเป็นต้น (กล่าวไว้).

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จจากกรุงกบิลพัสดุ์ ถึงกรุงสาวัตถี ทรงให้พระราหุลบรรพชาแล้ว ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกะ กรุงสาวัตถี ตรัสสิกขาบท ๑๐ นั้น เพื่อทรงกำหนดสิกขาบทสำหรับสามเณรทั้งหลาย. สมจริงดังที่ท่านกล่าวคำนี้ไว้ว่า

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับสำราญตามพระพุทธอัธยาศัยอยู่ ณ กรุงกบิลพัสดุ์แล้ว เสด็จจาริกไปทางกรุงสาวัตถี เมื่อเสด็จจาริกมาตามลำดับ ก็ถึงกรุงสาวัตถี. ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกะ กรุงสาวัตถี. สมัยนั้น ฯลฯ สามเณรทั้งหลายเกิดความคิดว่า สิกขาบททั้งหลายสำหรับพวกเรามีเท่าไรกันหนอ พวกเราจะพึงศึกษาในสิกขาบทจำนวนเท่าไร. ภิกษุทั้งหลายจึงนำความกราบทูลแด่**พระผู้มีพระภาคเจ้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตอนุญาตสิกขาบท ๑๐ สิกขาบท สำหรับสามเณรทั้งหลาย เพื่อสามเณรทั้งหลายศึกษาในสิกขาบท ๑๐ นั้น คือ **ปาณาติปาตา เวรมณี ฯลฯ ชาตรูปรชตปฏิคฺคหณา เวรมณี**"[๑] ดังนี้

สิกขาบททั้ง ๑๐ นี้นั้น พึงทราบว่า ท่านยกขึ้นใช้บอกสอน โดยแนวพระสูตรว่า **สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ**[๒] (สมาทานศึกษาในสิกขาบททั้งหลาย) และโดยแนวปาฐะที่ท่านแสดงไว้ในสรณคมน์อย่างนี้ว่า **ปาณาติปาตา เวรมณีสิกฺขาปทำ สมาทิยามิ** (ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้นจากปาณาติบาต) เป็นต้น พึงทราบนัยที่ว่า สิกขาบทเหล่านี้ ผู้ใดกล่าว กล่าวที่ใด กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุไร จะกล่าวนัยนั้น ดังนี้ เท่านี้ก่อน.

กำหนดความแปลกกันของสิกขาบททั่วไป

ก็บรรดาสิกขาบทเหล่านั้น สองสิกขาบทข้างต้นและสิกขาบทที่

---

๑. วิ. มหา. ๔/๑๒๐/๑๗๐. ๒. ที. สี. ๙/๑๐๒/๘๓.

๔-๕ ทั่วไปทั้งอุบาสกทั้งสามเณรโดยเป็นนิจศีล. แต่ว่าโดยเป็นอุโบสถศีลของพวกอุบาสก เว้นข้อสุดท้ายของสิกขาบททั้งหมด รวบสิกขาบทที่ ๗ และ ๘ เข้าเป็นองค์เดียวกัน แม้สิกขาบททั้งหมด ก็ทั่วไปกับสามเณรทั้งหลาย ส่วนสิกขาบทหลังเป็นพิเศษสำหรับสามเณรเท่านั้น พึงทราบ (กระทำ) กำหนดโดยความแปลกกันของสิกขาบททั่วไปดังกล่าวมาฉะนี้. พึงกำหนดปกติวัชชะ และปัณณัตติวัชชะ อย่างนี้คือ บรรดาสิกขาบทเหล่านั้น ๕ สิกขาบทข้างต้น กำหนดด้วยเจตนางดเว้นจากปกติวัชชะของปาณาติบาต เป็นต้น เพราะมีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐานส่วนเดียว สิกขาบทนอกนั้น กำหนดด้วยเจตนางดเว้นจากปัณณัตติวัชชะ.

ชี้แจงบททั่วไป

ก็เพราะเหตุที่บรรดาคำเหล่านั้น คำเหล่านี้ว่า **ข้าพเจ้าสมาทานสิกขาบท คือเจตนางดเว้น (เวรมณีสิกฺขาปทำ สมาทิยามิ)** เป็นบททั่วไปทั้งหมด ฉะนั้น พึงทราบการชี้แจงบทเหล่านั้นทั่วไปทั้งโดยพยัญชนะทั้งโดยอรรถดังต่อไปนี้.

ในบทเหล่านั้น พึงทราบโดยพยัญชนะก่อน ชื่อว่า **เวรมณี** เพราะเว้นเวร อธิบายว่า ละ บรรเทาเวร คือทำให้สิ้นสุด ให้ถึงความไม่มี. อีกนัยหนึ่ง บุคคลย่อมเว้นจากเวร ด้วยเจตนาตัวกระทำนั้น เหตุนั้น เจตนานั้นจึงชื่อว่า **เวรมณี** เพราะเอา **วิ** อักษรเป็น **เว** อักษร. ด้วยเหตุนั้นนั่นแล ในบทนี้ พุทธบริษัทจึงสวดกันเป็น ๒ อย่างว่า **เวรมณีสิกขาปทำ วิรมณีสิกฺขาปทำ.** ชื่อว่า **สิกขา** เพราะอันบุคคลพึงศึกษา. ชื่อว่า **บท** เพราะเป็นเครื่องถึง บทแห่งสิกขา ชื่อว่า **สิกขาบท** อธิบายว่า อุบายเป็นเครื่องถึงสิกขา. อีกอย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า เป็นมูลเป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้ง. สิกขาบทคือเจตนาเครื่องงดเว้น ชื่อว่า **เวรมณีสิกขาบท** หรือ **วิรมณีสิกขาบท** ตามนัยที่ ๒. ข้าพเจ้ายึดถือโดยชอบ

ชื่อว่า **สมาทิยามิ** ท่านอธิบายว่า ข้าพเจ้ายึดถือโดยประสงค์จะไม่ล่วงละเมิด เพราะเป็นผู้กระทำสิกขาบทไม่ให้เป็นท่อน ไม่ให้ขาด ไม่ให้ด่างพร้อย.

แต่เมื่อว่าโดยอรรถ คำว่า **เวรมณี** ได้แก่ วิรัติ เจตนางดเว้น ประกอบด้วยจิตอันเป็นกามาวจรกุศล. วิรัตินั้นของบุคคลผู้งดเว้นจากปาณาติบาต ท่านกล่าวไว้ในวิภังค์ โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า "เจตนางด เจตนางดเว้น เว้นขาด งดเว้น ไม่ทำ ไม่กระทำ ไม่ล่วง ไม่ละเมิด ชอบเขต การชักสะพานเสียด้วยอริยมรรค ชื่อว่า **เสตุ** จากปาณาติบาตในสมัยนั้น อันใด." ธรรมดาว่า เวรมณีนั้นแม้เป็นโลกุตระ มีอยู่ก็จริง ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ ก็ควรเป็นเวรมณีที่เป็นไปโดยการสมาทาน เพราะผู้สมาทานกล่าวว่า **สมาทิยามิ** เพราะฉะนั้น เวรมณีที่เป็นโลกุตระนั้นจึงไม่มี ข้าพเจ้ากล่าวว่า **วิรัติ** (เจตนางดเว้น) ประกอบด้วยจิตอันเป็นกามาวจรกุศล.

คำว่า **สิกขา (สิกฺขา)** ได้แก่ สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา. แต่ในที่นี้ ศีลคือสัมปัตตวิรัติ วิปัสสนาฝ่ายโลกิยะ รูปฌานและอรูปฌาน และอริยมรรค ท่านประสงค์ว่า **สิกขา** ในคำว่าสิกขานี้ เหมือนดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> **ธรรมเหล่าไหน ชื่อว่า สิกขา สมัยใด จิตเป็นกุศลฝ่ายกามาวจรเกิดขึ้น สหรคตกับโสมนัส สัมปยุตด้วยญาณ ฯลฯ สมัยนั้น ผัสสะ ก็มี ฯลฯ ความไม่กวัดแกว่งก็มี ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สิกขา.**
>
> **ธรรมเหล่าไหน ชื่อว่า สิกขา สมัยใด พระโยคาวจรเจริญมรรค ด้วยการเข้าถึงรูปฌาน สงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌาน ฯลฯ เข้าถึงปัญจมฌานอยู่ ฯลฯ ความไม่**

---

๑. ขุ. วิ. ๓๕/๘๖๘/๓๘๘.

กวัดแกว่งก็มี ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สิกขา.

ธรรมเหล่าไหน ชื่อว่า สิกขา สมัยใด พระโยคาวจรเจริญมรรคด้วยการเข้าถึงอรูปฌาน ฯลฯ สหรคตกับเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ฯลฯ ความไม่กวัดแกว่งก็มี ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สิกขา.

ธรรมเหล่าไหน ชื่อว่า สิกขา สมัยใด พระโยคาวจรเจริญโลกุตตรฌาน เป็นธรรมนำสัตว์ออกจากทุกข์ ฯลฯ ความไม่กวัดแกว่งก็มี ธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า สิกขา.[๑]

บท คือ อุบายเครื่องถึง อีกอย่างหนึ่ง เป็นมูล เป็นที่อาศัย เป็นที่ตั้ง แห่งสิกขาอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดาสิกขาเหล่านั้น เหตุนั้นจึงชื่อว่า สิกขาบท. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ดังนี้ว่า "พระโยคาวจรอาศัยศีลตั้งอยู่ในศีล เมื่อเจริญ คือ ทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗" อย่างนี้เป็นต้น.[๒] พึงทำการชี้แจงโดยพยัญชนะ โดยอรรถทั่ว ๆ ไป แก่บททั้งหลายทั่วไปในบทเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

พรรณนา ๕ สิกขาบทข้างต้น

คำใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **แต่ใน ๕ สิกขาบทข้างต้น พึงทราบวินิจฉัยโดยประกาศความที่แปลกกัน** ในคำนั้น บัดนี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวชี้แจงดังนี้ ก่อนอื่น ในคำว่า **ยังสัตว์มีปราณให้ตกล่วงไป (ปาณาติปาโต)** นี้ คำว่า **ปาโณ** ได้แก่ ความสืบต่อแห่งขันธ์ที่นับเนื่องด้วยชีวิตินทรีย์. อีกนัยหนึ่ง ได้แก่สัตว์ ที่บัณฑิตอาศัยความสืบต่อแห่งขันธ์นั้นบัญญัติไว้. ก็วธกเจตนา (เจตนาคิดจะฆ่า) ของบุคคลผู้มีความสำคัญในสัตว์มีชีวิตนั้นว่าเป็นสัตว์มีชีวิต เป็นสมุฏฐานแห่งความพยายามที่จะตัดชีวิตินทรีย์ของสัตว์มีชีวิตนั้น เป็นไปทางกายทวารและวจีทวาร ทวารใดทวารหนึ่ง

---

๑. ฉกิ. วิ. ๓๕/๗๗๓/๓๓๕. ๒. ส. มหา. ๑๙/๓๕๕/๓๓.

ชื่อว่า **ปาณาติบาต.**

ในคำว่า **ถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ (อทินฺนาทานํ)** นี้ คำว่า **สิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ (อทินฺนํ)** ได้แก่ ทรัพย์สิ่งของที่เจ้าของหวงแหน. ซึ่งเจ้าของเองเมื่อทำตามที่ต้องการ ก็ไม่ต้องโทษ ไม่ถูกตำหนิ เถยยเจตนา (เจตนาคิดจะลัก) ของบุคคลผู้มีความสำคัญในทรัพย์สิ่งของที่เจ้าของหวงแหนว่าเป็นทรัพย์สิ่งของที่เจ้าของหวงแหน เป็นสมุฏฐานแห่งความพยายามที่จะลักทรัพย์สิ่งของนั้น เป็นไปทางกายทวารและวจีทวาร ทวารใดทวารหนึ่งนั้นแล ชื่อว่า **อทินนาทาน.**

คำว่า **การประพฤติอันมิใช่พรหมจรรย์ (อพฺรหฺมจริยํ)** ได้แก่ ความประพฤติไม่ประเสริฐ เจตนาเป็นเหตุละเมิดฐาน คือ การซ่องเสพอสัทธรรม เป็นไปทางกายทวารโดยการซ่องเสพเมถุนคือการสมสู่กันสองต่อสอง ชื่อว่า **อพรหมจรรย์.**

ในคำว่า **การกล่าวเท็จ (มุสาวาโท)** นี้ คำว่า **เท็จ (มุสา)** ได้แก่ วจีประโยคหรือกายประโยคที่ทักรานประโยชน์ ของบุคคลผู้มุ่งจะให้คลาดเคลื่อนจากความจริงเป็นเบื้องหน้า มิจฉาเจตนา (เจตนาที่จะพูดผิด ทำผิด) ของบุคคลนั้น ด้วยประสงค์จะให้ผู้อื่นเข้าใจผิด เป็นสมุฏฐานแห่งกายประโยคและวจีประโยคที่จะทำผู้อื่นให้เข้าใจผิด เป็นไปทางกายทวารและวจีทวาร ทวารใดทวารหนึ่ง ชื่อว่า **มุสาวาท.**

ก็ในคำว่า **การเสพของเมาคือสุราเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานา)** นี้ คำว่า **สุรา (สุรา)** ได้แก่สุรา ๕ อย่าง คือ สุราทำด้วยแป้ง สุราทำด้วยขนม สุราทำด้วยข้าวสุก สุราผสมเชื้อ สุราที่ปรุงด้วยเครื่องปรุง.

แม้**เมรัย**ก็มี ๕ อย่าง คือ เมรัยที่ทำด้วยดอกไม้ เมรัยที่ทำด้วยผลไม้ เมรัยทำด้วยงบน้ำอ้อย เมรัยที่ทำด้วยน้ำผึ้ง เมรัยที่ปรุงด้วยเครื่องปรุง. คำว่า **ของเมา (มชฺช)** ได้แก่ ทั้ง ๒ อย่างนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า **ของเมา** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความเมา. ก็หรือสิ่งอื่นใด

ไม่ว่าอะไร เป็นที่ตั้งแห่งความเมา บุคคลเมาประมาทด้วยสิ่งใดที่ดื่มแล้ว สิ่งอันนี้ก็เรียกว่า **มัชชะ**. คำว่า **เป็นที่ตั้งแห่งความประมาท (ปมาทฏฺฐานํ)** ได้แก่ เจตนาที่ดื่มกลืนกินของเมานั้น ท่านเรียกว่า **เป็นที่ตั้งแห่งความประมาท** เพราะเป็นเหตุแห่งความเมาและความประมาท เจตนากลืนกินของเมาคือสุราและเมรัย เป็นไปทางกายทวารด้วยประสงค์จะกลืนกิน พึงทราบว่า **สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน** โดยประการใด. พึงทราบวินิจฉัยในสิกขาบทเหล่านั้นก่อน นับตั้งแต่ปาณาติบาตเป็นต้นไป โดยประการนั้น

วินิจฉัยสิกขาบทอย่างเดียวกันและต่างกัน เป็นต้น

ในคำว่า **โดยความที่สิกขาบทเป็นอย่างเดียวกันและความต่างกันเป็นอาทิ (เอกตานานตาทิโต)** นี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า "ปาณาติบาตหรือสิกขาบทอื่นมือทินนาทานเป็นต้นเป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้จะพึงถูกฆ่า ผู้ฆ่า ประโยค (ความพยายาม) และเจตนาเป็นต้นเป็นอย่างเดียวกัน หรือปาณาติบาตหรือสิกขาบทอื่นมือทินนาทานเป็นต้นต่างกัน เพราะมีผู้จะถูกฆ่าเป็นต้นต่างกัน หรือว่าไม่ใช่ทั้ง ๒ อย่าง." ก็เพราะเหตุไร ผู้ทักท้วงจึงกล่าวดำนี้ ผิว่า สิกขาบท จะเป็นอย่างเดียวกัน เพราะคนที่จะพึงถูกฆ่าเป็นต้นเป็นคนเดียวกันไซร้ เมื่อเป็นดังนั้น เมื่อใด ผู้ฆ่ามากคน ฆ่าคนที่จะพึงถูกฆ่าคนเดียว หรือผู้ฆ่าคนเดียว ฆ่าคนที่จะพึงถูกฆ่ามากคน คนที่จะพึงถูกฆ่ามากคน ก็จะถูกผู้ฆ่าฆ่าด้วยประโยคเดียว มีสาหัตถิกประโยคเป็นต้น. หรือเจตนาอย่างเดียว ก็จะยังประโยคของผู้เข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ของคนที่จะพึงถูกฆ่ามากคน ให้ตั้งขึ้น (เกิด) เมื่อนั้น ปาณาติบาตก็จะพึงมีอย่างเดียว. แต่ผิว่า สิกขาบทจะต่างกัน เพราะคนที่จะพึงถูกฆ่าเป็นต้นต่างกันไซร้ เมื่อเป็นดังนั้น เมื่อใดผู้ฆ่าคนเดียว เมื่อทำประโยคเดียว เพื่อคน ๆ เดียว ก็ย่อมฆ่าคน

ที่พึงถูกฆ่ามากคน หรือผู้ฆ่ามากคนเมื่อทำมากประโยค เพื่อคนมากคน มีเทวทัต ยัญทัต และโสมทัตเป็นต้น ก็ย่อมฆ่าได้เฉพาะเทวทัต ยัญทัต หรือโสมทัตคนเดียวเท่านั้น หรือผู้ที่จะพึงถูกฆ่าคนเดียว ถูกผู้ฆ่าฆ่าด้วยมากประโยคมีสาหัตถิกประโยคเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เจตนามากเจตนา ก็จะยังประโยคของผู้เข้าไปตัดชีวิตินทรีย์ของผู้ที่จะพึงถูกฆ่าคนเดียวเท่านั้นให้ตั้งเกิดขึ้น เมื่อนั้น ปาณาติบาต ก็จะพึงมีมากอย่าง. แม้คำทั้งสองนั้น ก็ไม่ถูก. สิกขาบทจะชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าเป็นต้นเหล่านั้นมีผู้เดียวก็หามิได้, สิกขาบทชื่อว่าต่างกันเพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าเป็นต้นเหล่านั้นต่างกันก็หามิได้ ความจริง สิกขาบทอย่างเดียวกันและต่างกัน ก็โดยเหตุอย่างอื่น คำนั้นพึงใช้แก่ปาณาติบาต แม้สิกขาบทนอกนั้น ก็พึงใช้อย่างนั้น.

ข้าพเจ้าขอชี้แจงต่อไปนี้ :- ก่อนอื่น ปาณาติบาตนั้นชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าและคนฆ่าเป็นต้นเป็นอย่างเดียวกัน ชื่อว่าต่างกัน เพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าเป็นต้นต่างกัน ก็หาไม่ ที่แท้ ปาณาติบาต ชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้ที่จะถูกฆ่าและคนฆ่าเป็นต้นเป็นอย่างเดียวกัน โดยจัดเป็นคู่ ๆ กัน. ทั้งชื่อว่าเป็นอย่างเดียวกัน เพราะผู้จะพึงถูกฆ่าและคนฆ่าเป็นต้นแม้ทั้งสองนั้น เป็นอย่างเดียวกัน โดยจัดเป็นคู่ ๆ กัน หรือชื่อว่าต่างกัน เพราะผู้ที่จะพึงถูกฆ่าและคนฆ่าเป็นต้นนั้น เป็นอีกคนหนึ่งจากคนทั้งสองนั้น.

จริงอย่างนั้น เมื่อคนผู้ฆ่ามากคน แม้ฆ่าคนผู้ที่จะถูกฆ่าหลายคน ด้วยประโยคหลายประโยค มีสรักเขปประโยค (การชุดสระ) เป็นต้น หรือด้วยประโยค ๆ เดียว มีโอปาตขณนประโยค (การชุดบ่อ) เป็นต้น ก็เป็นปาณาติบาตมากปาณาติบาต. เมื่อคนผู้ฆ่าคนเดียว แม้ฆ่าคนที่ถูกฆ่ามากคน ด้วยประโยคเดียวหรือมากประโยค ด้วยเจตนาเดียวที่ยังประโยคนั้นให้ตั้งขึ้น หรือด้วยมากเจตนา ก็เป็นปาณาติบาตมากปาณาติบาต อนึ่ง เมื่อคนผู้ฆ่ามากคน แม้ฆ่าคนที่ถูกฆ่าคนเดียว ด้วยมากประโยค

ตามที่กล่าวแล้ว หรือด้วยประโยคเดียว ก็เป็นปาณาติบาตมากปาณาติบาต. แม้ในสิกขาบทมีอทินนาทานเป็นต้นก็นัยนี้. ในเรื่องนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยความเป็นสิกขาบทอย่างเดียวกันและต่างกันเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เมื่อว่าโดยอารมณ์ ในข้อนี้ ปาณาติบาตมีชีวิตินทรีย์เป็นอารมณ์. อทินนาทาน อพรหมจรรย์ และสุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน มีสังขารคือบรรดารูปธรรมมีรูปายตนะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์. มุสาวาทมีสัตว์เป็นอารมณ์ เพราะปรารภคนที่จะพูดมุสาเป็นไป. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "แม้อพรหมจรรย์ ก็มีสัตว์เป็นอารมณ์." อนึ่ง อทินนาทานมีสัตว์เป็นอารมณ์ ในเวลาที่สัตว์เป็นผู้ที่จะพึงถูกลักไป. อีกประการหนึ่ง อทินนาทาน มีสัตว์เป็นอารมณ์ ก็โดยอำนาจสังขาร มิใช่โดยอำนาจพระบัญญัติ. ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยอารมณ์ ดังกล่าวมาฉะนี้.

เมื่อว่าโดยสมาทาน ก็สิกขาบทเหล่านี้ มีปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบทเป็นต้น สามเณรสมาทานในสำนักภิกษุเท่านั้น จึงเป็นอันสมาทาน ส่วนอุบาสกสมาทานเองก็ดี สมาทานในสำนักของผู้อื่นก็ดี ก็เป็นอันสมาทานแล้ว. สมาทานรวมกันก็ดี สมาทานแยกกันก็ดี ก็เป็นอันสมาทานแล้ว. แต่ต่างกันอย่างไรเล่า ? บุคคลสมาทานรวมกัน ก็มีวิรัติเดียว มีเจตนาเดียวเท่านั้น แต่ปรากฏว่าวิรัติและเจตนาเหล่านั้น มีถึง ๕ โดยอำนาจกิจ (คือหน้าที่). ส่วนบุคคลที่สมาทานแยกกันก็พึงทราบว่ามีวิรัติ ๕ เจตนาก็ ๕. ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยการสมาทาน ด้วยประการฉะนี้.

เมื่อว่าโดยการขาด ในข้อนี้ สำหรับสามเณรทั้งหลาย เมื่อสิกขาบทหนึ่งขาด ทุกสิกขาบทก็เป็นอันขาด. เพราะว่าสิกขาบทเหล่านั้นเป็นที่ตั้งแห่งปาราชิกของสามเณรเหล่านั้น. ด้วยสิกขาบทที่สามเณรล่วงละเมิดนั่นแล ก็มีกรรมต่อเนื่องตามมา.

แต่สำหรับคฤหัสถ์ เมื่อศีลข้อหนึ่งขาด ก็ขาดข้อเดียวเท่านั้น

เพราะศีลของคฤหัสถ์เหล่านั้นมีองค์ ๕ ย่อมจะสมบูรณ์อีกด้วยการสมาทานศีลนั้นเท่านั้น. แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "บรรดาศีลที่คฤหัสถ์สมาทานเป็นข้อ ๆ เมื่อศีลข้อหนึ่งขาด ก็ขาดข้อเดียวเท่านั้น" แต่บรรดาศีลที่คฤหัสถ์สมาทานรวมกันอย่างนี้ว่า "ข้าพเจ้าสมาทานศีลที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ดังนี้ เมื่อศีลข้อหนึ่งขาด ศีลแม้ที่เหลือ ก็เป็นอันขาดหมดทุกข้อ. เพราะเหตุไร ? เพราะการสมาทานไม่แยกกัน. ด้วยศีลที่คฤหัสถ์ล่วงละเมิดนั่นแล ก็มีความผูกพันด้วยกรรม. ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยการขาด ด้วยประการฉะนี้.

เมื่อว่าโดยโทษมาก บรรดาสัตว์มีชีวิตที่เว้นจากคุณ มีสัตว์ดิรัจฉานเป็นต้น ปาณาติบาตชื่อว่ามีโทษน้อย ก็เพราะสัตว์ตัวเล็ก. ชื่อว่ามีโทษมาก ก็เพราะสัตว์ตัวใหญ่. เพราะเหตุไร ? เพราะประโยคใหญ่ (ความพยายามมาก). แม้เมื่อมีประโยคเสมอกัน ชื่อว่ามีโทษมากเพราะวัตถุใหญ่. ส่วนบรรดาสัตว์มีชีวิตที่มีคุณ มีมนุษย์เป็นต้น ปาณาติบาตชื่อว่ามีโทษน้อย ก็เพราะมนุษย์มีคุณน้อย. ชื่อว่ามีโทษมากก็เพราะมนุษย์มีคุณมาก. แต่เมื่อมีตัวและคุณเสมอกัน ก็พึงทราบว่า มีโทษน้อย เพราะกิเลสและความพยายามอ่อน และมีโทษมากเพราะกิเลสและความพยายามแรงกล้า. แม้ในสิกขาบทที่เหลือก็นัยนี้. อนึ่ง ในข้อนี้ สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานเท่านั้น ชื่อว่ามีโทษมาก ปาณาติบาตเป็นต้นหามีโทษมากเช่นนั้นไม่. เพราะอะไร ? เพราะทำอันตรายแก่อริยธรรม เหตุทำผู้ที่เกิดมาเป็นมนุษย์ให้กลายเป็นคนบ้า. ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยความมีโทษมาก ด้วยประการฉะนี้.

เมื่อว่าโดยประโยค ก็ในข้อนี้ ปาณาติบาตมี ๖ ประโยค คือ **สาหัตถิกประโยค อาณัตติกประโยค นิสสัคคิยประโยค ถาวรประโยค วิชชามยประโยค อิทธิมยประโยค.**

บรรดาประโยคเหล่านั้น การประหารด้วยกายหรือของที่เนื่องด้วยกาย ชื่อว่า **สาหัตถิกประโยค** สาหัตถิกประโยคนั้น แยกเป็น ๒

คือ สาหัตถิกประโยคเจาะจงและสาหัตถิกประโยคไม่เจาะจง. ในสาหัตถิก-ประโยคทั้งสองนั้น เฉพาะสาหัตถิกประโยคเจาะจง บุคคลย่อมผูกพันด้วยกรรม เพราะความตายของคนที่เขาไปเจาะจงประหารเท่านั้น. ในสาหัตถิกประโยคไม่เจาะจงอย่างนี้ว่า ผู้ใดผู้หนึ่งจงตายเสียเถิด ดังนี้ บุคคลย่อมผูกพันด้วยกรรมเพราะความตายของคนใดคนหนึ่ง เหตุการประหารเป็นปัจจัย. อนึ่ง แม้ด้วยสาหัตถิกประโยคทั้งสอง เขาพอถูกประหารก็ตาย หรือตายด้วยโรคนั้นในภายหลัง บุคคลก็ย่อมผูกพันอยู่ด้วยกรรม ขณะที่เขาถูกประหารเท่านั้น. แต่เมื่อบุคคลประหารด้วยประสงค์จะให้เขาตาย แต่เขาไม่ตายด้วยการประหารนั้น กลับคิดประหารเขาอีก ผิว่า แม้ในภายหลัง เขาตายด้วยการประหารครั้งแรก บุคคลก็ย่อมผูกพันด้วยกรรมในเวลานั้นเท่านั้น. ถ้าว่าเขาตายด้วยการประหารครั้งที่ ๒ ก็ไม่เป็นปาณาติบาต. แม้เมื่อเขาตายด้วยสาหัตถิก-ประโยคทั้ง ๒ บุคคลก็ผูกพันด้วยกรรม โดยการประหารครั้งแรกเท่านั้น เมื่อเขาไม่ตายแม้ด้วยสาหัตถิกประโยคทั้ง ๒ ก็ไม่เป็นปาณาติบาตเลย. ในข้อที่แม้คนมากคน ประหารคนคนเดียว ก็นัยนี้. แม้ในข้อนั้น ความผูกพันด้วยกรรม ย่อมมีแก่คนที่ประหารเขาตายเท่านั้น.

การตั้งใจสั่งให้เขาทำ ชื่อว่า **อาณัตติกประโยค**. แม้ในอาณัตติก-ประโยคนั้น ก็พึงทราบความผูกพันด้วยกรรม โดยนัยที่กล่าวไว้ในสาหัตถิกประโยคนั่นแล. ก็ในอาณัตติกประโยคนั้น พึงทราบว่า มีกำหนดไว้ ๖ อย่าง

อาณัตติกประโยคกำหนดไว้ ๖ อย่างเหล่านี้ คือ
วัตถุ ๑ กาล ๑ โอกาส ๑ อาวุธ ๑ อิริยาบถ ๑
กิริยาวิเศษ ๑.

ในข้อกำหนด ๖ นั้น สัตว์มีชีวิต พึงจำไว้ว่า **วัตถุ**. เวลาเช้า เวลาเย็นเป็นต้น และเวลาหนุ่มสาว เวลาเป็นผู้ใหญ่เป็นต้น ก็พึงจำไว้ว่า **กาล**. คาม นิคม ป่า ตรอก หรือทางแยก ดังว่ามานี้เป็นต้น พึงจำ

ไว้ว่า **โอกาส**. เครื่องประหารเป็นต้น อย่างนี้คือ ดาบ **ธนู** หรือหอก พึงจำไว้ว่า **อาวุธ**. กิริยาการยืนหรือการนั่งของคนที่ถูกฆ่าและคนฆ่า ดังว่ามานี้เป็นต้น พึงจำไว้ว่า **อิริยาบถ**. การแทง การตัด การทำให้ขาดหรือกล้อนผม ดังว่ามาเป็นต้น พึงจำไว้ว่า **กิริยาวิเศษ**. ก็หากว่าคนถูกเขาสั่งให้ฆ่าผู้ใด ทำวัตถุให้คลาดเคลื่อน (ฆ่าผิดตัว) ไปฆ่าคนอื่นนอกจากผู้นั้นไซร้ ผู้สั่งก็ไม่ต้องผูกพันด้วยกรรม. ถ้าเขาไม่ทำวัตถุให้คลาดเคลื่อน (ฆ่าไม่ผิดตัว) แม้ทั้ง ๒ คนก็ต้องผูกพันด้วยกรรม คือผู้สั่งในขณะสั่ง ผู้ถูกสั่งในขณะฆ่า. แม้ในข้อกำหนดอื่น ๆ มีกาลเป็นต้น ก็นัยนี้

ก็การปล่อยเครื่องประหารด้วยกายหรือของที่เนื่องด้วยกาย เพื่อทำเขาให้ตาย ชื่อว่า **นิสสัคคิยประโยค**. แม้นิสสัคคิยประโยคนั้น ก็แยกเป็น ๒ เหมือนกัน คือ นิสสัคคิยประโยคเจาะจงและไม่เจาะจง ในข้อนี้ การผูกพันด้วยกรรม ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วในข้อต้น ๆ นั่นแล.

การขุดบ่อ การวางกระดานหก การประกอบเหยื่อยาพิษ และกรงยนต์เป็นต้น เพื่อทำให้เขาตาย ชื่อว่า **ถาวรประโยค**. แม้ถาวรประโยคนั้นก็แบ่งเป็น ๒ คือ ถาวรประโยคเจาะจงและไม่เจาะจง. ก็ในข้อนี้ การผูกพันด้วยกรรม พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วในข้อต้น ๆ. แต่ความแปลกกันมีดังนี้ เมื่อคนหาหัวมัน ทำบ่อเป็นต้นใกล้ ๆ หรือทำบ่อเปล่าก็ดีของคนอื่น ๆ ผิว่า เขาตายเพราะบ่อเป็นต้นนั้นเป็นปัจจัย ความผูกพันด้วยกรรม ก็มีแก่คนหาหัวมัน. อนึ่ง เมื่อคนนั้นหรือคนอื่นกลบบ่อนั้นเสียแล้ว ทำพื้นให้เรียบ คนกวาดฝุ่นโกยฝุ่นไป หรือคนขุดหัวมัน ขุดหัวมันทำหลุมไว้ หรือเมื่อฝนตกเกิดโคลนตม คนตกลงไปติดตายในโคลนตมนั้น ความผูกพันด้วยกรรม ก็มีแก่คนหาหัวมันนั่นแหละ. ก็ผิว่า คนที่ได้หัวมันหรือคนอื่น ทำหลุมนั้นให้กว้างหรือลึกกว่าเดิม คนตกลงไปตายเพราะหลุมกว้างหรือลึกนั้น ความ

ผูกพันด้วยกรรม ก็มีแก่คนแม้ทั้งสอง. เหมือนอย่างว่า มูลเหตุทั้งหลาย ย่อมเทียบกันได้กับการขุดหัวมัน ฉันใด เมื่อคนกลบหลุมให้เรียบในที่นั้น. คนก็พ้นจากตกหลุม ก็ฉันนั้น. แม้ในถาวรประโยคมีการวางกระดานหก เป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน การผูกพันด้วยกรรมตามเหตุที่เกิด ก็พึงทราบตราบเท่าที่ถาวรประโยคเหล่านั้นยังเป็นไป.

การร่ายวิทยาคมเพื่อทำให้ตาย ชื่อว่า **วิชชามยประโยค**.

การทำฤทธิ์ต่าง ๆ ที่เกิดแต่วิบากกรรม เพื่อทำให้เขาตาย เหมือนใช้อาวุธคือเขี้ยวเป็นต้น ฆ่าด้วยเขี้ยวเป็นอาทิ ชื่อว่า **อิทธิมยประโยค**. ส่วนอทินนาทานก็มีประโยค คือ สาหัตถิกประโยคและอาณัตติกประโยค เป็นต้นที่เป็นไปโดยอำนาจ เถยยาวหาร ปสัยหาวหาร ปฏิจฉันนาวหาร ปริกัปปาวหาร และกุสาวหาร ประเภทแห่งประโยคแม้เหล่านั้น ก็พึงทราบโดยทำนองที่กล่าวมาแล้วนั่นแล. สิกขาบทแม้ทั้ง ๓ มีอพรหมจริยะเป็นต้น ก็ได้เฉพาะสาหัตถิกประโยคอย่างเดียว. ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยประโยค ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เมื่อว่าโดยองค์ ในข้อนี้

ปาณาติบาต มีองค์ ๕ คือ

๑. **ปาโณ**	สัตว์มีชีวิต
๒. **ปาณสญฺญี**	สำคัญว่าสัตว์มีชีวิต
๓. **วธกจิตฺตํ**	จิตคิดจะฆ่า
๔. **วายมติ**	พยายาม
๕. **เตน มรติ**	สัตว์ตายด้วยความพยายามนั้น.

เมื่อทินนาทาน ก็มีองค์ ๕ เหมือนกัน คือ

๑. **ปรปริคฺคหิตํ**	ของมีเจ้าของหวงแหน
๒. **ปรปริคฺคหิตสญฺญี**	สำคัญว่าของมีเจ้าของหวงแหน
๓. **เถยฺยจิตฺตํ**	มีจิตคิดจะลัก
๔. **วายมติ**	พยายาม

๕. **เตน อาทาตพฺพํ อาทานํ คจฺฉติ** ลักของได้มา ด้วยความพยายามนั้น.

ส่วนอพรหมจรรย์ มีองค์ ๔ คือ

๑. **อชฺฌาจริยวตฺถุ** สิ่งที่พึงล่วงละเมิด

๒. **เสวนจิตฺตํ** จิตคิดจะเสพ

๓. **ปโยคํ สมาปชฺชติ** พยายามเข้าถึง

๔. **สาทิยติ** ยินดี.

มุสาวาท ก็มีองค์ ๔ เหมือนกัน คือ

๑. **มุสา** เรื่องเท็จ

๒. **วิสังวาทนจิตฺตํ** จิตคิดจะพูดเท็จ

๓. **วายาโม** พยายาม

๔. **ปรวิสังวาทนํ** พูดเท็จต่อคนอื่น และเขารู้เรื่องเท็จ.

สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน ก็มีองค์ ๔ คือ

๑. **สุราทีนํ อญฺญตรํ** ของมึนเมามีสุราเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง

๒. **มทนียปาตุกมฺยตาจิตฺตํ** จิตคิดอยากจะดื่มของมึนเมา

๓. **ตชฺชํ วายามํ อาปชฺชติ** ความพยายามเกิดแต่จิตนั้น

๔. **ปิเต จ ปวิสติ** ดื่มเข้าไปในลำคอ.

ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยองค์ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เมื่อว่าโดยสมุฏฐาน ในข้อนี้ ปาณาติบาต อทินนาทาน และมุสาวาท มีสมุฏฐาน ๓ คือ ๑. กายกับจิต ๒. วาจากับจิต ๓. กายวาจาและจิต. อพรหมจรรย์มีสมุฏฐานเดียว คือ กายกับจิต. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานมี ๒ สมุฏฐาน คือ กายและกายกับจิต. ในข้อนี้พึงทราบวินิจฉัยโดยสมุฏฐาน ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เมื่อว่าโดยเวทนา ในข้อนี้ ปาณาติบาต ประกอบด้วยทุกขเวทนา. อทินนาทาน ประกอบด้วยเวทนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง มุสาวาทก็เหมือนกัน

อีกสองสิกขาบทนอกนี้ ประกอบด้วยสุขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา. ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยเวทนา ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เมื่อว่าโดยมูล ในข้อนี้ ปาณาติบาต มีโทสะและโมหะเป็นมูล. อทินนาทานและมุสาวาท มีโลภะและโมหะเป็นมูลบ้าง มีโทสะและโมหะเป็นมูลบ้าง. อีก ๒ สิกขาบทนอกนี้ มีโลภะและโมหะเป็นมูล. ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัยโดยมูล ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เมื่อว่าโดยกรรม ในข้อนี้ ปาณาติบาต อทินนาทาน และอพรหมจรรย์ เป็นกายกรรม และเป็นกรรมบถ. มุสาวาท เป็นวจีกรรมอย่างเดียว. (มุสาวาท) ที่ทักรานประโยชน์ ก็เป็นกรรมบถ มุสาวาทนอกนี้เป็นกรรมอย่างเดียว. สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน เป็นกายกรรมอย่างเดียว. ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยกรรม ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เมื่อว่าโดยวิรัติ ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า "บุคคลเมื่องดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น งดเว้นจากไหน." จะกล่าวชี้แจงดังนี้ ก่อนอื่น บุคคลเมื่องดเว้นโดยสมาทานวิรัติ ย่อมงดเว้นจากอกุศลกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นของตนเองหรือของคนอื่น ๆ. ปรารภอะไร ? ก็ปรารภอกุศลกรรมที่จะงดเว้นนั่นแหละ. เมื่องดเว้นโดยสัมปัตตวิรัติ ย่อมงดเว้นจากอกุศลกรรม ดังกล่าวแล้วนั่นแล. ปรารภอะไร ? ก็ปรารภอารมณ์แห่งอกุศลกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นที่กล่าวแล้ว. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "บุคคลปรารภสังขารทั้งหลายที่นับได้ว่าน้ำเมาคือสุราและเมรัย จึงงดเว้นจากที่ตั้งแห่งความประมาทคือการดื่มกินน้ำเมาคือสุราและเมรัย บุคคลปรารภบรรดาสัตว์และสังขารเฉพาะที่ตนพึงลักและพึงทักราน จึงงดเว้นจากอทินนาทานและมุสาวาท ปรารภสัตว์อย่างเดียว จึงงดเว้นจากปาณาติบาตและอพรหมจรรย์." อาจารย์นอกจากนั้นมีความเห็นอย่างนี้ว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น บุคคลเมื่อคิดอย่างหนึ่ง ก็ทำเสียอย่างหนึ่ง ละสิ่งใด ก็ไม่รู้สิ่งนั้น ดังนี้ เมื่อไม่ต้องการ (อย่างนั้น) จึงกล่าวว่า "บุคคลละสิ่งใดก็ปรารภสิ่งนั้น คือ อกุศลกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น

ของตนนั่นแล จึงงดเว้น." คำนั้นไม่ถูก. เพราะเหตุไร ? เพราะสิ่งนั้นไม่มีอารมณ์ปัจจุบัน และไม่มีอารมณ์ภายนอก. จริงอยู่ ในบาลีวิภังค์แห่งสิกขาบททั้งหลาย ท่านถามว่า สิกขาบททั้ง ๕ เป็นกุศลเท่าไร ฯลฯ เป็นอรณะ (ข้าศึก) เท่าไร ? แล้วในการตอบปัญหาที่ดำเนินไปอย่างนี้ว่า กุศลทั้งหลาย ประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี" ดังนี้ จึงกล่าวถึงความที่ธรรมมีอารมณ์เป็นปัจจุบันและอารมณ์ภายนอกอย่างนี้ว่า "มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน มีอารมณ์ภายนอก." คำนั้นย่อมไม่ถูกสำหรับคนที่ปรารภอกุศลธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นของตนแล้วงดเว้น. ในคำที่ว่า บุคคลคิดอย่างหนึ่ง ทำเสียอย่างหนึ่ง และละสิ่งใดก็ไม่รู้สิ่งนั้น ขอกล่าวชี้แจง ดังนี้ บุคคลกำลังปฏิบัติโดยทำกิจให้สำเร็จ ใครจะกล่าวว่า คิดอย่างหนึ่ง ทำเสียอย่างหนึ่ง หรือว่า ละสิ่งใด ไม่รู้สิ่งนั้น ดังนี้ ย่อมไม่ได้.

พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ปรารภอมตธรรม
ก็ละบาปธรรมได้หมด เป็นอุทาหรณ์ในข้อนี้.

ในข้อนี้พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยวิรัติ ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เมื่อว่าโดยผล บาปธรรมมีปาณาติบาตเป็นต้นเหล่านี้ทั้งหมด ย่อมให้เกิดผลคือทุคติ และให้เกิดวิบากที่ไม่น่าปรารถนา ไม่น่าใคร่ ไม่น่าพอใจ ในสุคติ ทั้งให้เกิดผลมีความไม่แกล้วกล้าเป็นต้น ในภายภาคหน้า และปัจจุบัน. อนึ่ง ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัยแม้โดยผล ตามนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า วิบากของปาณาติบาตอย่างเบาที่สุด เมื่อเกิดเป็นมนุษย์ ก็ทำให้เป็นผู้มีอายุสั้น.

อีกประการหนึ่ง ในข้อนี้ ก็พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยสมุฏฐาน เวทนา มูล กรรม และผล ของเจตนางดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น. ในเจตนางดเว้นนั้น ให้เข้าใจกันดังนี้. เวรมณี (เจตนางดเว้น) เหล่านี้ทั้งหมด ตั้งขึ้นโดยสมุฏฐาน ๔ คือ กาย กายกับจิต วาจากับจิต กายวาจาและจิต. ทั้งหมดนั่นแหละประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี ประกอบ

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๗๗๕/๓๙๖.

ด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี มีโลภะอโทสะเป็นมูลก็มี มีโลภะอโทสะและอโมหะเป็นมูลก็มี ในข้อนี้ เวรมณีแม้ทั้ง ๔ เป็นกายกรรม มุสาวาทาเวรมณีเป็นวจีกรรม แต่ก็ตั้งขึ้นจากจิต. ในขณะมรรคจิต แม้เวรมณีทั้งปวง ก็เป็นมโนกรรม.

เจตนางดเว้นจากการฆ่าสัตว์ มีผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ ความมีอวัยวะใหญ่น้อยสมบูรณ์ ความมีสมบัติคือความสูงใหญ่ ความมีสมบัติคือเชาว์ว่องไว ความมีเท้าตั้งอยู่เรียบดี ความงาม ความนุ่มนวล ความสะอาด ความกล้า ความมีกำลังมาก ความมีวาจาสละสลวย ความเป็นที่รักของชาวโลก ความมีวาจาไม่มีโทษ ความมีบริษัทไม่แตกกัน ความมีความองอาจ ความมีรูปไม่บกพร่อง ความเป็นผู้ไม่ตายเพราะศัตรู ความเป็นผู้มีบริวารมาก ความเป็นผู้มีรูปงาม ความเป็นผู้มีทรวดทรงดี ความมีโรคน้อย ความไม่เศร้าโศก ความไม่พลัดพรากจากสัตว์สังขารที่รักที่พอใจ ความมีอายุยืน.

เจตนางดเว้นจากการถือเอาสิ่งของที่เจ้าของมิได้ให้ มีผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ ความมั่งมีธนทรัพย์ ความมั่งมีธัญญทรัพย์ ความมั่งมีโภคทรัพย์ ความเกิดโภคทรัพย์ที่ยังไม่เกิด ความมีความถาวรมั่นคงแห่งโภคทรัพย์ที่เกิดแล้ว ความได้โภคทรัพย์ที่ปรารถนาอย่างฉับพลัน ความมีโภคทรัพย์ไม่ถูกแบ่งด้วยภัย คือพระราชา โจร น้ำ ไฟ ทายาทที่ไม่รักกัน ความได้ธนทรัพย์ที่ไม่สาธารณ์ ความได้โลกุตรทรัพย์ ความไม่รู้จักความไม่มี ความอยู่เป็นสุข.

เจตนางดเว้นจากความประพฤติอันมิใช่พรหมจรรย์ มีผลเป็นต้นดังนี้ คือ ความไม่มีศัตรู ความเป็นที่รักของคนทุกคน ความได้ข้าว น้ำผ้าและที่นอนเป็นต้น ความนอนสบาย ความตื่นสบาย ความพ้นภัยในอบาย ความเป็นผู้ไม่เกิดเป็นสตรี หรือเกิดเป็นคนไม่มีเพศ ความไม่โกรธ ความกระทำโดยเคารพ ความกระทำโดยเรียบร้อย มีความสง่างาม ความมีอำนาจ ความเป็นที่รักกันแห่งสตรีและบุรุษ ความมี

อินทรีย์บริบูรณ์ ความมีลักษณะบริบูรณ์ ความไม่มีความสงสัย ความเป็นผู้ขวนขวายน้อย ความอยู่เป็นสุข ความไม่มีภัยแต่ที่ไหน ความไม่มีความพลัดพรากจากสัตว์สังขารที่รัก.

เจตนางดเว้นจากการกล่าวเท็จ มีผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ ความมีอินทรีย์ผ่องใส ความเป็นผู้พูดวาจาไพเราะสละสลวย ความมีฟันเรียงเรียบและสะอาด ความไม่อ้วนเกินไป ความไม่ผอมเกินไป ความไม่เตี้ยเกินไป ความไม่สูงเกินไป ความมีสัมผัสสบาย ความมีปากมีกลิ่นดังดอกอุบล ความมีคนใกล้ชิดเชื่อฟังดี ความมีวาจาที่เชื่อถือได้ ความมีลิ้นอ่อนแดงบางเสมือนดอกโกมลและอุบล ความไม่ฟุ้งซ่าน ความไม่คลอนแคลน.

เจตนางดเว้นจากการเสพของเมาคือสุราเมรัยอันเป็นที่ตั้งแห่งความประมาท มีผลเป็นต้นอย่างนี้ คือ ความปฏิญาณได้ฉับพลันในกรณียกิจทั้งปวง ทั้งอดีต อนาคต และปัจจุบัน ความมีสติมั่นคงทุกเมื่อ ความไม่เป็นคนบ้า ความมีญาณ ความไม่เกียจคร้าน ความไม่โง่ ความไม่เป็นใบ้ ความไม่มัวเมา ความไม่ประมาท ความไม่หลง ความไม่หวาดกลัว ความไม่แข่งดี ความไม่ต้องสงสัย ความไม่ต้องแคลงใจ ความเป็นคนพูดสัจจะ ความเป็นคนพูดแต่วาจาไม่ส่อเสียด ไม่หยาบคาย ไม่เปล่าประโยชน์ (เพ้อเจ้อ) ความเป็นคนไม่เกียจคร้านทั้งกลางคืนกลางวัน ความมีกตัญญู มีความกตเวที ความไม่ตระหนี่ ความเสียสละ ความมีศีล ความเป็นคนตรง ความไม่โกรธ ความมีหิริ ความมีโอตตัปปะ ความมีความเห็นตรง ความมีปัญญามาก ความมีความรู้ ความเป็นบัณฑิต ความฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์และไม่เป็นประโยชน์. ในข้อนี้ พึงทราบวินิจฉัย แม้โดยสมุฏฐาน เวทนา มูล กรรม และผล แห่งเจตนาเครื่องงดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ด้วยประการดังกล่าวมาฉะนี้.

พรรณนา ๕ สิกขาบทหลัง

คำที่ข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ข้ออุปมาจากคำพรรณนา ๕ สิกขาบทต้นนั้น ควรนำมาใช้ใน ๕ สิกขาบทหลัง ควรกล่าวเป็นข้อ ๆ ควรทราบว่าสิกขาบทมีอย่างเลวเป็นต้นไว้ด้วย.

บัดนี้ จะพรรณนาเนื้อความดังต่อไปนี้. คำใดในการพรรณนา ๕ สิกขาบทต้น ย่อมยุติ (ถูกต้อง) คำนั้น ควรถือจากการพรรณนานั้นมาประกอบใน ๕ สิกขาบทหลัง. ในข้อนี้ ประกอบความดังนี้. เหมือนอย่างว่า

เมื่อว่าโดยอารมณ์ ในสิกขาบทก่อน ๆ สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน มีสังขารมีรูปายตนะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นอารมณ์ ฉันใด ในที่นี้ วิกาลโภชนะ ก็ฉันนั้น. พึงทราบความต่างกันแห่งอารมณ์ของ ๕ สิกขาบทหลังทุกสิกขาบท โดยนัยนี้.

แต่เมื่อว่าโดยสมาทาน ๕ สิกขาบทต้น ที่สามเณรหรืออุบาสกสมาทาน ย่อมเป็นอันสมาทานแล้ว ฉันใด ๕ สิกขาบทหลังนี้ ก็ฉันนั้น.

แม้เมื่อว่าโดยองค์ ความต่างกันแห่งองค์ของ ๕ สิกขาบทต้นมีปาณาติบาต เป็นต้น กล่าวไว้แล้วในที่นั้น ฉันใด แม้ในที่นี้ก็ฉันนั้น.

วิกาลโภชนะมีองค์ ๔ คือ ๑. วิกาล ๒. ของเป็นยาวกาลิกะ ๓. การกลืนกิน ๔. ความไม่เป็นคนบ้า. พึงทราบความจำแนกองค์ของสิกขาบทแม้ที่เหลือ โดยทำนองนี้.

อนึ่ง **เมื่อว่าโดยสมุฏฐาน** ในที่นั้น สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน มี ๒ สมุฏฐาน คือ กาย และกายกับจิต ฉันใด ในที่นี้ วิกาลโภชนะก็ฉันนั้น. พึงทราบสมุฏฐานของสิกขาบททุกสิกขาบท โดยนัยดังนี้.

อนึ่ง **เมื่อว่าโดยเวทนา** ในที่นั้น อทินนาทาน ประกอบด้วยเวทนา ๓ อย่างใดอย่างหนึ่ง ฉันใด ในที่นี้ วิกาลโภชนะก็ฉันนั้น. พึง

ทราบการประกอบพร้อมด้วยเวทนา ของสิกขาบททุกสิกขาบท โดยนัยนี้.

อนึ่ง (เมื่อว่าโดยมูล) ในที่นั้น อพรหมจริยะ มีโลภะและโมหะเป็นมูล ฉันใด แม้ในที่นี้ วิกาลโภชนะ และอีก ๒ สิกขาบท ก็ฉันนั้น. พึงทราบความต่างกันแห่งมูล ของสิกขาบททุกสิกขาบท โดยนัยนี้.

อนึ่ง ในที่นั้น (เมื่อว่าโดยกรรม) ปาณาติบาตเป็นต้น เป็นกายกรรม ฉันใด แม้ในที่นี้ วิกาลโภชนะเป็นต้น ก็ฉันนั้น.

อนึ่ง ชาตรูปรชตปฏิคคหณะ เป็นกายกรรมก็มี เป็นวจีกรรมก็มี โดยปริยายแห่งความเป็นไปและความเกิดทางกายทวารเป็นต้น มิใช่กรรมบถ.

อนึ่ง **เมื่อว่าโดยวิรัติ** ในที่นั้น บุคคลเมื่องดเว้น ย่อมงดเว้นจากอกุศลมีปาณาติบาตเป็นต้นของตนหรือของคนอื่น ๆ ฉันใด แม้ในที่นี้ ก็ย่อมงดเว้นจากอกุศลมีวิกาลโภชนะเป็นต้น ก็ฉันนั้น.

อนึ่ง **เมื่อว่าโดยความเป็นกุศล** ก็เป็นอย่างเดียวกัน. ก็เวรมณี ๕ ข้างต้น มี ๔ สมุฏฐาน คือ กาย กายกับจิต วาจากับจิต และกายวาจาและจิต ทุกเวรมณีประกอบด้วยสุขเวทนาก็มี ประกอบด้วยอทุกขมสุขเวทนาก็มี มีโลภะ อโทสะเป็นมูลก็มี มีโลภะ อโทสะ อโมหะเป็นมูลก็มี. และทุกเวรมณีให้เกิดผลที่น่าปรารถนามีประการต่าง ๆ ฉันใด แม้ในที่นี้ ก็ฉันนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า

ข้ออุปมาจากการพรรณนา ๕ สิกขาบทต้นนั้น ควรนำมาใช้ใน ๕ สิกขาบทหลัง ควรกล่าวสิกขาบทเป็นข้อ ๆ ควรทราบว่าสิกขาบทมีอย่างเดียวเป็นต้นไว้ด้วย.

พึงทราบวินิจฉัยใน ๕ สิกขาบทหลังนั้น. คำว่า **การบริโภคอาหารในเวลาวิกาล (วิกาลโภชน์)** ได้แก่ การบริโภคอาหารเมื่อล่วงเลยเวลาเที่ยงตรง. จริงอยู่ การบริโภคอาหารเมื่อล่วงเลยเวลาเที่ยงตรงนั้น ก็คือการบริโภคอาหารเมื่อล่วงเลยกาลที่ทรงอนุญาตไว้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า วิกาลโภชนะ เจตนางดเว้นจากการบริโภคอาหารในเวลา

วิกาลนั้น. ในคำว่า **นจฺจคีตวาทิตวิสูกทสฺสนำ** นี้ การฟ้อนรำอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **นัจจะ**. การขับร้องอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **คีตะ**. การประโคมอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **วาทิตะ**. การดูสิ่งที่เป็นข้าศึก เพราะทำลายธรรมฝ่ายกุศล โดยเป็นปัจจัยทำให้เกิดกิเลส ชื่อว่า **วิสูกทัสสนะ** หรือการดูการเห็นสิ่งที่เป็นข้าศึก ก็ชื่อว่า **วิสูกทัสสนะ**. การฟ้อนรำด้วย การขับร้องด้วย การประโคมด้วย การดูสิ่งที่เป็นข้าศึกด้วย ชื่อว่า **นัจจ-คีตวาทิตวิสูกทัสสนะ**. ก็วิสูกทัสสนะ ในที่นี้ พึงถือเอาตามนัยที่ตรัสไว้ในพรหมชาลสูตร. จริงอยู่ ในพรหมชาลสูตรนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> **อนึ่ง ท่านสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง บริโภคโภชนะที่เขาให้ด้วยศรัทธา ยังชอบดูการเล่นที่เป็นข้าศึกเห็นปานนี้อยู่ คือ ฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคม เล่นมหรสพ เล่นแล่นิทาน เล่นปรบมือ เล่นเคาะปลุกยาม เล่นตีกลอง เล่นของสวย ๆ ทำของสวย ๆ เล่น เล่นเลียนคนจัณฑาล เล่นไม้สูง เล่นหน้าศพ เล่นชนช้าง เล่นชนม้า เล่นชนกระบือ เล่นชนโค เล่นชนแพะ เล่นชนแกะ เล่นชนไก่ เล่นชนนกกระทา เล่นกระบี่กระบอง เล่นแป้งสุนัข เล่นมวยชก เล่นมวยปล้ำ เล่นรบกัน เล่นสนามรบ เล่นตรวจพล เล่นจัดกระบวนทัพ ดูกองทัพ ดังนี้เห็นปานใด พระสมณโคดม เว้นขาดจากการดูการละเล่นเห็นปานนี้ ดังกล่าวมาฉะนี้.**[๑]

อีกอย่างหนึ่ง การฟ้อนรำ การขับร้อง และการประโคม โดยความตามที่กล่าวมาแล้วเท่านั้น เป็นข้าศึก ชื่อว่า นัจจคีตวาทิตวิสูกะ. การดูการฟ้อนรำขับร้องและประโคมที่เป็นข้าศึกเหล่านั้น ชื่อว่า นัจจคีต-

---

๑. ที. สี. ๙/๑๑/๘.

วาทิตวิสูกทัสสนะ เจตนางดเว้นจากการฟ้อนรำขับร้องและประโคมที่เป็นข้าศึกนั้น. เมื่อควรจะกล่าวว่า **ทสฺสนสวนา** แม้การฟังท่านก็เรียกว่าทัสสนะ เหมือนกัน เหมือนการจับอารมณ์ แม้มิใช่เป็นไปทางจักขุทวาร ท่านก็เรียกว่า ทัสสนะ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **โส จ โหติ มิจฺฉาทิฏฺฐิโก วิปรีตทสฺสโน**[๑] (ผู้นั้น ย่อมเป็นมิจฉาทิฏฐิ มีความเห็นวิปริต). อันการล่วงละเมิดในสิกขาบทนี้ ย่อมมีแก่ผู้เข้าไปดูเพราะอยากจะดูเท่านั้น ส่วนผู้เดินไปพบหรือเห็นเฉพาะที่มาปรากฏ ในโอกาสที่ยืน นั่ง นอน ก็มีแต่ความเศร้าหมอง มิใช่ล่วงละเมิด. ก็ในสิกขาบทนี้ การขับร้องแม้ที่อิงธรรมะ ก็ไม่ควร แต่ธรรมะที่อิงการขับร้อง พึงทราบว่า สมควร.

ดอกไม้เป็นต้น พึงใช้ประกอบด้วยการทัดทรงเป็นอาทิ ตามสมควรในสิกขาบทนั้น. คำว่า **ดอกไม้ (มาลา)** ได้แก่ ดอกไม้ชนิดใดชนิดหนึ่ง. คำว่า **เครื่องลูบไล้ (วิเลปนะ)** ได้แก่ ของอย่างใดอย่างหนึ่งที่เขาบดจัดไว้เพื่อลูบไล้. นอกจากนั้น ของหอมมีผงและควันอบเป็นต้นทุกอย่าง ชื่อว่า **ของหอม**. ของหอมนั้นทุกอย่างใช้ตกแต่งประดับ ไม่ควร แต่ใช้เป็นยา ก็ควร. แต่ของหอมที่เขานำมาเพื่อบูชา สำหรับผู้รับไว้ ย่อมไม่ควรโดยปริยายไร ๆ หามิได้. ที่นอนเกินขนาด ท่านเรียกว่า **ที่นอนสูง**. ที่นอนเป็นอกัปปิยะ และเครื่องปูที่นอนเป็นอกัปปิยะ ท่านเรียกว่า **ที่นอนใหญ่**. ที่นอนแม้ทั้ง ๒ อย่างนั้น สำหรับผู้รับไว้ ย่อมไม่ควร ไม่ว่าโดยปริยายไร ๆ.

คำว่า **ทอง (ชาตรูปะ)** ได้แก่ ทองคำ.. คำว่า **เงิน (รชตะ)** ได้แก่ กหาปณะ คือ ของใด ๆ ที่เป็นมาสกโลหะ มาสกไม้ และมาสกก้อนยางเป็นต้น ที่เขาใช้แลกเปลี่ยนกันในประเทศนั้น ๆ. ทองและเงินตราทั้ง ๒ แม้นั้น ชื่อว่า **ชาตรูปรชตะ**. การรับเอาทองและเงินตรานั้น ชื่อว่า **ปฏิคคหะ**. การรับนั้น ย่อมไม่ควร ไม่ว่าปริยายไร ๆ.

พึงทราบสิกขาบทเป็นข้อ ๆ ดังกล่าวมาฉะนี้.

---

๑. อง. เอก. ๒๐/๑๙๑/๔๔.

ทั้ง ๑๐ สิกขาบทนี้ บุคคลสมาทานด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาอย่างเลว ก็ชื่อว่า หีนะ (อย่างเลว). ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ปานกลาง ก็ชื่อว่า มัชฌิมะ (อย่างกลาง). ด้วยฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสาอย่างประณีต ชื่อว่า ปณีตะ (อย่างดี). อีกนัยหนึ่ง สิกขาบททั้ง ๑๐ นี้ เศร้าหมองด้วยตัณหา ทิฏฐิ และมานะ ชื่อว่า อย่างเลว. ที่ไม่เศร้าหมอง ชื่อว่า อย่างกลาง. ที่ปัญญากำกับในสิกขาบทนั้น ๆ ชื่อว่า อย่างดี. อีกนัยหนึ่ง สิกขาบทเหล่านั้น ที่สมาทานด้วยกุศลจิตเป็นญาณวิปปยุต (ปราศจากความรู้) ชื่อว่า อย่างเลว. ที่สมาทานด้วยกุศลจิตเป็นญาณสัมปยุต (ประกอบด้วยความรู้) เป็นสสังขาริก (มีเครื่องชักจูง) ชื่อว่า อย่างกลาง. ที่สมาทานด้วยกุศลจิตเป็นญาณสัมปยุต เป็นอสังขาริก (ไม่มีเครื่องชักจูง) ชื่อว่า อย่างดี. พึงทราบว่า สิกขาบทมีอย่างเลวเป็นต้น ดังกล่าวมาฉะนี้

มาติกา (หัวข้อ) อันใด ข้าพเจ้ายกเป็นบทตั้งไว้ เพื่อพรรณนาปาฐะแห่งสิกขาบท ด้วยคาถา ๖ คาถา มีว่า **สิกขาบทนี้ ผู้ใดกล่าว กล่าวไว้ที่ใด กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุใด** ดังนี้เป็นต้น มาติกานั้น เป็นอันข้าพเจ้าประกาศโดยอรรถ ด้วยคำมีประมาณเพียงเท่านี้แล.

อรรถกถาสิกขาบท จบ

ทวัตติงสาการ ในขุททกปาฐะ

[๓] ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลว มัน น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร เยื่อมันสมองใน สมอง.

ทวัตติงสาการ จบ

๓. อรรถกถาทวัตติงสาการ

พรรณนาการสัมพันธ์แห่งบท

กรรมฐาน คือกายคตาสตินี้ใด ที่พวกเดียรถีย์ทั้งปวง ไม่เคยให้เป็นไปแล้ว เว้นความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้า เพื่อความบริสุทธิ์แห่งอาสยญาณ และเพื่อจิตตภาวนาของกุลบุตรผู้มีประโยคอันบริสุทธิ์ด้วยสิกขาบท ๑๐ อย่างนี้ ผู้ดำรงอยู่ในศีล พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้โดยอาการเป็นอันมากในพระสูตรนั้น ๆ อย่างนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอย่างหนึ่ง ภิกษุเจริญทำให้มากแล้ว เป็นไปเพื่อสังเวคะ (ความสลดใจ) ใหญ่ เป็นไปเพื่ออรรถ (ประโยชน์) ใหญ่ เป็นไปเพื่อโยคักเขมะ (ความเกษมจากโยคะ) ใหญ่ เป็นไปเพื่อ

สติสัมปชัญญะ (ความระลึกรู้ตัว) ใหญ่ เป็นไปเพื่อได้ญาณทัสสนะ (ความรู้เห็น) เป็นไปเพื่อทิฏฐธรรมสุขวิหาร (อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน) เป็นไปเพื่อทำให้แจ้งวิชชาวิมุตติและผล.[๑] ธรรมอย่างหนึ่ง คือกายคตาสติเป็นไฉน ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุที่ไม่บริโภคกายคตาสติ ภิกษุเหล่านั้น ชื่อว่าไม่ได้บริโภคอมตะ ภิกษุเหล่าใดบริโภคกายคตาสติ ภิกษุเหล่านั้นชื่อว่าบริโภคอมตะ ภิกษุเหล่าใดไม่บริโภคกายคตาสติ ชื่อว่า ไม่ได้บริโภคอมตะ ภิกษุที่บริโภคกายคตาสติ ชื่อว่าได้บริโภคอมตะ ภิกษุที่เสื่อมกายคตาสติ ชื่อว่าเสื่อมอมตะ ภิกษุที่ไม่เสื่อมกายคตาสติ ชื่อว่าไม่เสื่อมอมตะ ภิกษุที่พลาดกายคตาสติ ชื่อว่าพลาดอมตะ ภิกษุที่ไม่พลาดกายคตาสติ ชื่อว่าไม่พลาดอมตะ.[๒]

ดังนี้แล้วทรงแสดงกายคตาสติกัมมัฏฐานไว้เป็นปัพพะ ๑๔ ปัพพะ คือ อานาปานปัพพะ อิริยาปถปัพพะ จตุสัมปชัญญปัพพะ ปฏิกูลมนสิการปัพพะ ธาตุมนสิการปัพพะ สีวถิกาปัพพะ ๙ ปัพพะ โดยนัยว่า

ภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติ อันภิกษุเจริญอย่างไร ทำให้มากอย่างไร จึงมีผลมาก มีอานิสงส์มาก. ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ผู้อยู่ป่าก็ดี ดังนี้เป็นต้น.

บัดนี้ นิทเทสแห่งการเจริญกายคตาสติกรรมฐานนั้น มาถึงตามลำดับแล้ว. ในนิทเทสนั้น ข้าพเจ้ากล่าวเป็นวิปัสสนาไว้ ๓ ปัพพะนี้ คือ อิริยาปถปัพพะ จตุสัมปชัญญปัพพะ ธาตุมนสิการปัพพะ. กล่าวสีวถิกาปัพพะทั้ง ๙ เป็นอาทีนวานุปัสสนาไว้ในวิปัสสนาญาณ. ส่วนสมาธิภาวนาในอุทธุมาตกอสุภะเป็นต้น ในนิทเทสนั้นที่พึงปรารถนา ข้าพเจ้าก็ประกาศไว้พิสดารแล้วในอสุภภาวนานิทเทส คัมภีร์วิสุทธิมรรคทั้งนั้น. สองปัพพะนี้ คือ อานาปานปัพพะและปฏิกูลมนสิการปัพพะ ก็กล่าวเป็นสมาธิไว้แล้วในนิทเทสนั้น. ใน ๒ ปัพพะนั้น อานาปานปัพพะ เป็น

---

๑. องฺ. เอก. ๒๐/๒๒๖/๕๕.
๒. องฺ. เอก. ๒๐/๒๓๔-๒๓๘/๕๘.
๓. ม. อุ. ๑๔/๒๙๔/๒๐๔.

กรรมฐานแผนกหนึ่งโดยแท้ โดยเป็นอานาปานัสสติ. ส่วนกรรมฐานคือทวัตติงสาการนั้นใด เป็นปริยายแห่งภาวนาส่วนหนึ่งของกายคตาสติ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสงเคราะห์มันสมองไว้ด้วยเยื่อในกระดูกในบาลีประเทศนั้น ๆ อย่างนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย อีกข้อหนึ่ง ภิกษุพิจารณาเห็นกายนี้นี่แล ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มอยู่โดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ ว่า ในกายนี้มี ผม ขน ฯลฯ มูตร[๑] ดังนี้ ข้าพเจ้าเริ่มไว้แล้ว กรรมฐานคือทวัตติงสาการนั้น จะพรรณนาความดังต่อไปนี้

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อตฺถิ** แปลว่า มีอยู่. คำว่า **นี้ (อิมสฺมึ)** ความว่า ที่กล่าวว่า ตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป ปลายผมลงมา มีหนังหุ้มโดยรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ. คำว่า **ในกาย (กาเย)** ได้แก่ ในสรีระ. จริงอยู่ สรีระ เรียกกันว่า กาย เพราะสะสมของไม่สะอาด หรือเพราะเป็นที่เจริญเติบโตของผมเป็นต้นที่น่าเกลียดและของโรคดั้งร้อยมี โรคตา เป็นต้น. คำว่า **ผม ฯลฯ น้ำมูตร (เกสา ฯเปฯ มุตฺต)** คือ อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นเหล่านี้ ในทวัตติงสาการนี้ พึงทราบความสัมพันธ์ (เชื่อมความ) อย่างนี้ว่า ผมมีอยู่ในกายนี้ ขนมีอยู่ในกายนี้ เป็นต้น เป็นอันตรัสอะไรไว้ ด้วยทวัตติงสาการกรรมฐานนั้น เป็นอันตรัสไว้ว่า "ใคร ๆ เมื่อพิจารณานั้น แม้โดยอาการทุกอย่างในกาฬวรระ (เรือนร่าง) ขนาดวาหนึ่งนี้ คือประมาณเท่านี้ คือ เบื้องบนตั้งแต่พื้นเท้าขึ้นไป เบื้องล่างตั้งแต่ปลายผมลงมา หุ้มด้วยหนังโดยรอบ ย่อมจะไม่เห็นอะไร ไม่ว่าแก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ กฤษณา จันทน์ หญ้าฝรั่น การบูร หรือผงอบเป็นต้นแม้ขนาดเล็กว่าสะอาด โดยที่แท้ย่อมจะเห็นกาย ต่างโดยผมขนเป็นต้น ที่มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ไม่มีสิริที่น่าดูเลย มีประการต่าง ๆ ว่าไม่สะอาด อย่างเดียว."

---

๑. ม. อุปริ. ๑๔/๒๙๗/๒๐๕.

พรรณนา โดยความสัมพันธ์แห่งบทในทวัตติงสาการกรรมฐานนี้เท่านี้ก่อน.

อสุภภาวนา

พึงทราบการพรรณนาทวัตติงสาการกรรมฐานนั้น เป็นอสุภภาวนาดังต่อไปนี้.

ก่อนอื่น อันดับแรก กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญกรรมฐาน เป็นผู้ตั้งอยู่ในศีล ต่างโดยปาณาติปาตาเวรมณีสิกขาบทเป็นต้นอย่างนี้แล้ว มีประโยคอันบริสุทธิ์ ประสงค์จะประกอบเนือง ๆ ซึ่งอนุโยคะคือการบำเพ็ญกรรมฐานส่วนทวัตติงสาการ เพื่อบรรลุความบริสุทธิ์แห่งอาสยญาณ กุลบุตรนั้น ย่อมมีกังวล ๑๐ ประการ คือ กังวลด้วยที่อยู่ ด้วยตระกูล ด้วยลาภ ด้วยคณะ ด้วยการงาน ด้วยการเดินทาง ด้วยญาติ ด้วยการเรียนคัมภีร์ ด้วยโรค และด้วยอิทธิฤทธิ์ หรือด้วยการกังวลด้วยเกียรติ เมื่อเป็นดังนั้น กุลบุตรผู้นี้ก็ต้องตัดกังวล ๑๐ เหล่านั้นเสียด้วยวิธีอย่างนี้ คือ ด้วยการละความเกี่ยวข้องในอาวาส ตระกูล ลาภ คณะ ญาติ และเกียรติเสีย ด้วยการไม่ขวนขวายในการงาน การเดินทาง และการเรียนคัมภีร์เสีย ด้วยการเยียวยาโรค เมื่อเป็นดังนั้น กุลบุตรผู้นี้ตัดกังวลได้แล้ว ไม่ตัดความยินดียิ่งในนกขัมมะ กำหนดความปฏิบัติขัดเกลาอันถึงบั้นปลาย ไม่ละเลยอาจาระทางวินัยแม้เล็กน้อย ก็พึงเข้าไปหาพระอาจารย์ผู้ให้กรรมฐาน ซึ่งเป็นผู้ประกอบด้วยอาคม (ปริยัติ) และอธิคม (ปฏิเวธ) หรือประกอบด้วยคุณสมบัติอย่างใด อย่างหนึ่งจากอาคมและอธิคมนั้น ด้วยวิธีที่เหมาะแก่พระวินัย และพึงแจ้งความประสงค์ของตนแก่พระอาจารย์นั้น ซึ่งตนทำให้ท่านมีจิตยินดีด้วยข้อวัตร-สัมปทา. พระอาจารย์นั้น พึงรู้ความแตกต่างแห่งนิมิต อัธยาศัย จริยา และอธิมุติ ของกุลบุตรผู้นั้น ผิว่า กรรมฐานนั้นเป็นของเหมาะ เมื่อ

เป็นดังนั้น กุลบุตรแม้ผู้นั้น ประสงค์จะอยู่ในวิหารที่ตนอยู่ไซร้ แต่นั้นก็พึงให้กรรมฐานโดยสังเขป. ถ้ากุลบุตรนั้น ประสงค์จะอยู่ในวิหารอื่น ก็พึงบอกกรรมฐานโดยพิสดาร พร้อมทั้งข้อที่ควรทำก่อน โดยบอกข้อที่ควรละและข้อที่ควรกำหนดรู้เป็นต้น พร้อมทั้งประเภทจริต โดยบอกกรรมฐานที่เหมาะแก่ราคจริตเป็นต้น. กุลบุตรผู้นั้นครั้นเรียนกรรมฐานพร้อมข้อที่ควรทำก่อน ทั้งประเภทนั้น แล้วบอกลาอาจารย์ งดเว้นเสนาสนะ ๑๘ ประเภท ที่ท่านกล่าวว่า ควรงดเว้น อย่างนี้ว่า

> **อาวาสใหญ่ อาวาสใหม่ อาวาสเก่า อาวาสใกล้ทาง อาวาสใกล้ระพังหิน อาวาสมีใบไม้ อาวาสมีดอกไม้ อาวาสมีผลไม้ อาวาสที่คนปรารถนา อาวาสที่ใกล้นคร อาวาสที่ใกล้คนเข้าไปตัดไม้ อาวาสที่ใกล้ไร่นา อาวาสที่มีอารมณ์เป็นข้าศึก อาวาสใกล้ท่าเรือ อาวาสใกล้ชายแดน อาวาสมีสีมา อาวาสที่เป็นอสัปปายะ อาวาสที่ไม่ได้กัลยาณมิตร บัณฑิตรู้จักสถานที่ ๑๘ ประเภทนี้ดังนี้แล้ว พึงเว้นเสียให้ห่างไกล เหมือนคนเดินทางเว้นทางมีภัยเฉพาะหน้า ฉะนั้น.**[๑]

แล้วเข้าไปยังเสนาสนะที่ประกอบด้วยองค์ ๕ ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอย่างนี้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะในพระธรรมวินัยนี้ เป็นเสนาสนะที่ไม่ไกลนัก ที่ไม่ใกล้นัก พรั่งพร้อมด้วยคมนาคม กลางวันผู้คนไม่พลุกพล่าน กลางคืนเงียบเสียง ไม่อึกทึก ไม่มีเหลือบ ยุง ลม แดด สัมผัสรบกวน เมื่อภิกษุอยู่ในเสนาสนะนั้น จีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขารแห่งผู้เจ็บไข้ เกิด**

---

๑. วิสุทธิมรรค. ๑/๑๕๔-๑๕๕.

ชื้นไม่ยาก ในเสนาสนะนั้นแล มีภิกษุผู้เถระผู้เป็นพหูสูต ผู้จบอาคม ทรงธรรม ทรงวินัย ทรงมาติกาอยู่ ภิกษุเข้าไปหาภิกษุเถระเหล่านั้น ตามสมควรแก่กาล สอบถามไต่เสียงว่า ท่านขอรับ ข้อนี้เป็นอย่างไร ข้อนี้มีความว่าอย่างไร ท่านเหล่านั้น ย่อมจะเปิดเผยข้อที่ยังไม่เปิดเผย แก่ภิกษุนั้นทำข้อที่ยากให้ง่ายเข้า บรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งความสงสัยต่าง ๆ เสียได้ ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะประกอบด้วยองค์ ๕ อย่างนี้แล.[๑]

ดังนี้แล้วทำกิจทุกอย่างให้เสร็จแล้ว พิจารณาโทษในกามทั้งหลาย และอานิสงส์ในเนกขัมมะ ทำจิตให้เลื่อมใสด้วยการระลึกถึง (พระรัตนตรัย) โดยความที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้ดีแล้ว โดยความที่พระธรรมเป็นธรรมอันดี และโดยความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ไม่ละความฉลาดในทางเรียนรู้ ๗ ทาง ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

นักปราชญ์ฉลาดเรียนรู้ ๗ ทาง คือ โดยวาจา โดยใจ โดยวรรณะ โดยสัณฐาน โดยทิศ โดยโอกาส และโดยปริเฉท.

และความฉลาดใส่ใจ ๑๐ อย่าง ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ คือ โดยลำดับ โดยไม่เร็วนัก โดยไม่ช้านัก โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน โดยล่วงเลยบัญญัติ โดยปล่อยลำดับ โดยอัปปนา และสูตร ๓ สูตร จึงควรเริ่มเจริญทวัตติงสาการ. จริงอยู่ การเจริญทวัตติงสาการโดยอาการทุกอย่าง ย่อมสำเร็จแก่ผู้เริ่มดังกล่าวมานี้ หาสำเร็จโดยประการอื่นไม่

ในการเจริญทวัตติงสาการนั้น ภิกษุรับตจปัญจกกรรมฐานก่อนเป็นเบื้องต้น กล่าวโดยพระไตรปิฎก เมื่อตจปัญจกกรรมฐานคล่องแคล่วโดยอนุโลม ตามนัยว่า **เกสา โลมา** เป็นต้น คลองแคล่วโดยปฏิโลม

---

๑. องฺ. ทสก. ๒๔/๑๗/๑๗.

ตามนัยว่า **ตโจ ทนฺตา** เป็นต้น พึงเจริญตลอดครึ่งเดือน ทางวาจา เพื่อตัดความวิตกที่ฟุ้งซ่านออกไปข้างนอกโดยอนุโลมและปฏิโลม ตามนัยทั้ง ๒ นั้นแหละเพื่อให้คล่องบาลี และทางใจเพื่อกำหนดสภาวะแห่งส่วนร่างกายเป็นอารมณ์ จริงอยู่ การเจริญทางวาจา ซึ่งตจปัญจกกรรมฐานนั้น ตัดวิตกที่ฟุ้งซ่านไปข้างนอกได้แล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแก่การเจริญทางใจ เพราะคล่องบาลีแล้ว การเจริญทางใจ ย่อมเป็นปัจจัยแก่การกำหนดอสุภะ วรรณะ และลักษณะ ส่วนใดส่วนหนึ่ง เมื่อเป็นดังนั้น โดยนัยนั้น ก็พึงเจริญวักกปัญจกกรรมฐาน (หมวดที่มีวักกะเป็นที่ ๕) ตลอดครึ่งเดือน ต่อนั้น จึงเจริญตจปัญจกกรรมฐาน และวักกปัญจกกรรมฐานทั้งสองนั้นตลอดครึ่งเดือน ต่อนั้น จึงเจริญปับผาสปัญจกกรรมฐานตลอดครึ่งเดือน ต่อนั้น ก็เจริญทั้ง ๓ ปัญจกะนั้นตลอดครึ่งเดือน เมื่อเป็นดังนั้น ก็พึงเพิ่มมัตถลุงคัง ที่มิได้ตรัสในต้อนท้ายไว้ในสามหมวดนี้ เพื่อเจริญรวมกันไปกับอาการแห่งปฐวีธาตุทั้งหลาย แล้วเจริญมัตถลุงคังตลอด ครึ่งเดือน ต่อนั้น ก็เจริญปัญจกะและจตุกกะตลอดครึ่งเดือน เมทฉักกะครึ่งเดือน ต่อนั้น ก็เจริญปัญจกะและจตุกกะ ร่วมกับเมทฉักกะครึ่งเดือน มุตตฉักกะครึ่งเดือน ต่อนั้น ก็เจริญทวัตติงสาการทั้งหมดตลอดครึ่งเดือน พึงเจริญกำหนดโดยวรรณะ สัณฐาน ทิศ โอกาส และปริเฉท ๖ เดือน ดังกล่าวมาฉะนี้. ข้อนี้ ท่านกล่าวหมายถึงบุคคลที่มีปัญญาปานกลาง. ส่วนคนปัญญาทึบ พึงเจริญตลอดชีวิต ผู้มีปัญญาเฉียบแหลม การเจริญย่อมสำเร็จได้ไม่นานเลย

เกสา ผม

ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ภิกษุผู้เริ่มกรรมฐานผู้นี้ กำหนดทวัตติงสาการนี้โดยวรรณะเป็นต้นอย่างไร ความจริง ภิกษุผู้เริ่มกรรมฐานนี้ เมื่อเจริญทวัตติงสาการโดยจำแนกเป็นตจปัญจกะเป็นต้น โดยนัยว่า

ผมมีอยู่ในกายนี้ ดังนี้เป็นต้น ย่อมกำหนดผมเป็นของเช่นที่ภิกษุนี้เห็นแล้วก่อนโดยวรรณะว่า มีสีดำ. กำหนดผมที่เป็นเกลียวยาวโดยสัณฐานว่าเหมือนคันตาชั่ง. แต่เพราะเหตุที่ในกายนี้ เหนือท้องขึ้นไป เรียกว่าทิศเบื้องบน ต่ำกว่าท้องลงมา เรียกว่าทิศเบื้องต่ำ ฉะนั้น จึงกำหนดโดยทิศว่า เกิดในทิศเบื้องบนแห่งกายนี้. กำหนดโดยโอกาส (ที่ตั้ง) ว่าเกิดที่หนังศีรษะ กำหนดเอาที่สุดหน้าผาก รอบกกหู และต้นคอ. กำหนดในเกสานั้นว่า ผมไม่รู้ว่า เราเกิดที่หนังศีรษะ แม้หนังศีรษะก็ไม่รู้ว่าผมเกิดที่เรา เปรียบเหมือนหญ้ากุณฐะ ที่เกิดบนยอดจอมปลวก ไม่รู้ว่าเราเกิดบนยอดจอมปลวก แม้ยอดจอมปลวกก็ไม่รู้ว่า หญ้ากุณฐะเกิดบนเรา ฉะนั้น กำหนดว่า แท้จริง ผมเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ไม่มีเจตนา (ใจ) เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า ปฏิกูลด้วยกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล. เมื่อว่าโดยปริเฉท (ตัดตอน) การตัดตอนมี ๒ อย่าง คือ ตัดตอนโดยสภาค (ส่วนถูกกัน) ตัดตอนโดยวิสภาค (ส่วนผิดกัน). ในการตัดตอน ๒ อย่างนั้น กำหนดโดยการตัดตอนโดยสภาคอย่างนี้ว่า ผมถูกตัดตอนเบื้องล่างด้วยพื้นหนังที่ตั้งอยู่ และด้วยพื้นโคนของตน ที่เข้าไปในพื้นหนังนั้นประมาณปลายเมล็ดข้าวเปลือกตั้งอยู่ เบื้องบนด้วยอากาศ เบื้องขวาด้วยผมกันและกัน และกำหนดโดยตัดตอนโดยวิสภาค อย่างนี้ว่า ผมไม่ใช่อาการ ๓๑ ที่เหลือ อาการ ๓๑ ที่เหลือก็ไม่ใช่ผม กำหนดผมโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาอย่างนี้ก่อน.

โลมา ขน

ในอาการ ๓๑ ที่เหลือ ก็กำหนดขน อย่างที่ภิกษุนี้เห็นแล้วโดยวรรณะ ส่วนมากว่า มีสีนิล โดยสัณฐาน ว่ามีสัณฐานเหมือนคันธนูโค้ง หรือมีสัณฐานเหมือนเส้นตาลงอ กำหนดโดยทิศทั้ง ๒

กำหนดโดยโอกาส (ที่ตั้ง) ว่า เกิดที่หนังแห่งสรีระที่เหลือโดยมาก เว้นฝ่ามือฝ่าเท้า.

ในอาการ ๓๐ ที่เหลือนั้น กำหนดว่า ขนย่อมไม่รู้ว่า เราเกิดที่หนังแห่งสรีระ แม้หนังแห่งสรีระก็ไม่รู้ว่า ขนเกิดที่เรา เปรียบเหมือนหญ้าทัพพะอันเกิด ณ สถานที่บ้านเก่า ย่อมไม่รู้ว่า เราเกิด ณ สถานที่บ้านเก่า แม้สถานที่บ้านเก่า ก็ไม่รู้ว่า หญ้าทัพพะเกิดที่เรา ฉะนั้น. ด้วยว่า ขนเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ไม่มีเจตนา (ใจ) เป็นอัพยากฤต ว่างเปล่า ปฏิกูลด้วยกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล. กำหนดโดยปริเฉท (ตัดตอน) ว่า ขนเบื้องล่างตัดตอนด้วยพื้นหนังที่ตั้งอยู่ และด้วยโคนของตนที่เข้าไปในพื้นหนังนั้น ประมาณตัวเหาตั้งอยู่ ขนเบื้องบนตัดตอนด้วยอากาศ ขนเบื้องขวาง ตัดตอนด้วยขนด้วยกันเอง. นี่เป็นการกำหนดขนเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดขนโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

นขา เล็บ

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ผู้มีเล็บครบ ก็มี ๒๐ เล็บ. เล็บเหล่านั้นทั้งหมด โดยวรรณะ มีสีขาว ในโอกาสที่พ้นเนื้อ มีสีแดง ในโอกาสที่ติดกับเนื้อ โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาสตามที่เกิดอยู่โดยมาก มีสัณฐานเหมือนเมล็ดมะซาง หรือมีสัณฐานเหมือนเกล็ดปลา. โดยทิศ เกิดอยู่ในทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ตั้งอยู่ปลายนิ้ว.

ในเล็บนั้น กำหนดว่า เล็บย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ปลายนิ้ว แม้นิ้ว ก็ไม่รู้ว่า เล็บตั้งอยู่ที่ปลายของเรา เปรียบเหมือนเมล็ดมะซาง ที่พวกเด็กชาวบ้านเสียบไว้ที่ปลายไม้ ไม่รู้ว่า เราถูกเสียบไว้ที่ปลายไม้ แม้ไม้ก็ไม่รู้ว่า เมล็ดมะซางถูกเสียบไว้ที่เรา ฉะนั้น. ด้วยว่า เล็บเหล่านี้

เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ไม่มีเจตนา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. กำหนดโดยบริเฉทว่า เล็บล่างถูกตัดตอนด้วยเนื้อนิ้วที่โคน หรือด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่โคนนั้น และเล็บบนตัดตอนด้วยอากาศที่ปลาย ด้วยหนังปลายสองข้างของนิ้วทั้งสองข้าง. นี้เป็นการกำหนดเล็บเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล กำหนดเล็บโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ทนฺตา ฟัน

ต่อแต่นั้น ก็กำหนดว่า ผู้มีฟันครบ ก็มีฟัน ๓๒ ซี่. ฟันเหล่านั้นทั้งหมด โดยวรรณะ ก็มีสีขาว. โดยสัณฐาน ฟันของผู้มีฟันเรียบ จะปรากฏเหมือนพื้นสังข์ตัดที่แข็ง และเหมือนพวกดอกไม้ขาวดูมที่ร้อยไว้เรียบ. ฟันของผู้มีฟันไม่เรียบ มีสัณฐานต่าง ๆ กัน เหมือนลำดับดั่งบนทออันก่า. ก็ในปลายแถวฟันสองข้างของฟันเหล่านั้น ฟัน ๘ ซี่ ข้างล่าง ๒ ซี่ ข้างบน ๒ ซี่ (แต่ละข้าง) มีปลาย ๔ มีโคน ๔ มีสันฐานเหมือนอาสันทิ (เก้าอี้ขายาว). ฟัน ๘ ซี่ ซึ่งตั้งอยู่ตามลำดับนั้น ข้างในฟันเหล่านั้น มีปลาย ๓ มีราก ๓ มีสัณฐานเหมือนทาง ๓ แพร่ง ฟัน ๔ ซี่ ข้างล่าง ๑ ซี่ ข้างบน ๑ ซี่ ตามลำดับนั้น ข้างในฟันเหล่านั้น มีปลาย ๒ มีราก ๒ มีสันฐานเหมือนไม้ค้ำยาน (เกวียน). ฟันที่เป็นเขี้ยว ๔ ซี่ ซึ่งตั้งอยู่ตามลำดับนั้น ข้างในของฟันเหล่านั้น ข้างล่าง ๑ ซี่ ข้างบน ๑ ซี่ มีปลายเดียว รากเดียว มีสัณฐานหมอนมะลิตูม. แต่นั้น ฟัน ๘ ซี่ ข้างล่าง ๔ ซี่ ข้างบน ๔ ซี่ ตรงกลางแถวฟัน ๒ ข้าง มีปลายเดียว รากเดียว มีสัณฐาน เหมือนเมล็ดน้ำเต้า. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ฟันบนตั้งอยู่ในกระดูกคาง (กราม) บน ปลายลง ฟันล่างตั้งอยู่ในกระดูกคางล่าง มีปลายขึ้น.

ในฟันนั้น ก็กำหนดว่า ฟันไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกระดูกคางล่าง

ตั้ง (สอด) อยู่ในกระดูกคางบน แม้กระดูกคางล่างก็ไม่รู้ว่า ฟันตั้งอยู่ในเรา กระดูกคางบน ก็ไม่รู้ว่า ฟันตั้งอยู่ในเรา เปรียบเหมือนเสาที่บุรุษช่างก่อสร้าง ตั้งเข้าไว้ในพื้นหินเบื้องล่าง สอดเข้าไว้ในพื้นหินเบื้องบน ย่อมไม่รู้ว่า เราถูกเขาตั้งไว้ในพื้นหินเบื้องล่าง ถูกสอดเข้าไว้ในพื้นหินเบื้องบน พื้นหินเบื้องล่างก็ไม่รู้ว่า เสาถูกเขาตั้งไว้ในเรา พื้นหินเบื้องบนก็ไม่รู้ว่า เสาถูกเขาสอดเข้าไว้ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า ฟันเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. กำหนดโดยปริเฉทว่า ฟันล่างตัดตอนด้วยหลุมกระดูกคาง สอดเข้ากระดูกคางตั้งอยู่ และด้วยพื้นรากของตน ฟันบนตัดตอนด้วยอากาศ เบื้องขวางกำหนดด้วยฟันซึ่งกันและกัน. นี้เป็นการกำหนดฟันเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดฟันโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้

ตโจ หนัง

ต่อแต่นั้นไป สิ่งซึ่งปกปิดกองซากศพต่าง ๆ ในภายในสรีระ ชื่อว่า หนัง. เมื่อกำหนดโดยวรรณะ หนังมีสีขาว. ก็ถ้าหากว่าหนังนั้นปรากฏเหมือนมีสีต่าง ๆ โดยเป็นสีดำสีขาวเป็นต้น ก็เพราะถูกย้อมด้วยเครื่องย้อมผิว ถึงเช่นนั้นก็ขาวอยู่นั่นเทียว โดยวรรณะที่เป็นสภาคกัน. ก็ความที่หนังนั้นมีสีขาวนั้น ย่อมปรากฏโดยผิวถูกเปลวไฟลวก และถูกประหารด้วยเครื่องประหารเป็นต้น. กำหนดโดยสัณฐานโดยสังเขปว่ามีสัณฐานดุจเสื้อ โดยพิสดารว่ามีสันฐานต่าง ๆ. จริงอย่างนั้น หนังนิ้วเท้ามีสัณฐานเหมือนรังไหม หนังหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนรองเท้าที่ห่อไว้ หนังแข้งมีสัณฐานเหมือนใบตาลห่อข้าว หนังขามีสัณฐานเหมือนถุงยาวมีข้าวสารเต็ม หนังตะโพกมีสัณฐานเหมือนผ้ากรองน้ำมีน้ำเต็ม หนังสันหลังมีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มโล่ หนังท้องมีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มราง

พิณ หนังอกโดยมากมีสัณฐาน ๔ เหลี่ยม หนังแขนทั้งสองมีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มแล่งธนู หนังหลังมือมีสัณฐานเหมือนฝักมีดโกน หรือมีสัณฐานเหมือนซองหวี หนังนิ้วมือมีสัณฐานเหมือนฝักกุญแจ หนังคอมีสัณฐานเหมือนเสื้อมีคอ หนังหน้ามีสัณฐานเหมือนรังหนอน มีช่องเล็กช่องน้อย หนังศีรษะมีสัณฐานเหมือนถลกบาตร.

ก็พระโยคาวจร ผู้กำหนดหนังเป็นอารมณ์ ส่งจิตเข้าไประหว่างหนังและเนื้อ ตั้งแต่ริมฝีปากบน กำหนดหนังหน้าก่อนเป็นอันดับแรก ต่อนั้น ก็หนังศีรษะ หนังคอด้านนอก แต่นั้น ก็พึงกำหนดหนังมือขวาทั้งอนุโลมและปฏิโลม โดยลำดับต่อมา ก็พึงกำหนดหนังมือซ้าย หนังสันหลัง หนังตะโพก ต่อนั้นก็หนังหลังเท้าขวา ทั้งอนุโลมและปฏิโลม หนังหลังเท้าซ้าย หนังกระเพาะปัสสาวะ ท้องน้อย หัวใจ คอด้านใน ต่อนั้นก็หนังคางล่าง หนังริมฝีปากล่าง กำหนดอย่างนี้อีกจนถึงริมฝีปากบน.

กำหนดโดยทิศว่า เกิดในทิศทั้ง ๒. กำหนดโดยโอกาสว่าห่อหุ้มทั่วสรีระตั้งอยู่.

ในหนังนั้น พระโยคาวจรกำหนดว่า หนังย่อมไม่รู้ว่า เราห่อหุ้มสรีระที่ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ แม้สรีระที่ประกอบด้วยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้ ก็ไม่รู้ว่า เราถูกหนังห่อหุ้มไว้ เปรียบเหมือนทึบหุ้มด้วยหนังสด หนังสด ย่อมไม่รู้ว่า เราหุ้มทึบไว้ แม้ทึบก็ไม่รู้ว่า เราถูกหนังสดหุ้มไว้ ฉะนั้น. ด้วยว่า หนังเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. ท่านกล่าวไว้สิ้นเชิงว่า

อตุลจมฺมปฏิจฺฉนฺโน นวทฺวาโร มหาวโณ
สมนฺตโต ปคฺฆรติ อสุจิปูติคนฺธิโย
ร่างกายนี้ หุ้มด้วยหนังสด มีทวาร ๙ มีแผลมาก
ไม่สะอาด มีกลิ่นเหม็น ย่อมไหลออกโดยรอบ.

กำหนดโดยปริเฉท (ตัดตอน) ว่า หนังเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยเนื้อ หรือพื้นที่ตั้งอยู่ที่เนื้อนั้น หนังเบื้องบน ตัดตอนด้วยผิว นี้

เป็นการกำหนดหนังนั้นโดยสภาค. การกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดหนังโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

มังสะ เนื้อ

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดเนื้อ ที่ต่างโดยเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น ในสรีระ โดยวรรณะว่ามีสีแดงคล้ายดอกทองกวาว. โดยสัณฐานว่ามีสัณฐานต่าง ๆ กัน. จริงอย่างนั้น เนื้อปลีแข้งของสรีระนั้น มีสัณฐานเหมือนข้าวสวยห่อใบตาล อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนดอกลำเจียกตูมยังไม่บาน" ดังนี้ก็มี. เนื้อขามีสัณฐานเหมือนลูกหินบดปูนขาว เนื้อตะโพกมีสัณฐานเหมือนปลายก้อนส้า เนื้อสันหลังมีสัณฐานเหมือนแผ่นก้อนน้ำตาลจากตาล เนื้อชี่โครงทั้งสองข้างมีสัณฐานเหมือนดินฉาบบาง ๆ ในที่พื้นท้องยุ้งข้าวซึ่งทำด้วยไม้ไผ่ เนื้อนมมีสัณฐานเหมือนก้อนดินชุ่มที่ทำให้กลมแล้วโยนไป เนื้อแขนสองข้างมีสัณฐานเหมือนหนูใหญ่ที่เขาตัดหางหัวและเท้าไม่มีหนัง ตั้งไว้. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนพวงเนื้อ" ดังนี้ก็มี. เนื้อแก้มมีสัณฐานเหมือนผลกุ่ม ที่เขาวางไว้ที่แก้ม. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนกบ" ดังนี้ก็มี. เนื้อลิ้นมีสัณฐานเหมือนกลีบบัว เนื้อจมูกมีสัณฐานเหมือนตู้หนังสือวางคว่ำหน้า เนื้อเบ้าตามีสัณฐานเหมือนผลมะเดื่อสุกครึ่งหนึ่ง เนื้อศีรษะมีสัณฐานเหมือนน้ำมันฉาบกระทะบาง ๆ ระบมบาตร. ก็พระโยคาวจร ผู้กำหนดเนื้อเป็นอารมณ์ พึงกำหนดเนื้อส่วนทยาบ ๆ เหล่านั้นแล โดยสัณฐาน. ด้วยว่า พระโยคาวจรกำหนดอยู่อย่างนี้ เนื้อส่วนละเอียดก็จะปรากฏแก่ญาณ. กำหนดโดยทิศ เนื้อเกิดในทิศทั้งสอง. กำหนดโดย โอกาส เนื้อฉาบตามกระดูก ๓๐๐ ชิ้น ที่เป็นโครงตั้งอยู่.

ในเนื้อนั้น ก็กำหนดว่า เนื้อ ๙๐๐ ชิ้น ย่อมไม่รู้ว่า เราฉาบกระดูก ๓๐๐ ชิ้นไว้ แม้กระดูก ๓๐๐ ชิ้นก็ไม่รู้ว่า เราถูกเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น

ฉาบไว้ เปรียบเหมือนฝาเรือนที่ถูกฉาบด้วยดินหยาบ ดินหยาบย่อมไม่รู้ว่าเราฉาบฝาเรือนไว้ แม้ฝาเรือนก็ไม่รู้ว่า เราถูกดินหยาบฉาบไว้. ด้วยว่าเนื้อเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. ท่านกล่าวไว้สิ้นเชิงว่า

นวเปสิสตา มำสา อนุลิตฺตา กเฬวรำ
นานากิมิกุลากิณฺณำ มิฑฺหฏฺฐานำว ปูติกำ
เนื้อ ๙๐๐ ชิ้น ฉาบกเฬวระเรือนร่าง อันคลาคล่ำ
ด้วยหมู่หนอนชนิดต่าง ๆ เน่าเหม็นเหมือนคูถ.

กำหนดโดยปริเฉทว่า เนื้อเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยร่างกระดูกหรือพื้นที่ตั้งอยู่ที่ร่างกระดูกนั้น เนื้อเบื้องบน ตัดตอนด้วยหนัง เนื้อเบื้องขวาง ตัดตอนด้วยเนื้อด้วยกันเอง. นี้เป็นการกำหนดเนื้อนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดเนื้อโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

นหารุ เอ็น

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า เอ็น ๙๐๐ ในสรีระ โดยวรรณะว่ามีสีขาว. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสีเหมือนน้ำผึ้ง. โดยสัณฐาน มีสัณฐานต่าง ๆ. จริงอย่างนั้น บรรดาเอ็น ๙๐๐ นั้น เอ็นใหญ่ ๆ มีสัณฐานเหมือนดอกกันทละตูม ที่ละเอียดกว่านั้น ก็มีสัณฐานเหมือนเชือกบ่วงคล้องหมู ที่เล็กยิ่งกว่านั้น ก็มีสัณฐานเหมือนเถากระพังโหม ที่เล็กยิ่งกว่านั้นไปอีก ก็มีสัณฐานเหมือนสายพิณใหญ่ของชาวสิงหล ที่เล็กยิ่งกว่านั้นไปอีก ก็มีสัณฐานเหมือนด้ายหยาบ เอ็นที่หลังมือหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนตีนนก เอ็นที่ศีรษะมีสัณฐานเหมือนผ้าบาง ๆ ที่วางไว้บนศีรษะของเด็กชาวบ้าน เอ็นหลังมีสัณฐานเหมือนแหจับปลาที่เปียกน้ำแล้วคลี่ตากแดดไว้ เอ็นที่ไปตามอวัยวะใหญ่น้อยนั้น ๆ ในสรีระนี้ ที่

เหลือ มีสัณฐานเหมือนเสื้อตาข่ายอันสวมไว้ที่สรีระ. โดยทิศ เอ็นเกิดในทิศทั้งสอง. บรรดาเอ็นเหล่านั้น เอ็นใหญ่ มีชื่อว่ากัณฑระ มี ๕ ผูกตั้งแต่กกหูข้างขวามาข้างหน้าและข้างหลังถึงข้างซ้าย ผูกตั้งแต่กกหูข้างซ้ายมาข้างหน้าและข้างหลังถึงข้างขวา ผูกตั้งแต่หลุมคอข้างขวามาข้างหน้าและข้างหลังถึงข้างซ้าย ผูกตั้งแต่หลุมคอข้างซ้ายมาข้างหน้าและข้างหลังถึงข้างขวา ผูกมือข้างขวามาข้างหน้า ๕ ข้างหลัง ๕ รวมเอ็นใหญ่ที่ชื่อว่ากัณฑระเป็น ๑๐ ล่ามไปทั่ว. มือข้างซ้าย เท้าข้างขวาและเท้าข้างซ้าย ก็เหมือนอย่างนั้น. รวมความว่า เอ็นใหญ่ ๖๐ ดังกล่าวมาเหล่านั้น ก็กำหนดว่าเป็นเครื่องช่วยทรงสรีระไว้ ช่วยกำหนดสรีระก็มี. กำหนดโดยโอกาส เอ็นผูกล่ามกระดูกข้างใน กระดูกกับหนัง และกระดูกกับเนื้อ ตั้งอยู่ทั่วสรีระ.

ในเอ็นนั้น กำหนดว่า เอ็นย่อมไม่รู้ว่า กระดูก ๓๐๐ ชิ้น ถูกเราผูกไว้ แม้กระดูก ๓๐๐ ชิ้น ก็ไม่รู้ว่า เราถูกเอ็นผูกไว้ เปรียบเหมือนไม้ดด ๆ ที่ถูกเถาวัลย์พันล่ามไว้ เถาวัลย์ย่อมไม่รู้ว่า ไม้ดดถูกเราผูกไว้ แม้ไม้ดดก็ไม่รู้ว่า เราถูกเถาวัลย์พันล่ามไว้ ฉะนั้น. ด้วยว่าเอ็นเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. ท่านกล่าวสรุปไว้ว่า

นวนหารุสตา โหนฺติ พฺยามมตฺเต กเฬวเร
พนฺธนฺติ อฏฺฐิสงฺฆาฏํ อคารมิว วลฺลิโย.

เอ็น ๙๐๐ ย่อมผูกร่างกระดูก ในเรือนร่างประมาณวาหนึ่งไว้ เหมือนเถาวัลย์ผูกเรือน ฉะนั้น.

กำหนดโดยปริเฉทว่า เอ็นเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยกระดูก ๓๐๐ ชิ้นหรือพื้นที่ตั้งอยู่ที่กระดูกนั้น เอ็นเบื้องบน ตัดตอนด้วยหนังและเนื้อ เบื้องขวาง ตัดตอนเอ็นของกันและกันเอง. นี้เป็นการกำหนดเอ็นเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาคก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดเอ็นโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อฏฺฐิ กระดูก

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดโดยวรรณะว่า กระดูก มีประเภทที่ท่านกล่าวไว้ โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า เพราะท่านถือเอากระดูกฟัน ๓๒ ซี่ แยกไว้ต่างหาก กระดูกที่เหลือในสรีระ คือ กระดูกมือ ๖๔ กระดูกเท้า ๖๔ กระดูกอ่อนที่ติดเนื้อ ๖๔ กระดูกส้นเท้า ๒ กระดูกข้อเท้าข้างละ ๒ กระดูกแข้ง (ข้างละ) ๒ กระดูกเข่า (ข้างละ) ๑ กระดูกขา ๑ กระดูกสะเอว ๒ กระดูกสันหลัง ๑๘ กระดูกซี่โครง ๒๔ กระดูกอก ๑๔ กระดูกใกล้หัวใจ ๑ กระดูกไหปลาร้า ๒ กระดูกหลังแขน (สะบัก) ๒ กระดูกแขน ๒ กระดูกปลายแขน ๒ กระดูกคอ ๗ กระดูกคาง ๒ กระดูกจมูก ๑ กระดูกตา ๒ กระดูกหู ๒ กระดูกหน้าผาก ๑ กระดูกหัว ๑ กระดูกกะโหลกศีรษะ ๙ กระดูกทั้งหมดนั่นแหละ มีสีขาว.

กำหนดโดยสัณฐาน ว่ากระดูกมีสัณฐานต่าง ๆ กัน. จริงอย่างนั้น บรรดากระดูกเหล่านั้น กระดูกปลายนิ้วเท้า มีสัณฐานเหมือนเมล็ดฑุมกา ต่อจากนั้น กระดูกข้อกลางของนิ้วเท้า มีสัณฐานเหมือนเมล็ดขนุนที่ไม่เต็ม กระดูกข้อต้น มีสัณฐานเหมือนบัณเฑาะว์ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนสะเก็ดไม้โมระ" ดังนี้ก็มี. กระดูกหลังเท้า มีสัณฐานเหมือนกองรากต้นกันทละตำ กระดูกส้นเท้า มีสัณฐานเหมือนเมล็ดผลตาลซึ่งมีเมล็ดเดียว กระดูกข้อเท้า มีสัณฐานเหมือนลูกกลมของเล่นที่ผูกรวมกัน กระดูกชิ้นเล็กในกระดูกแข็ง มีสัณฐานเหมือนคันธนู กระดูกชิ้นใหญ่มีสัณฐานเหมือนเส้นเอ็นหลังที่แห้งเพราะหิวระหาย ที่กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า มีสัณฐานเหมือนหน่อต้นเป้งลอกเปลือก ที่กระดูกแข้งตั้งอยู่ที่กระดูกเข่า มีสัณฐานเหมือนยอดตะโพน กระดูกเข่า มีสัณฐานเหมือนฟองน้ำตัดข้างหนึ่ง กระดูกขามีสัณฐานเหมือนด้ามมีดและขวานที่ถากคร่าว ๆ ที่กระดูกขาตั้งอยู่ที่กระดูกสะเอว มีสัณฐานเหมือนคันหลอดเป่าไฟของช่างทอง โอกาส

ที่กระดูกขาตั้งอยู่ที่กระดูกสะเอวนั้น มีสัณฐานเหมือนผลบุนนาคตัดปลาย. กระดูกสะเอว แม้มี ๒ ก็ติดเป็นอันเดียวกัน มีสัณฐานเหมือนเตาไฟที่ช่างหม้อสร้างไว้ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนหมอนข้างของตาบส" ดังนี้ก็มี. กระดูกตะโพกมีสัณฐานเหมือนคราบงูที่เขาวางคว่ำหน้า กระดูกสันหลัง ๑๘ ชิ้น มีช่องเล็กน้อยในที่ ๗-๘ แห่ง ภายในมีสัณฐานเหมือผืนผ้าโพกศีรษะที่วางซ้อน ๆ กัน ภายนอกมีสัณฐานเหมือนแกนพันด้ายเรียงกัน กระดูกสันหลังเหล่านั้น มีหนาม ๒-๓ อันเสมือนฟันเลื่อย. บรรดากระดูกซี่โครง ๒๔ ชิ้น ส่วนที่บริบูรณ์ มีสัณฐานเหมือนเดียวชาวสิงหลที่บริบูรณ์ ส่วนที่ไม่บริบูรณ์ มีสัณฐานเหมือนเดียวชาวสิงหลที่ไม่บริบูรณ์ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "ทั้งหมดนั่นแล มีสัณฐานเหมือนปีกสองข้างของไก่ขาวที่คลี่ออก" ดังนี้ก็มี. กระดูกอก ๑๔ ชิ้น มีสัณฐานเหมือนแถวแผ่นไม้คานหามเก่า ๆ กระดูกใกล้หัวใจ มีสัณฐานเหมือนแผ่นทัพพี กระดูกไหปลาร้า มีสัณฐานเหมือนด้ามมีดโลหะเล็ก ๆ บรรดากระดูกไหปลาร้าเหล่านั้น กระดูกส่วนล่างมีสัณฐานเหมือนพระจันทร์เสี้ยว กระดูกหลังแขน (สะบัก) มีสัณฐานเหมือนใบชวาน อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนจอบชาวสิงหลตัดครึ่ง" ดังนี้ก็มี. กระดูกแขนมีสัณฐานเหมือนด้ามกระจกเงา อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนด้ามมีดใหญ่ ดังนี้ก็มี. กระดูกปลายแขนมีสัณฐานเหมือนแหง้าตาลคู่ กระดูกข้อมือมีสัณฐานเหมือนผืนผ้าโพกศีรษะที่เขาวางติดรวมกัน กระดูกหลังมือ มีสัณฐานเหมือนกองเหง้าต้นกันท-ละคำ กระดูกข้อต้นของนิ้วมือ มีสัณฐานเหมือนบัณเฑาะว์ กระดูกข้อกลาง มีสัณฐานเหมือนเมล็ดขนุนที่ไม่บริบูรณ์ กระดูกข้อปลาย มีสัณฐานเหมือนเมล็ดตุมกา กระดูกคอ ๗ มีสัณฐานเหมือนชิ้นหน่อไม้ไผ่ที่เขาเจาะ วางเรียงไว้ กระดูกคางล่าง มีสัณฐานเหมือนเชือกผูกค้อนเหล็กของช่างทอง กระดูกคางบน มีสัณฐานเหมือนไม้ซ่าระ ๗ อัน กระดูกเบ้าตาและโพรงจมูก มีสัณฐานเหมือนลูกตาลอ่อนที่ยังไม่ลอกเยื่อ กระดูก

หน้าผาก มีสัณฐานเหมือนกะโหลกสังข์แตกที่เขาวางคว่ำหน้า กระดูกกกหูมีสัณฐานเหมือนกล่องมีดโกนของช่างแต่งผม บรรดากระดูกหน้าผากและกกหู กระดูกในโอกาสที่ติดกันเป็นแผ่นตอนบน มีสัณฐานเหมือนชิ้นผ้าเก่าปิดหม้อเต็มน้ำหนา ๆ กระดูกหัวมีสัณฐานเหมือนกะลามะพร้าวเบี้ยวตัดปาก กระดูกศีรษะมีสัณฐานเหมือนกะโหลกน้ำเต้าเก่าแก่ที่เสียบวางไว้. โดยทิศ กระดูกทั้งหลายเกิดในทิศทั้งสอง.

โดยโอกาส กระดูกทั้งหลาย ตั้งอยู่ทั่วสรีระไม่มีส่วนเหลือ แต่ว่าโดยพิเศษ กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ กระดูกคอก็ตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง กระดูกสันหลัง ก็ตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว กระดูกสะเอวก็ตั้งอยู่บนกระดูกขา กระดูกขาก็ตั้งบนกระดูกเข่า กระดูกเข่าก็ตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง กระดูกแข้งก็ตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า กระดูกข้อเท้าก็ตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า กระดูกหลังเท้าก็ยกกระดูกข้อเท้าขึ้นตั้ง กระดูกข้อเท้าก็ยกกระดูกแข้งขึ้นตั้ง ฯลฯ กระดูกคอก็ยกกระดูกศีรษะขึ้นตั้ง. พึงทราบกระดูกส่วนที่เหลือโดยทำนองดังกล่าวมาฉะนี้.

ในกระดูกนั้น กำหนดว่า กระดูกศีรษะ ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกคอ ฯลฯ กระดูกข้อเท้า ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า แม้กระดูกหลังเท้าก็ไม่รู้ว่า เรายกกระดูกข้อเท้าขึ้นตั้ง เปรียบเหมือนบรรดาทัพสัมภาระ มีอิฐและไม้กลอน อิฐเป็นต้นตอนบนย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนอิฐเป็นต้นตอนล่าง อิฐเป็นต้นตอนล่าง ก็ไม่รู้ว่า เรายกอิฐเป็นต้นตอนบนตั้งขึ้น ฉะนั้น. ด้วยว่า กระดูกเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. ก็กระดูก ๓๐๐ ชิ้น ที่เป็นโครงสร้างเหล่านี้ อันเอ็น ๔๐๐ และเนื้อ ๔๐๐ ชิ้น ผูกและฉาบไว้ หนังหุ้มเป็นก้อนเดียวกัน ฉาบทาด้วยยางเหนียวไปตามประสาทรับรส ๗,๐๐๐ มีหยดเหงื่อกรองด้วยขุมขน ๙๙,๐๐๐ มีตระกูลหนอน ๘๐ ตระกูล นับได้ว่า กาย อย่างเดียว ซึ่งพระโยคาวจรเมื่อพิจารณาโดยสภาวะเป็นจริง ย่อมจะไม่เห็นสิ่งไร ๆ ที่ควรเข้าไปยึดถือ

แต่จะเห็นร่างกระดูกอย่างเดียว ที่รัดรึงด้วยเอ็น คลาคล่ำด้วยซากศพต่าง ๆ ซึ่งครั้นเห็นแล้ว ย่อมเข้าถึงความเป็นโอรสของพระทศพล. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **กระดูกทั้งหลายตั้งปลายเรียงกัน ในที่ต่อเป็นอันมากจากกายนี้ อันสิ่งไร ๆ มิได้ผูกไว้ กายนี้ เอ็นทั้งหลายผูกรัดไว้ อันชราเดือนแล้ว ไม่มีเจตนา (ใจ) อุปมาดังท่อนไม้.**
>
> **ซากศพเกิดในซากศพ ของเน่าเกิดในของไม่สะอาด ของเหม็นเกิดในของเหม็น ของต้องเสื่อมสภาพเกิดในของต้องสลายไป กองกระดูกเกิดในกองกระดูก ของเน่าเกิดในกายเน่า เธอทั้งหลาย จงกำจัดความพอใจในกายอันเน่านั้นเสีย ก็จักเป็นบุตรของตถาคตทศพล.**

โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า ภายในกระดูก ตัดตอนด้วยเยื่อในกระดูก ภายนอกตัดตอนด้วยเนื้อ ปลายและโคนตัดตอนด้วยกระดูกของกันและกันเอง. นี้เป็นการกำหนดกระดูกเหล่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดกระดูกโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อฏฺิมิญฺชํ เยื่อในกระดูก

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า เยื่อในกระดูก ซึ่งอยู่ภายในกระดูกทั้งหลาย มีประเภทตามที่กล่าวแล้วในสรีระ โดยวรรณะว่า มีสีขาว. โดยสัณฐานเหมือนโอกาสของตน คือ เยื่อกระดูกที่อยู่ภายในกระดูกทั้งหลายขนาดใหญ่ ๆ มีสัณฐานเหมือนหน่อหวายขนาดใหญ่ซึ่งเขาสอดหมุนใสในข้อไม้ไผ่และไม้อ้อขนาดใหญ่ เยื่อกระดูกที่อยู่ภายในกระดูก

เล็ก ๆ มีสัณฐานเหมือนหน่อหวายขนาดเล็ก ซึ่งเขาสอดหมุนใสในข้อไม้ไผและไม้อ้อขนาดเล็ก. โดยทิศ เกิดในทิศทั้งสอง. โดยโอกาส ตั้งอยู่ในภายในกระดูกทั้งหลาย.

ในเยื่อกระดูกนั้นก็กำหนดว่า เยื่อกระดูกย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ภายในกระดูก แม้กระดูกก็ไม่รู้ว่า เยื่อกระดูกอยู่ภายในเรา เปรียบเหมือนนมส้มและน้ำอ้อย อยู่ภายในไม้ไผ่และไม้อ้อเป็นต้น ย่อมไม่รู้ว่าเราอยู่ภายในไม้ไผ่และไม้อ้อเป็นต้น แม้ไม้ไผ่และไม้อ้อเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่านมส้มและน้ำอ้อยอยู่ภายในเรา ฉะนั้น. จริงอยู่ เยื่อในกระดูกเหล่านี้เว้นความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท เยื่อในกระดูก ตัดตอนด้วยพื้นภายในกระดูกทั้งหลายและด้วยส่วนแห่งเยื่อในกระดูก. นี้เป็นการกำหนดเยื่อในกระดูกนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดเยื่อกระดูกโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

วกฺกํ ไต

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ไต ต่างโดยเป็นดังลูกกลม ๒ ลูก ภายในสรีระ. โดยวรรณะว่า มีสีแดงอ่อน มีสีเหมือนเมล็ดทองกวาว. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนลูกกลมเล่นร้อยด้ายของเด็กชาวบ้าน อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนมะม่วง ๒ ผล ขั้วเดียวกัน ดังนี้ก็มี. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ไตนั้นถูกเอ็นหยาบ ซึ่งออกมาจากหลุมคอมีโคนเดียวกัน ไปหน่อยหนึ่งแล้วแตกออกเป็นสองส่วน รัดรึงไว้แล้วล้อมเนื้อหัวใจตั้งอยู่.

ในไตนั้น ก็กำหนดว่า ไตย่อมไม่รู้ว่า เราถูกเอ็นหยาบตรึงไว้ แม้เอ็นหยาบก็ไม่รู้ว่า เราตรึงไตไว้ เปรียบเหมือนมะม่วง ๒ ผลตรึงติดขั้วเดียวกัน ย่อมไม่รู้ว่า เราถูกขั้วตรึงไว้ แม้ขั้วก็ไม่รู้ว่า เราตรึง

มะม่วง ๒ ผลไว้ฉะนั้น. ด้วยว่า ไตเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉทว่า ไต ตัดตอนด้วยส่วนแห่งไต. นี้เป็นการกำหนดไตนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดไตโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

หทยं หัวใจ

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ หัวใจ โดยวรรณะว่าสีแดง มีสีเหมือนสีหลังกลีบปทุมแดง. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนดอกปทุมตูม ลอกกลีบนอกออกแล้ววางคว่ำหน้าลง. ก็หัวใจนั้น ข้างหนึ่งเหมือนผลบุนนาคตัดยอด ข้างนอกเกลี้ยง ข้างในก็เหมือนข้างในผลบวบขม. (หัวใจ) ของคนปัญญามาก แย้มนิดหน่อย ของคนปัญญาอ่อนตูมอย่างเดียว. มโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุ อาศัยรูปใดเป็นไป ถอดรูปนั้นออกไปแล้ว เลือดขังอยู่ประมาณครึ่งฟายมือภายในหัวใจกล่าวคือก้อนเนื้อส่วนที่เหลือ เลือดนั้นของคนราคจริต สีแดง ของคนโทสจริต สีดำ ของคนโมหจิต สีเหมือนน้ำล้างเนื้อ ของคนวิตกจริต สีเหมือนน้ำเยื่อถั่วพู ของคนสัทธาจริต สีเหมือนดอกกรรณิการ์ ของคนปัญญาจริต ผ่องใสไม่ขุ่นมัว ปรากฏว่าโชติช่วงเหมือนแก้วมณีโดยกำเนิดที่ชำระเจียระไนแล้ว. โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน โดยโอกาส ตั้งอยู่ตรงกลางราวนมทั้ง ๒ ภายในสรีระ.

ในหัวใจนั้น ก็กำหนดว่า หัวใจย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ตรงกลางราวนมทั้ง ๒ แม้ราวนมก็ไม่รู้ว่า หัวใจตั้งอยู่ตรงกลางเรา เปรียบเหมือนกลอนสลัก ตั้งอยู่กลางบานหน้าต่างและประตูทั้ง ๒ ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ตรงกลางบานหน้าต่างและประตูทั้ง ๒ แม้บานหน้าต่างและประตูก็ไม่รู้ว่า กลอนสลักตั้งอยู่กลางเรา ฉะนั้น. ด้วยว่าหัวใจเหล่านี้เว้นจาก

ความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า หัวใจตัดตอนด้วยส่วนแห่งหัวใจ. นี้เป็นการกำหนดหัวใจนั้น โดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดหัวใจโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ยกน์ ตับ

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ ชิ้นเนื้อคู่ ที่เรียกกันว่า ตับ โดยวรรณะว่า มีสีแดง มีสีเหมือนสีหลังกลีบนอกดอกกุมุทแดง โดยสัณฐาน มีโคนเดียวกัน ปลายคู่ มีสัณฐานเหมือนใบทองหลาง ก็ตับนั้นของคนปัญญาอ่อน มีแฉกเดียวแต่ใหญ่ ของคนมีปัญญา มีแฉก ๒-๓ แฉก แต่เล็ก. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส อาศัยสีข้างด้านขวาตั้งอยู่ภายในราวนมทั้งสอง.

ในตับนั้น ก็กำหนดว่า ตับย่อมไม่รู้ว่า เราอาศัยสีข้างด้านขวาตั้งอยู่ภายในราวนมทั้ง ๒ แม้สีข้างด้านขวาภายในราวนมทั้ง ๒ ก็ไม่รู้ว่าตับอาศัยเราตั้งอยู่ เปรียบเหมือนชิ้นเนื้อซึ่งแขวนอยู่ที่ข้างหม้อ ย่อมไม่รู้ว่าเราแขวนอยู่ที่ข้างหม้อ แม้ข้างหม้อก็ไม่รู้ว่า ชิ้นเนื้อแขวนอยู่ที่เรา ฉะนั้น. ด้วยว่า ตับเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. แต่โดยปริเฉท กำหนดว่า ตับตัดตอนด้วยส่วนแห่งตับ. นี้เป็นการกำหนดตับนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาคก็เช่นเดียวกันกับผมนั่นแล. กำหนดตับโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

กิโลมกำ พังผืด

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ พังผืดมี ๒ อย่าง คือ ชนิดปิดและชนิดไม่ปิด ว่ามีสีขาว สีเหมือนผ้าเก่า. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาสของตน. โดยทิศ เกิดในทิศทั้งสอง. โดยโอกาส พังผืดชนิดปิดล้อมหัวใจและไตตั้งอยู่ พังผืดชนิดไม่ปิดหุ้มเนื้อใต้หนังทั่วสรีระตั้งอยู่

ในพังผืดนั้น กำหนดว่า พังผืดย่อมไม่รู้ว่า เราล้อมหัวใจและไต และหุ้มเนื้อใต้หนังทั่วสรีระ แม้หัวใจและไต และเนื้อทั่วสรีระ ก็ไม่รู้ว่าเราถูกพังผืดหุ้ม เปรียบเหมือนที่เนื้ออันถูกผ้าเก่าหุ้ม ผ้าเก่าก็ไม่รู้ว่าเราหุ้มเนื้อ แม้เนื้อก็ไม่รู้ว่า เราถูกผ้าเก่าหุ้ม ฉะนั้น. ด้วยว่าพังผืดเหล่านี้เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า พังผืดเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยเนื้อ เบื้องบนตัดตอนด้วยหนัง เบื้องขวางตัดตอนด้วยส่วนแห่งพังผืด. นี้เป็นการกำหนดพังผืดนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดพังผืดโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ปิหกำ ม้าม

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ ม้าม โดยวรรณะว่ามีสีนิล มีสีเหมือนดอกคนทีสอแห้ง. โดยสัณฐาน โดยมาก มีสัณฐานเหมือนลิ้นลูกโคดำไม่พันกัน ประมาณ ๗ นิ้ว. โดยทิศเกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งอยู่ข้างซ้ายหัวใจ อาศัยข้างบนพื้นท้อง ซึ่งเมื่อออกมาข้างนอก เพราะถูกประหารด้วยเครื่องประหาร สัตว์ก็จะสิ้นชีวิต.

ในม้ามนั้น ก็กำหนดว่า ม้ามย่อมไม่รู้ว่า เราอาศัยส่วนข้างบน

ของพื้นท้องตั้งอยู่ แม้ส่วนข้างบนของพื้นท้องไม่รู้ว่า ม้ามอาศัยเราตั้งอยู่ เปรียบเหมือนก้อนโคมัย (มูลโค) อาศัยส่วนข้างบนของท้องตั้งอยู่ ย่อมไม่รู้ว่า เราอาศัยส่วนข้างบนของท้องตั้งอยู่ แม้ส่วนข้างบนของท้องก็ไม่รู้ว่าก้อนโคมัยอาศัยเราตั้งอยู่ ฉะนั้น. ด้วยว่าม้ามเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า ม้ามตัดตอนด้วยส่วนแห่งม้าม. นี่เป็นการกำหนดม้ามนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดม้ามโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ปปฺผาสํ ปอด

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ ปอด เป็นประเภทชิ้นเนื้อ ๓๒ ชิ้น โดยวรรณะว่า มีสีแดงเหมือนสีผลมะเดื่อสุกยังไม่จัด. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนขนมที่ตัดไม่เรียบ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนกองชิ้นอิฐก่อกำแพง" ดังนี้ก็มี. ปอดนั้นไม่มีรส ไม่มีโอชะ เหมือนฟองฟางที่สัตว์เคี้ยวแล้ว เพราะปอดถูกกระทบด้วยไออุ่นไฟที่เกิดแต่กรรมซึ่งพลุ่งขึ้น เพราะไม่มีอาหารที่เคี้ยวที่ดื่ม. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งข้างบนห้อยคลุมหัวใจและตับระหว่างราวนมทั้ง ๒.

ในปอดนั้น ก็กำหนดว่า ปอดย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งห้อยอยู่ระหว่างราวนมทั้งสองภายในสรีระ แม้ระหว่างราวนมทั้งสองภายในสรีระก็ไม่รู้ว่า ปอดตั้งห้อยอยู่ในเรา เปรียบเหมือนรังนกห้อยอยู่ภายในยุ้งเก่า ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งห้อยอยู่ภายในยุ้งเก่า แม้ภายในยุ้งเก่าก็ไม่รู้ว่า รังนกตั้งห้อยอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า ปอดเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. นี่เป็นการกำหนดปอดนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล.

กำหนดปอดโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อนฺตํ ไส้ใหญ่

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ ไส้ใหญ่ขดอยู่ในที่ ๒๑ ขด ของบุรุษขนาด ๓๒ ศอก ของสตรีขนาด ๒๘ ศอก มีสีขาวเหมือนสีน้ำตาลกรวดและปูนขาว. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนงูเรือนที่เขาตัดหัววางขดไว้ในรางเลือด. โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในสรีระ ซึ่งมีหลุมคอและทางเดินกรีส (อุจจาระ) เป็นที่สุด เพราะโยงกับเบื้องบนที่หลุมคอ และเบื้องล่างที่ทางเดินกรีส.

ในไส้ใหญ่นั้น ก็กำหนดว่า ไส้ใหญ่ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ภายในสรีระ แม้ภายในสรีระ ก็ไม่รู้ว่า ไส้ใหญ่ตั้งอยู่ในเรา เปรียบเหมือนเรือนร่างงูเรือนศีรษะขาด ที่ถูกวางไว้ในรางเลือด ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในรางเลือด แม้รางเลือดก็ไม่รู้ว่า เรือนร่างงูศีรษะขาด ตั้งอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า ไส้ใหญ่เหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า ไส้ใหญ่ตัดตอนด้วยส่วนแห่งไส้ใหญ่. นี้เป็นการกำหนดไส้ใหญ่โดยสภาค ส่วนกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล.

อนฺตคุณํ ไส้น้อย

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ ไส้น้อยในระหว่างไส้ใหญ่ มีสีขาวเหมือนสีรากบัวจงกลนี. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนรากบัวจงกลนีนั่นแหละ. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนโคมูตร" ดังนี้ ก็มี. โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส พันปลายปากขนดไส้ใหญ่รวมกัน เหมือนแผ่นกระดานยนต์พันเชือก

เวลาที่คนทำจอบและขวานเป็นต้นชักยนต์ ตั้งอยู่ระหว่างขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ขด เหมือนเชือกที่ร้อยขดเชือกเช็ดเท้า ตั้งอยู่ในระหว่างขดเชือกเช็ดเท้านั้น.

ในไส้น้อยนั้น ก็กำหนดว่า ไส้น้อยย่อมไม่รู้ว่า เราพันไส้ใหญ่ภายในไส้ใหญ่ ๒๑ ขนดไว้ แม้ไส้ใหญ่ก็ไม่รู้ว่า ไส้น้อยพันเราไว้ เปรียบเหมือนเชือก (เล็ก) ร้อยขดเชือกเช็ดเท้า (เชือกใหญ่) ย่อมไม่รู้ว่า เราร้อยขดเชือกเช็ดเท้าไว้ แม้ขดเชือกเช็ดเท้าก็ไม่รู้ว่า เชือก (เล็ก) ร้อยเราไว้ ฉะนั้น. ด้วยว่า ไส้น้อยเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า ไส้น้อย ตัดตอนด้วยส่วนแห่งไส้น้อย. นี้เป็นการกำหนดไส้น้อยนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. การกำหนดไส้น้อยโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อุทริยं อาหารใหม่

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ อาหารใหม่มีสีเหมือนอาหารที่กลืนเข้าไป. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนข้าวสารที่ผูกไว้หลวม ๆ ในผ้ากรองน้ำ โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งอยู่ในท้อง. ธรรมดาว่าท้อง เป็นพื้นของไส้ใหญ่ เสมือนโปงลมที่เกิดเองตรงกลางผ้าเปียก ซึ่งถูกบีบทั้ง ๒ ข้าง ภายนอกเกลี้ยงเกลา ภายในพัวพันด้วยกองขยะเนื้อ เสมือนผ้าขับระดู เชรอะคร่ำเครอะ อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "เสมือนข้างในของผลขนุนต้ม" ดังนี้ก็มี. ในท้องนั้นมีหนอนต่างด้วยหนอน ๓๒ ตระกูลอย่างนี้ คือ ตระกูลตักโกฏกะ คัณฑุปาทกะ ตาลหิรกะ สูจิมุข กาปฏะ ตันตุ สุตตกะ เป็นต้น คลาคล่ำ ไต่กันยั้วเยี้ย อาศัยอยู่ประจำ ซึ่งเมื่อไม่มีอาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้น ก็โลดแล่นร้องระงมชอนไชเนื้อหัวใจ และเวลาคนกลืนกิน

อาหารมีน้ำและข้าวเป็นต้นลงไป ก็เงยหน้าตะลีตะลานแย่งอาหาร ๒-๓ คำที่คนกลืนลงไปครั้งแรก (ท้อง) จึงกลายเป็นบ้านเกิด เป็นส้วม เป็นโรงพยาบาล และเป็นป่าช้า ของหนอนเหล่านั้น เป็นที่เปรียบเหมือนในฤดูสารท ฝนเม็ดหยาบ ๆ ตกลงมาในบ่อโสโครกใกล้ประตูหมู่บ้านคนจัณฑาล ชากต่าง ๆ ตั้งแต่ปัสสาวะ อุจจาระ ชิ้นหนัง กระดูก เอ็น น้ำลาย น้ำมูก และเลือดเป็นต้น ถูกน้ำพัดพา รวมคลุกเคล้ากับตมและน้ำ ก็มีหนอนตระกูลน้อยใหญ่เกิดเอง ล่วงไป ๒-๓ วัน ก็เดือดด้วยแรงแสงแดดและความร้อน พ่นฟองฟอดปุดขึ้นข้างบน มีสีเขียวคล้ำ มีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ไม่สมควรที่จะเข้าใกล้หรือมองดู ไม่ต้องกล่าวถึงว่าจะสูดดมหรือลิ้มรส ฉันใด น้ำและข้าวเป็นต้น มีประการต่าง ๆ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน อันสากคือฟันบดละเอียดแล้ว อันมือคือลิ้นตวัดกลับไปมาแล้ว คลุกเคล้าด้วยน้ำลาย ปราศจากความพร้อมด้วยสีกลิ่นรสเป็นต้นไปทันใด เสมือนรากสุนัขในรางสุนัข รวมกันคลุกเคล้าด้วยดีเสลด เดือดด้วยแรงไฟในท้องและความร้อน มีหนอนตระกูลใหญ่น้อยปล่อยฟองฟอดขึ้นเบื้องบน จะกลายเป็นกองขยะมีกลิ่นเหม็นและน่าเกลียดอย่างยิ่ง ซึ่งฟังแล้ว ทำให้ไม่อยากดื่มน้ำกินข้าวเป็นต้น อย่าว่าถึงจะตรวจดูด้วยจักษุคือปัญญาเลย ซึ่งเป็นที่ที่น้ำและข้าวเป็นต้นตกลงไปแล้ว จะแบ่งเฉลี่ยเป็น ๕ ส่วน คือ ส่วนหนึ่ง สัตว์ (ในท้อง) จะกิน ส่วนหนึ่ง ไฟในท้องจะเผาไหม้ ส่วนหนึ่งจะกลายเป็นปัสสาวะ ส่วนหนึ่งจะกลายเป็นอุจจาระ ส่วนหนึ่งจะกลายเป็นรส (โอชะ) บำรุงเพิ่มเลือดและเนื้อ.

ในอาหารใหม่นั้น ก็กำหนดว่า อาหารใหม่ ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในท้องที่มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่งนี้ แม้ท้องก็ไม่รู้ว่า อาหารใหม่อยู่ในเรา เปรียบเหมือนรากสุนัข ที่อยู่ในรางสุนัข น่าเกลียด อย่างยิ่ง แม้รางสุนัขก็ไม่รู้ว่า รากสุนัขอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า อาหารใหม่เหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่

บุคคล. โดยปริเฉท ก็กำหนดรู้ว่า อาหารใหม่ตัดตอนด้วยส่วนแห่งอาหารใหม่. นี้เป็นการกำหนดอาหารใหม่นั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั้นแล. กำหนดอาหารใหม่ โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

กรีส อาหารเก่า (อุจจาระ)

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยมาก โดยวรรณะ อาหารเก่า ก็มีสีเหมือนอาหารที่กลืนกินเข้าไป. โดยสัณฐาน ก็มีสัณฐานเหมือนโอกาส. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องล่าง. โดยโอกาส ตั้งอยู่ในที่อาหารอันย่อยแล้วอยู่อาศัย. ธรรมดาประเทศที่อาหารอันย่อยแล้วอยู่อาศัย ก็เป็นประเทศเสมือนภายในปล้องไม้ไผ่และไม้อ้อ สูงประมาณ ๘ นิ้ว อยู่ปลายลำไส้ใหญ่ระหว่างโคนท้องน้อยและสันหลังเบื้องล่าง เปรียบเหมือนน้ำฝนตกในที่เบื้องบน (สูง) ก็ไหลลงทำที่เบื้องล่าง (ต่ำ) ให้เต็มขังอยู่ฉันใด น้ำและข้าวเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ตกลงในที่อยู่ของอาหารสด (ใหม่) อันไฟในท้องเผาให้สุกเดือดปุดเป็นฟอง กลายเป็นของละเอียดไปเหมือนแป้ง เพราะไฟธาตุทำให้ละเอียด แล้วก็ไหลไปตามช่องลำไส้ใหญ่บีบรัดสะสมขังอยู่ เหมือนดินเหลืองที่เขาใส่ในปล้องไม้ไผ่และไม้อ้อ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.

ในอาหารเก่านั้น ก็กำหนดว่า อาหารเก่าย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในที่อยู่ของอาหารที่ย่อยแล้ว แม้ที่อยู่ของอาหารที่ย่อยแล้ว ก็ไม่รู้ว่า อาหารเก่าอยู่ในเรา เปรียบเหมือนดินเหลืองที่เขาขยำใส่ลงในปล้องไม้ไผ่และไม้อ้อ ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในปล้องไม้ไผ่หรือไม้อ้อ แม้ปล้องไม้ไผ่และไม้อ้อ ก็ไม่รู้ว่า ดินเหลืองอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า อาหารเก่าเหล่านี้เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า อาหารเก่าตัดตอนด้วยส่วนแห่งอาหารเก่า. นี้เป็นการ

กำหนดอาหารเก่านั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดอาหารเก่าโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

มตฺถลุงฺคํ มันสมอง

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ มันสมองภายในกะโหลกศีรษะ มีสีขาวเหมือนสีเห็ด. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสีเหมือนสีน้ำนมเดือด" ดังนี้ก็มี. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส เป็นประเภทก้อนมันสมอง ๔ ก้อน ที่อาศัยรอยเย็บ ๔ รอย ภายในกะโหลกศีรษะ รวมกันตั้งอยู่เหมือนก้อนแป้ง ๔ ก้อนที่เขารวมกันตั้งไว้.

ในมันสมองนั้น ก็กำหนดว่า มันสมองย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในกะโหลกศีรษะ แม้กะโหลกศีรษะก็ไม่รู้ว่า มันสมองอยู่ในเรา เปรียบเหมือนก้อนแป้งที่เขาใส่ไว้ในกะโหลกน้ำเต้าเก่า หรือน้ำนมเดือด ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในกะโหลกน้ำเต้าเก่า แม้กะโหลกน้ำเต้าเก่า ก็ไม่รู้ว่า ก้อนแป้งหรือน้ำนมเดือด อยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า มันสมองเหล่านี้ เว้นจากความคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า มันสมองตัดตอนด้วยส่วนแห่งมันสมอง. นี้เป็นการกำหนดมันสมองนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดมันสมอง โดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ปิตฺตํ ดี

ต่อแต่นี้ไป กำหนดว่า ภายในสรีระ ดี มี ๒ ชนิด คือ ดีนอกถุงและดีในถุง มีสีเหมือนน้ำมันมะซางข้น อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "ดีนอกถุง มีสีเหมือนดอกพิกุลแห้ง" ดังนี้ก็มี. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส. โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ดีนอกถุง เว้นที่ผมขนเล็บและฟันอันพ้นจากเนื้อ และหนังที่แข็งและแห้ง เอิบอาบสรีระส่วนที่เหลืออยู่ เหมือนหยาดน้ำมันเอิบอาบน้ำ ซึ่งเมื่อกำเริบแล้ว ดวงตาจะเหลือง เวียนศีรษะ ตัวสั่นและคัน. ดีในถุง ตั้งอยู่ในถุงน้ำดี ซึ่งเสมือนรังบวบขมใหญ่ (แดง) อาศัยเนื้อตับตั้งอยู่ในระหว่างหัวใจและปอด ซึ่งเมื่อกำเริบแล้ว สัตว์ทั้งหลายจะเป็นบ้ามีจิตวิปลาส ทิ้งหิริโอตตัปปะ ทำการที่ไม่ควรทำ พูดคำที่ไม่ควรพูด คิดข้อที่ไม่ควรคิด.

ในดีนั้น ก็กำหนดว่า ดีนอกถุง ย่อมไม่รู้ว่า เราเอิบอาบตลอดสรีระอยู่ แม้สรีระก็ไม่รู้ว่า ดีนอกถุงเอิบอาบเราอยู่. เปรียบเหมือนน้ำมันเอิบอาบน้ำอยู่ ย่อมไม่รู้ว่า เราเอิบอาบน้ำอยู่ แม้น้ำก็ไม่รู้ว่า น้ำมันเอิบอาบเราอยู่ ฉะนั้น. ดีในถุงย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในถุงน้ำดี แม้ถุงน้ำดีก็ไม่รู้ว่า ดีในถุง อยู่ในเรา เปรียบเหมือนน้ำฝน ที่อยู่ในรังบวบขม ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในรังบวบขม แม้รังบวบขมก็ไม่รู้ว่า น้ำฝนอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า ดีเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า ดีตัดตอนด้วยส่วนแห่งดี. นี้เป็นการกำหนดดีนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาคก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดดีโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เสมุหำ เสลด

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ เสมหะมีประมาณบาตรหนึ่ง มีสีขาว เหมือนสีน้ำในมะเดื่อ. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งอยู่ในพื้นท้อง ซึ่งในเวลากลืนกินอาหารมีน้ำและโภชนะเป็นต้น เมื่อน้ำและโภชนะเป็นต้นตกลง ก็จะแตกออกเป็นสองส่วนแล้วจะกลับมาคลุมอีก ซึ่งเมื่อมีน้อย พื้นท้องจะมีกลิ่นเหมือนซากศพน่าเกลียดอย่างยิ่ง. เหมือนหัวฝีสุก เหมือนไข่ไก่เน่า เปรียบเหมือนสาหร่ายในน้ำ เมื่อชิ้นไม้หรือกระเบื้องดกก็จะขาดเป็นสองส่วนแล้วก็กลับมาคลุมอีก ฉะนั้น การเรอก็ดี ปากก็ดี จะมีกลิ่นเหม็นเสมือนซากศพเน่า ด้วยกลิ่นที่พุ่งขึ้นจากพื้นท้องนั้น และคนผู้นั้น ก็จะถูกเขาพูดไล่ตะเพิดว่า ออกไป เจ้าส่งกลิ่นเหม็น และเสมหะพอกพูนหนาแน่นขึ้น ก็ช่วยระงับกลิ่นเหม็นตั้งอยู่ภายในพื้นท้องนั่นแหละ เหมือนแผ่นกระดานปิดส้วม.

ในเสมหะนั้น ก็กำหนดว่า เสมหะย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ที่พื้นท้อง แม้พื้นท้องก็ไม่รู้ว่า เสมหะอยู่ในเรา เปรียบเหมือนแผ่นฟองบนบ่อโสโครก ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในบ่อโสโครก แม้บ่อโสโครกก็ไม่รู้ว่า แผ่นฟองอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า เสมหะเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท ก็กำหนดว่า เสมหะตัดตอนด้วยส่วนแห่งเสมหะ. นี้เป็นการกำหนดเสมหะนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดเสมหะโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ปุพฺโพ น้ำเหลือง

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ น้ำเหลืองมีสีเหมือนใบไม้เหลือง. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส. โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ธรรมดาโอกาส (ที่อยู่) ของน้ำเหลืองที่ตั้งอยู่ประจำ ไม่มี จะตั้งอยู่ในตำแหน่งสรีระที่น้ำเหลืองสะสมตั้งอยู่ ที่เมื่อถูกตอ หนาม เครื่องประหาร และเปลวไฟเป็นต้น กระทบแล้วห้อเลือด หรือเกิดฝีและต่อมเป็นต้น.

ในน้ำเหลืองนั้น ก็กำหนดว่า น้ำเหลืองย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในตำแหน่งที่ถูกตอและหนามเป็นต้นทิ่มตำ หรือในตำแหน่งที่เกิดฝีและต่อมเป็นต้น ณ ที่นั้น ๆ แห่งสรีระ แม้ตำแหน่งสรีระก็ไม่รู้ว่า น้ำเหลืองอยู่ในเรา เปรียบเหมือนยางไม้ที่ไหลออกตั้งอยู่ในที่ ๆ ถูกคมขวานเป็นต้นเฉาะในที่นั้น ๆ ของต้นไม้ ฉะนั้น ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ใน ที่ ๆ ถูกเฉาะของต้นไม้ แม้ที่ถูกเฉาะของต้นไม้ ก็ไม่รู้ว่า ยางไม้ตั้งอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า น้ำเหลืองเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึง และพิจารณาเป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า น้ำเหลืองตัดตอนด้วยส่วนแห่งน้ำเหลือง. นี้เป็นการกำหนดน้ำเหลืองนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดน้ำเหลืองโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

โลหิตํ เลือด

ต่อแต่นั้นไป ในเลือด ๒ อย่าง คือ เลือดข้นและเลือดเดิน ภายในสรีระ กำหนดเลือดข้นก่อน โดยวรรณะ มีสีเหมือนน้ำครั่งเดือดข้น เลือดเดินมีสีเหมือนน้ำครั่งใส. โดยสัณฐาน เลือดทุกอย่าง มีสัณฐานเหมือนโอกาสของตน. โดยทิศ เลือดข้นเกิดในทิศเบื้องบน เลือดเดิน

เกิดในทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส เลือดเดินจะกระจายไปตลอดสรีระทุกส่วนของสัตว์เป็น ๆ ตามข่ายเส้นเลือด เว้นที่ที่ผมขนเล็บและฟันพ้นจากเนื้อ และหนังที่กระด้างและแห้ง. เลือดขังทำส่วนล่างของตับให้เต็มแล้ว ทำหยดเลือดให้ตกลงทีละน้อย ๆ บนม้ามหัวใจตับและปอดประมาณเต็มบาตรหนึ่ง ทำม้ามหัวใจตับและปอดให้ชุ่มอยู่ ซึ่งเมื่อไม่ทำม้ามและหัวใจเป็นต้นให้ชุ่มอยู่ สัตว์ทั้งหลายก็จะกระหายน้ำ.

ในเลือด ก็กำหนดว่า เลือดย่อมไม่รู้ว่า เราทำม้ามและหัวใจเป็นต้นให้ชุ่ม ตั้งอยู่ส่วนล่างของตับ แม้ที่ส่วนล่างของตับหรือม้ามและหัวใจเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่า เลือดตั้งอยู่ในเรา หรือทำเราให้ชุ่มตั้งอยู่ เปรียบเหมือนน้ำที่อยู่ในภาชนะเก่า ๆ ทำก้อนดินเป็นต้นข้างล่างให้ชุ่มอยู่ ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในภาชนะเก่า ๆ ทำก้อนดินเป็นต้นข้างล่างให้ชุ่มอยู่ แม้ภาชนะเก่า ๆ หรือก้อนดินเป็นต้นข้างล่าง ก็ไม่รู้ว่า น้ำตั้งอยู่ในเรา หรือทำเราให้ชุ่มตั้งอยู่ ฉะนั้น. ด้วยว่า เลือดเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า เลือดตัดตอนด้วยส่วนแห่งเลือด. นี้เป็นการกำหนดเลือดนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดเลือดโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เสโท เหงื่อ

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ เหงื่อมีสีเหมือนน้ำมันงาใส. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ธรรมดาโอกาส (ที่อยู่) ของเหงื่อที่ตั้งอยู่ประจำ หามีไม่ หากแต่เหงื่อมีอยู่ทุกเมื่อเหมือนโลหิต หรือเพราะเหตุที่เวลาใด สรีระเร่าร้อน เพราะร้อนด้วยไฟแสงแดดและฤดูวิปริตเป็นต้น เวลานั้น เหงื่อจะไหลออกจากทุกรูผมและขุมขน เหมือนน้ำในกำเหง้า

บัวและก้านบัวที่ตัดไม่เรียบพอยกขึ้นพ้นน้ำ ฉะนั้น. เหตุนั้น พระโยคาวจรจึงกำหนดเหงื่อนั้น โดยสัณฐาน ด้วยรูผมและขุมขนเหล่านั้น. ท่านบุรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวไว้ว่า "อันพระโยคาวจร ผู้กำหนดเอาเหงื่อเป็นอารมณ์ พึงมนสิการใส่ใจเหงื่อ โดยที่เหงื่อทำรูผมและขุมขนให้เต็มแล้วตั้งอยู่."

ในเหงื่อนั้น กำหนดว่า เหงื่อย่อมไม่รู้ว่า เราไหลออกจากรูผมและขุมขน แม้รูผมและขุมขนก็ไม่รู้ว่า เหงื่อไหลออกจากเรา เปรียบเหมือนน้ำที่ไหลออกจากช่องกำเหงาบัวและก้านบัว ย่อมไม่รู้ว่า เราไหลออกจากช่องเหงาบัวและก้านบัว แม้ช่องเหงาบัวและก้านบัว ก็ไม่รู้ว่า น้ำไหลออกจากเรา ฉะนั้น ด้วยว่า เหงื่อเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า เหงื่อตัดตอนด้วยส่วนแห่งเหงื่อ. นี้เป็นกำหนดเหงื่อนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดเหงื่อโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

เมโท มันข้น

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะนั้น มันข้นระหว่างหนังและเนื้อ มีสีเหมือนขมิ้นผ่า. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส. จริงอย่างนั้น สำหรับคนตัวอ้วนมีสุข มันข้นที่แผ่ไประหว่างหนังและเนื้อ มีสัณฐานเหมือนผ้าเปลือกไม้เก่าย้อมขมิ้น สำหรับคนตัวผอม มันข้นอาศัยเนื้อแข้ง เนื้อขา เนื้ออาศัยสันหลัง เนื้อหลัง และเนื้อพื้นท้องรวมไว้ มีสัณฐานเหมือนผืนผ้าเปลือกไม้เก่าย้อมขมิ้นที่เขารวบวางไว้. โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒ โดยโอกาส มันข้นสำหรับคนอ้วนแผ่ไปทั่วสรีระ สำหรับคนผอม อาศัยเนื้อแข้งเป็นต้นอยู่ ซึ่งก็คือมันเหนียว มิใช่รวมไว้เพื่อเป็นน้ำมันในสมอง มิใช่เพื่อเป็นน้ำมันใน

คำข้าว มิใช่เพื่อตามประทีป เพราะเป็นของน่าเกลียดอย่างยิ่ง.

ในมันข้นนั้น กำหนดว่า มันข้นย่อมไม่รู้ว่า เราอาศัยทั่วสรีระหรือเนื้อที่แข้งเป็นต้นตั้งอยู่ แม้ทั่วสรีระหรือเนื้อที่แข้งเป็นต้นก็ไม่รู้ว่ามันข้นอาศัยเราตั้งอยู่ เปรียบเหมือนผ้าเปลือกไม้เก่าย้อมขมิ้นที่วางพิงแนบกองเนื้อ ย่อมไม่รู้ว่า เราวางแนบกองเนื้อ แม้กองเนื้อก็ไม่รู้ว่า ผ้าเปลือกไม้เก่าย้อมขมิ้นวางแนบเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า มันข้นเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า มันข้นเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยเนื้อเบื้องบน ตัดตอนด้วยหนัง โดยรอบ ตัดตอนด้วยส่วนแห่งมันข้น. นี้เป็นการกำหนดมันข้นนั้นโดยสภาค. ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดมันข้นโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

อสฺสุ น้ำตา

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ น้ำตามีสีเหมือนน้ำมันงาใส. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งอยู่ในเบ้าตา. ก็น้ำตานั้น หาชังตั้งอยู่ในเบ้าตาทุกเมื่อเหมือนน้ำดีในถุงน้ำดีไม่. มีได้อย่างไรเล่า ? เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเกิดโสมนัสดีใจ ก็หัวเราะดังสั่น เกิดโทมนัสเสียใจ ก็ร้องไห้คร่ำครวญ หรือกลืนกินอาหารเผ็ดก็เหมือนกัน และเมื่อใด ตาทั้ง ๒ ข้าง ของสัตว์เหล่านั้น ถูกควันละอองและฝุ่นเป็นต้นกระทบ เมื่อนั้นน้ำตาก็จะเกิดขึ้นเพราะโสมนัสโทมนัสและอาหารเผ็ดเป็นต้น ชังเอ่อออกเต็มเบ้าตา. ท่านบุรพาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "อันพระโยคาวจรผู้กำหนดเอาน้ำตาเป็นอารมณ์ พึงมนสิการใส่ใจน้ำตานั้น โดยที่น้ำตาชังเต็มเบ้าตานั่นแล."

ในน้ำตานั้น กำหนดว่า น้ำตาย่อมไม่รู้ว่า เราขังอยู่ในเบ้าตา แม้เบ้าตาก็ไม่รู้ว่า น้ำตาขังอยู่ในเรา เปรียบเหมือนน้ำที่ขังอยู่ในลูกตาลอ่อน ที่ตัดปลาย ย่อมไม่รู้ว่า เราขังอยู่ในเบ้าลูกตาลอ่อนที่ตัดปลาย แม้เบ้าลูกตาลอ่อนตัดปลาย ก็ไม่รู้ว่า น้ำขังอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า น้ำตาเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า น้ำตา ตัดตอนด้วยส่วนแห่งน้ำตา. นี้เป็นการกำหนดน้ำตานั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. ก็กำหนดน้ำตาโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

วสา มันเหลว

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ มันเหลว คือน้ำมันที่ละลายอยู่ มีสีเหมือนน้ำมันที่ราดในข้าวตัง. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส. โดยทิศ เกิดในทิศทั้งสอง. โดยโอกาส ตั้งอยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ดั้งจมูก หน้าผาก และจะงอยบ่า. แต่มันเหลวนั้น ทาละลายตั้งอยู่ในโอกาสเหล่านั้นทุกเมื่อไม่. อย่างไรเล่า ? เมื่อใด ประเทศที่เหล่านั้นเกิดไออุ่น เพราะไม่ถูกกันกับความร้อนของไฟแสงแดด ฤดู และธาตุที่ไม่ถูกกัน เมื่อนั้นมันเหลว ก็จะละลายซ่านไปในประเทศเหล่านั้น เหมือนน้ำซับในบ่อน้ำที่มีน้ำใส.

ในมันเหลวนั้น กำหนดว่า มันเหลวย่อมไม่รู้ว่า เราท่วมอยู่ตลอดฝ่ามือเป็นต้น แม้ฝ่ามือเป็นต้นก็ไม่รู้ว่า มันเหลวท่วมเราอยู่ เปรียบเหมือนน้ำซับที่ท่วมบ่อน้ำอยู่ ย่อมไม่รู้ว่า เราท่วมบ่อน้ำ แม้บ่อน้ำก็ไม่รู้ว่า น้ำซับท่วมเราอยู่ ฉะนั้น. ด้วยว่า มันเหลวเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า มันเหลวตัดตอนด้วยส่วนแห่งมันเหลว. นี้เป็นการ

กำหนดมันเหลวนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดมันเหลวโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาณะนี้.

เขโฬ น้ำลาย

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ น้ำลาย ภายในปาก มีสีขาว สีเหมือนฟองน้ำ. โดยสัณฐาน มีสัณฐานหมือนโอกาส. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนฟองน้ำทะเล" ดังนี้ก็มี. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ไหลลงจากแก้มสองข้างตั้งอยู่ที่ลิ้น. แต่น้ำลายนั้น หาสะสมตั้งอยู่ที่แก้มนั้นทุกเมื่อไปไม่. เป็นอย่างไรเล่า ? เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายเห็นหรือระลึกถึงอาหารเช่นนั้น หรือวางของร้อนของรสขมเผ็ดเค็มและเปรี้ยวบางอย่างลงในปาก. และเมื่อใดหัวใจของสัตว์เหล่านั้น ไม่สบาย หรือเกิดหิวขึ้นในบางครั้ง เมื่อนั้นน้ำลายจะเกิดไหลลงจากแก้มทั้งสองข้างตั้งอยู่ที่ลิ้น. แต่ที่ปลายลิ้น น้ำลายนั้นจะบาง ที่โคนลิ้นจะหนา ก็ข้าวเม่า ข้าวสาร หรือของเคี้ยวอื่น ๆ บางอย่างที่เขาใส่ลงในปาก น้ำลายจะไม่หมดสิ้นไป เหมือนน้ำในบ่อที่ขุดบนทรายริมแม่น้ำ เมื่อนั้น น้ำลาย จะสามารถทำของเคี้ยวให้เปียกชุ่ม.

ในน้ำลายนั้น กำหนดว่า น้ำลายย่อมไม่รู้ว่า เราไหลลงจากแก้มทั้งสองข้างตั้งอยู่ที่พื้นลิ้น แม้พื้นลิ้นก็ไม่รู้ว่า น้ำลายไหลลงจากแก้มทั้งสองข้างตั้งอยู่ในเรา เปรียบเหมือนน้ำที่ขังอยู่ที่พื้นบ่อซึ่งเขาขุดบนทรายริมแม่น้ำ ย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ที่พื้นบ่อ แม้พื้นบ่อก็ไม่รู้ว่าน้ำตั้งอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า น้ำลายเหล่านี้ เว้นจากความคิดดำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่าน้ำลายตัดตอนด้วยส่วนแห่งน้ำลาย. นี้เป็นการกำหนดน้ำลายนั้นโดยสภาค

ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดน้ำลายโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

สิงฆานิกา น้ำมูก

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ น้ำมูก มีสีขาวเหมือนสีเยื่อตาลอ่อน. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า "มีสัณฐานเหมือนหน่อหวายที่เขาใส่ติดต่อกันเข้าไปในโพรงจมูก" ดังนี้ก็มี. โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ชังอยู่เต็มโพรงจมูก. แต่ว่าน้ำมูกนั้น หาสะสมชังอยู่ในโพรงจมูกนั้นทุกเมื่อไปไม่. เป็นอย่างไรเล่า ? บุรุษท่อนมสัมไว้ในใบบัว เอาหนามเจาะใบบัวตอนล่าง ทีนั้น นมสัมก็จะไหลออกจากช่องนั้นตกลงไปภายนอกฉันใด เมื่อใดสัตว์ทั้งหลายร้องไห้หรือเกิดธาตุกำเริบโดยอาหารและฤดูที่ไม่ถูกกัน เมื่อนั้นน้ำมูกใกล้สมอง ที่กลายเป็นเสมหะเสีย ไหลออกจากภายในศีรษะ ลงทางช่องบนเพดานปาก ชังอยู่เต็มโพรงจมูก ฉันนั้นเหมือนกัน.

ในน้ำมูกนั้น กำหนดว่า น้ำมูกย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในโพรงจมูก แม้โพรงจมูกก็ไม่รู้ว่า น้ำมูกชังอยู่ในเรา เปรียบเหมือนนมสัมเสียที่เขาใส่ไว้ในหอยโข่ง ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในหอยโข่ง แม้หอยโข่งก็ไม่รู้ว่า นมสัมเสีย อยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า น้ำมูกเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า น้ำมูก ตัดตอนด้วยส่วนแห่งน้ำมูก. นี้เป็นการกำหนดน้ำมูกนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนด โดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดน้ำมูกโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

ลสิกา ไขข้อ

ต่อแต่นั้นไป ก็กำหนดว่า ภายในสรีระ มีไขหล่อลื่นในภายในที่ต่อแห่งสรีระ ชื่อไขข้อ. โดยวรรณะ ไขข้อนั้น มีสีเหมือนยางของต้นกรรณิการ์. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนโอกาส. โดยทิศ เกิดในทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ให้สำเร็จกิจคือหน้าที่หยอดน้ำมันที่ต่อแห่งกระดูกทั้งหลาย ตั้งอยู่ภายในที่ต่อ ๑๘๐ แห่ง. ไขข้อนั้น ของผู้ใดมีน้อย ผู้นั้น ลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไปข้างหน้า ถอยมาข้างหลัง งอแขนเหยียดแขน กระดูกทั้งหลายก็จะลั่นกุบกับ เดินไปก็เหมือนทำเสียงดีดนิ้ว เดินทางไกลไปได้แม้เพียง ๑ โยชน์ ๒ โยชน์ วาโยธาตุก็กำเริบ (ไม่คล่องตัว) ตัวก็ลำบาก. ส่วนไขข้อของผู้ใดมีมาก ผู้นั้น กระดูกทั้งหลายก็ไม่ลั่นกุบกับ ในขณะลุกขึ้นและนั่งลงเป็นต้น แม้เดินทางนาน ๆ วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ ตัวก็ไม่ลำบาก.

ในไขข้อนั้น กำหนดว่า ไขข้อย่อมไม่รู้ว่า เราหยอดน้ำมันที่ต่อ ๑๘๐ แห่งอยู่ แม้ที่ต่อ ๑๘๐ แห่งก็ไม่รู้ว่า ไขข้อหยอดน้ำมันเราอยู่ เปรียบเหมือนน้ำมันสำหรับหยอดเพลารถย่อมไม่รู้ว่า เราหยอดน้ำมันเพลารถอยู่ แม้เพลารถก็ไม่รู้ว่า น้ำมัน หยอดน้ำมันเราอยู่ ฉะนั้น. ด้วยว่า ไขข้อเหล่านั้น เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ฯลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า ไขข้อตัดตอนด้วยส่วนแห่งไขข้อ. นี้เป็นการกำหนดไขข้อนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดไขข้อโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้.

มุตฺตํ มูตร (ปัสสาวะ)

ต่อแต่นั้นไป กำหนดว่า ภายในสรีระ โดยวรรณะ มูตรมีสีเหมือนน้ำด่างถั่วทอง. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนน้ำที่อยู่ภายในหม้อน้ำที่เต็มน้ำซึ่งเขาวางคว่ำปากลง โดยทิศ เกิดในทิศเบื้องล่าง. โดยโอกาส ตั้งอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ. ถุงปัสสาวะ ท่านเรียกชื่อว่ากระเพาะปัสสาวะ ซึ่งเปรียบเหมือนรสน้ำโสโครก ย่อมเข้าไปในหม้อที่ไม่มีปาก ซึ่งเขาวางคว่ำหน้าไว้ในบ่อโสโครก ทางเข้าไปของรสน้ำโสโครกนั้นไม่ปรากฏ ฉันใด มูตรจากสรีระย่อมเข้าไป แต่ทางเข้าไปของมูตรนั้นไม่ปรากฏ ส่วนทางออกเท่านั้นปรากฏอยู่ ฉันนั้นเหมือนกัน เมื่อกระเพาะปัสสาวะเต็มไปด้วยมูตร สัตว์ทั้งหลายก็จะพยายามว่า พวกเราจะถ่ายปัสสาวะ.

ในมูตรนั้น กำหนดว่า มูตรย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ แม้กระเพาะปัสสาวะก็ไม่รู้ว่า มูตรตั้งอยู่ในเรา เปรียบเหมือนรสน้ำโสโครกในหม้อที่ไม่มีปากซึ่งเขาวางไว้ในบ่อน้ำโสโครก ย่อมไม่รู้ว่า เราอยู่ในหม้อที่ไม่มีปาก แม้หม้อก็ไม่รู้ว่า รสน้ำโสโครกตั้งอยู่ในเรา ฉะนั้น. ด้วยว่า มูตรเหล่านี้ เว้นจากความคิดคำนึงและการพิจารณา เป็นธรรม ๆลฯ ไม่ใช่บุคคล. โดยปริเฉท กำหนดว่า มูตรตัดตอนด้วยภายในกระเพาะปัสสาวะและด้วยส่วนแห่งมูตร. นี้เป็นการกำหนดมูตรนั้นโดยสภาค ส่วนการกำหนดโดยวิสภาค ก็เช่นเดียวกับผมนั่นแล. กำหนดมูตรโดยวรรณะเป็นต้น มีประการดังกล่าวมาฉะนี้. พระโยคาวจร กำหนดทวัตติงสาการนี้ โดยวรรณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

เพราะอาศัยการประกอบเนือง ๆ ซึ่งการเจริญทวัตติงสาการนั้น ๆ ทวัตติงสาการมีผมเป็นต้น ก็ย่อมจะคล่องแคล่ว ปรากฏชัดเป็นส่วน ๆ แก่พระโยคาวจรนั้น ผู้กำหนดทวัตติงสาการนี้ โดยวรรณะเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้. ตั้งแต่นั้นไป เมื่อบุรุษมีดวงตา ตรวจพวงมาลัยแห่ง

ดอกไม้ทั้งหลาย ซึ่งมี ๓๒ สี อันร้อยไว้ด้วยด้ายเส้นเดียวกัน ดอกไม้ทุกดอก ก็ย่อมเป็นอันปรากฏไม่ก่อนไม่หลัง ฉันใด เมื่อพระโยคาวจรสำรวจกายนี้ด้วยสติว่า ในกายนี้มีผมเป็นต้น ธรรมเหล่านั้นทั้งหมดย่อมเป็นอันปรากฏไม่ก่อนไม่หลัง ฉันนั้นเหมือนกัน. สติที่ตั้งขึ้นในผมทั้งหลายที่นึกถึง ย่อมจะเป็นไปจนถึงมูตร. ตั้งแต่นั้นไป มนุษย์และดิรัจฉานเป็นต้น ที่เดินไปมา จะละอาการว่าสัตว์ ปรากฏชัดแต่กองแห่งโกฏฐาสะ (เป็นส่วน ๆ) เท่านั้น แก่พระโยคาวจรนั้น และน้ำและโภชนะเป็นต้น ที่สัตว์เหล่านั้นกลืนกิน ก็จะปรากฏชัดเหมือนใส่ลงไปในกองโกฏฐาสะ.

ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า "เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคาวจรผู้นี้จะพึงทำอะไร ต่อแต่นั้นไป." ขอกล่าวชี้แจงดังนี้ นิมิตนั้นนั่นเอง อันพระโยคาวจรพึงเสพ พึงเจริญ พึงทำให้มาก พึงกำหนดให้เป็นอันกำหนดด้วยดี. ถามว่า ก็พระโยคาวจรนี้ เสพ เจริญ ทำให้มาก กำหนดให้เป็นอันกำหนดด้วยดีซึ่งนิมิตนั้นอย่างไร ? ตอบว่า ความจริง พระโยคาวจรนี้ เสพนิมิตที่ทวัตติงสาการมีผมเป็นต้นปรากฏเป็นส่วน ๆ นั้น ย่อมผูก คบ เข้าไปใกล้ด้วยสติ ให้ใจยึดห้องคือสติ หรือทำสติที่ได้ในนิมิตนั้นให้งอกงาม ท่านเรียกว่า เจริญนิมิตนั้น. ข้อว่า ทำให้มาก ได้แก่ทำนิมิตนั้นบ่อย ๆ ให้ประกอบด้วยสติ อันวิตกและวิจารเข้ากระทบแล้ว. ข้อว่า กำหนดให้เป็นอันกำหนดด้วยดี ได้แก่ นิมิตเป็นอันกำหนดด้วยดี ไม่หายไปอีก โดยประการใด พระโยคาวจรย่อมกำหนดเข้าไปรองรับ เข้าไปผูกนิมิตนั้นไว้ด้วยสติ โดยประการนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง มนสิการโกศล (ความฉลาดในมนสิการ) อันใดที่กล่าวไว้แต่ก่อน ๑๐ ข้อ อย่างนี้คือ ๑. โดยลำดับ ๒. โดยไม่เร่งนัก ๓. โดยไม่ช้านัก ๔. โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน ๕. โดยล่วงปัญญัติเสีย ๖. โดยปล่อยตามลำดับ ๗. โดยลักษณะ และโดยสูตรทั้ง ๓. ในมนสิการโกศลนั้น พึงทราบว่า พระโยคาวจรมนสิการใส่ใจโดยลำดับ ชื่อว่า

เสพ. มนสิการโดยไม่เร่งนัก และโดยไม่ช้านัก ชื่อว่า เจริญ มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน ชื่อว่า ทำให้มาก. มนสิการโดยล่วงบัญญัติเป็นต้น ชื่อว่า กำหนดให้เป็นอันกำหนดด้วยดี.

ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า พระโยคาวจรนี้ มนสิการธรรมเหล่านี้โดยมนสิการโกศล มีโดยลำดับเป็นต้นอย่างไร ? ขอกล่าวชี้แจงดังนี้ ความจริง พระโยคาวจรนี้ ครั้นมนสิการผมแล้ว ลำดับจากนั้น ก็มนสิการขน ไม่มนสิการเล็บ. เมื่อมนสิการขนแล้ว ลำดับต่อจากนั้น ก็มนสิการเล็บ ไม่มนสิการฟัน ในอาการทุกอย่างก็นัยนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะว่า พระโยคาวจร เมื่อมนสิการผิดลำดับ ก็มีจิตลำบาก ตกไปจากทวัตติงสาการภาวนา เจริญภาวนาไม่สำเร็จ เพราะไม่ได้อัสสาทะ (ความสดชื่น) ที่ควรได้โดยภาวนาสมบัติ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ไม่ฉลาดขึ้นบันได ๓๒ ขั้น ผิดลำดับ ก็ลำบากกาย ย่อมตกบันไดนั้น ขึ้นบันไดไม่สำเร็จ ฉะนั้น.

อนึ่ง พระโยคาวจรแม้มนสิการโดยลำดับ ก็มนสิการ**โดยไม่เร่งนัก** ว่า เกสา โลมา. เพราะว่า พระโยคาวจรเมื่อมนสิการเร็วเกินไป ก็ไม่อาจกำหนดนิมิตแห่งอาการ ๓๒ มีสีและสัณฐานเป็นต้น แต่นั้น ก็จะไม่ฉลาดในทวัตติงสาการ และกรรมฐานก็จะเสื่อมเสียไป เปรียบเหมือนบุรุษกำลังเดินทางไกล ไม่อาจกำหนดลักษณะแห่งหนทาง ว่า ทางเรียบ ทางขรุขระ ต้นไม้ ที่ดอน ที่ลุ่ม ทางสองแพร่งเป็นต้นได้ แต่นั้น ก็จะไม่ฉลาดในหนทาง การเดินทางไกลก็จะสิ้นไป ฉะนั้น.

อนึ่ง พระโยคาวจร มนสิการโดยไม่เร่งนัก ฉันใด ก็มนสิการ**แม้โดยไม่ช้านัก** ก็ฉันนั้น เพราะว่า พระโยคาวจรเมื่อมนสิการชักช้านัก ก็จะไม่ถึงความสำเร็จทวัตติงสาการภาวนา แต่จะถึงความย่อยยับด้วยกามวิตกเป็นต้น ในระหว่าง เพราะขาดภาวนา เปรียบเหมือนบุรุษเดินทางไกล ถูกหน่วงเหนี่ยวอยู่ที่ต้นไม้ ภูเขา และหนองน้ำเป็นต้น ในระหว่างทาง ก็ไม่ถึงถิ่นที่ประสงค์ แต่จะถึงความย่อยยับด้วยราชสีห์

และเสือโคร่งเป็นต้น ในระหว่างทางนั้นเอง ฉะนั้น.

อนึ่ง พระโยคาวจรแม้มนสิการโดยไม่ชักช้านัก ก็มนสิการแม้**โดยป้องกันความฟุ้งซ่านเสีย.** ชื่อว่าผู้มนสิการเพื่อป้องกันความฟุ้งซ่าน พระโยคาวจรย่อมมนสิการ โดยประการที่จิตจะไม่ฟุ้งซ่านเพราะงานอื่น ๆ มีงานนวกรรม (การก่อสร้าง) เป็นต้น. พระโยคาวจรผู้มีจิตฟุ้งซ่านไปภายนอก มีความตรึกแห่งจิตไม่ตั้งมั่นในทวัตติงสาการมีผมเป็นต้น ก็ไม่ถึงความสำเร็จแห่งภาวนา จะถึงความย่อยยับเสียในระหว่างนั้นเอง เหมือนสหายของพระโพธิสัตว์ ย่อยยับเสียในการเดินทางไปกรุงตักกสิลา. ส่วนพระโยคาวจรผู้มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน มีความตรึกแห่งจิตตั้งมั่นในทวัตติงสาการมีผมเป็นต้น ก็ถึงความสำเร็จแห่งภาวนา เหมือนพระโพธิสัตว์ถึงความสำเร็จแห่งราชสมบัติในกรุงตักกสิลา. ธรรมเหล่านั้น ย่อมปรากฏโดยอสุภะ โดยสี หรือโดยความว่างเปล่า ด้วยอำนาจบารมี จริยา และความน้อมใจเชื่อ แก่พระโยคาวจรนั้นผู้มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่านด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง พระโยคาวจรมนสิการธรรมเหล่านั้น **โดยล่วงบัญญัติ.** ข้อว่า โดยล่วงบัญญัติ ได้แก่ มนสิการล่วงเลยสละเสียซึ่งโวหารเป็นต้นอย่างนี้ว่า เกสา โลมา โดยเป็นอสุภะเป็นต้น ตามที่ปรากฏแล้ว. มนสิการอย่างไร ? เปรียบเหมือนมนุษย์ทั้งหลาย ที่เข้าไปอาศัยอยู่ในป่าทำเครื่องหมายหักกิ่งไม้เป็นต้น เพื่อจำสถานที่มีน้ำไว้ เพราะเป็นภูมิภาคที่ไม่คุ้นเคย ไปตามแนวเครื่องหมายนั้น ย่อมบริโภคน้ำได้ แต่เมื่อใดคุ้นเคยภูมิภาคแล้ว ก็ปล่อย ไม่สนใจเครื่องหมายนั้น เข้าไปยังสถานที่มีน้ำ บริโภคน้ำได้ ฉันใด พระโยคาวจรนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน มนสิการธรรมเหล่านั้น โดยโวหารนั้น ๆ มีเกสา โลมาเป็นต้นไปก่อน เมื่อธรรมเหล่านั้นปรากฏชัดโดยอารมณ์มีอสุภะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ล่วงเลยปล่อยโวหารนั้น มนสิการโดยอารมณ์มีอสุภะเป็นต้นแล.

ในข้อนั้น ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ธรรมเหล่านั้นปรากฏโดยความ

เป็นอสุภะเป็นต้นแก่พระโยคาวจรนั้นอย่างไร โดยวรรณะอย่างไร หรือโดยความเป็นของว่างเปล่าอย่างไร ? อนึ่ง พระโยคาวจร มนสิการธรรมเหล่านี้โดยอสุภะอย่างไร โดยวรรณะอย่างไร หรือโดยความว่างเปล่าอย่างไร ? ก่อนอื่น ผมทั้งหลายย่อมปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นโดยอสุภะเป็น ๕ ส่วน คือ วรรณะ (สี) สัณฐาน (ทรวดทรง) คันธะ (กลิ่น) อาสยะ (ที่อยู่) และที่เกิด พระโยคาวจรนี้ก็มนสิการธรรมเหล่านี้ เป็น ๕ ส่วนนั่นแล โดยอสุภะ. อย่างไรเล่า ? ธรรมดาผมเหล่านี้โดยวรรณะไม่งาม เป็นของปฏิกูลน่าเกลียดอย่างยิ่ง. จริงอย่างนั้น มนุษย์ทั้งหลายเห็นเปลือกไม้หรือเส้นด้าย มีสีเหมือนผม ซึ่งตกลงไปในน้ำและข้าวเวลากลางวัน ย่อมทิ้งหรือเกลียดน้ำและข้าวแม้เป็นของชอบใจ ด้วยสำคัญว่าผม. แม้โดยสัณฐาน ก็ไม่งาม. จริงอย่างนั้น มนุษย์ทั้งหลายกระทบเปลือกไม้หรือเส้นด้ายซึ่งมีสัณฐานเหมือนผม ซึ่งตกลงไปในน้ำและข้าว เวลากลางคืน ย่อมทิ้งหรือเกลียดน้ำและข้าวแม้เป็นของชอบใจด้วยสำคัญว่าผม. แม้โดยกลิ่นก็ไม่งาม. จริงอย่างนั้น ผมทั้งหลายที่เว้นการตกแต่งมีทาน้ำมัน ติดดอกไม้ รมควันเป็นต้น มีกลิ่นน่ารังเกียจอย่างยิ่ง คน (สัตว์ทั้งหลาย) สูดกลิ่นผมที่โยนใส่ในไฟ ต้องปิดจมูก เบือนหน้าหนี. แม้โดยที่อยู่ก็ไม่งาม. จริงอย่างนั้น ผมเหล่านั้นสะสมแล้ว ก็เพิ่มพูนไพบูลย์ด้วยการไหลมาดั่งกันของดี เสมหะ น้ำเหลืองและเลือด เหมือนต้นกะเพราเป็นต้นในกองขยะ ด้วยการไหลมาดั่งกันของสิ่งไม่สะอาดของมนุษย์นานาชนิด. แม้โดยโอกาส ก็ไม่งาม. จริงอย่างนั้น ผมเหล่านั้นเกิดในหนังสด ที่คลุมศีรษะของมนุษย์ทั้งหลายเหนือยอดกองซากศพ ๓๑ มีขนเป็นต้น ซึ่งน่าเกลียดอย่างยิ่ง เหมือนต้นกะเพราเป็นต้นในกองขยะ. ในซากศพ ๓๑ มีขนเป็นต้น ก็นัยนี้. พระโยคาวจรนี้ มนสิการธรรมเหล่านี้ที่ปรากฏโดยอสุภะ โดยความเป็นของไม่งาม ด้วยประการอย่างนี้ก่อน.

ถ้าหากว่า ธรรมเหล่านี้ปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น โดยวรรณะ

เมื่อเป็นดังนั้น ผมทั้งหลายก็ปรากฏโดยเป็นนีลกสิณ. ขน ฟัน ก็อย่างนั้น ย่อมปรากฏโดยเป็นโอทาตกสิณ. ในทวัตติงสาการทุกอย่างก็นัยนี้. พระโยคาวจรนี้ ย่อมมนสิการธรรมเหล่านี้ โดยเป็นกสิณนั่น ๆ นั่นแล. ธรรมที่ปรากฏโดยวรรณะอย่างนี้ พระโยคาวจรก็มนสิการโดยวรรณะ.

ก็ถ้าหากว่า ธรรมเหล่านั้นปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้น โดยความเป็นของว่างเปล่า เมื่อเป็นดังนั้น ผมทั้งหลายย่อมปรากฏโดยเป็นการประชุมอวินิพโภครูปที่มีโอชะครบ ๘ ด้วยการกำหนดแยกออกจากกลุ่มก้อน ขนเป็นต้น ก็ปรากฏเหมือนอย่างที่ผมปรากฏ. พระโยคาวจรนี้ ย่อมมนสิการธรรมเหล่านั้น อย่างนั้นเหมือนกัน. ธรรมที่ปรากฏโดยความเป็นของว่างเปล่าอย่างนี้ ก็มนสิการโดยความเป็นของว่างเปล่า.

พระโยคาวจรนี้ มนสิการอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า มนสิการธรรมเหล่านั้นโดยปล่อยตามลำดับ. ข้อว่า **โดยปล่อยตามลำดับ** อธิบายว่า พระโยคาวจร ปล่อยผมที่ปรากฏโดยเป็นอสุภะเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งแล้วมนสิการขน เป็นผู้เพ่งเฉยอยู่ในผมทั้งหลายแล้วมนสิการขนทั้งหลาย เมื่อตั้งมนสิการในขนทั้งหลาย ก็ชื่อว่า ปล่อยผม เปรียบเหมือนปลิงเพ่งเฉยอยู่ที่ประเทศอันยึดไว้ด้วยหาง ยึดประเทศอื่นทางจะงอยปาก เมื่อยึดประเทศนั้นไว้ ก็ชื่อว่าปล่อยประเทศนอกนี้ ฉะนั้น. ในทวัตติงสาการทุกอย่าง ก็นัยนี้. ก็ธรรมเหล่านั้น เมื่อปรากฏแก่พระโยคาวจรนั้นผู้มนสิการโดยปล่อยตามลำดับอย่างนี้ ย่อมปรากฏไม่เหลือเลย ทั้งปรากฏว่าปรากฏชัดกว่า.

เมื่อเป็นดังนั้น ธรรมเหล่าใด ปรากฏ**โดยความเป็นของไม่งาม** แก่พระโยคาวจรใด ทั้งปรากฏว่าปรากฏชัดกว่า เปรียบเหมือนลิงถูกพรานไล่ตะเพิดไปในดงตาล ๓๒ นี้ ไม่หยุดอยู่แม้แต่ต้นเดียว โลดโผนไปเมื่อใดกลับก็เหน็ดเหนื่อย. เมื่อนั้น จึงหยุดอิงต้นตาลสะอาด ที่หุ้มห่อด้วยใบตาลทีบต้นหนึ่งเท่านั้น ฉันใด ลิงคือจิตของพระโยคาวจรนั้น

ก็ฉันนั้นเหมือนกัน อันพระโยคาวจรนั้นนั่นแหละไล่ตะเพิดไปอยู่ในกายนี้ที่มี ๓๒ ส่วน ไม่หยุดอยู่แม้แต่ส่วนหนึ่ง โลดไป เมื่อใดกลับ เพราะไม่มีความปรารถนาในอันเล่นไปสู่อารมณ์เป็นอันมาก ก็เหน็ดเหนื่อย. เมื่อนั้น ธรรมใดของพระโยคาวจรนั้น คล่องแคล่วหรือเหมาะแก่จริตกว่าในส่วน ๓๒ มีผมเป็นต้น หรือเป็นผู้บำเพ็ญบารมีไว้ก่อนในธรรมใด ก็อิงธรรมนั้นหยุดอยู่โดยอุปจารสมาธิ. เมื่อเป็นดังนั้น พระโยคาวจรทำนิมิตนั้นนั่นแล ให้เป็นอันถูกความตรึกจรด ถูกวิตกจรดบ่อย ๆ ก็จะทำปฐมฌานให้เกิดขึ้นตามลำดับ ตั้งอยู่ในปฐมฌานนั้นแล้ว เริ่มวิปัสสนา ย่อมบรรลุอริยภูมิได้.

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้น ย่อมปรากฏ**โดยวรรณะ**แก่พระโยคาวจรใด เปรียบเหมือนลิงถูกพรานไล่ตะเพิดไปในดงตาล ๓๒ ต้น ไม่หยุดอยู่แม้แต่ต้นเดียว เมื่อใดกลับก็เหน็ดเหนื่อย. เมื่อนั้น จึงหยุดอิงตาลสะอาด ที่หุ้มห่อด้วยใบตาลทึบต้นหนึ่งเท่านั้น ฉันใด ลิงคือจิตของพระโยคาวจรนั้น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน อันพระโยคาวจรนั้นนั่นแหละ ไล่ตะเพิดไปอยู่ในกายนี้ที่มี ๓๒ ส่วน ไม่หยุดอยู่แม้แต่ส่วนหนึ่ง โลดไป เมื่อใดกลับ เพราะไม่มีความปรารถนาแล่นไปในอารมณ์เป็นอันมาก ก็เหน็ดเหนื่อย เมื่อนั้น ธรรมใดของพระโยคาวจรนั้น คล่องแคล่วหรือเหมาะแก่จริตกว่า ใน ๓๒ ส่วน มีผมเป็นต้น หรือเป็นผู้บำเพ็ญบารมีมาแต่ก่อนในธรรมใด ก็อิงธรรมนั้น หยุดอยู่โดยอุปจารสมาธิ. เมื่อเป็นดังนั้น พระโยคาวจรทำนิมิตนั้นนั่นแล ให้เป็นอันถูกความตรึกจรด ถูกวิตกจรดบ่อย ๆ ก็จะทำให้เกิดรูปาวจรฌานแม้ทั้ง ๕ โดยนีลกสิณ หรือโดยปีตกสิณ ตามลำดับ และตั้งอยู่ในรูปาวจรฌานนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เริ่มเจริญวิปัสสนา ก็จะบรรลุอริยภูมิได้.

อนึ่ง ธรรมเหล่านั้น ปรากฏ**โดยความเป็นของว่างเปล่า** แก่พระโยคาวจรใด พระโยคาวจรนั้น ย่อมมนสิการโดยลักษณะ เมื่อมนสิการโดยลักษณะ ย่อมบรรลุอุปจารฌาน โดยกำหนดธาตุ ๔ ใน

ธรรมเหล่านั้น เมื่อเป็นดังนั้น เมื่อมนสิการ ก็มนสิการธรรมเหล่านั้นโดยสูตรทั้ง ๓ คือ ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา. นี้เป็นวิปัสสนานัยของพระโยคาวจรนั้น. พระโยคาวจรเริ่มเจริญวิปัสสนานี้และปฏิบัติไปตามลำดับ ก็ย่อมบรรลุอริยภูมิแล.

ก็คำใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า ก็พระโยคาวจรนี้ มนสิการธรรมเหล่านี้ด้วยสามารถแห่งอนุปุพพะเป็นต้นอย่างไร คำนั้นก็เป็นอันข้าพเจ้าพยากรณ์แล้วด้วยกถามีประมาณเพียงเท่านี้. อนึ่งเล่า คำใดข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า พึงทราบการพรรณนาปาฐะนั้นอย่างนี้ โดยภาวนา. ความของคำนั้น ก็เป็นอันข้าพเจ้าประกาศแล้วแล.

ปกิณณกนัย

นัยเบ็ดเตล็ด

บัดนี้ พึงทราบปกิณณกนัยนี้ เพื่อความชำนาญและความฉลาดในทวัตติงสาการนี้ว่า

นิมิตฺตโต ลกฺขณโต ธาตุโต สุญฺญโตปิ จ
ขนฺธาทิโต จ วิญฺเญยฺโย ทฺวตฺตึสาการนิจฺฉโย.

พึงทราบการวินิจฉัยทวัตติงสาการ โดยนิมิต โดยลักษณะโดยธาตุ โดยความว่างเปล่า และโดยขันธ์เป็นต้น.

บรรดาปกิณณกะนั้น คำว่า **โดยนิมิต** ความว่า ในทวัตติงสาการนี้ มีประการดังกล่าวมาแล้วนี้ มีนิมิต ๑๖๐ ซึ่งพระโยคาวจรสามารถกำหนดทวัตติงสาการได้โดยโกฏฐาสะคือเป็นส่วน ๆ คือ ผมมีนิมิต ๕ คือ วรรณะ (สี) สัณฐาน (ทรวดทรง) ทิสา (ทิศ) โอกาส (ที่เกิด) ปริเฉท (ตัดตอน) ในขนเป็นต้น ก็อย่างนี้.

คำว่า **โดยลักษณะ** ความว่า ในทวัตติงสาการ มีลักษณะ ๑๒๘ ซึ่งพระโยคาวจรสามารถทำมนสิการทวัตติงสาการได้โดยลักษณะ คือ ผมมี ๔ ลักษณะ คือ ลักษณะแข็ง ลักษณะเกาะกุม ลักษณะร้อน ลักษณะพัด. ในขนเป็นต้น ก็อย่างนี้.

คำว่า **โดยธาตุ** ความว่า ในทวัตติงสาการ ในธาตุทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสในบาลีนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลนี้ มีธาตุ ๔" ดังนี้ ธาตุมี ๑๒๘ ซึ่งพระโยคาวจรสามารถกำหนดทวัตติงสาการได้โดยธาตุ คือ ในผมมีธาตุ ๔ คือ ส่วนที่แข็ง เป็นปฐวีธาตุ. ส่วนที่เอิบอาบ เป็นอาโปธาตุ. ส่วนที่ร้อน เป็นเตโชธาตุ. ส่วนที่พัด เป็นวาโยธาตุ. ในขนเป็นต้น ก็อย่างนี้.

คำว่า **โดยความว่างเปล่า** ความว่า ในทวัตติงสาการมีสุญญตา ๑๒๘ ซึ่งพระโยคาวจรสามารถพิจารณาเห็นทวัตติงสาการ โดยความว่างเปล่า คือ ในผมก่อน มีสุญญตา ๔ คือ ปฐวีธาตุ ว่างจากอาโปธาตุเป็นต้น อาโปธาตุเป็นต้น ก็อย่างนั้น ว่างจากปฐวีธาตุเป็นต้น. ในขนเป็นต้น ก็อย่างนี้.

คำว่า **โดยขันธ์เป็นต้น** ความว่า ในทวัตติงสาการ ในผมเป็นต้น ท่านสงเคราะห์โดยขันธ์เป็นต้น พึงทราบวินิจฉัย โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ผมทั้งหลายมีขันธ์เท่าไร มีอายตนะเท่าไร มีธาตุเท่าไร มีสัจจะเท่าไร มีสติปัฏฐานเท่าไร. กายย่อมปรากฏประหนึ่งกองหญ้าและไม้แก่พระโยคาวจรนั้น ผู้พิจารณาเห็นอย่างนี้ เหมือนอย่างท่านกล่าวไว้ว่า

นตฺถิ สตฺโต นโร โปโส ปุคฺคโล นูปลพฺภติ
สุญฺญภูโต อยํ กาโย ติณกฏฺ ฐสมูปโม.
ไม่มีสัตว์ นระ บุรุษ ไม่ได้บุคคล กายนี้มีสภาพ
ว่างเปล่า เปรียบเสมอด้วยหญ้าและไม้.

อนึ่งเล่า ความยินดีนั้นใด อันมิใช่ของมนุษย์ ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า

สญฺญาคารํ ปวิฏฺฐสฺส สนฺตจิตฺตสฺส ตาทิโน
อมานุสี รติ โหติ สมฺมา ธมฺมํ วิปสฺสโต.*

ท่านผู้เข้าไปยังเรือนว่าง มีจิตสงบ คงที่ พิจารณา
เห็นธรรมโดยชอบ ย่อมมีความยินดี ที่ไม่ใช่ของมนุษย์

ความยินดีนั้นอยู่ไม่ไกลเลย. ต่อแต่นั้น อมตะคือปีติและปราโมชนั้นใด ที่สำเร็จมาแต่วิปัสสนา ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้อย่างนี้ว่า

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภตี ปีติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตํ.

ผู้พิจารณาเห็นความเกิดและดับแห่งขันธ์ทั้งหลาย
โดยประการใด ๆ ปีติและปราโมชอันอมตะ ย่อมได้
แก่ผู้พิจารณาเห็นความเกิดดับนั้น โดยประการนั้น ๆ.

พระโยคาวจร เมื่อเสวยปีติและปราโมชอันเป็นอมตะนั้น ไม่นานเลย ก็จะทำให้แจ้งอมตะคือพระนิพพานที่ไม่แก่ไม่ตาย อันอริยชนเสพแล้วแล.

อรรถกถาทวัตติงสาการ จบ

---

*. ขุ ขุ ๒๕/๓๕/๖๖.

สามเณรปัญหาในขุททกปาฐะ

[๔] อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๑ สัตว์ทั้งปวง ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร. อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๒ นามและรูป. อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๓ เวทนา ๓. อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๔ อริยสัจ ๔. อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๕ อุปาทานขันธ์ ๕. อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๖ อายตนะภายใน ๖. อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๗ โพชฌงค์ ๗. อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๘ อริยมรรคมีองค์ ๘. อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๙ สัตตาวาส ๙. อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๑๐ ท่านผู้ประกอบด้วยองค์ ๑๐ เรียกว่าพระอรหันต์.

สามเณรปัญหา จบ

๔. อรรถกถากุมารปัญหา[๑]

อัตถุปปัตติ เหตุเกิดเรื่อง

บัดนี้ ถึงลำดับพรรณนาความของกุมารปัญหา (สามเณรปัญหา) เป็นต้นอย่างนี้ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๑ (เอกำ นาม กึ)**. ข้าพเจ้าจักกล่าวเหตุเกิดเรื่องของกุมารปัญหาเหล่านั้น และประโยชน์แห่งการวางบทตั้งในที่นี้แล้วจึงจักทำการพรรณนาความ.

จะกล่าวเหตุเกิดเรื่องของกุมารปัญหาเหล่านั้นก่อน. ชื่อว่า**โสปากะ** เป็นพระมหาสาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า. ท่านโสปากะนั้น สำเร็จพระอรหันต์เมื่ออายุได้ ๗ ขวบโดยกำเนิด. พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระพุทธ-

---

๑. บาลี เป็น สามเณรปัญหา.

ประสงค์จะทรงอนุญาตการอุปสมบทด้วยการพยากรณ์ปัญหา แก่ท่าน ทรงเห็นว่าท่านเป็นผู้สามารถพยากรณ์ปัญหาทั้งหลาย ที่มีเนื้อความอันพระองค์ทรงประสงค์แล้ว จึงตรัสถามปัญหา โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า** ๑. ท่านก็พยากรณ์ และทำจิตของพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์นั้น. อันนั้นนั่นเล ได้เป็นอุปสมบทของท่านพระโสปากะนั้น.

นี้เป็นเหตุเกิดเรื่องของสามเณรปัญหาเหล่านั้น.

ประโยชน์ของการวางบทตั้ง

ก็เพราะเหตุที่ประกาศจิตตภาวนา โดยระลึกถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ด้วยสรณคมน์ ประกาศศีลภาวนาด้วยสิกขาบท และประกาศกายภาวนาด้วยทวัตติงสาการ ฉะนั้น บัดนี้ จึงวางการพยากรณ์ปัญหาเหล่านี้เป็นบทตั้งในที่นี้ เพื่อแสดงมุขคือปัญญาภาวนาโดยประการต่าง ๆ. หรือเพราะเหตุที่สมาธิมีศีลเป็นปทัฏฐาน และปัญญามีสมาธิเป็นปทัฏฐาน เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "นรชนผู้มีปัญญา ตั้งอยู่ในศีล เจริญจิตและปัญญา" ดังนี้ ฉะนั้น จึงควรทราบแม้ว่า ข้าพเจ้าครั้นแสดงศีลด้วยสิกขาบททั้งหลาย และสมาธิที่มีศีลนั้นเป็นโคจร ด้วยทวัตติงสาการแล้ว จึงวางปัญหาพยากรณ์เป็นบทตั้งไว้ในที่นี้ เพื่อแสดงประเภทแห่งปัญญาอันเป็นเครื่องตรวจตราธรรมต่าง ๆ สำหรับผู้มีจิตตั้งมั่นแล้ว.

นี้เป็นประโยชน์ของการวางปัญหาเหล่านั้นเป็นบทตั้งในที่นี้.

---

๑. ส. ส. ๑๕/๖๑/๒๐.

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๑

บัดนี้ จะพรรณนาเนื้อความของปัญหาเหล่านั้น. ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ในธรรมอย่างหนึ่งอันใด ย่อมทำที่สุดทุกข์ได้โดยลำดับ อนึ่ง ท่านพระโสปากะนี้ เมื่อหน่ายในธรรมอย่างหนึ่งอันใด ได้ทำที่สุดทุกข์แล้วโดยลำดับ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงธรรมนั้น จึงตรัสถามปัญหาว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๑ (เอกํ นาม กึ)**. พระเถระทูลตอบด้วยเทศนาเป็นบุคลาธิษฐานว่า **สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร (สพฺเพ สตฺตา อาหารฏฺฐิติกา)**. ในข้อนี้ พระสูตรทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สัมมาสติเป็นไฉน. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่" ดังนี้ เป็นเครื่องสาธกในความเกิดข้อยุติด้วยการตอบอย่างนี้. ในข้อนี้ สัตว์ทั้งปวงท่านกล่าวว่า "ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร โดยอาหารใด" อาหารนั้น หรือความที่สัตว์เหล่านั้นตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร พึงทราบว่า พระเถระผู้ถูกตรัสถามว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๑ ทูลชี้แจงแล้ว. จริงอยู่ ข้อนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประสงค์ว่า ชื่อว่า ๑ ในที่นี้ แต่มิใช่ตรัสเพื่อให้รู้ว่า ชื่อว่า ๑ อย่างอื่นในพระศาสนาหรือในโลก ไม่มี. ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมอย่างหนึ่ง ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ เมื่อคลายโดยชอบ เมื่อหลุดพ้นโดยชอบ เห็นที่สุดโดยชอบ ตรัสรู้ความเป็นธรรม โดยชอบ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในทิฏฐธรรม (ปัจจุบัน) ในธรรมอย่างหนึ่งเป็นไฉน คือ ในธรรมอย่างหนึ่งว่า สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร.**
>
> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรมอย่างหนึ่งนี้แล ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ เมื่อคลายโดยชอบ เมื่อหลุดพ้นโดย**

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๔๐/๑๒.

ชอบ เห็นที่สุดโดยชอบ ตรัสรู้ความเป็นธรรมโดยชอบ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในทิฏฐธรรม คำนั้นใด เรากล่าวว่า ปัญหา ๑ อุทเทส ๑ ไวยากรณ์ ๑ ดังนี้ คำนี้ เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว.[๑]

ในคำว่า **ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร (อาหารฏฺฐิติกา)** นี้ พระเถระถือเอาปัจจัย ด้วยอาหารศัพท์ เรียกสัตว์ทั้งปวงที่ตั้งอยู่ได้ด้วยปัจจัยว่าตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร เหมือนปัจจัย ท่านเรียกว่าอาหาร ในพระบาลีเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย สุภนิมิต มีอยู่ การทำให้มากด้วยการมนสิการโดยไม่แยบคายในสุภนิมิตนั้น มีอยู่ นี้เป็นอาหารเพื่อความเกิดแห่งกามฉันทะที่ยังไม่เกิด[๒] ฉะนั้น. แต่เมื่อท่านหมายเอาอาหาร ๔ กล่าวว่า "ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร" ดังนี้. คำว่า ทั้งปวง ก็น่าจะไม่ถูกต้อง เพราะพระบาลีว่า เทพที่เป็นอสัญญีสัตว์ ไม่มีเหตุ ไม่มีอาหาร ไม่มีผัสสะ ไม่มีเวทนา.[๓]

ในข้อนั้น พึงมีคำชี้แจงดังนี้ แม้เมื่อถูกกล่าวอย่างนี้ ความที่ขันธ์ทั้งหลายเท่านั้นตั้งอยู่ได้ด้วยปัจจัย ก็ถูกแท้ เพราะพระบาลี ว่า ธรรมเหล่าไหนมีปัจจัย. ปัญจขันธ์ คือ รูปขันธ์ ฯลฯ วิญญาณขันธ์[๔] แต่ความที่สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ได้ด้วยปัจจัย. คำนี้เทียนจะไม่ถูกแน่ทีเดียว. ข้อนี้ ไม่ควรเห็นอย่างนี้. เพราะอะไร ? เพราะกล่าวรวมไว้เสร็จถึงขันธ์ในสัตว์ทั้งหลาย. จริงอยู่ ท่านกล่าวรวมไว้เสร็จถึงขันธ์ในสัตว์ทั้งหลายแล้ว. เพราะอะไร ? เพราะท่านอาศัยขันธ์ทั้งหลายแล้วบัญญัติไว้. อย่างไร ? เหมือนอุปจารแห่งบ้านในเรือน. เหมือนอย่างว่า เมื่อเรือนหลังเดียว หรือสองหลัง แม้สามหลังแห่งบ้าน ถูกไฟไหม้ ก็กล่าวรวมความไว้เสร็จถึงบ้านในเรือนอย่างนี้ว่า "บ้านถูกไฟไหม้" เพราะอาศัยเรือนหลายหลังบัญญัติไว้ ฉันใด ก็พึงทราบว่า กล่าวรวมความ

---

๑. องฺ. ทสก. ๒๔/๒๗/๕๓.
๒. ส. มหา. ๑๙/๕๒๓/๑๔๓.
๓. อภิ. วิ. ๓๕/๑๐๙๙/๕๖๔.
๔. อภิ. สงฺ. ๓๔/๗๐๑/๒๗๗.

ไว้เสร็จถึงว่า สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร ดังนี้ ในสัตว์ทั้งหลายที่ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร เพราะอรรถว่าเป็นปัจจัยในขันธ์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้นเหมือนกัน. แต่เมื่อว่าโดยปรมัตถ์ พึงทราบว่า เมื่อขันธ์ทั้งหลาย เกิดแก่และตายอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสว่า ภิกษุ เธอเกิดแก่และตายอยู่ทุกขณะ ดังนี้ เป็นอันทรงแสดงว่า ตรัสรวมความถึงขันธ์ไว้เสร็จในสัตว์เหล่านั้น. เมื่อใด สัตว์ทั้งปวงตั้งอยู่ได้ด้วยอาหารคือปัจจัยอันใด อาหารอันนั้นหรือความที่สัตว์ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร พึงทราบว่า มีหนึ่ง. เพราะว่าอาหารหรือความที่สัตว์ตั้งอยู่ได้ด้วยอาหาร ย่อมเป็นฐานที่ตั้งแห่งนิพพิทา (ความหน่าย) เพราะเป็นเหตุแห่งอนิจจตา (ความเป็นของไม่เที่ยง). เมื่อนั้น ภิกษุเมื่อหน่ายเพราะเห็นอนิจจตา ในสังขารทั้งหลายที่เข้าใจกันว่าสัตว์ทั้งปวงเหล่านั้น ย่อมจะเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้โดยลำดับ ย่อมบรรลุปรมัตถวิสุทธิ(ความบริสุทธิ์โดยปรมัตถ์). เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.
เมื่อใดเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง
เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งวิสุทธิ.[๑]

ก็ในปัญหาข้อแรกนี้ มีปาฐะอยู่ ๒ อย่างว่า **เอกํ นาม กึ** และ **(เอกํ นาม) กิห.** ในปาฐะทั้ง ๒ นั้น ปาฐะชาวสิงหลว่า **กิห.** ด้วยว่าชาวสิงหลเหล่านั้น แทนที่จะกล่าวว่า **กึ** ก็กล่าวเสียว่า **กิห.** อาจารย์ชาวสิงหลบางพวกกล่าวว่า คำว่า **ห** เป็นนิบาต ปาฐะแม้ของพวกที่ถือลัทธิฝ่ายเถรวาท ก็อย่างนี้เหมือนกัน. แต่ทั้ง ๒ ปาฐะ ความก็อย่างเดียวกัน. ชอบใจอย่างใด ก็พึงสวดพึงกล่าวอย่างนั้น. เหมือนอย่างว่า บางแห่งก็กล่าวว่า **ทุขํ** และบางแห่งก็กล่าวว่า **ทุกฺขํ** ในบาลีทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สุเขน ผุฏฺโ อถ วา ทุเขน ทุกฺขํ**

---

๑. ขุ. อ. ๒๕/๓๐/๕๑.

โทมนสฺส ปฏิสเวเทติ ฉันใด บางแห่งก็ว่า **เอกํ** บางแห่งก็ว่า **เอกฺกํ** ก็ฉันนั้น. แต่ในที่นี้ มีปาฐะนี้อย่างเดียวว่า **เอกํ นาม.**

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๒

พระศาสดา ผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหานี้อย่างนี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นในรูป เหมือนนัยแรกว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๒ (เทฺว นาม กึ).** พระเถระกล่าวซ้ำว่า ๒ ทูลตอบด้วยเทศนาเป็นธรรมาธิษฐานว่า คือ **นามและรูป.** บรรดานามและรูปนั้น เรื่องที่มิใช่รูปทั้งหมด ท่านเรียกว่านาม เพราะน้อมมุ่งหน้าสู่อารมณ์อย่างหนึ่ง เพราะเป็นเหตุน้อมจิตไปอย่างหนึ่ง. แต่ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาธรรมที่มีอาสวะเท่านั้น เพราะเป็นเหตุแห่งนิพพิทา (ความหน่าย). ส่วนมหาภูตรูป ๔ และรูปทั้งหมดที่อาศัยมหาภูตรูปนั้นเป็นไป ท่านเรียกว่า รูป เพราะอรรถว่า แตกสลาย. รูปนั้นในที่นี้ ท่านประสงค์เอาทั้งหมด. แต่พระเถระกล่าวในที่นี้ว่า ชื่อว่า ๒ คือ นามและรูป ก็โดยความประสงค์นี้แล มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม ๒ อย่างอื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๒ อย่าง ภิกษุเมื่อหน่าย โดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ในธรรม ๒ อย่างเป็นไฉน ธรรม ๒ ประการ คือ นามและรูป.**
>
> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๒ อย่างนี้แล ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. คำนั้นใครเรากล่าวว่า ปัญหา ๒ อุทเทส ๒ ไวยากรณ์ ๒ ดังนี้ คำนี้ เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว.**

ก็ในปัญหาข้อนี้ พึงทราบว่า ภิกษุละอัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตนได้) ด้วยการเห็นเพียงนามรูปแล้ว เมื่อหน่ายโดยการพิจารณาเห็น (นามรูป) เป็นอนัตตาเป็นเบื้องหน้า ย่อมจะเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้

โดยลำดับ คือ ย่อมบรรลุปรมัตถวิสุทธิได้ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.
เมื่อใด เห็นด้วยปัญญาว่า ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา
เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นี้เป็นทางแห่งวิสุทธิ[๑] ดังนี้.

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๓

บัดนี้ พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหาแม้นี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปเหมือนนัยก่อน ๆ ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๓ (ตีณิ นาม กึ)**. พระเถระกล่าวซ้ำว่า **ตีณิ ๓** เมื่อแสดงสังขยา (นับ) จำนวนที่เหมาะแก่ลิงค์ (เพศศัพท์) แห่งเนื้อความที่พึงพยากรณ์อีก จึงทูลตอบว่า **ติสฺโส เวทนา** คือ เวทนา ๓. อีกนัยหนึ่ง พระเถระคิดว่า จำเราจะกลับคำว่า **ตีณิ** เนื้อความของเวทนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า **ติสฺโส เวทนา** เมื่อแสดงนั้น จึงทูลตอบ. บัณฑิตพึงทราบความในข้อนี้ ดังกล่าวมาฉะนี้. ด้วยว่าเทศนาของเหล่าท่านผู้บรรลุเทศนาอันวิลาส เพราะความแตกฉานแห่งปฏิสัมภิทา มีกถามุขเป็นอันมาก. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า คำว่า **ตีณิ** นี้ เป็นบทเกิน. แต่พระเถระกล่าวในที่นี้ว่า "เวทนา ๓" ก็ตามนัยก่อน ๆ นั่นแล มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม ๓ อย่างอื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๓ เหล่านี้ ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ในธรรม ๓ เป็นไฉน ธรรม ๓ ประการ คือ เวทนา ๓. ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๓ เหล่านี้แล ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ**

---

๑. ขุ. ปฏิ. ๒๕/๓๐/๕๒.

ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. คำนั้นใด เรากล่าวว่า ปัญหา ๓ อุทเทส ๓ ไวยากรณ์ ๓ ดังนี้ คำนี้เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว ดังนี้.

ในปัญหาข้อนี้ พึงทราบว่า ภิกษุละสุขสัญญา (ความสำคัญว่าสุข) ด้วยการเห็นความที่เวทนาทั้ง ๓ เป็นทุกข์ แล้วหน่ายโดยการพิจารณาเห็นทุกข์เป็นเบื้องหน้า ตามแนวพระสูตรที่ตรัสไว้ว่า เวทนาความเสวยอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง ทั้งหมดนั้นเรากล่าวว่าเป็นทุกข์ หรือตามแนวความเป็นทุกข์ เพราะทุกข์เป็นทุกข์ เพราะแปรปรวน และเป็นทุกข์เพราะปัจจัยปรุงแต่งอย่างนี้ว่า

โย สุขํ ทุกฺขโต อทฺท ทุกฺขมทฺทกฺขิ สลฺลโต
อทุกฺขมสุขํ สนฺตํ อทฺทกฺขิ นํ อนิจฺจโต.

ผู้ใดเห็นสุขเป็นทุกข์ เห็นทุกข์เป็นดังลูกศร เห็นอทุกขมสุขมีอยู่ ผู้นั้น ชื่อว่าเห็นเวทนานั้นเป็นของไม่เที่ยง* ดังนี้

ย่อมจะเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้โดยลำดับ คือ ย่อมบรรลุปรมัตถวิสุทธิได้. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

สพฺเพ สงฺขารา ทุกฺขาติ ยทา ปญฺญาย ปสฺสติ
อถ นิพฺพินฺทติ ทุกฺเข เอส มคฺโค วิสุทฺธิยา.

เมื่อใดเห็นด้วยปัญญาว่า สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์ นั่นเป็นทางแห่งวิสุทธิ* ดังนี้.

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๔

พระศาสดา ผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหาแม้นี้อย่างนี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไป เหมือนนัยก่อน ๆ ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๔ (จตฺตาริ นาม กึ)**. ในปัญหาข้อนี้ ในฝ่ายพยากรณ์ปัญหานี้ บางแห่ง ท่านประสงค์เอาอาหาร ๔ ตามนัยก่อน ๆ. เหมือนอย่างตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๔ ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ เป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ในธรรม ๔ เป็นไฉน ธรรม ๔ ประการ คือ อาหาร ๔. ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๔ เหล่านี้แล ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ เป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. คำนั้นใด เรากล่าวว่า ปัญหา ๔ อุทเทส ๔ ไวยากรณ์ ๔ ดังนี้ คำนี้ เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว**[๑] ดังนี้.

ภิกษุผู้มีจิตอบรมดีแล้วในคุณธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้โดยลำดับ คุณธรรมเหล่านั้น ก็คือสติปัฏฐาน ๔. เหมือนอย่างพระกชังคลาภิกษุณีกล่าวไว้ว่า

> **ผู้มีอายุ ในธรรม ๔ ภิกษุมีจิตอบรมดีแล้วโดยชอบ เห็นที่สุดโดยชอบ ตรัสรู้ความเป็นธรรมโดยชอบ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบัน. ในธรรม ๔ เป็นไฉน ธรรม ๔ ประการ คือ สติปัฏฐาน ๔. ผู้มีอายุ ในธรรม ๔ เหล่านี้แล ภิกษุมีจิตอบรมดีแล้วโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. คำนั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ปัญหา ๔ อุทเทส ๔ ไวยากรณ์ ๔ คำนี้ดิฉันอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว**[๒] ดังนี้.

---

๑. องฺ. ทสก. ๒๔/๒๗/๕๕. ๒. องฺ ทสก. ๒๔/๒๐๘/๖๐.

แต่ในที่นี้ การตัดภวตัณหา มิได้ เพราะตรัสรู้ตามและแทงตลอดอริยสัจ ๔ เหล่าใด เพราะเหตุที่อริยสัจ ๔ เหล่านั้น ท่านประสงค์เอาแล้ว. หรือเพราะเหตุที่ปัญหากรรมที่ท่านพยากรณ์ด้วยปริยายนี้เป็นอันพยากรณ์ดีแล้วทั้งนั้น ฉะนั้น พระเถระกล่าวซ้ำว่า ๔ จึงทูลตอบว่า **อริยสัจ**. ในคำนั้น คำว่า ๔ เป็นการกำหนดด้วยจำนวน. คำว่า **อริยสัจ** ได้แก่ สัจจะที่เป็นอริยะ อธิบายว่า ไม่ผิด ไม่คลาดเคลื่อน. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล เป็นของแท้ ไม่ผิด ไม่แปรเป็นอื่น เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า อริยสัจ.**[๑]

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุใด ท่านอธิบายไว้ว่า เพราะเป็นสัจจะอันโลกทั้งเทวโลกพึงดำเนิน พึงบรรลุ. เพราะดำเนินไปในทางเจริญที่เข้าใจกันว่า ฐานที่ควรพยายามบ้าง เพราะไม่ดำเนินไปในทางไม่เจริญบ้าง พระพุทธเจ้าพระปัจเจกพุทธเจ้าและพระพุทธสาวกทั้งหลาย ที่รับรู้กันว่าเป็นพระอริยะ เพราะประกอบพร้อมด้วยอริยธรรมคือโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ย่อมแทงตลอดอริยสัจเหล่านี้ แม้เพราะเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า **อริยสัจ**. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย อริยสัจ ๔ เหล่านี้ ฯลฯ อริยสัจ ๔ เหล่านี้แล พระอริยะทั้งหลายย่อมแทงตลอดอริยสัจ ๔ เหล่านี้ เพราะฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า อริยสัจ.**

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอริยสัจ เพราะเป็นสัจจะของพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้เป็นอริยะ. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเป็นอริยะในโลกทั้งเทวโลก ฯลฯ ทั้งเทพและมนุษย์ เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าอริยสัจ.**[๒]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า อริยสัจ แม้เพราะทำให้สำเร็จความเป็นอริยะ

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๑๗๐๗/๕๔๕. ๒. ส. มหา. ๑๙/๑๗๐๘/๕๔๕.

เพราะอริยสัจเหล่านั้น อันพระพุทธเจ้าเป็นต้น ทรงรู้ยิ่งด้วยพระองค์เองแล้ว. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย เพราะอริยสัจ ๔ เหล่านี้แล ตถาคตตรัสรู้ยิ่งเองตามเป็นจริง ตถาคตจึงถูกเรียกว่า พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.**[๑]

ความแห่งบทของอริยสัจเหล่านั้นมีดังนี้. ความตัดขาดภวตัณหาย่อมมีได้ เพราะความตรัสรู้ตามและแทงตลอดอริยสัจเหล่านั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ทุกขอริยสัจนี้นั้น อันเราตถาคตตรัสรู้แล้ว แทงตลอดแล้ว ฯลฯ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ อันเราตถาคตตรัสรู้แล้ว แทงตลอดแล้ว. ภวตัณหา เราตถาคตก็ถอนได้แล้ว ตัณหาที่นำไปในภพ ก็สิ้นแล้ว บัดนี้ การเกิดอีกย่อมไม่มี**[๒] ดังนี้.

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๕

พระศาสดา มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหาแม้นี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปตามนัยก่อน ๆ ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๕ (ปญฺจ นาม กึ)**. พระเถระกล่าวซ้ำว่า **๕** จึงทูลตอบว่า **อุปาทานขันธ์**. ในคำเหล่านั้น คำว่า **๕** เป็นการกำหนดจำนวน. ขันธ์ทั้งหลายที่ถูกอุปาทานให้เกิดมา **หรือที่ทำอุปาทานให้เกิด** ชื่อว่า อุปาทานขันธ์. รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอาสวะอันบุคคลพึงยึดถือ คำนี้ เป็นชื่อของอุปาทานขันธ์เหล่านั้น. ก็ในที่นี้ พระเถระกล่าวว่า "อุปาทานขันธ์ ๕" ตามนัยก่อนนั่นเอง. มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม ๕ อย่างอื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๑๗๐๓/๕๔๓. ๒. ส. มหา. ๑๙/๑๖๔๘/๕๔๑.

ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๕ ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ในธรรม ๕ เป็นไฉน ธรรม ๕ ประการ คือ อุปาทานขันธ์ ๕. ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๕ เหล่านี้แล ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. คำนั้นใด เรากล่าวว่า ปัญหา ๕ อุทเทส ๕ ไวยากรณ์ ๕ คำนี้ เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว[๑] ดังนี้.

ก็ในปัญหาข้อนี้ ภิกษุเมื่อพิจารณาขันธ์ ๕ โดยความเกิดความดับเป็นอารมณ์ ได้อมตะด้วยวิปัสสนาแล้ว ย่อมทำให้แจ้งอมตะคือพระนิพพานโดยลำดับ. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

ยโต ยโต สมฺมสติ ขนฺธานํ อุทยพฺพยํ
ลภตี ปีติปาโมชฺชํ อมตํ ตํ วิชานตํ

พิจารณาความเกิดความดับแห่งขันธ์ทั้งหลาย โดยประการใด ๆ ปีติและปราโมชอันเป็นอมตะ ย่อมได้แก่ท่านผู้รู้แจ้งความเกิดความดับนั้น โดยประการนั้น ๆ[๒] ดังนี้.

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๖

พระศาสดา ผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหาแม้นี้ อย่างนี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปตามนัยก่อน ๆ ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๖ (ฉ นาม กึ)**. พระเถระกล่าวซ้ำว่า ๖ จึงทูลตอบว่า **อายตนะภายใน**. ในคำเหล่านั้น คำว่า ๖ เป็นการกำหนดจำนวน. อายตนะทั้งหลายที่ประกอบในภายในหรือกระทำตนให้เป็นที่อาศัยเป็นไป ชื่อว่า **อัชฌัตติกะ**. ชื่อว่า **อายตนะ** เพราะต่อ หรือเพราะก่อความ

---

๑. องฺ. ทสก. ๒๔/๒๗/๕๕. ๒. ขุ. ธ. ๒๕/๓๕/๖๖.

เจริญ หรือเพราะนำสังสารทุกข์มายืดยาว. คำนี้เป็นชื่อของจักขุ ตา, โสตะ หู, ฆานะ จมูก, ชิวหา ลิ้น, กายะ กาย, มนะ ใจ. ก็ในที่นี้ พระเถระกล่าวว่า "อายตนะภายใน ๖" ตามนัยก่อน มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม ๖ อย่างอื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๖ ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ในธรรม ๖ เป็นไฉน ธรรม ๖ ประการ คือ อายตนะภายใน ๖. ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๖ เหล่านี้แล ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. คำนั้นใด เรากล่าวว่า ปัญหา ๖ อุทเทศ ๖ ไวยากรณ์ ๖ คำนี้ เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว.**

ก็ในปัญหาข้อนี้ ภิกษุพิจารณาอายตนะภายใน ๖ โดยความเป็นของว่าง ตามพระบาลีว่า ภิกษุทั้งหลาย คำว่า บ้านว่าง นี้ เป็นชื่อของอายตนะภายใน ๖[๑] ดังนี้ โดยความเป็นของเปล่าและโดยความเป็นของลวง เพราะตั้งอยู่ได้ไม่นาน เหมือนฟองน้ำและพยับแดด ฉะนั้น. ก็หน่าย ทำที่สุดทุกข์โดยลำดับ ย่อมเข้าถึงที่ซึ่งมัจจุราชมองไม่เห็น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ยถา ปุพฺพุฬกํ ปสฺเส ยถา ปสฺเส มรีจิกํ**
> **เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ มจฺจุราชา น ปสฺสติ.**
> **มัจจุราชย่อมมองไม่เห็นผู้ที่มองเห็นโลกเหมือนเห็นฟองน้ำ เหมือนเห็นพยับแดด ฉะนั้น."[๒]**

---

๑. ฝ. สฬา. ๑๘/๓๑๕/๒๑๘. ๒. ขุ. ป. ๒๕/๒๓/๓๘.

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๗

พระศาสดาผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหานี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไป (ตามนัยก่อน ๆ) ว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๗ (สตฺต นาม กึ)**. วิญญาณฐิติ ๗ อันพระเถระกล่าวในการพยากรณ์ปัญหาใหญ่ ก็จริง ถึงอย่างนั้น ภิกษุผู้มีจิตอบรมดีแล้วในธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ พระเถระเมื่อแสดงธรรมเหล่านั้น จึงทูลตอบว่า **โพชฌงค์ ๗**. อนึ่งเล่า ความข้อนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงอนุมัติแล้ว. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **คฤหบดีทั้งหลาย กชังคลาภิกษุณี เป็นบัณฑิต คฤหบดีทั้งหลาย กชังคลาภิกษุณี มีปัญญามาก แม้ถ้าพวกท่านเข้ามาหาเรา แล้วสอบถามข้อความนี้ แม้เราก็พึงพยากรณ์ความข้อนั้นเหมือนอย่างที่กชังคลาภิกษุณีพยากรณ์ ฉะนั้น.**[๑]

กชังคลาภิกษุณีนั้นพยากรณ์ไว้อย่างนี้ว่า

> **ผู้มีอายุ ในธรรม ๗ ภิกษุมีจิตอบรมดีแล้วโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ในธรรม ๗ เป็นไฉน ธรรม ๗ ประการ คือ โพชฌงค์ ๗. ผู้มีอายุ ในธรรม ๗ เหล่านี้แล ภิกษุผู้มีจิตอบรมดีแล้วโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. คำนั้นใด พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ปัญหา ๗ อุทเทส ๗ ไวยากรณ์ ๗ คำนี้ เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว**[๒] ดังนี้.

ความข้อนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุมัติแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

ในคำเหล่านั้น คำว่า ๗ ความว่า เป็นการกำหนดจำนวนเด็ด

---

๑. องฺ. ทสก. ๒๔/๒๘/๖๒. ๒. องฺ. ทสก. ๒๔/๒๘/๖๑.

ขาดไม่ขาดไม่เกิน. คำว่า **โพชฌงค์** นี้ เป็นชื่อของธรรม มีสติเป็นต้น. เนื้อความของบทในโพชฌงค์ ๗ นั้น มีดังนี้ ชื่อว่า **โพธิ** เพราะวิเคราะห์ว่า พระอริยสาวกย่อมตรัสรู้ ด้วยธรรมสามัคคี กล่าวคือสติ ธัมมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะเป็นอันมาก มีความหดหู่ ความฟุ้งซ่าน ความหยุดเพียรพยายาม กามสุขัลลิกานุโยค อัตตกิลมถานุโยค และความยึดถือด้วยอุจเฉททิฏฐิและสัสสตทิฏฐิเป็นต้น อันเกิดขึ้นในขณะแห่งมรรคจิตทั้งส่วนโลกิยะและโลกุตระนั้น ท่านอธิบายว่า ลุกขึ้นจากความหลับคือสันดานที่มีกิเลส หรือแทงตลอดอริยสัจ ๔ หรือทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั่นแล. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตรัสรู้ยิ่งเอง ซึ่งพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ."

อีกอย่างหนึ่ง แม้พระอริยสาวก ชื่อว่า **โพธิ** เพราะวิเคราะห์ว่าตรัสรู้ด้วยธรรมสามัคคีนั้น มีประการตามที่กล่าวมาแล้ว. ดังนั้น ชื่อว่าโพชฌงค์ เพราะเป็นองค์ (คือส่วน) แห่งโพธิ กล่าวคือธรรมสามัคคีนั้น เหมือนอย่างองค์แห่งฌานและองค์แห่งมรรค อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโพชฌงค์ แม้เพราะเป็นองค์ของพระอริยสาวกที่ได้โวหารว่า "โพธิ" นั้น เหมือนอย่างองค์คือส่วนของกองทัพและองค์คือส่วนของรถเป็นต้น ฉะนั้น.

อีกประการหนึ่ง พึงทราบอรรถแห่งโพชฌงค์ของโพชฌงค์ทั้งหลายโดยวิธีที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทาอย่างนี้ว่า ในคำว่า **โพชฌงค์** ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะอรรถว่าอะไร ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะเป็นไปเพื่อความตรัสรู้ ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะตรัสรู้ ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะตรัสรู้ตาม ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะแทงตลอด ชื่อว่า โพชฌงค์ เพราะตรัสรู้พร้อม." พระโยคาวจรเมื่อเจริญทำให้มากซึ่งโพชฌงค์ ๗ เหล่านี้อย่างนี้ ไม่นานนัก ก็จะเป็นผู้ได้คุณมีความหน่ายโดยส่วนเดียวเป็นต้น ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า "ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบัน." สมดัง

---

๑. ขุ. อป. ๓๑/๕๕๗/๔๖๒.

ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย โพชฌงค์ ๗ เหล่านี้ อันบุคคลเจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความหน่าย โดยส่วนเดียว เพื่อความคลายกำหนัด เพื่อความดับ เพื่อความระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความรู้พร้อม เพื่อนิพพาน**[๑] ดังนี้.

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๘

พระศาสดา ผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหาแม้นี้ อย่างนี้แล้ว จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๘ (อฏฺ นาม กึ)**. โลกธรรม ๘ อันพระเถระกล่าวไว้ในการพยากรณ์มากปัญหา ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น ภิกษุผู้มีจิตอบรมดีแล้วในธรรมเหล่าใด ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ พระเถระเมื่อแสดงธรรมเหล่านั้น ไม่กล่าวว่า "องค์แห่งมรรค ๘ เป็นอริยะ" เพราะเหตุที่ธรรมดามรรคอันพ้นจากองค์ ๘ หามีไม่ แต่ว่า มรรคมีเพียงองค์ ๘ เท่านั้น ฉะนั้น เมื่อจะให้สำเร็จความข้อนั้น จึงทูลตอบโดยวิลาสแห่งเทศนาว่า **อริยมรรคมีองค์ ๘**. เนื้อความและเทศนานัยข้อนี้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงอนุมัติแล้วทั้งนั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **คฤหบดีทั้งหลาย กชังคลาภิกษุณี เป็นบัณฑิต ฯลฯ แม้เราก็พึงพยากรณ์เหมือนกชังคลาภิกษุณีพยากรณ์ ฉะนั้น.**

กชังคลาภิกษุณีนั้น พยากรณ์ไว้อย่างนี้ว่า

> **ผู้มีอายุ ในธรรม ๘ ภิกษุผู้มีจิตอบรมดีแล้วโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ดำนั้นใด พระ**

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๔๓๔/๔๑๘.

ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า ปัญหา ๘ อุทเทส ๘ ไวยากรณ์ ๘ คำนี้ เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว ดังนี้.

เนื้อความและเทศนานัยนี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุมัติแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อริยะ** ได้แก่ อันผู้ต้องการพระนิพพานพึงบรรลุ. อีกอย่างหนึ่ง **มรรค**พึงทราบว่า **อริยะ** เพราะเป็นไปห่างไกลจากกิเลสทั้งหลาย เพราะกระทำความเป็นพระอริยะ และเพราะได้อริยผล. องค์ของมรรคนั้นมี ๘ เพราะเหตุนั้น มรรคนั้น จึงชื่อว่า **มีองค์ ๘**. มรรคนี้นั้น พึงทราบว่าเป็นเพียงองค์เท่านั้น เพราะมรรคมีสภาพที่บุคคลจะไม่พึงได้โดยแยกออกจากองค์ เหมือนกองทัพมีองค์ ๔ และดนตรีมีองค์ ๕. บุคคลย่อมค้นหาพระนิพพานด้วยทางนี้ หรือแสวงหาเอง หรือฆ่ากิเลสไป เหตุนั้น ทางนี้จึงชื่อว่า **มรรค**.

ภิกษุเมื่อเจริญมรรคมีประเภท ๘ และมีองค์ ๘ นี้ อย่างนี้ ย่อมทำลายอวิชชา ทำวิชชาให้เกิด ทำให้แจ้งพระนิพพาน ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "เป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในปัจจุบัน." สมจริงดังตรัสไว้อย่างนี้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ปลายแหลมข้าวสาลี หรือปลายแหลมข้าวเหนียว ที่เขาตั้งไว้อย่างดี เอามือหรือเท้าเหยียบ จักตำมือหรือเท้าได้ หรือจักทำให้ห้อเลือดได้ ข้อนี้ เป็นไปได้. เพราะอะไร. เพราะปลายแหลมเมล็ดข้าว เขาตั้งไว้อย่างดี ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นหนอ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน จักทำลายอวิชชา ทำวิชชาให้เกิด จักทำให้แจ้งพระนิพพานได้ ก็ด้วยทิฏฐิที่ตั้งไว้ชอบ ด้วยมรรคภาวนาที่ตั้งไว้ชอบ ข้อนี้ เป็นไปได้**[๑] ดังนี้.

---

๑. องฺ. ฉกฺก. ๒๐/๔๓/๔.

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๙

พระศาสดา ผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์ปัญหานี้ จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๙ (นว นาม กึ).** พระเถระกล่าวซ้ำว่า ๙ จึงทูลตอบว่า **สัตตาวาส.**

ในคำนั้น คำว่า ๙ ได้แก่ การกำหนดจำนวน. คำว่า **สัตว์** ได้แก่ สัตว์มีชีวิต ที่ท่านบัญญัติอาศัยขันธ์อันนับเนื่องในชีวิตินทรีย์. คำว่า **อาวาส** ได้แก่ ชื่อว่า อาวาส เพราะเป็นที่อยู่อาศัย. ที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลาย ชื่อว่า **สัตตาวาส.** นั่นเป็นทางแห่งเทศนา. แต่เมื่อว่าโดยอรรถ (ใจความ) คำนี้เป็นชื่อของสัตว์ ๙ ประเภท. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ผู้มีอายุ เหล่าสัตว์มีกายต่างกัน มีสัญญาต่างกัน มีอยู่ เหมือนมนุษย์บางพวก เทพบางพวก และวินิปาติกะบางพวก นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๑. เหล่าสัตว์มีกายต่างกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน มีอยู่ เหมือนหมู่เทพที่อยู่ในหมู่พรหมผู้เกิดเป็นพวกแรก นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๒. เหล่าสัตว์ผู้มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาต่างกัน มีอยู่ เหมือนหมู่เทพเหล่าอาภัสสระ นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๓. เหล่าสัตว์ผู้มีกายอย่างเดียวกัน มีสัญญาอย่างเดียวกัน มีอยู่ เหมือนหมู่เทพเหล่าสุภกิณหะ นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๔. เหล่าสัตว์ที่ไม่มีสัญญา ไม่เสวยอารมณ์ มีอยู่ เหมือนหมู่เทพเหล่าอสัญญสัตว์ นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๕. เหล่าสัตว์ที่เข้าถึงรูปสัญญา ฯลฯ ที่เข้าถึงอากาสานัญจายตนะ นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๖. เหล่าสัตว์ ฯลฯ ที่เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะ นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๗. เหล่าสัตว์ ฯลฯ ที่เข้าถึงอากิญจัญญายตนะ นี้เป็น

สัตตาวาสที่ ๘. เหล่าสัตว์ ฯลฯ ที่เข้าถึงเนวสัญญานา-สัญญายตนะ นี้เป็นสัตตาวาสที่ ๙."

ก็ในที่นี้ พระเถระกล่าวว่า "สัตตาวาส ๙ ก็ตามนัยก่อน ๆ นั่นแหละ มิใช่กล่าวเพราะไม่มีธรรม ๙ อย่างอื่น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๙ ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ในธรรม ๙ เป็นไฉน ธรรม ๙ ประการ คือ สัตตาวาส ๙. ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๙ เหล่านี้แล ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. คำนั้นใด เรากล่าวว่า ปัญหา ๙ อุทเทส ๙ ไวยากรณ์ ๙ คำนี้เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว."**

ก็ในปัญหานี้ ภิกษุละความเห็นอัตภาพว่ายั่งยืน งาม มีความสุขด้วยญาตปริญญา (กำหนดรู้ด้วยการรู้จัก) ในสัตตาวาส เพราะบาลีว่า **ธรรม ๙ ควรกำหนดรู้. ธรรม ๙ ประการเป็นไฉน คือ สัตตาวาส ๙.** หน่ายด้วยการเห็นเป็นเพียงกองสังขารล้วน ๆ คลายกำหนัดด้วยการเห็นอนิจจลักษณะด้วยตีรณปริญญา (กำหนดรู้ด้วยการพิจารณา) หลุดพ้นด้วยการเห็นทุกขลักษณะ เห็นที่สุดโดยชอบด้วยการเห็นอนัตตลักษณะ ตรัสรู้ความเป็นธรรมชอบด้วยปหานปริญญา ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้ในทิฏฐธรรมคือปัจจุบัน. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงมีพุทธดำรัสว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๙ ภิกษุเมื่อหน่ายโดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ในธรรม ๙ เป็นไฉน ธรรม ๙ ประการ คือ สัตตาวาส ๙** ดังนี้.

---

๑. ที. ปา. ๑๑/๔๕๗/๓๒๙. ๒. องฺ. ทสก. ๒๔/๒๗/๕๗.

พรรณนาปัญหาว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๑๐

พระศาสดา ผู้มีจิตอันพระเถระทำให้ทรงยินดีด้วยการพยากรณ์แม้นี้ อย่างนี้ จึงตรัสถามปัญหายิ่งขึ้นไปว่า **อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๑๐ (ทส นาม กึ)**. ในปัญหานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสอกุศลกรรมบถ ๑๐ ไว้ในไวยากรณ์ทั้งหลาย นอกจากการพยากรณ์ปัญหานี้. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๑๐ ภิกษุเมื่อหน่าย โดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. ในธรรม ๑๐ เป็นไฉน ธรรม ๑๐ ประการ คือ อกุศลกรรมบถ ๑๐. ภิกษุทั้งหลาย ในธรรม ๑๐ ภิกษุเมื่อหน่าย โดยชอบ ฯลฯ ย่อมเป็นผู้ทำที่สุดทุกข์ได้. คำนั้นใด เรากล่าวว่า ปัญหา ๑๐ อุทเทส ๑๐ ไวยากรณ์ ๑๐ คำนี้ เราอาศัยข้อนั้นกล่าวแล้ว** ดังนี้

ก็จริงอยู่ ถึงอย่างนั้น ในที่นี้ เพราะเหตุที่พระเถระไม่นำตัวเองเข้าไปประสงค์แต่จะพยากรณ์พระอรหัต หรือเพราะเหตุที่ปัญหากรรม ที่พระเถระพยากรณ์โดยปริยายนี้ เป็นอันพยากรณ์ดีแล้ว ฉะนั้น ท่านที่ประกอบด้วยองค์ ๑๐ เหล่าใด ท่านเรียกว่า "พระอรหันต์" พระเถระเมื่อแสดงการบรรลุองค์ ๑๐ เหล่านั้น จึงทูลตอบด้วยเทศนาเป็นบุคลาธิษฐานว่า **ท่านผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๑๐ ท่านเรียกว่า พระอรหันต์.** เพราะในข้อนี้ ท่านผู้ประกอบพร้อมด้วยองค์ ๑๐ เหล่าใด ท่านเรียกว่าพระอรหันต์ พึงทราบว่า องค์ ๑๐ เหล่านั้น พระเถระถูกตรัสถามว่า อะไรเอ่ย ชื่อว่า ๑๐ จึงทูลชี้แจง. ก็องค์ ๑๐ เหล่านั้น พึงทราบโดยนัยที่ตรัสไว้ในพระสูตรทั้งหลายเป็นต้น อย่างนี้ว่า

> **ภิกษุทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เรียกกันว่า อเสขะ อเสขะ ภิกษุเป็นอเสขะ ด้วยเหตุเท่าไร**

พระพุทธเจ้าข้า. ตรัสตอบว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ประกอบด้วยสัมมาทิฏฐิเป็นอเสขะ สัมมาสังกัปปะเป็นอเสขะ สัมมาวาจาเป็นอเสขะ สัมมากัมมันตะเป็นอเสขะ สัมมาอาชีวะเป็นอเสขะ สัมมาวายามะเป็นอเสขะ สัมมาสติเป็นอเสขะ สัมมาสมาธิเป็นอเสขะ สัมมาญาณะเป็นอเสขะ และสัมมาวิมุตติเป็นอเสขะ. ภิกษุทั้งหลาย อย่างนี้แล ภิกษุชื่อว่าเป็นอเสขะแล.[๑]

อรรถกถากุมารปัญหา จบ

---

๑. ขุ. ม. ๒๙/๑๑๑/๒๓๗.

มงคลสูตรในขุททกปาฐะ

[๔] ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้ สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวันอารามของท่านอนาถปิณฑิกะ กรุงสาวัตถี. ครั้งนั้น เมื่อล่วงปฐมยามไปแล้ว เทวดาตนหนึ่งมีวรรณะงดงาม เปล่งรัศมีสว่างทั่วพระเชตวัน เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ยืน ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยคาถาว่า

[๖] เทพและมนุษย์เป็นอันมาก ปรารถนาความสวัสดี พากันคิดมงคลทั้งหลาย ขอพระองค์โปรดตรัสบอกมงคลอันอุดมด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบด้วยพระคาถาเหล่านี้ว่า

การไม่คบคนพาล การคบแต่บัณฑิต และการบูชาผู้ที่ควรบูชา นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

การอยู่ในประเทศอันสมควร ความเป็นผู้ทำบุญไว้แต่ก่อน การตั้งตนไว้ชอบ นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

ความเป็นพหูสูต ความเป็นผู้มีศิลปะ มีวินัยที่ศึกษามาดี มีวาจาเป็นสุภาษิต นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

การบำรุงมารดาบิดา การสงเคราะห์บุตรภรรยา การงานไม่อากูล นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

ทาน ธรรมจริยา การสงเคราะห์ญาติ การงานอันไม่มีโทษ นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

การงดเว้นจากบาป การงดเว้นการดื่มน้ำเมา ความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

ความเคารพ ความถ่อมตน ความสันโดษ ความกตัญญู การฟังธรรมตามกาล นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

ความอดทน ความว่าง่าย การเห็นสมณะ การสนทนาธรรมตามกาล นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

ตบะ พรหมจรรย์ การเห็นอริยสัจ การทำพระนิพพานให้แจ้ง นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

จิตของผู้ที่ถูกโลกธรรมกระทบแล้ว ไม่หวั่นไหว ไม่เศร้าโศก ไม่เศร้าหมอง ด้วยละอองกิเลส เกษม นี่ก็เป็นมงคลอุดม.

เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ทำมงคลเช่นนี้แล้ว ไม่พ่ายแพ้ข้าศึกในที่ทั้งปวง ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทุกสถาน นั่นเป็นมงคลอุดมของเทพและมนุษย์เหล่านั้น.

มงคลสูตร จบ

๕. อรรถกถามงคลสูตร

ประโยชน์แห่งบทตั้ง

บัดนี้ ถึงลำดับการพรรณนาความแห่งมงคลสูตรที่ยกเป็นบทตั้งต่อลำดับจากกุมารปัญหา. ในที่นี้ ข้าพเจ้าจะกล่าวประโยชน์แห่งบทตั้งแล้ว จึงจักพรรณนาความแห่งมงคลสูตรนั้น. อย่างไรเล่า ? ความจริงพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้มิได้ตรัสตามลำดับนี้ แต่ข้าพเจ้ากล่าวเพื่อแสดงว่าการนับถือพระศาสนาด้วยการถึงสรณะ และนัยตามประเภทศีลสมาธิปัญญา ทรงแสดงไว้ด้วยสิกขาบท ทวัตติงสาการและกุมารปัญหา นี้ใด แม้ทั้งหมดนั้น ก็เป็นมงคลอย่างยิ่ง เพราะผู้ต้องการมงคล จำต้องทำพากเพียรอย่างยิ่งในมงคลนั้นนั่นแล. ส่วนความที่การนับถือพระศาสนาเป็นต้นนั้นเป็นมงคลนั้น บัณฑิตพึงทราบตามแนวพระสูตรนี้.

นี้เป็นประโยชน์แห่งบทตั้งในมงคลสูตรนั้น ในที่นี้

กถาพรรณนาปฐมมหาสังคายนา

ก็เพื่อพรรณนาความแห่งมงคลสูตรนั้น ซึ่งยกเป็นบทตั้งไว้อย่างนี้ มีมาติกา (หัวข้อ) ดังนี้.

> **ข้าพเจ้าจะกล่าววิธีนี้อย่างนี้ว่า คำนี้ ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุใด เมื่อจะพรรณนาความแห่งปารมี เอว์ เป็นต้น โดยประการต่าง ๆ ก็จะกล่าวสมุฏฐานที่เกิดมงคล กำหนดมงคลนั้นแล้ว จะชี้แจงเนื้อความมงคลแห่งมงคลสูตรนั้น.**

ในมาติกานั้น ก่อนอื่น กึ่งคาถานี้ว่า **วุตฺตํ เยน ยทา ยสฺมา**

เจตं วตฺวา อิมं วิธึ. ท่านกล่าวหมายถึงคำคือ **เอวํ เม สุตं เอกं สมยं ภควา ฯปฯ ภควนฺตं คาถาย อชฺฌภาสิ.** จริงอยู่ พระสูตรนี้ ท่านกล่าวโดยฟังต่อ ๆ กันมา ก็พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น เป็นสยัมภู (เป็นพระพุทธเจ้าเอง) ไม่มีอาจารย์ เพราะฉะนั้น คำนี้ (นิทานวจนะ) จึงไม่ใช่พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น. เพราะเหตุที่มีคำกล่าวว่า **คำนี้ ใครกล่าว กล่าวเมื่อไร และกล่าวเพราะเหตุไร.** ฉะนั้น จึงขอกล่าวชี้แจง ดังนี้ คำนี้ ท่านพระอานนท์กล่าว และกล่าวในเวลาทำมหาสังคายนาครั้งแรก.

ความจริง การทำมหาสังคายนาครั้งแรกนี้ ควรทราบมาตั้งแต่ต้น เพื่อความฉลาดในนิทานวจนะ (คำต้น) ของสูตรทั้งปวง ดังต่อไปนี้.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้เป็นนาถะ (ที่พึ่ง) ของโลก ทรงบำเพ็ญพุทธกิจ เริ่มต้นแต่ทรงประกาศพระธรรมจักรจนถึงทรงโปรดสุภัททปริพาชก แล้วเสด็จปรินิพพานโดยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุ เวลาใกล้รุ่งวันวิสาขบูรณมี ระหว่างต้นสาละคู่ ในสาลวโนทยานอันเป็นที่แวะพักของมัลลกษัตริย์ใกล้กรุงกุสินารา ท่านพระมหากัสสปะผู้เป็นสังฆเถระของภิกษุประมาณ ๗๐๐,๐๐๐ รูป ที่ประชุมกันในวันแบ่งพระบรมสารีริกธาตุของพระผู้มีพระภาคเจ้า มาระลึกถึงคำของขรัวตาสุภัททะกล่าวเมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพานได้ ๗ วัน ว่า "พอทีเถิดผู้มีอายุ ท่านทั้งหลายอย่าเศร้าโศกไปเลย อย่าคร่ำครวญไปเลย พวกเราพ้นดีแล้วจากพระมหาสมณะนั้น แต่ก่อนพวกเราถูกพระมหาสมณะผู้นั้น บังคับจู้จี้ว่า 'สิ่งนี้ควรแก่พวกเธอบ้างละ สิ่งนี้ไม่ควรแก่พวกเธอบ้างละ' มาบัดนี้ พวกเราปรารถนาสิ่งใด ก็จักทำสิ่งนั้น ไม่ปรารถนาสิ่งใด ก็จักไม่ทำสิ่งนั้น"[๑] ท่านดำริว่า พวกภิกษุชั่ว เข้าใจว่า ปาพจน์ (พระธรรมวินัย) มีพระศาสดาล่วงไปแล้ว ได้สมัครพรรคพวก ก็จะพากันย่ำยีพระสัทธรรมให้อันตรธานไปไม่นานเลย ข้อนี้ย่อมเป็นไปได้.

---

๑. วิ. จุล. ๗/๖๑๔/๓๘๐. ที. มหา. ๑๐/๑๕๕/๑๘๘.

ตราบใด พระธรรมวินัยยังดำรงอยู่ ตราบนั้น ปาพจน์ก็ทาชื่อว่า มีพระศาสดาล่วงไปแล้วไม่. สมจริง ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> **อานนท์ ธรรมและวินัยอันใด อันเราตถาคต แสดงแล้ว บัญญัติแล้วแก่เธอทั้งหลาย ธรรมและวินัยอันนั้น จักเป็นศาสดาของเธอทั้งหลาย เมื่อเราล่วงลับไป*** ดังนี้.

อย่ากระนั้นเลย จำเราจะช่วยกันสังคายนาพระธรรมวินัย โดยวิธีที่พระศาสนานี้จะพึงดำรงอยู่ยั่งยืนยาวนาน.

อนึ่งเล่า เรากัสสปะ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุเคราะห์ด้วยสาธารณบริโภคในจีวร ตรัสว่า

> **กัสสปะ เธอจักครองผ้าป่านบังสุกุลที่ใช้แล้ว ของเราได้หรือ และทรงอนุเคราะห์ด้วยทรงสถาปนาเราไว้เสมอ ๆ กับพระองค์ในอุตตริมนุสสธรรม (ธรรมอันยิ่งยวดของมนุษย์) ต่างโดยอนุปุพพวิหาร ๙ และอภิญญา ๖ โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตต้องการสงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย เข้าถึงปฐมฌานอยู่เพียงใด แม้กัสสปะก็ต้องการสงัดจากกามทั้งหลาย สงัดจากอกุศลธรรมทั้งหลาย ฯลฯ เข้าถึงปฐมฌานอยู่เพียงนั้น** ดังนี้.

เรานั้นจะมีหนี้อื่นอะไรเล่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบว่า กัสสปะผู้นี้จักเป็นผู้ดำรงวงศ์พระสัทธรรมของเรา จึงทรงอนุเคราะห์เรา ด้วยการอนุเคราะห์ที่ไม่ทั่วไปนี้ เหมือนพระราชาทรงอนุเคราะห์พระราชโอรส ผู้ดำรงวงศ์ตระกูลของตน ด้วยทรงมอบเกราะและพระราชอิสริยยศ มิใช่หรือ จึงทำความอุตสาหะให้เกิดแก่ภิกษุทั้งหลาย เพื่อช่วยกันสังคายนาพระธรรมวินัย. เหมือนอย่างที่ท่านพระอานนท์กล่าวไว้ว่า

---

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๔๑/๑๗๘.

ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะเล่ากะภิกษุทั้งหลายว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย ครั้งหนึ่ง เราเดินทางไกลจากนครปาวามาสู่นครกุสินารา พร้อมกับภิกษุหมู่ใหญ่ประมาณ ๕๐๐ รูป* ดังนี้

สุภัททกัณฑ์ ควรกล่าวให้พิสดารทั้งหมด. ต่อจากนั้น ท่านพระมหากัสสปะกล่าวว่า

ผู้มีอายุทั้งหลาย เอาเถิด เรามาช่วยกันสังคายนาพระธรรมวินัย ต่อไปเมื่อหน้าอธรรมจะรุ่งเรือง ธรรมจะร่วงโรย. อวินัยจะรุ่งเรือง วินัยจะร่วงโรย เมื่อหน้าอธรรมวาทีจะมีกำลัง ธรรมวาทีจะอ่อนกำลัง อวินัยวาทีจะมีกำลัง วินัยวาทีจะอ่อนกำลัง.

ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า "ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น ขอพระเถระโปรดเลือกภิกษุทั้งหลายเถิด." พระเถระละเว้นภิกษุที่เป็นปุถุชน โสดาบัน สกทาคามี อนาคามี และพระขีณาสพสุกขวิปัสสก ผู้ทรงพระปริยัติคือนวังคสัตถุศาสน์ทั้งสิ้น เป็นจำนวนหลายร้อยหลายพันรูป เลือกเอาเฉพาะภิกษุผู้เป็นพระอรหันต์ขีณาสพ ๔๔๙ องค์ ประเภทเตวิชชาเป็นต้น ผู้ทรงปริยัติคือพระไตรปิฎกทั้งหมด บรรลุปฏิสัมภิทา มีอานุภาพยิ่งใหญ่โดยมาก ผู้ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงยกย่องเป็นเอตทัคคะ ที่พระสังคีติกาจารย์มุ่งหมายกล่าวไว้ว่า "ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะคัดเลือกพระอรหันต์ ๕๐๐ รูป ยังขาดอยู่รูปหนึ่ง"** ดังนี้.

ถามว่า ทำไม พระเถระจึงทำให้หย่อนอยู่รูปหนึ่ง (เว้นไว้รูปหนึ่ง) ? ตอบว่า เพื่อเปิดโอกาสแก่ท่านพระอานนทเถระ. เพราะว่าทั้งร่วมกับท่านพระอานนท์ ทั้งเว้นท่านพระอานนท์เสียไม่อาจทำสังคายนาธรรมได้ ด้วยว่าพระอานนท์นั้น เป็นพระเสขะยังมีกิจที่ต้องทำอยู่ ฉะนั้นจึงไม่อาจร่วมได้ แต่เพราะเหตุที่นวังคสัตถุศาสน์มีสุตตะและเคยยะเป็นต้น

---

๑. วิ. จุล. ๗/๖๑๔/๓๗๙. ๒.-๓. วิ. จุล. ๗/๖๑๕/๓๘๐.

ข้อใดข้อหนึ่ง ซึ่งพระทศพลทรงแสดงแล้ว ที่ชื่อว่าท่านพระอานนท์ไม่ได้รับต่อพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ไม่มี ฉะนั้น จึงไม่อาจเว้นเสียได้. ผิว่า ท่านพระอานนท์แม้เป็นเสขะอยู่ ก็น่าที่พระเถระจะฟังเลือก เพราะเป็นผู้มีอุปการะมากต่อการทำสังคายนาธรรม แต่เพราะเหตุไร พระเถระจึงไม่เลือกเล่า. เพราะจะหลีกเลี่ยงการตำหนิติเตียนเสีย. ความจริง พระเถระมีความสนิทสนมกับท่านพระอานนท์อย่างยิ่ง. จริงอย่างนั้น ถึงท่านพระอานนท์จะมีศีรษะหงอกแล้ว. พระเถระก็ยังสั่งสอนท่านด้วยวาทะว่าเด็กว่า "เด็กคนนี้ ไม่รู้จักประมาณเสียเลย." อนึ่ง ท่านพระอานนท์นี้เกิดในตระกูลศากยะ เป็นพระอนุชาของพระตถาคต เป็นโอรสของพระเจ้าอา. ในการคัดเลือกท่านพระอานนท์ ภิกษุทั้งหลายจะสำคัญประหนึ่งท่านลำเอียงเพราะรัก จะพึงตำหนิติเตียนว่า "พระเถระละเว้นเหล่าภิกษุผู้บรรลุอเสขปฏิสัมภิทาเสีย ไปเลือกพระอานนท์ผู้บรรลุเสขปฏิสัมภิทา." พระเถระเมื่อจะหลีกเลี่ยงตำหนิติเตียนนั้น คิดว่า เว้นพระอานนท์เสีย ก็ไม่อาจทำสังคายนากันได้ เราจะเลือกก็ต่อเมื่อภิกษุทั้งหลายอนุมัติเท่านั้น ดังนี้ จึงไม่เลือกเอง.

ครั้งนั้น ภิกษุทั้งหลายพากันร้องขอพระเถระ เพื่อเลือกท่านพระอานนท์เสียเองเลย. เหมือนอย่างที่พระอานนท์กล่าวไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ได้กราบเรียนท่านพระมหากัสสปะอย่างนี้ว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ท่านพระอานนท์นี้ ถึงแม้จะเป็นพระเสขะ แต่ก็ไม่ควรจะลำเอียงเพราะรัก เพราะเกลียด เพราะหลง เพราะกลัว ก็ท่านพระอานนท์นี้ ได้ร่ำเรียนพระธรรมวินัยมาในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นอันมาก ถ้าอย่างนั้น ขอพระเถระโปรดเลือกท่านพระอานนท์ด้วยเถิดเจ้าข้า. ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะ จึงได้เลือกท่านพระอานนท์ด้วย.๑**

---

๑. วิ. จุล. ๗/๖๑๕/๓๕๐.

พระเถระจึงได้มีจำนวนครบ ๕๐๐ รูป รวมทั้งท่านพระอานนท์ที่พระเถระเลือกโดยอนุมัติของภิกษุทั้งหลาย ด้วยประการฉะนี้.

ลำดับนั้น ภิกษุผู้เถระทั้งหลายปรึกษากันว่า เราจะช่วยกันสังคายนาพระธรรมวินัย ที่ไหนเล่าหนอ. ได้ตกลงกันว่า กรุงราชคฤห์มีที่โคจรมาก มีเสนาสนะพอเพียง ถ้ากระไร เราจะอยู่จำพรรษา ช่วยกันทำสังคายนาพระธรรมวินัย ณ กรุงราชคฤห์ ภิกษุเหล่าอื่น (ที่ไม่ได้รับคัดเลือก) ไม่พึงเข้าจำพรรษา ณ กรุงราชคฤห์.* ก็เหตุไร ภิกษุผู้เถระเหล่านั้นจึงได้ตกลงกันดังนั้น. เพราะท่านดำริว่า การทำสังคายนานี้เป็นถาวรกรรมของเรา บุคคลผู้เป็นวิสภาค (ไม่ถูกกัน) จะพึงเข้ามาท่ามกลางสงฆ์ แล้วรื้อฟื้นถาวรกรรมนั้นเสีย. ครั้งนั้น ท่านพระมหากัสสปะจึงประกาศด้วยญัตติทุติยกรรม. คำประกาศนั้น พึงทราบตามนัยที่ท่านกล่าวไว้แล้วในสังคีติขันธกะนั่นแล.

ครั้งนั้น นับแต่พระตถาคตเสด็จปรินิพพาน เมื่อการเล่นสาธุกีฬา (งานรื่นเริงทางศาสนา) ล่วงไป ๗ วัน การบูชาพระธาตุล่วงไปอีก ๗ วัน พระมหากัสสปเถระรู้ว่า เวลาล่วงไปครึ่งเดือนแล้ว ยังเหลือเวลาเดือนครึ่งแห่งฤดูคิมหันต์ ก็กระชั้นชิดดิถีเข้าจำพรรษา จึงกล่าวว่า "ผู้มีอายุทั้งหลาย เราจะพากันไปกรุงราชคฤห์" ก็พาหมู่ภิกษุครึ่งหนึ่งเดินแยกไปอีกทางหนึ่ง. แม้พระอนุรุทธเถระ ก็พาหมู่ภิกษุครึ่งหนึ่งแยกไปอีกทางหนึ่ง. ส่วนพระอานนทเถระถือบาตรจีวรของพระผู้มีพระภาคเจ้า มีหมู่ภิกษุแวดล้อม ประสงค์จะไปกรุงสาวัตถี (ก่อน) แล้ว จึงจะไปกรุงราชคฤห์ ก็แยกทางจาริกไปทางกรุงสาวัตถี. ในสถานที่ที่พระอานนทเถระไปถึง ๆ ก็ได้มีเสียงครวญคร่ำรำพันขนานใหญ่ว่า "ท่านอานนท์เจ้า ท่านอานนท์เก็บพระศาสดาไว้เสียที่ไหน มาแล้ว." เมื่อพระเถระถึงกรุงสาวัตถีตามลำดับ ได้มีเสียงคร่ำครวญรำพันขนานใหญ่ เหมือนในสมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพาน.

---

๑. วิ. จุล. ๗/๖๑๕/๓๔๑.

ข่าวว่า ณ สถานที่นั้น ท่านพระอานนท์ ต้องปลอบมหาชนนั้นด้วยธรรมีกถาที่ประกอบด้วยอนิจจตา (ความไม่เที่ยง) เป็นต้น แล้วจึงเข้าไปยังพระวิหารเชตวัน เปิดพระทวารแห่งพระคันธกุฎีที่พระทศพลเคยประทับ แล้วนำเตียงตั่งออกมาเคาะ ปัดกวาดพระคันธกุฎี ทิ้งขยะคือดอกไม้แห้ง นำเตียงตั่งเข้าไปตั้งไว้ตามเดิมอีก ได้กระทำวัตรปฏิบัติทุกอย่างที่ควรทำ เหมือนในครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้ายังทรงพระชนม์อยู่.

ครั้งนั้น พระเถระดื่มยาระบายเจือน้ำนม ในวันที่ ๒ เพื่อทำกายที่มีธาตุหนักให้เบา เพราะตั้งแต่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพาน ท่านต้องยืนมาก นั่งมาก จึงนั่งอยู่แต่ในวิหารเท่านั้น สมจริงดังที่พระสังคีติกาจารย์ หมายถึงกล่าวไว้ จึงกล่าวกะเด็กหนุ่ม ที่สุภมาณพใช้ไปดังนี้ว่า "พ่อหนุ่ม วันนี้ยังไม่เหมาะ เพราะเราดื่มยาถ่าย ต่อพรุ่งนี้เราจึงจะเข้าไป."[๑] วันที่ ๒ พระเถระมีพระเจตกเถระเป็นปัจฉาสมณะ (ผู้ติดตาม) จึงเข้าไป ถูกสุภมาณพถามปัญหาแล้ว ได้กล่าวสูตรที่ ๑๐ ชื่อสุภสูตร ในทีฆนิกาย.

ครานั้น พระเถระขอให้สุภมาณพช่วยปฏิสังขรณ์สิ่งปรักหักพังในพระเชตวันวิหาร ครั้นจวนจะเข้าพรรษา จึงไปยังกรุงราชคฤห์. พระมหากัสสปเถระและพระอนุรุทธเถระก็อย่างนั้น พาหมู่ภิกษุทั้งหมดไปยังกรุงราชคฤห์เหมือนกัน.

สมัยนั้น ในกรุงราชคฤห์มีวัดใหญ่อยู่ ๑๘ วัด ทุกวัดมีหยากเยื่อที่เขาทิ้งตกเรี่ยราดไปทั้งนั้น. เพราะในเวลาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จปรินิพพาน ภิกษุทั้งหลายถือบาตรจีวรของตนทอดทิ้งวัดและบริเวณไปกันหมด. ครั้งนั้น พระเถระทั้งหลาย คิดกันว่า เราจะช่วยกันปฏิสังขรณ์วิหารที่ชำรุดทรุดโทรมตลอดเดือนแรกแห่งพรรษา เพื่อบูชาพระพุทธดำรัสและปลดเปลื้องคำตำหนิติเตียนของพวกเดียรถีย์. ด้วยว่าพวกเดียรถีย์พากันติเตียนว่า พวกสาวกของพระสมณโคดม เมื่อ

---

๑. ที. สี. ๙/๓๑๖/๒๕๑.

ศาสดายังมีชีวิตอยู่ ก็ช่วยกันทะนุบำรุงวัด ครั้นศาสดาปรินิพพานแล้ว ก็พากันทอดทิ้งไป. ท่านอธิบายว่า พระเถระทั้งหลายคิดกันดังนั้น ก็เพื่อปลดเปลื้องคำตำหนิติเตียนของเดียรถีย์พวกนั้น. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> **ครั้งนั้นแล ภิกษุผู้เป็นเถระทั้งหลาย ปรึกษากันดังนี้ว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย การปฏิสังขรณ์วิหารที่ชำรุดทรุดโทรม พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ เอาเถิดผู้มีอายุทั้งหลาย จำเราจะช่วยกันปฏิสังขรณ์วิหารที่ชำรุดทรุดโทรม ตลอดเดือนแรก เดือนกลาง เราจึงจักประชุมช่วยกันสังคายนาพระธรรมวินัย.**[๑]

วันที่ ๒ พระเถระเหล่านั้น พากันไปยืนอยู่ใกล้ประตูพระราชนิเวศน์ พระเจ้าอชาตศัตรูเสด็จมาทรงไหว้แล้วปวารณาว่า "ท่านเจ้าข้า โยมจะช่วยอะไรได้บ้าง พระคุณเจ้าต้องการอะไร." พระเถระทั้งหลายถวายพระพรให้ทรงทราบทัตถกรรม เพื่อต้องการปฏิสังขรณ์วัดใหญ่ ๑๘ วัด. พระราชาทรงรับว่า "สาธุ เจ้าข้า" แล้วพระราชทานผู้คนที่เป็นช่างฝีมือ. พระเถระทั้งหลาย ให้ปฏิสังขรณ์วิหารทั้งหมด ตลอดเดือนแรก. ต่อมา จึงกราบทูลพระราชาว่า "ขอถวายพระพร งานปฏิสังขรณ์วิหารเสร็จแล้ว บัดนี้ อาตมาภาพทั้งหลาย จะช่วยกันสังคายนาธรรมและวินัย." พระราชามีพระดำรัสว่า "ดีละ เจ้าข้า ขอพระคุณเจ้าโปรดทำอย่างสบายใจเถิด การอาณาจักรไว้เป็นธุระของโยม ฝ่ายการธรรมจักรเป็นธุระของพระคุณเจ้า โปรดสั่งมาเถิด เจ้าข้า จะให้โยมช่วยอะไร." พระเถระทั้งหลาย ถวายพระพรทูลว่า "ถวายพระพร โปรดให้สร้างสถานที่นั่งประชุม สำหรับภิกษุทั้งหลายผู้จะช่วยกันทำสังคายนาธรรม." ตรัสถามว่า "จะทำที่ตรงไหนเล่า เจ้าข้า ?" ทูลว่า "ถวายพระพร ทำใกล้ประตูถ้ำสัตตบรรณ ข้างภูเขาเวภาระ น่าจะเหมาะ

---

๑. วิ. จุล. ๗/๖๑๖/๓๘๒.

มหาบพิตร." พระเจ้าอชาตศัตรูรับสั่งว่า "ดีละ เจ้าข้า" แล้วโปรดให้สร้างมณฑปใหญ่ มีฝา เสา และบันได อันจัดไว้อย่างดี วิจิตรด้วยลายดอกไม้และลายเครือเถานานาชนิด เสมือนวิสสุกรรมเทพบุตรเนรมิตไว้ ตกแต่งมณฑปใหญ่นั้นให้มีเพดานทองกลมกลืนกับพวงดอกไม้ชนิดต่าง ๆ อันห้อยย้อยอยู่ งานภาคพื้นดินก็ปรับเสร็จเป็นอันดี งดงามด้วยดอกไม้นานาพันธุ์ที่นำมาเพิ่ม ประหนึ่งพื้นทางเดินอันปรับด้วยลูกรังมณีรัตนอันวิจิตร เสมือนวิมานพรหม โปรดให้ปูลาดอาสนะอันเป็นกัปปิยะ ๕๐๐ ที่ มีค่านับมิได้ ในมณฑปใหญ่นั้น สำหรับภิกษุ ๕๐๐ รูป ให้ปูลาดอาสนะพระเถระ หันหน้าทางทิศเหนือ หันหลังทางทิศใต้ ให้ปูลาดธรรมาสน์อันควรเป็นอาสนะสำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า หันหน้าทางทิศตะวันออก ในท่ามกลางมณฑป วางพัดทำด้วยงาช้างไว้บนธรรมาสน์นั้น แล้วมีรับสั่งให้เผดียงแก่ภิกษุสงฆ์ว่า "กิจกรรมเสร็จแล้ว เจ้าข้า."

ภิกษุทั้งหลายกล่าวกะท่านพระอานนท์ว่า "ท่านอานนท์ พรุ่งนี้เป็นวันประชุมสงฆ์ ส่วนตัวท่านเป็นเสขะ ยังมีกิจที่จะต้องทำ ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงไม่ควรไปประชุม ขอท่านจงอย่าประมาทนะ." ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์ดำริว่า พรุ่งนี้เป็นวันประชุม การที่เรายังเป็นเสขะไปประชุมไม่สมควรเลย ดังนี้ จึงยับยั้งอยู่ด้วยกายคตาสติตลอดราตรีเป็นอันมาก เวลาใกล้รุ่งจึงลงจากที่จงกรมเข้าไปยังวิหาร นึกถึงกาย หมายจะนอน พัก. เท้าทั้งสองพ้นพื้น และศีรษะยังไม่ทันถึงหมอน ในระหว่างนั้น จิตไม่ยึดมั่น ก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย.

ความจริง ท่านพระอานนท์นี้ยับยั้งอยู่ภายนอกด้วยการจงกรมไม่อาจทำคุณวิเศษให้เกิดได้ จึงดำริว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสกะเราไว้มิใช่หรือ ว่า อานนท์ เธอมีบุญที่ทำไว้แล้ว จงประกอบความเพียรเนือง ๆ ก็จักเป็นผู้ไม่มีอาสวะได้ฉับพลัน[๑] ก็ธรรมดาว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายตรัสไว้ไม่ผิด เราคงปรารภความเพียรเกินไป ด้วยเหตุนั้น จิต

---

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๓๕/๑๖๗.

ของเราจึงเป็นไปทางฟุ้งซ่าน เอาเถิด จำเราจะประกอบความเพียรแต่พอดี ดังนี้ จึงลงจากที่จงกรม ยืน ณ ที่ล้างเท้า ล้างเท้าแล้วก็เข้าวิหาร นั่งบนเตียง คิดจะพักเสียหน่อยหนึ่ง ก็เอนกายลงบนเตียง เท้าทั้งสองพ้นพื้น และศีรษะยังไม่ทันถึงหมอน ในระหว่างนั้น จิตไม่ยึดมั่น ก็หลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลาย. พระอรหัตของพระเถระ เว้นจากอิริยาบถ ๔. ด้วยเหตุนั้น เมื่อถามกันว่า ในพระศาสนานี้ ภิกษุรูปไร ไม่นั่ง ไม่นอน ไม่ยืน ไม่เดิน บรรลุพระอรหัต ก็ควรจะตอบว่า พระอานนทเถระ.

ในวันที่ ๒ พระภิกษุเถระทั้งหลายฉันภัตตาหาร เก็บงำบาตรจีวรแล้ว ก็ประชุมกัน ณ ธรรมสภา. ส่วนพระอานนทเถระประสงค์จะให้สงฆ์รู้การบรรลุพระอรหัตของตน จึงไม่ไปพร้อมกับภิกษุทั้งหลาย. ภิกษุทั้งหลาย เมื่อนั่งเหนืออาสนะที่ถึงแก่ตน ๆ ตามอาวุโส ก็นั่งเว้นอาสนะของพระอานนทเถระไว้. ในที่นั้น เมื่อมีพระเถระบางเหล่าถามว่า นั่นอาสนะของใคร ? ก็มีเสียงตอบว่า ของพระอานนท์. ถามว่า ก็พระอานนท์ไปไหนเสียเล่า ? สมัยนั้น พระเถระดำริว่า บัดนี้ เป็นเวลาที่เราไปได้ละ. ดังนั้น เมื่อสำแดงอานุภาพของตน จึงดำดินไปแสดงตัวเหนืออาสนะของตนเลย. อาจารย์บางพวกกล่าวว่า "เหาะมานั่งก็มี."

เมื่อพระอานนท์นั่งเรียบร้อยแล้ว ท่านพระมหากัสสปเถระจึงปรึกษากะภิกษุทั้งหลายว่า ผู้มีอายุทั้งหลาย เราจะสังคายนาอะไรก่อน ธรรมหรือวินัย.

ภิกษุทั้งหลายจึงเรียนว่า "ข้าแต่ท่านมหากัสสปะ ธรรมดาว่าวินัยเป็นอายุของพระพุทธศาสนา เมื่อวินัยยังดำรงอยู่ พระศาสนาก็ชื่อว่าดำรงอยู่ด้วย เพราะฉะนั้น เราจะสังคายนาวินัยก่อน." พระเถระถามว่า "จะมอบให้ใครเป็นธุระสังคายนาวินัยเล่า ?" ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า "ท่านพระอุบาลี เจ้าข้า." พระเถระถามแย้งว่า "พระอานนท์ไม่สามารถหรือ ?" ภิกษุทั้งหลายเรียนว่า "ไม่ใช่ไม่สามารถดอกเจ้าข้า แต่ทว่า

พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เมื่อยังดำรงพระชนม์อยู่ ทรงอาศัยการเล่าเรียนพระปริยัติ (ของท่าน) จึงทรงสถาปนาท่านพระอุบาลีไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะว่า "ภิกษุทั้งหลาย อุบาลีเป็นเลิศกว่าภิกษุสาวกของเราผู้ทรงพระวินัย" ดังนี้ เพราะฉะนั้น เราจะถามพระอุบาลีเถระแล้วช่วยกันสังคายนาพระวินัย. แต่นั้น พระเถระจึงสมมุติตนด้วยตนเอง เพื่อถามพระวินัย ฝ่ายพระอุบาลีเถระก็สมมุติตน เพื่อตอบพระวินัย. ในข้อนั้น มีบาลีดังนี้

ครั้งนั้น ท่านพระมหากัสสปะ เผดียงสงฆ์ว่า

สุณาตุ เม อาวุโส สงฺโฆ, ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลं อหं อุปาลึ วินยं ปุจฺเฉยฺยं

ท่านทั้งหลาย ขอสงฆ์โปรดฟังข้าพเจ้า ผิว่า สงฆ์พร้อมแล้ว ข้าพเจ้าจะถามวินัยกะท่านอุบาลี.

แม้ท่านพระอุบาลี ก็เผดียงสงฆ์ว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ, ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลं อหं อายสฺมตา มหากสฺสเปน วินยं ปุฏฺโ วิสฺสชฺเชยฺยं

ข้าแต่ท่านทั้งหลาย ขอสงฆ์โปรดฟังข้าพเจ้า ผิว่า สงฆ์พร้อมแล้ว ข้าพเจ้าอันท่านพระมหากัสสปะถามแล้ว จะตอบพระวินัย.[๒]

ท่านพระอุบาลี ครั้นสมมุติตนด้วยตนเองอย่างนี้แล้ว ก็ลุกจากอาสนะ หุ่มจีวรเฉวียงบ่า ไหว้พระภิกษุชั้นเถระแล้ว นั่งเหนือธรรมาสน์จับพัดทำด้วยงา ต่อนั้น ท่านพระมหากัสสปเถระจึงถามพระวินัยทั้งหมด ตั้งแต่ปฐมปาราชิกเป็นต้นไป กะท่านพระอุบาลีเถระ. ท่านพระอุบาลีเถระก็ตอบ พระภิกษุหมดทั้ง ๕๐๐ รูป ก็สวดเป็นหมู่พร้อม ๆ กัน ตั้งแต่ปฐมปาราชิกสิกขาบท พร้อมทั้งนิทานไป แม้สิกขาบทนอกนั้น ก็สวดอย่างนั้น เพราะเหตุนั้น พึงถือเรื่องทั้งหมดตามอรรถกถาวินัย. ท่านพระอุบาลีเถระครั้นสังคายนาวินัยปิฎกทั้งสิ้น พร้อมทั้งวิภังค์ทั้ง ๒ (ภิกขุ-วิภังค์ ภิกขุนีวิภังค์) พร้อมด้วยคัมภีร์ขันธกะและปริวาร โดยนัยนี้แล้ว

---

๑. องฺ. เอก. ๒๐/๑๙๙/๓๒. ๒. วิ. จุล. ๗/๖๑๘/๓๘๒.

ก็วางพัดงา ลงจากธรรมาสน์ ไหว้ภิกษุผู้เฒ่าแล้ว ก็นั่งเหนืออาสนะที่ถึงแก่ตน.

ท่านพระมหากัสสปเถระ ครั้นสังคายนาพระวินัยแล้วประสงค์จะสังคายนาพระธรรม จึงถามภิกษุทั้งหลายว่า "ท่านทั้งหลายเมื่อจะสังคายนาพระธรรม จะมอบบุคคลไรเป็นธุระสังคายนาพระธรรม ?" ภิกษุทั้งหลาย จึงเรียนว่า "มอบท่านพระอานนท์เถระให้เป็นธุระ."

ครั้งนั้น ท่านพระมหากัสสปะ จึงเผดียงสงฆ์ว่า

สุณาตุ เม อาวุโส สงฺโฆ, ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ อหํ อานนฺทํ ธมฺมํ ปุจฺเฉยฺยํ

ท่านทั้งหลาย ขอสงฆ์โปรดฟังข้าพเจ้า ผิว่า สงฆ์พรักพร้อมแล้ว ข้าพเจ้าจะถามพระธรรมกะท่านอานนท์.

ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์ ก็เผดียงสงฆ์ว่า

สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ, ยทิ สงฺฆสฺส ปตฺตกลฺลํ อหํ อายสฺมตา มหากสฺสเปน ธมฺมํ ปุฏฺโฐ วิสฺสชฺเชยฺยํ

ข้าแต่ท่านทั้งหลาย ขอสงฆ์โปรดฟังข้าพเจ้า ผิว่า สงฆ์พรักพร้อมแล้ว ข้าพเจ้าอันท่านพระมหากัสสปะถามแล้ว จะตอบพระธรรมดังนี้.

ครั้งนั้น ท่านพระอานนท์ลุกจากอาสนะ ห่มจีวรเฉวียงบ่า ไหว้พระภิกษุชั้นเถระแล้ว ก็นั่งเหนือธรรมาสน์ถือพัดงา. ลำดับนั้น ท่านพระมหากัสสปเถระ ถามพระธรรมกะท่านพระอานนท์ว่า "ท่านอานนท์ พรหมชาลสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ณ ที่ไหน ?" ตอบว่า "ตรัสที่พระตำหนักในพระราชอุทยานชื่ออัมพลัฏฐิกา ซึ่งอยู่ระหว่างกรุงราชคฤห์กับเมืองนาลันทา." ถามว่า "ทรงปรารภใคร ?" ตอบว่า "ทรงปรารภสุปปิยปริพาชกกับพรหมทัตตมาณพ." ลำดับนั้น ท่านพระมหากัสสปะถามท่านพระอานนท์ถึงนิทานแห่งพรหมชาลสูตร ถามทั้งบุคคล. ถามว่า "ท่านอานนท์ ก็สามัญญผลสูตรเล่า ตรัสที่ไหน ?" ตอบว่า

"ที่สวนมะม่วงของหมอชีวก กรุงราชคฤห์ เจ้าข้า." ถามว่า "ตรัสกับใคร ?" ตอบว่า "กับพระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร โอรสพระนางเวเทหิ เจ้าข้า." ลำดับนั้น ท่านพระมหากัสสปะจึงถามท่านพระอานนท์ถึงนิทานแห่งสามัญญผลสูตร ถามทั้งบุคคล. ท่านพระมหากัสสปะถามแม้ทั้ง ๕ นิกาย โดยอุบายนี้นี่เล ท่านพระอานนท์ ถูกถามแล้วถามเล่าก็ตอบได้หมด. **ปฐมมหาสังคีติ** (สังคายนาใหญ่ครั้งแรก) นี้ พระเถระ ๕๐๐ รูปช่วยกันทำ

> **ปฐมมหาสังคีติ อันพระเถระ ๕๐๐ รูป ช่วยกันทำ ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ปัญจสตา และเพราะภิกษุเหล่านั้นล้วนเป็นพระเถระทั้งนั้น จึงเรียกว่า เถริกา (เถรวาท).**

เมื่อปฐมมหาสังคีตินี้กำลังดำเนินไป ท่านพระมหากัสสปะ ครั้นถามคัมภีร์ทีฆนิกายและคัมภีร์มัชฌิมนิกายเป็นต้นหมดแล้ว เมื่อจะถามคัมภีร์ขุททกนิกายต่อไปตามลำดับ จึงถามถึงนิทานในคำนี้ว่า ถามทั้งนิทาน ถามทั้งบุคคล ในท้ายคำถามที่ท่านถามเป็นต้นอย่างนี้ว่า "ท่านอานนท์ มงคลสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส ณ ที่ไหน" ดังนี้. พระอานนท์ประสงค์จะกล่าวนิทานนั้นให้พิสดารว่า ตรัสอย่างใด ผู้ใดฟังมา ฟังเมื่อใด และผู้ใดกล่าว กล่าวที่ใด กล่าวแก่ผู้ใด จะกล่าวข้อความนั้นให้หมด เมื่อจะแสดงความนั้นว่า ตรัสไว้อย่างนี้, ข้าพเจ้าฟังมา, ฟังมาสมัยหนึ่ง, พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัส, ตรัสที่กรุงสาวัตถี, ตรัสแก่เทวดาดังนี้ จึงกล่าวว่า "ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้. สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระวิหารเชตวัน อารามของท่านอนาถปิณฑิกะ กรุงสาวัตถี ฯลฯ ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยคาถา" คำนี้ ท่านพระอานนท์กล่าวไว้อย่างนี้. ก็แล คำนั้นพึงทราบว่า ท่านกล่าวไว้ในเวลาทำปฐมมหาสังคีติ.

บัดนี้ จะอธิบายในข้อนี้ว่า ตรัสเพราะเหตุไร. เพราะเหตุที่

ท่านพระอานนท์ ถูกท่านพระมหากัสสปะถามถึงนิทาน ท่านจึงกล่าวนิทานนั้นไว้พิสดารตั้งแต่ต้น. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่เทวดาบางเหล่าเห็นท่านพระอานนท์นั่งเหนือธรรมาสน์ ห้อมล้อมด้วยคณะผู้เชี่ยวชาญ จึงเกิดจิตคิดว่า ท่านพระอานนท์นี้ เป็นเวเทหมุนี (มุนีผู้คงแก่เรียน) แม้โดยปกติก็นับเนื่องอยู่ในศากยตระกูล เป็นทายาทของพระผู้มีพระภาคเจ้า แม้แต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงยกย่องไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะถึง ๕ สถาน เป็นผู้ประกอบด้วยอัจฉริยอัพภูตธรรม ๔ ประการ เป็นที่รักที่พอใจของบริษัท ๔ บัดนี้ เห็นทีจะเป็นรัชทายาทโดยธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า เกิดเป็นพุทธะ (ผู้รู้).

ฉะนั้น ท่านพระอานนท์ รู้ทั่วถึงความปริวิตกทางใจของเทวดาเหล่านั้นด้วยใจตนเอง ทนการยกย่องคุณที่ไม่เป็นจริงนั้นไม่ได้ เพื่อแสดงภาวะที่ตนเป็นเพียงสาวก จึงกล่าวว่า "ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้. สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ฯลฯ ได้กราบทูล" ในระหว่างนี้พระอรหันต์ ๕๐๐ รูป และเทวดาหลายพัน ก็ชื่นชมท่านพระอานนท์ว่า "สาธุ สาธุ." แผ่นพื้นมหาปฐพีก็ไหว ฝนดอกไม้นานาชนิดก็หล่นลงจากอากาศ ความอัศจรรย์อย่างอื่นก็ปรากฏมากมาย และเทวดามากหลายก็เกิดความสังเวชว่า คำใด เราฟังมาต่อพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า คำนั้น แม้เหตุการณ์ผ่านพ้นสายตามาแล้ว ก็มาเกิดได้. คำนี้ ท่านพระอานนท์แม้จะกล่าวในเวลาทำปฐมมหาสังคีติ ก็พึงทราบว่า ท่านกล่าวเพราะเหตุนี้ ด้วยประการฉะนี้. ด้วยการพรรณนามาเพียงเท่านี้ ก็เป็นอันประกาศความแห่งถ้อยคำถานี้ว่า **วุตฺตं เยน ยทา ยสฺมา เจตं วตฺวา อิมํ วิธึ** (จะกล่าววิธีนี้อย่างนี้ว่า คำนี้ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวเพราะเหตุใด).

พรรณนาปาฐะว่า เอวํ เป็นต้น

เพื่อประกาศความที่รวบรัดไว้ด้วยหัวข้อเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เอวมิจฺจาทิปาฐสฺส อตฺถํ นานปฺปการโต** (ความแห่งปาฐะว่า **เอวํ** เป็นต้น โดยประการต่าง ๆ) บัดนี้ ขออธิบายดังนี้ ศัพท์ว่า **เอวํ** นี้ พึงเห็นว่าใช้ในอรรถทั้งหลายมีเป็นต้นว่า ความเปรียบเทียบ ความแนะนำ ความยกย่อง ความติเตียน การรับคำ อาการ การชี้แจง การห้ามความอื่น. จริงอย่างนั้น **เอวํ** ศัพท์นี้

ใช้ในความเปรียบเทียบ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เอวํ ชาเตน มจฺเจน กตฺตพฺพํ กุสลํ พหุ** สัตว์เกิดมาแล้ว ควรบำเพ็ญกุศลให้มาก ฉันนั้น.

ใช้ในความแนะนำ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เอวํ เต อภิกฺกมิตพฺพํ เอวํ เต ปฏิกฺกมิตพฺพํ** เธอพึงก้าวไปอย่างนี้ พึงถอยกลับอย่างนี้.

ใช้ในความยกย่อง ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เอวเมตํ ภควา เอวเมตํ สุคต** ข้อนั้นเป็นอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้อนั้นเป็นอย่างนี้ พระสุคต.

ใช้ในความติเตียน ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เอวเมวํ ปนายํ วสลี ยสฺมึ วา ตสฺมึ วา ตสฺส มุณฺฑกสฺส สมณกสฺส วณฺณํ ภาสติ** ก็หญิงถ่อยคนนี้กล่าวสรรเสริญสมณะหัวโล้นนั้น อย่างนี้ อย่างนี้ ทุกหนทุกแห่ง.

ใช้ในการรับคำ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เอวํ ภนฺเตติ โข เต ภิกฺขู ภควโต ปจฺจสฺโสสุ** ภิกษุเหล่านั้น ทูลรับพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า อย่างนั้น พระพุทธเจ้าข้า.

ใช้ในอาการ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เอวํ พฺยา โข อหํ ภนฺเต ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ** ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้า

ย่อมรู้ทั่วถึงธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว อย่างนี้ จริง.

ใช้ในการชี้แจง ได้ในประโยคเป็นต้นว่า **เอหิ ตฺวํ มาณวก เยน สมโณ อานนฺโท เตนุปสงฺกมิ. อุปสงฺกมิตฺวา มม วจเนน สมณํ อานนฺทํ อปฺปาพาธํ อปฺปาตงฺกํ ลหุฏฺฐานํ พลํ ผาสุวิหารํ ปุจฺฉ สุโภ มาณโว โตเทยฺยปุตฺโต ภวนฺตํ อานนฺทํ อปฺปาพาธํ อปฺปาตงฺกํ ลหุฏฺฐานํ พลํ ผาสุวิหารํ ปุจฺฉตีติ เอวญฺจ วเทหิ สาธุ กิร ภวํ อานนฺโท เยน สุภสฺส มาณวสฺส โตเทยฺยปุตฺตสฺส นิเวสนํ เตนุปสงฺกมตุ อนุกมฺปิ อุปาทาย** มานี่แน่ะ พ่อหนุ่ม เจ้าจงเข้าไปหาท่านพระอานนท์ แล้วเรียนถามท่านพระอานนท์ถึงความไม่มีอาพาธ ความไม่มีโรค ความคล่องแคล่ว ความมีกำลัง ความอยู่สำราญ และจงพูดอย่างนี้ว่า สุภมาณพโตเทยยบุตร เรียนถามท่านพระอานนท์ถึงความไม่มีอาพาธ ความไม่มีโรค ความคล่องแคล่ว ความมีกำลัง ความอยู่สำราญ และจงกล่าวอย่างนี้ว่า สาธุ ขอท่านพระอานนท์โปรดอนุเคราะห์เข้าไปยังนิเวศน์ของสุภมาณพโตเทยยบุตรด้วยเถิด.*

ใช้ในการห้ามความอื่น ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ตํ กึ มญฺญถ กาลามา อิเม ธมฺมา กุสลา วา อกุสลา วาติ. อกุสลา ภนฺเตติ. สาวชฺชา วา อนวชฺชา วาติ. สาวชฺชา ภนฺเตติ. วิญฺญุครหิตา วา วิญฺญุปฺปสตฺถา วาติ. วิญฺญุครหิตา ภนฺเตติ. สมตฺตา สมาทินฺนา อหิตาย ทุกฺขาย สวตฺตนฺติ โน วา กถํ โว เอตฺถ โหตีติ. สมตฺตา ภนฺเต สมาทินฺนา ปหิตาย ทุกฺขาย สวตฺตนฺติ เอวํ โน เอตฺถ โหตีติ** ตรัสถามว่า ชาวกาลามะทั้งหลาย ท่านจะสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ธรรมเหล่านี้เป็นกุศลหรืออกุศล. ทูลตอบว่าเป็นอกุศล พระพุทธเจ้าข้า. ตรัสถามว่า มีโทษหรือไม่มีโทษ. ทูลตอบว่า มีโทษ พระพุทธเจ้าข้า. ตรัสถามว่า วิญญูชนติเตียนหรือสรรเสริญเล่า. ทูลตอบว่า ติเตียน พระพุทธเจ้าข้า. ตรัสถามว่า บุคคล

---

๑. ที. สี. ๙/๓๑๕/๒๕๐.

สมาทานบริบูรณ์แล้ว เป็นไปเพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์ เพื่อทุกข์หรือมิใช่ ในข้อนี้ท่านมีความเห็นอย่างไร. ทูลตอบว่า บุคคลสมาทานบริบูรณ์แล้ว เป็นไปเพื่อสิ่งมิใช่ประโยชน์ เพื่อทุกข์ ข้าพระองค์มีความเห็นในข้อนี้ อย่างนี้ พระพุทธเจ้าข้า.*

แต่ในที่นี้ พึงเห็นว่า **เอวํ** ศัพท์ ใช้ในอรรถ คือ อาการ การชี้แจง และการห้ามความอื่น.

ในอรรถทั้ง ๓ นั้น พระเถระแสดงอรรถนี้ด้วย **เอวํ** ศัพท์ ที่มีอรรถเป็นอาการว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ละเอียดโดยนัยต่าง ๆ เกิดขึ้นโดยมากอัธยาศัย สมบูรณ์ด้วยอรรถและพยัญชนะ มีปาฏิหาริย์ต่าง ๆ อย่าง ลุ่มลึกโดยธรรม อรรถ เทศนา และปฏิเวธ มากระทบโสต พอเหมาะแก่ภาษาของตน ๆ ของสรรพสัตว์ทั้งหลาย ใครจะสามารถรู้ได้โดยประการทั้งปวง แต่ข้าพเจ้าแม้ใช้เรี่ยวแรงทั้งหมดให้เกิดความอยากจะฟัง ก็ได้ฟังมาอย่างนี้ คือ แม้ข้าพเจ้าก็ได้ฟังมาแล้วโดยอาการอย่างหนึ่ง.

ด้วย **เอวํ** ศัพท์ ที่มีอรรถเป็นการชี้แจง พระเถระเมื่อจะเปลื้องตนว่า ข้าพเจ้ามิใช่สยัมภู พระสูตรนี้ ข้าพเจ้ามิได้ทำให้แจ้ง จึงแสดงพระสูตรทั้งสิ้นที่ควรกล่าวในบัดนี้ว่า **เอวมฺเม สุตํ มยาปิ เอวํ สุตํ** ข้าพเจ้าฟังมาแล้วอย่างนี้ คือ แม้ข้าพเจ้าก็ได้ยินมาอย่างนี้.

ด้วย **เอวํ** ศัพท์ ที่มีศัพท์เป็นการห้ามความอื่น พระเถระเมื่อแสดงพลังความทรงจำของตน อันควรแก่ภาวะที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย อานนท์เป็นยอดของภิกษุสาวกของเรา ซึ่งเป็นพหูสูต มีคติ มีสติ มีธิติ เป็นพุทธอุปัฏฐาก" ดังนี้ ย่อมให้เกิดความอยากฟังแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยกล่าวว่า "ข้าพเจ้าฟังมาแล้วอย่างนี้ ดำนั้น ไม่ขาดไปเกิน ไม่ว่าโดยอรรถหรือพยัญชนะ บัณฑิตพึงเห็นอย่างนี้เท่านั้น ไม่พึงเห็นเป็นอย่างอื่น."

---

*. องฺ. ติก. ๒๐/๕๐๕/๒๔๔.

แก้บท เม

เม ศัพท์ พบกันอยู่ในความ ๓ ความ. จริงอย่างนั้น **เม** ศัพท์มีความว่า **มยา** (อันเรา) ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **คาถาภิคีตๆ เม อโภชเนยฺยๆ** (โภชนะที่ได้มาด้วยการขับกล่อม อันเราไม่ควรบริโภค).

มีความว่า **มยฺหๆ** แก่เรา ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สาธุ เม ภนฺเต ภควา สงฺขิตฺเตน ธมฺมๆ เทเสตุ** ดีละ พระพุทธเจ้าข้า ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดทรงแสดงธรรมโดยย่อแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด.

มีความว่า **มม** ของเรา ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ธมฺมทายาทา เม ภิกฺขเว ภวถ** ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นธรรมทายาทของเราเถิด.

แต่ในที่นี้ **เม** ศัพท์ ย่อมถูกต้องในความทั้งสอง คือ **มยา สุตๆ** อันข้าพเจ้าฟังมา **มม สุตๆ** การฟังของข้าพเจ้า.

แก้บท สุตๆ

สุต ศัพท์นี้ มีอุปสรรคและไม่มีอุปสรรค ต่างกันโดยความหลายความ เช่นมีความว่า ไป ปรากฏ กำหนัด สั่งสม ขวนขวาย เสียงที่รู้ทางโสตะ และรู้ตามแนวโสตทวารเป็นต้น. จริงอย่างนั้น **สุต** ศัพท์นั้น มีความว่า ไป ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เสนาย ปสุโต** (เคลื่อนทัพไป).

มีความว่า **ปรากฏ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สุตธมฺมสฺส ปสฺสโต** ผู้มีธรรมปรากฏแล้ว เห็นอยู่.

มีความว่า **กำหนัด** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อวสฺสุตา อวสฺสุตสฺส** ภิกษุณีมีความกำหนัด ยินดีการที่ชายผู้มีความกำหนัดมาลูบคล่ำจับต้องกาย.

มีความว่า **สั่งสม** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ตุมฺเหหิ ปุญฺญ ปสุตํ อนปฺปกํ** ท่านทั้งหลายสั่งสมบุญเป็นอันมาก.

มีความว่า **ขวนขวาย** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เย ฌานปฺปสุตาธีรา** ปราชญ์เหล่าใดขวนขวายในฌาน.

มีความว่า **เสียงที่รู้ทางโสตะ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ทิฏฺฐํ สุตํ มุตํ** รูปที่เห็น เสียงที่ได้ยิน อารมณ์ที่ทราบ.

มีความว่า **รู้ตามแนวโสตทวาร** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สุตธโร สุตสนฺนิจโย** ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ.

แต่ในที่นี้ คำว่า **สุตะ** มีความว่า เข้าไปทรงไว้ หรือการทรงจำไว้ด้วยวิถีวิญญาณ ซึ่งมีโสตวิญญาณเป็นหัวหน้า. ในคำนั้น เมื่อใด **เม** ศัพท์มีความว่า **มยา** อันข้าพเจ้า เมื่อนั้นก็ประกอบความว่า อันข้าพเจ้าฟังมาแล้ว คือ ทรงจำไว้แล้วด้วยวิถีวิญญาณอันมีโสตวิญญาณเป็นหัวหน้า อย่างนี้. เมื่อใด **เม** ศัพท์ มีความว่า **มม** ของข้าพเจ้า เมื่อนั้น ก็ประกอบความว่า การฟังของข้าพเจ้า คือ การทรงจำไว้ด้วยวิถีวิญญาณอันมีโสตวิญญาณเป็นหัวหน้า.

บรรดาคำทั้ง ๓ เหล่านั้น ดังพรรณนามานี้ คำว่า **เอวํ** เป็นคำชี้ถึงกิจคือหน้าที่ของโสตวิญญาณ. คำว่า **เม** เป็นคำชี้ถึงบุคคลผู้ประกอบด้วยโสตวิญญาณที่กล่าวแล้ว. คำว่า **สุตํ** เป็นคำชี้ถึงการถือเอาไม่ขาดไม่เกินและไม่วิปริต เพราะปฏิเสธภาวะคือการไม่ได้ฟัง.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **เอวํ** เป็นบทแสดงถึงภาวะที่จิตมีจิตคิดจะฟังเป็นต้น เป็นไปในอารมณ์ โดยประการต่าง ๆ. คำว่า **เม** เป็นคำแสดงถึงตัว. คำว่า **สุตํ** เป็นคำแสดงถึงธรรม.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **เอวํ** เป็นคำชี้แจงธรรมที่ควรชี้แจง. คำว่า **เม** เป็นคำชี้แจงตัวบุคคล. คำว่า **สุตํ** เป็นคำชี้แจงกิจคือหน้าที่ของตัวบุคคล.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **เอวํ** อธิบายถึงประการต่าง ๆ ของวิถีจิตทั้ง

หลาย เป็นอาการบัญญัติ. คำว่า **เม** อธิบายถึงตัวผู้ทำ. คำว่า **สุตๆ** อธิบายถึงวิสัย.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **เอวๆ** อธิบายถึงกิจหน้าที่ของบุคคล. คำว่า **สุตๆ** อธิบายถึงกิจหน้าที่ของวิญญาณ. คำว่า **เม** อธิบายถึงบุคคลผู้กอปรด้วยกิจทั้ง ๒.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **เอวๆ** แสดงถึงภาวะ. คำว่า **เม** แสดงถึงบุคคล. คำว่า **สุตๆ** แสดงถึงกิจของบุคคลนั้น.

ในคำเหล่านั้น คำว่า **เอวๆ** และว่า **เม** เป็นอวิชชมานบัญญัติโดยเป็นสัจฉิกัตถปรมัตถ์. คำว่า **สุตๆ** เป็นวิชชมานบัญญัติ.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **เอวๆ** และว่า **เม** ชื่อว่า อุปาทายบัญญัติเพราะกล่าวอาศัยอารมณ์นั้น ๆ. คำว่า **สุตๆ** ชื่อว่า อุปนิธายบัญญัติเพราะกล่าวอ้างอารมณ์ มีอารมณ์ที่เห็นแล้วเป็นต้น.

ก็ในคำทั้ง ๓ นั้น พระเถระแสดงไม่หลงลืม ด้วยคำว่า **เอวๆ**. ความไม่ลืมเลือนเรื่องที่ฟังมา ด้วยคำว่า **สุตๆ**. อนึ่ง พระเถระแสดงการใส่ใจโดยแยบคาย ด้วยคำว่า **เอวๆ** เพราะไม่มีการแทงตลอดโดยประการต่าง ๆ สำหรับผู้ใส่ใจโดยไม่แยบคาย. แสดงความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยคำว่า **สุตๆ** เพราะไม่มีการฟังสำหรับผู้มีจิตฟุ้งซ่าน จริงอย่างนั้น บุคคลผู้มีจิตฟุ้งซ่าน แม้ท่านจะกล่าวครบถ้วนทุกอย่าง ก็จะกล่าวว่า "ข้าพเจ้าไม่ได้ยิน โปรดพูดซ้ำอีก." ก็ในข้อนี้ บุคคลจะให้สำเร็จการตั้งตนไว้ชอบและความเป็นผู้ทำบุญไว้ก่อน ก็ด้วยการใส่ใจโดยแยบคาย จะให้สำเร็จการฟังธรรมของสัตบุรุษและการพึ่งพาอาศัยสัตบุรุษ ก็ด้วยความไม่ฟุ้งซ่าน ก็พระเถระแสดงความถึงพร้อมด้วยจักรธรรม ๒ ข้อหลังของตนด้วยอาการอันงาม ด้วยคำว่า **เอวๆ** นี้, แสดงความถึงพร้อมด้วยจักรธรรม ๒ ข้อต้น ด้วยความเพียรฟัง ด้วยคำว่า **สุตๆ**. อนึ่ง พระเถระแสดงความบริสุทธิ์แห่งอัธยาศัยและความบริสุทธิ์แห่งความเพียรอย่างนั้น คือ แสดงความฉลาดในอธิคม ด้วยความบริสุทธิ์แห่ง

อัธยาศัย ทั้งแสดงความฉลาดในปริยัติ ด้วยความบริสุทธิ์แห่งความเพียร.

อนึ่ง พระเถระแสดงความถึงพร้อมด้วยอรรถปฏิสัมภิทาและปฏิภาณปฏิสัมภิทาของตน ด้วยถ้อยคำอันแสดงปฏิเวธมีประการต่าง ๆ ด้วยคำว่า **เอวํ** นี้. แสดงความถึงพร้อมด้วยธรรมปฏิสัมภิทาและนิรุกติปฏิสัมภิทา ด้วยถ้อยคำอันแสดงปฏิเวธอันต่างด้วยข้อที่ควรฟัง ด้วยคำว่า **สุตํ** นี้. อนึ่ง พระเถระเมื่อกล่าวคำที่แสดงถึงความใส่ใจโดยแยบคายนี้ ก็ประกาศให้เขารู้ว่า ธรรมเหล่านี้ ข้าพเจ้าเพ่งด้วยใจแล้วรู้ทะลุปรุโปร่งแล้วด้วยทิฏฐิ ด้วยคำว่า **เอวํ**. เมื่อกล่าวคำอันแสดงถึงความเพียรฟังนี้ ก็ประกาศให้เขารู้ว่า ธรรมเป็นอันมาก ข้าพเจ้าฟังแล้ว ทรงจำแล้ว คล่องปากแล้ว ด้วยคำว่า **สุตํ**. เมื่อแสดงความบริบูรณ์แห่งอรรถและพยัญชนะ ให้เกิดความเอื้อเฟื้อที่จะฟัง แม้ด้วยคำทั้ง ๒ นี้

อนึ่ง ท่านพระอานนท์ไม่ตั้งธรรมที่พระตถาคตทรงประกาศแล้วเพื่อตน ล่วงเสียซึ่งภูมิของอสัตบุรุษ เมื่อปฏิญาณความเป็นพระสาวก จึงก้าวลงสู่ภูมิของสัตบุรุษ ด้วยคำแม้ทั้งสิ้นว่า **เอวํ เม สุตํ** นี้. อนึ่ง พระเถระ ชื่อว่ายกจิตออกจากอสัทธรรม ตั้งจิตไว้ในพระสัทธรรม. อนึ่ง เมื่อแสดงว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น ข้าพเจ้าฟังมาแล้วอย่างสิ้นเชิง ชื่อว่า เปลื้องตน อ้างพระศาสดา แนบสนิทพระพุทธดำรัส ตั้งแบบแผนธรรมไว้.

อนึ่งเล่า พระเถระไม่ยอมรับความที่คำว่า **เอวํ เม สุตํ** ตนทำให้เกิดขึ้น เมื่อเปิดเผยการฟังมาก่อนใคร จึงควรทราบว่า ท่านชื่อว่าทำลายความไม่เชื่อ (ในขณะเดียวกัน) ทำให้เกิดสัทธาสัมปทา (ความถึงพร้อมด้วยความเชื่อ) ในพระธรรมนี้ แก่มวลเทพและมนุษย์ว่า พระดำรัสนี้ข้าพเจ้ารับมาต่อพระพักตร์ของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ผู้แกล้วกล้าด้วยจตุเวสารัชชญาณ ผู้ทรงทศพล ผู้ดำรงอยู่ในตำแหน่งสูงสุด ผู้บันลือสีหนาท ผู้ทรงเป็นยอดของสรรพสัตว์ ทรงเป็นใหญ่ในธรรม ทรง

เป็นราชาแห่งธรรม อธิบดีแห่งธรรม ทรงมีธรรมเป็นที่พึ่งอาศัย ทรงหมุนจักรอันประเสริฐคือพระสัทธรรม ทรงเป็นพระสัมมาสัมพุทธะตรัสรู้ชอบล่ำพังพระองค์ ในบทดำรัสนั้น ไม่ควรทำความสงสัยเคลือบแคลงในอรรถหรือธรรม บทหรือพยัญชนะเลย. ก็ในข้อนี้มีคำกล่าวว่า

ท่านพระอานนท์ สาวกของพระโคดมพุทธเจ้า
เมื่อกล่าวคำว่า เอวมฺเม สุตๆ อย่างนี้ ชื่อว่าทำลาย
อสัทธิยะ (ความไม่เชื่อ) เพิ่มพูนศรัทธาในพระศาสนา.

แก้อรรถบท เอกๆ และ สมยๆ

คำว่า **เอกๆ** แสดงการกำหนดจำนวน. คำว่า **สมยๆ** แสดงกาลที่กำหนด. สองคำว่า **เอกๆ สมยๆ** แสดงกาลไม่แน่นอน. ในคำนั้น **สมย** ศัพท์ มีความว่า **พร้อมเพรียง ขณะ กาล ประชุม เหตุ ลัทธิ ได้เฉพาะ ละ** และ**แทงตลอด.**

จริงอย่างนั้น **สมย** ศัพท์นั้น มีความว่า **พร้อมเพรียง** ได้ในประโยคมีเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อปฺเปว นาม เสฺวปิ อุปสงฺกเมยฺยาม กาลญฺจ สมยญฺจ อุปาทาย** ถ้ากระไร เราทั้งหลายกำหนดกาลและ**ความพร้อมเพรียง** พึงเข้าไปหาแม้ในวันพรุ่งนี้.

มีความว่า **ขณะ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เอโก ว โข ภิกฺขเว ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสาย** ภิกษุทั้งหลาย โอกาสและ**ขณะ** เพื่อกาลอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ มีอย่างเดียวแล.

มีความว่า **กาล** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อุณฺหสมโย ปริฬาหสมโย** กาลร้อน กาลกระวนกระวาย.

มีความว่า **ประชุม** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **มหาสมโย ปวนสฺมิ การประชุมใหญ่ในป่าใหญ่.**

มีความว่า **เหตุ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สมโยปิ โข**

เต ภทฺทาลิ อปฺปฏิวิทฺโธ อโหสิ, ภควา โข สาวตฺถิยํ วิหรติ, โสปิ มํ ชานิสฺสติ ภทฺทาลิ นาม ภิกฺขุ สตฺถุสาสเน สิกฺขาย อปริปูรการีติ อยมฺปิ โข เต ภทฺทาลิ สมโย อปฺปฏิวิทฺโธ อโหสิ ภัททาลิ เธอก็ไม่รู้ตลอดถึงเหตุว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ กรุงสาวัตถี แม้พระองค์ก็จักทรงทราบตัวเราว่า ภิกษุชื่อภัททาลิไม่ทำสิกขาให้บริบูรณ์ในคำสอนของของพระศาสดา ภัททาลิ เธอไม่รู้ตลอดถึงเหตุแม้นี้แล.[๑]

มีความว่า **ลัทธิ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เตน โข ปน สมเยน อุคฺคหมาโน ปริพฺพาชโก สมณมุณฺฑิกาปุตฺโต สมยปฺปวาทเก ตินฺทุกาจีเร เอกสาลเก มลฺลิกาย อาราเม ปฏิวสติ** สมัยนั้น ปริพาชกชื่อ อุคคาหมานะ บุตรของนางสมณมุณฑิกา อาศัยอยู่ในอารามของพระนางมัลลิกา ซึ่งมีศาลาหลังเดียว มีต้นมะพลับเรียงรายอยู่รอบ เป็นสถานที่สอนลัทธิ.

มีความว่า **ได้เฉพาะ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า

ทิฏฺเ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจติ.

ผู้มีปัญญา ท่านเรียกว่า บัณฑิต เพราะได้เฉพาะประโยชน์ในปัจจุบัน และประโยชน์ในภายภาคหน้า.[๒]

มีความว่า **ละ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สมฺมา มานาภิสมยา อนฺตมกาสิ ทุกฺขสฺส** ทำที่สุดแห่งทุกข์ เพราะละมานะได้โดยชอบ.

มีความว่า **แทงตลอด** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโ สงฺขตฏฺโ สนฺตาปฏฺโ วิปริณามฏฺโ อภิสมยฏฺโ** บีบคั้น ปรุงแต่ง เร่าร้อน แปรปรวน **แทงตลอด**ทุกข์.

แต่ในที่นี้ **สมย** ศัพท์นั้น มีความว่า **กาล.** ด้วยเหตุนั้น

---

๑. ม. ม. ๑๓/๑๖๒/๑๖๕. ๒. ส. ส. ๑๕/๓๘๐/๑๒๖

พระเถระจึงแสดงว่า คำว่า **เอกं สมยं** ได้แก่ สมัยหนึ่ง บรรดาสมัยทั้งหลาย ที่เรียกว่า **กาล** เป็นต้นว่า ปี ฤดู เดือน ครึ่งเดือน คืน วัน เช้า กลางวัน เย็น ยามต้น ยามกลาง ยามท้าย และครู่.

ท่านอธิบายว่า สมัยของพระผู้มีพระภาคเจ้านี้ใด ที่เรียกว่ากาล มีมาก ซึ่งปรากฏอย่างยิ่งในหมู่เทพและมนุษย์เป็นต้น อย่างนี้คือ สมัยเสด็จลงสู่พระครรภ์ สมัยประสูติ สมัยทรงสังเวช สมัยเสด็จออกทรงผนวช สมัยทรงทำทุกกรกิริยา สมัยทรงชนะมาร สมัยตรัสรู้ สมัยประทับอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน สมัยเทศนา สมัยปรินิพพาน บรรดาสมัยเหล่านั้น พระเถระแสดงสมัยหนึ่ง กล่าวคือสมัยเทศนา.

ท่านอธิบายว่า พระเถระแสดงว่า **เอกं สมยं** สมัยหนึ่ง หมายถึง สมัยใดสมัยหนึ่ง คือ สมัยที่ทรงทำกิจด้วยพระกรุณา ในสมัยทรงทำกิจด้วยพระญาณและพระกรุณา สมัยทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น ในสมัยทรงปฏิบัติเพื่อประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น สมัยทรงกล่าวธรรม ในสมัยทรงปฏิบัติกรณียกิจทั้งสองแก่บริษัททั้งหลายที่มาประชุมกัน สมัยเทศนา ในสมัยทรงเทศนาและปฏิบัติ.

ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ก็เพราะเหตุไร ในพระสูตรนี้ ท่านจึงทำนิทศเป็นทุติยาวิภัตติว่า **เอกं สมยं** ไม่ทำเหมือนในอภิธรรม ที่ทำนิทศเป็นสัตตมีวิภัตติว่า **ยสฺมึ สมเย กามาวจรे** และในสุตตบทอื่นนอกจากอภิธรรมนี้ว่า **ยสฺมึ สมเย ภิกฺขเว ภิกฺขุ วิวิจฺเจว กาเมหิ** และเหมือนในวินัย ที่ทำนิทศเป็นตติยาวิภัตติว่า **เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา.** ขอกล่าวชี้แจงดังนี้ เพราะในพระอภิธรรมและพระวินัยนั้น **สมย** ศัพท์ มีอรรถเป็นอย่างนั้น ส่วนในพระสูตรนี้มีอรรถเป็นอย่างอื่น. ความจริง บรรดาปิฎกทั้ง ๓ นั้น ในอภิธรรมปิฎก **สมย** ศัพท์ มีอรรถว่าอธิกรณะ ในสุตตบทอื่น นอกจากอภิธรรมนี้ และมีอรรถว่ากำหนดลักษณะแห่งภาวะ. จริงอยู่ อธิกรณะ ก็คือ **สมย** ศัพท์ที่มีความว่ากาล และมีความว่า ประชุม และภาวะแห่งธรรมมีผัสสะเป็นต้นนั้น

กำหนดได้ด้วยภาวะแห่งสมัยคือขณะ ความพร้อมเพรียง และเหตุ แห่งธรรมทั้งหลายมีผัสสะเป็นต้น ที่กล่าวแล้วในอภิธรรมปิฎกและสุตตบทอื่นนั้น เพราะฉะนั้น ท่านจึงทำนิเทศเป็นสัตตมีวิภัตติ ในอภิธรรมปิฎกนั้น เพื่อส่องความนั้น.

ส่วนในวินัยปิฎก **สมย** ศัพท์ มีความว่า เหตุ และมีความว่ากรณะ. จริงอยู่ สมัยทรงบัญญัติสิกขาบทนั้นใด แม้พระเถระมีพระสารีบุตรเป็นต้น ยังรู้ได้โดยยาก โดยสมัยนั้น อันเป็นเหตุ และเป็นกรณะ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงบัญญัติสิกขาบททั้งหลาย ก็ทรงเพ่งถึงเหตุแห่งการบัญญัติสิกขาบท จึงประทับอยู่ ณ สถานที่นั้น ๆ เพราะฉะนั้น ท่านจึงทำนิเทศเป็นตติยาวิภัตติไว้ในวินัยปิฎกนั้น เพื่อส่องความนั้น

ส่วนในสูตรนี้ และในปาฐะแห่งสุตตันตปิฎก ซึ่งมีกำเนิดอย่างนี้อื่น ๆ **สมย** ศัพท์ มีอรรถว่าอัจจันตสังโยค (คือทุติยาวิภัตติ ที่แปลว่าตลอด). จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสูตรนี้หรือสูตรอื่น ตลอดสมัยใด ก็ประทับอยู่ด้วยพระกรุณาวิหารตลอดไป คือ ตลอดสมัยนั้น. เพราะฉะนั้น **สมย** ศัพท์ จึงควรทราบว่า ท่านทำนิเทศเป็นทุติยาวิภัตติไว้ในสูตรนี้ ก็เพื่อส่องความนั้น. ในข้อนี้ มีคำกล่าวว่า

> **ตํ ตํ อตฺถมเปกฺขิตฺวา ภุมฺเมน กรเณน จ**
> **อญฺญตฺร สมโย วุตฺโต อุปโยเคน โส อิธ**
>
> **ท่านพิจารณาอรรถนั้น ๆ กล่าวสมยศัพท์ในปิฎกอื่นด้วยสัตตมีวิภัตติและด้วยตติยาวิภัตติ แต่ในสุตตันตปิฎกนี้ สมยศัพท์นั้น ท่านกล่าวด้วยทุติยาวิภัตติ.**

แก้อรรถบท ภควา

คำว่า **ภควา** นี้ เป็นคำเรียกพระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ผู้วิเศษโดยพระคุณ เป็นยอดของสัตว์ เป็นครู และควรเคารพ เหมือนอย่าง

ที่ท่านกล่าวไว้ว่า

ภควาติ วจนं เสฏฺฐं ภควาติ วจนมุตฺตมं
ครุ คารวยุตฺโต โส ภควา เตน วุจฺจติ

คำว่า ภควา เป็นคำประเสริฐสุด คำว่า ภควา เป็นคำสูงสุด พระองค์ทรงเป็นครู และควรแก่ความเคารพ ด้วยเหตุนั้น บัณฑิตจึงเรียกว่า ภควา.

ความจริง นาม (คือชื่อ) มี ๔ คือ อาวัตถิกะ (ชื่อตามรุ่น) ลิงคิกะ (ชื่อตามเพศ) เนมิตตกะ (ชื่อตามคุณ) อธิจจสมุปันนะ (ชื่อตั้งลอย ๆ). ชื่อว่าอธิจจสมุปปันนนาม ท่านอธิบายว่า เป็นนามที่ตั้งตามความพอใจ. ในนามทั้ง ๔ นั้น นามเป็นต้นอย่างนี้ว่า โคลูก โคฝึก โคงาน ชื่อว่า อาวัตถิกนาม. นามเป็นต้นอย่างนี้ว่า คนมีไม้เท้า (คนแก่) คนมีฉัตร (พระราชา) สัตว์มีหงอน (นกยูง) สัตว์มีงวง (ช้าง) ชื่อว่า ลิงคิกนาม. นามเป็นต้นอย่างนี้ว่า ผู้มีวิชชา ๓ ผู้มีอภิญญา ๖ ชื่อว่า เนมิตตกนาม. นามเป็นต้นอย่างนี้ว่า ผู้เจริญด้วยสิริ ผู้เจริญด้วยทรัพย์ ซึ่งเป็นไปไม่เพ่งความของคำ ชื่อว่า อธิจจสมุปปันนนาม. ส่วนพระนามว่า **ภควา** นี้ เป็นเนมิตตกนามโดยพระคุณ ไม่ใช่พระนางเจ้ามหามายา พุทธมารดาตั้ง ไม่ใช่พระเจ้าสุทโธนมหาราช พุทธบิดาตั้ง ไม่ใช่พระประยูรญาติ ๘๔,๐๐๐ พระองค์ตั้ง ไม่ใช่เทวดาพิเศษมีท้าวสักกะและท้าวสันดุสิตเป็นต้นตั้ง เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า พระนามว่า **ภควา** นี้ พระพุทธมารดามิได้ตั้ง ฯลฯ พระนามคือภควา เป็นสัจฉิกาบัญญัติ.[๑]

เพื่อประกาศพระคุณทั้งหลายที่เป็นคุณเนมิตตกนาม พระสังคีติกาจารย์ ทั้งหลายจึงกล่าวคาถานี้ว่า

ภคี ภชี ภาคี วิภตฺตวา อิติ
อกาสิ ภคฺคนฺติ ครูติ ภาคฺยวา

---

๑. ขุ. มหา. ๒๙/๓๗๙/๒๕๓.

พหูหิ ญาเยหิ สุภาวิตตฺตโน
ภวนฺตคโต โส ภควาติ วุจฺจติ

พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงพระนามว่า ภควา เพราะทรงเป็นผู้มีภคะคือโชค เพราะทรงเป็นผู้เสพ (ที่สงัด) เพราะทรงมีภาค (ส่วนที่ควรได้รับจตุปัจจัย หรือมีส่วนแห่งธรรม) เพราะทรงเป็นผู้จำแนกธรรม เพราะได้ทรงทำการหักบาปธรรม เพราะทรงเป็นครู เพราะทรงมีภาคยะคือบุญ เพราะทรงอบรมพระองค์ดีแล้วด้วยญายธรรมเป็นอันมาก เพราะเป็นผู้ถึงที่สุดภพ.[๑]

ก็ความแห่งพระคุณคำว่า **ภควา** นั้น พึงเห็นตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในนิเทศ[๒]เป็นต้นนั่นแล.

อนึ่ง ปริยายอื่นอีก มีดังนี้

ภาคฺยวา ภคฺควา ยุตฺโต ภเคหิ จ วิภตฺตวา
ภตฺตวา วนฺตคมโน ภเวสุ ภควา ตโต

พระองค์ทรงมีบุญ ทรงหักกิเลส ทรงประกอบด้วยภคธรรม ทรงจำแนกธรรม ทรงเสพธรรม ทรงคายกิเลสเป็นเหตุไปในภพทั้งหลายได้แล้ว เพราะฉะนั้น จึงทรงพระนามว่า ภควา.

ในคำเหล่านั้น พึงทราบว่า ท่านถือลักษณะแห่งนิรุตติศาสตร์อย่างนี้ว่า ลงอักษรใหม่ ย้ายอักษร เป็นต้น หรือถือลักษณะการรวมเข้าในชุดศัพท์มี **ปิโสทร** ศัพท์ เป็นต้น ตามนัยแห่งศัพทศาสตร์ เมื่อนำจะเรียกว่า **ภาคฺยวา** เพราะพระองค์มีภาคยะคือบุญบารมีมีทานและศีลเป็นต้นอย่างเยี่ยม อันให้เกิดความสุขทั้งโลกิยะและโลกุตระ แต่ก็เรียกเสียว่า **ภควา.**

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระองค์ทรงหักรานกิเลส อันทำความ

---

๑. ขุ. มหา. ๒๙/๓๗๙/๒๕๒. ขุ. จูฬ. ๓๐/๖๕/๑๐.

กระวนกระวายเร่าร้อนนับแสนประเภท คือประเภทโลภะ โทสะ โมหะ ประเภทวิปริตมนสิการ ประเภทอหิริกะ อโนตตัปปะ ประเภทโกธะ อุปนาหะ ประเภทมักขะ ปลาสะ ประเภทอิสสา มัจฉริยะ ประเภทมายา สาเถยยะ ประเภทถัมภะ สารัมภะ ประเภทมานะ อติมานะ ประเภทมทะ ปมาทะ ประเภทตัณหา อวิชชา, ประเภทอกุศลมูล ๓ ทุจจริต ๓ สังกิเลส ๓ มละ ๓ วิสมะ ๓ สัญญา ๓ วิตก ๓ ปปัญจ-ธรรม ๓, ประเภทวิปริเยสะ ๔ อาสวะ ๔ คันถะ ๔ โอฆะ ๔ โยคะ ๔ อคติ ๔ ตัณหุปปาทะ ๔, ประเภทเจโตขีละ ๕ วินิพันธะ ๕ นีวรณะ ๕ อภินันทนะ ๕, ประเภทวิวาทมูล ๖ ตัณหากายะ ๖, ประเภทอนุสัย ๗ ประเภทมิจฉัตตะ ๘ ประเภทตัณหามูลกะ ๘ ประเภทอกุศลกรรมบถ ๑๐ ประเภททิฏฐิคตะ ๖๒ ประเภทตัณหาวิจริต ๑๐๘ หรือว่าโดยสังเขป คือมาร ๕ คือ กิเลสมาร ขันธมาร อภิสังขารมาร มัจจุมาร และเทวปุตตมาร ฉะนั้น เมื่อท่านจะเรียกว่า **ภคฺควา** ก็เรียกเสียว่า **ภควา** เพราะทรงหักรานอันตรายเหล่านั้นเสียได้. ในข้อนี้ ท่านกล่าวไว้ว่า

ภคฺคราโค ภคฺคโทโส ภคฺคโมโห อนาสโว
ภคฺคาสฺส ปาปกา ธมฺมา ภควา เตน วุจฺจติ
ทรงหักราคะ หักโทสะ หักโมหะ ไม่มีอาสวะ ทรงหักบาปธรรมได้แล้ว ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่าภควา.

ก็แล ความถึงพร้อมแห่งพระรูปกายของพระองค์ผู้ทรงไว้ซึ่งพระบุญลักษณะนับร้อย เป็นอันท่านแสดงด้วยความที่ทรงมีภาคยะคือบุญ ความถึงพร้อมแห่งพระธรรมกาย เป็นอันท่านแสดงด้วยความที่ทรงหักโทสะได้แล้ว. ความเป็นผู้ที่ชาวโลกและคนใกล้เคียงนับถือมากก็ดี ความเป็นผู้ที่คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้งหลายไปมาหาสู่ก็ดี. ความเป็นผู้สามารถในอันช่วยขจัดทุกข์กายและทุกข์ใจแก่ผู้ไปมาหาสู่ก็ดี ความเป็นผู้ทำ

อุปการะเขาด้วยอามิสทานและธรรมทานก็ดี. ความเป็นผู้สามารถในอันประกอบเขาไว้ด้วยโลกิยสุขและโลกุตตรสุขก็ดี เป็นอันท่านแสดงด้วยพระคุณสองอย่างนั้น.

อนึ่ง เพราะเหตุที่ **ภค** ศัพท์ในโลก เป็นไปในธรรม ๖ คือ อิสริยะ ธรรมะ ยสะ สิริ กามะ ปยัตตะ ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงมีอิสริยะ (ความเป็นใหญ่) ในจิตของพระองค์เองอย่างเยี่ยม หรือทรงมีอิสริยะบริบูรณ์โดยอาการทุกอย่างที่สมมุติว่าเป็นโลกิยะ มีอณิมา (ทำตัวให้เล็ก) ลังฆิมา (ทำตัวให้เบา) ทรงมีโลกุตตรธรรมก็เหมือนกัน ทรงมียศบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ที่ทรงได้โดยพระคุณตามเป็นจริงปรากฏทั่วสามโลก ทรงมีพระสิริสง่างามทั่วสรรพางค์ บริบูรณ์ด้วยอาการทุกอย่าง ทรงสามารถให้เกิดขวัญตาขวัญใจแก่ผู้ขวนขวายเข้าชมพระรูปพระโฉมได้ ทรงมีพระกามะอันหมายถึงความสำเร็จแห่งประโยชน์ที่ทรงประสงค์ เพราะประโยชน์ใด ๆ ที่ทรงประสงค์แล้ว ปรารถนาแล้วจะเป็นประโยชน์ตนก็ตาม ประโยชน์ผู้อื่นก็ตาม ประโยชน์นั้น ๆ ก็สำเร็จสมพระประสงค์ทั้งนั้น และทรงมีพระปยัตตะ กล่าวคือสัมมาวายามะอันเป็นเหตุเกิดความเป็นครูของโลกทั้งปวง ฉะนั้น ท่านจึงเรียกว่า **ภควา** โดยอรรถนี้ว่า **ทรงมีภคธรรม** เพราะความที่ทรงประกอบด้วยภคธรรมเหล่านั้น.

แก้บท วิภตฺตวา

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเป็นผู้จำแนกธรรม ท่านอธิบายว่า ทรงจำแนก แจกแจง เปิดเผย แสดง ซึ่งธรรมทั้งปวงโดยประเภทมีประเภทกุศลเป็นต้น หรือซึ่งธรรมมีกุศลธรรมเป็นต้น โดยประเภทมีขันธ์ อายตนะ ธาตุ สัจจะ อินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาทเป็นต้น หรือซึ่งทุกขอริยสัจ โดยอรรถคือ ปีฬนะบีบคั้น สังขตะอัน

ปัจจัยปรุงแต่ง สันตาปะแผดเผา วิปริณามะแปรปรวน หรือชื่งสมุทัย-อริยสัจ โดยอรรถคือ อายูหนะประมวลทุกข์มา นิทานะเหตุแห่งทุกข์ สังโยคะผูกไว้กับทุกข์ ปลิโพธะหน่วงไว้มิให้ถึงมรรค ชื่งนิโรธอริยสัจ โดยอรรถคือ นิสสรณะออกไปจากทุกข์ วิเวกะสงัดจากทุกข์ อสังขตะ อันปัจจัยมิได้ปรุงแต่ง อมตะเป็นสภาพไม่ตาย ชื่งมรรคอริยสัจ โดย อรรถคือ นิยยานิกะนำออกจากทุกข์ เหตุ เหตุแห่งนิโรธ ทัสสนะ เห็นพระนิพพาน อธิปไตยใหญ่ในการเห็นพระนิพพาน ฉะนั้น เมื่อน่า จะเรียก **วิภตฺตวา** แต่ก็เรียกเสียว่า **ภควา.**

แก้บท ภตฺตวา

อนึ่ง เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงคบ ทรงเสพ ทรงทำให้มาก ชื่งธรรมอันเป็นทิพวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร ชื่ง กายวิเวก จิตตวิเวก และอุปธิวิเวก ชื่งสุญญตวิโมกข์ อัปปณิหิตวิโมกข์ และอนิมิตตวิโมกข์ และชื่งอุตตริมนุสสธรรมทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตระ อื่น ๆ ฉะนั้น เมื่อน่าที่จะเรียกว่า **ภตฺตวา** แต่ก็เรียกเสียว่า **ภควา.**

แก้บท ภเวสุ วนฺตคมน

อนึ่งเล่า เพราะเหตุที่การไป กล่าวคือตัณหาในภพทั้ง ๓ อัน พระองค์ทรงคายเสียแล้ว ฉะนั้น เมื่อน่าที่จะเรียกว่า **ภเวสุ วนฺตคมน** แต่ท่านถือ **ภ** อักษรจาก **ภว** ศัพท์ **ค** อักษรจาก **คมน** ศัพท์ และ **ว** อักษรจาก **วนฺต** ศัพท์ แล้วทำให้เป็นทีฆะ (เสียงยาว) เรียกเสียว่า **ภควา** เหมือนในทางโลก เมื่อน่าจะเรียกเต็ม ๆ ว่า **เมหนสฺส ชสฺส มาลา** แต่ ปราชญ์ท่าน (ถือเอา **เม** จาก **เมหนสฺส, ช** จาก **ชสฺส, ลา** จาก **มาลา**) ก็เรียกเสียว่า **เมชลา** ฉะนั้นแล.

ก็ท่านพระอานนทเถระเมื่อแสดงธรรมตามที่ได้ฟังมา เล่าเรียนมา จึงประกาศพระสรีรธรรม (ตัวธรรม) ของพระผู้มีพระภาคเจ้าให้ประจักษ์ ด้วยคำว่า **เอวมฺเม สุตํ** ในพระสูตรนี้ ด้วยคำเพียงเท่านี้ ด้วยเหตุนั้น พระเถระจึงปลอบชนผู้มีใจพลุ่งพล่าน เพราะไม่พบพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า ปาพจน์ (ธรรมวินัย) นี้ ชื่อว่ามีศาสดาล่วงแล้วหามิได้ ธรรมวินัยนี้เป็นศาสดาของท่านทั้งหลาย.

ด้วยคำว่า **เอกํ สมยํ ภควา** พระเถระเมื่อแสดงความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่มีอยู่ในสมัยนั้น ชื่อว่าแสดงปรินิพพานแห่งพระรูปกาย. ด้วยคำนั้น พระเถระย่อมยังชนผู้มัวเมา เพราะมัวเมาในชีวิตให้สลดใจ และยังอุตสาหะในพระสัทธรรมให้เกิดแก่ชนนั้นว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าแม้พระองค์นั้น ผู้ทรงแสดงอริยธรรมนี้อย่างนั้น ทรงทศพล มีพระกายดุจร่างเพชร ก็ยังเสด็จปรินิพพาน ในข้อนั้น คนอื่นใครเล่า จะพึงให้เกิดความหวังในชีวิตได้.

ก็พระเถระเมื่อกล่าวว่า **เอวํ** ชื่อว่าแสดงเทศนาสมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งเทศนา) เมื่อกล่าวคำว่า **เม สุตํ** ชื่อว่าแสดงสาวกสมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งสาวก) เมื่อกล่าวคำว่า **เอกํ สมยํ** ชื่อว่าแสดงกาล-สมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งกาล) เมื่อกล่าวคำว่า **ภควา** ชื่อว่าเทสก-สมบัติ (ความถึงพร้อมแห่งผู้แสดง).

แก้บท สาวตฺถิยํ วิหรติ

คำว่า **กรุงสาวัตถี (สาวตฺถี)** ในคำว่า **ประทับอยู่ใกล้กรุงสาวัตถี (สาวตฺถิยํ วิหรติ)** นี้ ได้แก่ นครอันเป็นสถานที่อยู่ประจำของฤษีชื่อสวัตถะ เหมือนคำว่า **กากนฺที มากนฺที** ฉะนั้น ดังนั้น ท่านจึงเรียกว่า สาวัตถี เป็นศัพท์อิตถีลิงค์ ปราชญ์ทางอักษรศาสตร์กล่าวกันอย่างนี้. ส่วนพระอรรถกถาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า "เครื่องอุปโภคบริโภคสำหรับมนุษย์

มีอยู่ทุกสิ่งทุกอย่างในนครนั้น เหตุนั้น นครนั้น จึงชื่อว่า สาวัตถี." แต่ในการประกอบศัพท์ เมื่อถูกถามว่า มีสิ่งของอะไร จึงอาศัยคำว่า มีทุกอย่าง ประกอบว่า สาวัตถี (มีของทุกอย่าง).

เครื่องอุปกรณ์ทุกอย่าง มีพร้อมในกรุงสาวัตถีทุกเมื่อ เพราะฉะนั้น หมายถึงของทุกอย่าง จึงเรียกว่า สาวัตถี.

ราชธานีแห่งแคว้นโกศล น่ารื่นรมย์ น่าชม น่าชื่นใจ ไม่เงียบจากเสียงทั้ง ๑๐ พรั่งพร้อมด้วยข้าวน้ำ.

กรุงสาวัตถีราชธานี ถึงความเจริญไพบูลย์ มั่งคั่งรุ่งเรือง น่าระรื่นใจ ดังกรุงอาฬกมันทาเทพธานีของเหล่าทวยเทพ ฉะนั้น

อสฺส สาวตฺถิยํ (ใกล้กรุงสาวัตถีนั้น) คำนี้เป็นสัตตมีวิภัตติ ลงในอรรถว่าใกล้.

คำว่า **อยู่ (วิหรติ)** นี้ เป็นคำแสดงความพร้อมด้วยวิหาร (การอยู่) บรรดาอิริยาบถวิหาร ทิพวิหาร พรหมวิหาร และอริยวิหาร แบบใดแบบหนึ่ง โดยไม่แปลกกัน แต่ในพระสูตรนี้ แสดงความประกอบพร้อมด้วยอิริยาบถวิหาร ในบรรดาอิริยาบถต่างโดยยืน เดิน นั่ง นอน อิริยาบถหนึ่ง. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับยืนก็ดี ทรงดำเนินก็ดี ประทับนั่งก็ดี บรรทมก็ดี ก็พึงทราบว่า **วิหรติ** (อยู่) ทั้งนั้น. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงตัดความลำบากแห่งอิริยาบถอย่างหนึ่งด้วยอิริยาบถอีกอย่างหนึ่ง (เปลี่ยนอิริยาบถ) ทรงบริหารอัตภาพให้เป็นไปไม่ลำบาก. เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า **วิหรติ** (ประทับอยู่).

แก้อรรถบท เชตวเน

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **เชตวเน** นี้ ดังนี้. พระราชกุมารชื่อว่า **เชตะ** เพราะชนะชนผู้เป็นศัตรูของตน หรือว่า เชตะ เพราะประสูติเมื่อพระราชาทรงชนะชนผู้เป็นศัตรูของพระองค์ หรือว่า ชื่อว่า เชตะ แม้เพราะพระราชาทรงชนานพระนามอย่างนี้แก่พระราชกุมาร เพราะมีพระราชประสงค์จะให้เป็นมงคล. ที่ชื่อว่า **วนะ** เพราะให้คบหา อธิบายว่า ให้ทำความภักดีแก่ตน เพราะความถึงพร้อมแห่งตน คือให้เกิดความรักในตน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วนะ เพราะเรียกร้อง อธิบายว่า ประหนึ่งว่า วอนขอสัตว์ทั้งหลายว่า เชิญมาใช้สอยเราเถิด ด้วยเสียงร้องแห่งวิหค มีนกดุเหว่าเป็นต้น ตัวมัวเมาหลงไหลในกลิ่นดอกไม้นานาพรรณ และมีต้น กิ่ง ค่าคบ ดอกไม้ ผลไม้ ใบอ่อน ใบแก่ ปลิวไสวด้วยลมพัดเฉื่อย ๆ. วนะของเชตราชกุมาร ชื่อว่า **เชตวัน**. จริงอยู่ เชตวันนั้น อันพระราชกุมารพระนามว่า เชตะ ปลูกสร้างบำรุงรักษา. เชตราชกุมารนั้น เป็นเจ้าของเชตวันนั้น เพราะฉะนั้น จึงเรียกกันว่า เชตวัน. ในพระเชตวันนั้น.

แก้อรรถบท อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม** นี้ ดังนี้. คฤหบดีนั้น ชื่อสุทัตตะ โดยบิดามารดาตั้งชื่อให้ อนึ่ง ท่านได้ให้ก้อนข้าวเป็นทานแก่คนอนาถาเป็นประจำ เพราะท่านเป็นคนปราศจากมลทินคือความตระหนี่ และเพราะเป็นผู้พรั่งพร้อมด้วยคุณมีกรุณาเป็นต้น เหตุท่านเป็นผู้มั่งคั่งด้วยสมบัติที่น่าปรารถนาทุกอย่าง ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงได้รับขนานนามว่า **อนาถปิณฑิกะ**. ประเทศที่ชื่อว่า **อาราม** เพราะเป็นที่สัตว์ทั้งหลาย หรือโดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรพชิตทั้งหลาย พากันมา

อภิรมย์ อธิบายว่า บรรพชิตทั้งหลายพากันมาจากที่นั้น ๆ ยินดีอภิรมย์อยู่อย่างไม่เบื่อหน่าย เพราะพระเชตวันนั้น งดงามด้วยดอกไม้ ผลไม้ ใบไม้อ่อนเป็นต้น และเพราะถึงพร้อมด้วยองค์ของเสนาสนะ ๕ ประการ มีไม่ไกลเกินไป ไม่ใกล้เกินไปเป็นต้น. อีกประการหนึ่ง ชื่อว่า อาราม เพราะเมื่อสัตว์และบรรพชิตที่ไปในที่นั้น ๆ (กลับ) มาที่อยู่ของตนแล้วยินดี เพราะสมบัติดังกล่าวมาแล้ว. จริงอยู่ อารามนั้น อันท่านอนาถบิณฑิก-คฤหบดี ซื้อจากพระหัตถ์ของพระราชกุมารพระนามว่า เชตะ ด้วยปูเงิน ๑๘ โกฏิ ให้สร้างเสนาสนะเป็นเงิน ๑๘ โกฏิ เสร็จแล้วฉลองวิหารเป็นเงิน ๑๘ โกฏิ มอบถวายพระภิกษุสงฆ์ มีพระพุทธเจ้าเป็นประธาน ด้วยบริจาคเงิน ๕๔ โกฏิ อย่างนี้ เพราะฉะนั้น จึงเรียกกันว่า **อารามของท่านอนาถบิณฑิกะ.** ในอารามของอนาถบิณฑิกะนั้น.

ก็ในคำเหล่านั้น คำว่า **เชตวัน (เชตวเน)** ระบุถึงเจ้าของคนก่อน. คำว่า **อารามของท่านอนาถบิณฑิกะ (อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม)** ระบุถึงเจ้าของคนหลัง. มีคำทักท้วงว่า ในการระบุถึงพระเชตวันและอารามเหล่านั้น มีประโยชน์อะไร. ขอชี้แจงดังนี้. กล่าวโดยอธิการก่อน ประโยชน์ก็คือเป็นการทำการกำหนด (ตอบ) คำถามที่ว่า ตรัสไว้ ณ ที่ไหน อย่างหนึ่ง เป็นการประกอบ (ชักชวน) ผู้ที่ต้องการบุญอื่น ๆ ไว้ในการถึง (ถือเอา) แบบอย่าง อย่างหนึ่ง. จริงอยู่ ในประโยชน์ ๒ อย่างนั้น ทรัพย์ ๑๘ โกฏิ ที่ได้จากการขายที่ดิน ในการปลูกสร้างปราสาทที่มีประตูและซุ้ม และต้นไม้ทั้งหลายที่มีค่าหลายโกฏิ เป็นการบริจาคของพระเชตราชกุมาร. ทรัพย์ ๕๔ โกฏิ เป็นการบริจาคของท่านอนาถ-บิณฑิกคฤหบดี. ด้วยการระบุถึงพระเชตวันและอารามนั้น ท่านพระอานนท์เมื่อแสดงว่า ผู้ต้องการบุญ ย่อมทำบุญทั้งหลายอย่างนี้ ก็ย่อมประกอบ (ชักชวน) ผู้ต้องการบุญอื่น ๆ ไว้ในการถือเอาเป็นแบบอย่างโดยประการใด. การประกอบ (ชักชวน) ผู้ต้องการบุญไว้ในการถือเอาแบบอย่าง ก็พึงทราบว่าเป็นประโยชน์ในข้อนี้ โดยประการนั้น.

ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า "ฝ่ายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ใกล้กรุงสาวัตถีก่อน ท่านพระอานนท์ก็ไม่ควรกล่าวว่า 'ในพระเชตวันอารามของท่านอนาถบิณฑิกะ' แต่ถ้าประทับอยู่ในพระเชตวันนั้น ก็ไม่ควรกล่าวว่า 'ใกล้กรุงสาวัตถี.' ด้วยว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่อาจประทับอยู่ในสถานที่ ๒ แห่งในเวลาเดียวกันได้." ขอชี้แจงดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวมาแล้วมิใช่หรือว่า "คำว่า **สาวตฺถิยํ** เป็นสัตตมีวิภัตติลงในอรรถว่าใกล้" เพราะว่า เปรียบเหมือนฝูงโคเที่ยวไปอยู่ใกล้แม่น้ำคงคาและยมุนาเป็นต้น เขาก็เรียกว่า เที่ยวไปใกล้แม่น้ำคงคา เที่ยวไปใกล้แม่น้ำยมุนา ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกะ ใกล้กรุงสาวัตถี ก็พึงทราบว่า เขาก็กล่าวว่า 'พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของท่านอนาถบิณฑิกะ ใกล้กรุงสาวัตถี' ดังนี้ แม้ในพระสูตรนี้ ก็ฉันนั้น. จริงอยู่ คำว่า **สาวัตถี** ของพระเถระ ก็เพื่อแสดงโคจรคาม. คำที่เหลือ ก็เพื่อแสดงสถานที่อยู่ประจำอันเหมาะแก่บรรพชิต.

ในคำทั้งสองนั้น พระเถระ(พระอานนท์)แสดงการอนุคราะห์คฤหัสถ์ของพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยการระบุกรุงสาวัตถี แสดงการอนุคราะห์บรรพชิต ด้วยการระบุพระเชตวันเป็นต้น. อีกนัยหนึ่ง แสดงการงดเว้นอัตตกิลมถานุโยค เพราะถือเอาปัจจัย ด้วยคำต้น แสดงอุบายงดเว้นกามสุขัลลิกานุโยค เพราะละวัตถุกาม ด้วยคำหลัง. อนึ่ง แสดงความพากเพียรในเทศนา ด้วยคำต้น แสดงความน้อมไปในวิเวก ด้วยคำหลัง. แสดงการเข้าไปด้วยกรุณา ด้วยคำต้น และแสดงการเข้าไปด้วยปัญญา ด้วยคำหลัง. แสดงความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงน้อมไปในอันจะให้สำเร็จหิตสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย ด้วยคำต้น แสดงความที่ทรงไม่ติดอยู่ในการบำเพ็ญหิตสุขแก่ผู้อื่น ด้วยคำหลัง. แสดงความอยู่ผาสุก อันมีการทรงสละสุขที่ประกอบด้วยธรรมเป็นนิมิต ด้วย

คำต้น แสดงการอยู่ผาสุกอันมีการประกอบเนือง ๆ ซึ่งอุตตริมนุสสธรรมเป็นนิมิต ด้วยคำหลัง แสดงความที่ทรงมีอุปการะมากแก่มนุษย์ทั้งหลายด้วยคำต้น. แสดงความที่ทรงมีอุปการะมากแก่เทพทั้งหลาย ด้วยคำหลัง. แสดงความที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติในโลก เจริญเติบใหญ่ในโลกด้วยคำต้น แสดงความที่โลกฉาบทาพระองค์ไม่ได้ ด้วยคำหลัง มีอย่างดังกล่าวมานี้เป็นต้น.

ศัพท์ว่า **อถ** ใช้ในอรรถว่าไม่ขาดสาย ศัพท์ว่า **โข** เป็นนิบาตใช้ในอรรถว่าแสดงเรื่องอื่น ๆ. ด้วย ๒ คำนั้น พระเถระแสดงว่า เรื่องอื่น ๆ นี้ เกิดขึ้นในพระวิหารของพระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ขาดสายเลย. เรื่องนั้นคืออะไร ? คือ เรื่องเทวดาตนหนึ่งเป็นต้น. คำว่า **ตนหนึ่ง (อญฺญตรา)** ในคำว่า เทวดาตนหนึ่งนั้น แสดงความไม่แน่นอน. จริงอยู่ เทวดานั้นไม่ปรากฏนามและโคตร เพราะฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ตนหนึ่ง." เทวดาก็คือเทพนั่นแล. คำว่า **ตนหนึ่ง (อญฺญตรา)** นี้ สาธารณะทั่วไปแก่หญิงและชาย. แต่ในที่นี้ ผู้ชายเท่านั้น เรียกว่าเทพบุตร. ก็คำอะไรเล่า ? เทพบุตร ท่านกล่าวว่า "เทวดา" โดยเป็นสาธารณนาม.

แก้ อภิกฺกนฺต ศัพท์

ในคำว่า **อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา** นี้ มีคำอธิบายดังนี้ **อภิกฺกนฺต** ศัพท์ ใช้ในความทั้งหลายมี **สิ้นไป ดี งาม น่าชมเชยยิ่งนัก** เป็นต้น.

ในความเหล่านั้น ใช้ในความว่า **สิ้นไป** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อภิกฺกนฺตา ภนฺเต รตฺติ, นิกฺขนฺโต ปโม ยาโม จิรนิสินฺโน ภิกฺขุสงฺโฆ อุทฺทิสตุ ภนฺเต ภควา ภิกฺขูนํ ปาฏิโมกฺขํ** ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ราตรีสิ้นไปแล้ว ปฐมยามล่วงไปแล้ว ภิกษุสงฆ์นั่งนานแล้ว ขอพระผู้มีพระภาคเจ้า โปรดทรงแสดงปาติโมกข์แก่ภิกษุ

ทั้งหลายเถิด พระพุทธเจ้าข้า.[๑]

ใช้ในความว่า **ดี** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อยํ อิเมสํ จตุนฺนํ ปุคฺคลานํ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จ** บุคคลนี้**ดี**กว่าประณีตกว่า บุคคล ๔ จำพวกนี้.

ใช้ในความว่า **งาม** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า

โก เม วนฺทติ ปาทานิ อิทฺธิยา ยสสา ชลํ
อภิกฺกนฺเตน วณฺเณน สพฺพา โอภาสยํ ทิสา
ใครหนอ รุ่งเรืองด้วยฤทธิ์ ด้วยยศ มีวรรณะ
งาม ส่องรัศมีสว่างทั่วทิศ มาไหว้เท้าเรา.[๒]

ใช้ในความว่า **น่าชมเชยยิ่งนัก** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อภิกฺกนฺตํ โภ โคตม อภิกฺกนฺตํ โภ โคตม** (ภาษิตของพระองค์) น่าชมเชยยิ่งนัก ท่านพระโคดม (ภาษิตของพระองค์) น่าชมเชยยิ่งนัก ท่านพระโคดม.

แต่ในพระสูตรนี้ ใช้ในความว่า **สิ้นไป**. เพราะเหตุนั้น ท่านอธิบายว่า คำว่า **อภิกฺกนฺตาย รตฺติยา** แปลว่า เมื่อราตรีสิ้นไปแล้ว.

ในคำว่า **อภิกฺกนฺตวณฺณา** นี้ **อภิกฺกนฺต** ศัพท์ ใช้ในความว่า **งาม**. **วณฺณ** ศัพท์ ใช้ในความว่า **ผิว สรรเสริญ พวกตระกูล เหตุ ทรวดทรง ขนาด รูปายตนะ** เป็นต้น.

ใช้ในความว่า **ผิว** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สุวณฺณวณฺโณ ภควา** พระผู้มีพระภาคเจ้า **มีพระฉวีดังทอง**.

ใช้ในความว่า **สรรเสริญ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า คฤหบดี คำ**สรรเสริญ**พระสมณโคดมเหล่านั้น ท่านรวบรวมไว้เมื่อไร.

ใช้ในความว่า **พวกตระกูล** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า ท่านพระโคดม **ตระกูล** (วรรณะ) ๔ เหล่านี้.

ใช้ในความว่า **เหตุ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อถ เกน**

---

๑. วิ. จุล. ๗/๔๔๗/๒๘๓. ๒. ขุ. วิมาน. ๒๖/๕๑/๘๙.

นุ วณฺเณน คนฺธเถโนติ วุจฺจติ เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุอะไร เล่าหนอ จึงมาว่าเราเป็นผู้ขโมยกลิ่น.

ใช้ในความว่า **ทรวดทรง** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **มหนฺตํ หตฺถีราชวณฺณํ อภินิมฺมิตฺวา** เนรมิต**ทรวดทรง**เป็นพญาช้างใหญ่.

ใช้ในความว่า **ขนาด** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ตโย ปตฺตสฺส วณฺณา ขนาด**ของบาตร ๓ ขนาด.

ใช้ในความว่า **รูปายตนะ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา, รูป** กลิ่น รส โอชา.

วณฺณ ศัพท์นั้น ในสูตรนี้ พึงเห็นว่าใช้ในความว่า **ผิว.** ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงอธิบายว่า คำว่า **อภิกฺกนฺตวณฺณา** แปลว่า **มีผิวพรรณน่ารัก.**

แก้อรรถบท เกวลกปฺปิ

ในคำว่า **เกวลกปฺป** นี้ มีคำอธิบายดังนี้ **เกวล** ศัพท์ มีความหมายเป็นอเนก เช่น **ไม่มีส่วนเหลือ โดยมาก ไม่ปน** (ล้วน ๆ) **ไม่มากเกิน มั่นคง ไม่เกาะเกี่ยว.** จริงอย่างนั้น **เกวล** ศัพท์นั้น มีความว่า **ไม่มีส่วนเหลือ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เกวลปริปุณฺณํ ปริสุทฺธํ พฺรหฺมจริยํ พรหมจรรย์บริสุทธิ์บริบูรณ์ ไม่มีส่วนเหลือ.**

มีความว่า **โดยมาก** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เกวลกปฺปา จ องฺคมาคธา ปหูตํ ขาทนียํ โภชนียํ อาทาย อุปสงฺกมิสฺสนฺติ** ชาวอังคะและชาวมคธะส่วนมาก ถือของเคี้ยวของกินเป็นอันมาก เข้าไปเฝ้า.

มีความว่า **ไม่ปน** (ล้วน ๆ) ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เกวลสฺส ทุกฺขกฺขนฺธสฺส สมุทโย โหติ** ความเกิดแห่งทุกขขันธ์ไม่ปนกัน (ล้วน ๆ) มีอยู่.

มีความว่า **ไม่มากเกิน** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เกวลํ สทฺธามตฺตกํ นูน อยมายสฺมา** ท่านผู้นี้มีเพียงศรัทธา**ไม่มากเกิน** (อย่าง

เดียว) แน่แท้.

มีความว่า **มั่นคง** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อายสฺมโต ภนฺเต อนุรุทฺธสฺส พาหิโย นาม สทฺธิวิหาริโก เกวลกปฺปิ สงฺฆเภทาย อิโต** ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สัทธิวิหาริกของท่านพระอนุรุทธะ ชื่อว่าพาหิยะ ตั้งอยู่ในสังฆเภท (การทำสงฆ์ให้แตกกัน) ตลอดกัป**มั่นคง**.

มีความว่า **ไม่เกาะเกี่ยว** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เกวลี วุสิตวา อุตฺตมปุริโสติ วุจฺจติ ผู้ไม่เกาะเกี่ยว** อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ท่านเรียกว่า บุรุษสูงสุด.

แต่ในสูตรนี้ **เกวล** ศัพท์นั้น ท่านประสงค์เอาความว่า**ไม่มีส่วนเหลือ**.

ส่วน **กปฺป** ศัพท์ มีความหมายมาก เป็นต้นว่า **ความเชื่อมั่น โวหาร กาล บัญญัติ ตัดแต่ง วิกัปป์ เลศ และโดยรอบ**.

จริงอย่างนั้น **กปฺป** ศัพท์นั้น มีความว่า **เชื่อมั่น** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **โอกปฺปนียเมตํ โภโต โคตมสฺส ยถา ตํ อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส** นั้นเป็นความ**เชื่อมั่น**ต่อท่านพระโคดม เหมือนอย่างเชื่อมั่นต่อพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า.

มีความว่า **โวหาร** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ ผลํ ปริภุญฺชิตุ** ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตฉันผลไม้ด้วยสมณ**โวหาร** ๕ ประการ.

มีความว่า **กาล** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เยน สุทํ นิจฺจกปฺปิ วิหรามิ** ได้ยินว่า เราจะอยู่ตลอด**กาล**เป็นนิตย์ ด้วยธรรมใด.

มีความว่า **บัญญัติ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อิจฺจายสฺมา กปฺโป** ท่าน**กัปปะ** อย่างนี้.

มีความว่า **ตัดแต่ง** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อลงฺกโต กปฺปิตเกสมสฺสุ แต่งตัว** แต่งผม และหนวด.

มีความว่า **ควร** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **กปฺปติ ทฺวงฺคุล-**

กปฺโป ภิกษุไว้ผม ๒ องคุลี ย่อม**ควร**.

มีความว่า **เลศ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อตฺถิ กปฺโป นิปชฺชิตุ์** ทำเลศเพื่อจะนอน มีอยู่.

มีความว่า **โดยรอบ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **เกวลกปฺปิ เวฬุวนำ โอภาเสตฺวา** ส่องรัศมีตลอดพระเวฬุวัน**โดยรอบ**ไม่เหลือ.

แต่ในสูตรนี้ **กปฺป** ศัพท์นั้น ท่านประสงค์เอาความว่า **โดยรอบ** โดยประการที่ในคำว่า **เกวลกปฺปิ เชตวนำ** นี้ ควรจะทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า ตลอดพระเชตวัน **โดยรอบ**ไม่เหลือเลย.

คำว่า **ส่องรัศมี (โอภาเสตฺวา)** ได้แก่ แผ่ด้วยรัศมี. อธิบายว่า ทำรัศมีเป็นอันเดียวกัน รุ่งโรจน์อย่างเดียวกัน เหมือนพระจันทร์และเหมือนพระอาทิตย์.

คำว่า **เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ** เป็นตติยาวิภัตติลงในอรรถแห่งสัตตมีวิภัติ โดยประการที่พึงเห็นความในคำนี้ อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ ที่ใด เทพบุตรก็เข้าไปเฝ้า ณ ที่นั้น. หรือพึงเห็นความในคำนี้ อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า อันเทพและมนุษย์พึงเข้าไปเฝ้าโดยเหตุใด เทพบุตรก็เข้าไปเฝ้าโดยเหตุนั้นนั่นแหละ. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้า อันเทพและมนุษย์พากันเข้าไปเฝ้าด้วยเหตุอะไร. ด้วยประสงค์จะบรรลุคุณวิเศษมีประการต่าง ๆ เหมือนต้นไม้ใหญ่ที่ออกผลอยู่เป็นนิตย์ อันฝูงนกพากันเข้าไปก็ด้วยประสงค์จะจิกกินผลไม้ซึ่งมีรสอร่อยฉะนั้น. ท่านอธิบายว่า คำว่า **อุปสงฺกมิ** แปลว่า เข้าไปเฝ้า. คำว่า **ครั้นเข้าไปเฝ้า (อุปสงฺกมิตฺวา)** เป็นคำกล่าวถึงสุดท้ายแห่งการเข้าไปเฝ้า. อีกอย่างหนึ่ง ท่านอธิบายว่า เทวดาไปอย่างนั้นแล้ว ต่อนั้น ก็ไปยังสถานที่ต่อจากอาสนะ กล่าวคือที่ใกล้พระผู้มีพระภาคเจ้า. คำว่า **ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้า (ภควนฺตำ อภิวาเทตฺวา)** ได้แก่ ถวายบังคมน้อมนมัสการพระผู้มีพระภาคเจ้า.

ศัพท์ว่า **เอกมนฺตำ** เป็นศัพท์นิเทศทำให้เป็น **ภาวนปุงสกลิงค์**. ท่าน

อธิบายว่า โอกาสหนึ่ง ส่วนข้างหนึ่ง. อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นทุติยาวิภัตติลงในอรรถสัตตมีวิภัตติ. ศัพท์ว่า **อฏฺฐาสิ** ปฏิเสธอิริยาบถนั่งเป็นต้น อธิบายว่า สำเร็จการยืน คือ ได้ยืนแล้ว.

ถามว่า ก็เทวดานั้นยืนอย่างไร จึงชื่อว่า ได้เป็นผู้ยืนอยู่ ส่วนข้างหนึ่ง.

ตอบว่า ท่านโปราณาจารย์กล่าวว่า

น ปจฺฉโต น ปุรโต นาปิ อาสนฺนทูรโต
น กจฺเฉ โนปิ ปฏิวาเต น จาปิ โอณตุณฺณเต
อิเม โทเส วิวชฺเชตฺวา เอกมนฺตํ ฐิตา อหุ.

ไม่ยืนข้างหลัง ไม่ยืนข้างหน้า ไม่ยืนใกล้และไกล ไม่ยืนที่ชื้นแฉะ ไม่ยืนเหนือลม ไม่ยืนที่ต่ำและที่สูง ยืนเว้นโทษเหล่านี้ ชื่อว่ายืน ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

ถามว่า เพราะเหตุไร เทวดาตนนี้ จึงยืนอย่างเดียว ไม่นั่ง ?

ตอบว่า เพราะเทวดาประสงค์จะกลับเร็ว. จริงอยู่ เทวดาทั้งหลาย อาศัยอำนาจประโยชน์บางอย่าง จึงมาสู่มนุษยโลก เหมือนบุรุษผู้สะอาด มาเช้าส้วม. ก็โดยปกติ มนุษยโลก ย่อมเป็นของปฏิกูล เพราะเป็นของเหม็นสำหรับเทวดาเหล่านั้น นับตั้งแต่ ๑๐๐ โยชน์ เทวดาทั้งหลายไม่อภิรมย์ในมนุษยโลกนั้นเลย ด้วยเหตุนั้น เทวดาตนนั้น จึงไม่นั่ง เพราะประสงค์จะทำกิจที่มาแล้วรีบกลับไป. ก็มนุษย์ทั้งหลายย่อมนั่งก็เพื่อบรรเทาความลำบากแห่งอิริยาบถมีเดินเป็นต้นอันใด ความลำบากอันนั้นสำหรับเทวดา ไม่มี เพราะฉะนั้น เทวดาจึงไม่นั่ง.

อนึ่ง พระมหาสาวกเหล่าใด ยืนแวดล้อมพระผู้มีพระภาคเจ้า พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงนับถือตอบพระมหาสาวกเหล่านั้น (คือประทับยืน) แม้เพราะเหตุนั้น เทวดาจึงไม่นั่ง.

อนึ่ง เทวดาไม่นั่งก็เพราะเคารพในพระผู้มีพระภาคเจ้า. จริงอยู่ ที่นั่งย่อมบังเกิดแก่เทวดาทั้งหลายผู้ประสงค์จะนั่ง เทวดาตนนี้ไม่

ปรารถนาที่นั่งนั้น ไม่คิดแม้แต่จะนั่ง จึงได้ยืน ณ ส่วนข้างหนึ่ง.

ข้อว่า **เทวดาตนนั้น ยืน ณ ส่วนข้างหนึ่ง (เอกมนฺตं ฐิตา โข สา เทวตา)** ความว่า เทวดาตนนั้น ยืน ณ ส่วนข้างหนึ่ง ด้วยเหตุเหล่านี้อย่างนี้แล้ว. ข้อว่า **ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยคาถา (ภควนฺตं คาถาย อชฺฌภาสิ)** ความว่า ได้ทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยคำร้อยกรองอันกำหนดด้วยอักขระบท. ได้กราบทูลว่าอย่างไร ? ได้กราบทูลอย่างนี้ว่า **เทพแตะมนุษย์เป็นอันมาก ฯลฯ ขอพระองค์จงตรัสบอกมงคลอันสูงสุด (พหู เทวา มนุสฺสา จ ฯปฯ พฺรูหิ มงฺคลมุตฺตมํ).**

เรื่องมูลเหตุเกิดมงคลปัญหา

ในการพรรณนามงคลสูตรนั้น เพราะเหตุที่ข้าพเจ้าตั้งมาติกา (หัวข้อ) ไว้ว่า เมื่อจะพรรณนาความแห่งปาฐะมีอาทิว่า **เอวํ** โดยประการต่าง ๆ จะกล่าวถึงสมุฏฐาน (มูลเหตุ) ดังนี้ นี้เป็นโอกาสที่จะกล่าวถึงสมุฏฐานนั้น ฉะนั้น จะกล่าวถึงสมุฏฐานของมงคลปัญหาเสียก่อนแล้ว ภายหลังจึงจักพรรณนาความแห่งบทคาถาเหล่านี้. อะไรเป็นมูลเหตุเกิดมงคลปัญหา.

เล่ากันมาว่า ในชมพูทวีป มหาชนชุมนุมกันในที่นั้น ๆ เช่น ใกล้ประตูเมือง สภาแห่งสถานราชการเป็นต้น มอบทรัพย์สินเงินทองให้เขาเล่าเรื่องต่าง ๆ เช่น เรื่องนำนางสีดามาเป็นต้น. เรื่องหนึ่ง ๆ เล่าอยู่ถึง ๔ เดือนจึงจบ ในสถานที่นั้น. วันหนึ่ง เรื่องมงคลปัญหาก็เกิดขึ้นว่า อะไรเล่าหนอ เป็นมงคล. สิ่งที่เห็นหรือ เป็นมงคล เรื่องที่ได้ยินหรือ เป็นมงคล หรือเรื่องที่ทราบ เป็นมงคล ใครย่อมรู้จักมงคลดังนี้.

ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ชื่อ **ทิฏฐมังคลิกะ** (นับถือสิ่งที่เห็นเป็นมงคล) กล่าวว่า "ข้าพเจ้ารู้จักมงคล. สิ่งที่เห็นเป็นมงคลในโลก รูปที่สมมุติกันว่าเป็นมงคลยิ่ง ชื่อว่า ทิฏฐะ. อย่างไรเล่า. คนบางคนในโลกนี้ ตื่น

แต่เช้าตรู่ เห็นนกเล่นลมบ้าง เห็นต้นมะตูมรุ่นบ้าง เห็นหญิงมีครรภ์บ้าง เห็นเด็กรุ่นหนุ่ม ตกแต่งประดับกาย เห็นหม้อเต็มน้ำบ้าง ปลาตะเพียนแดงสดบ้าง ม้าอาชาไนยบ้าง รถเทียมม้าบ้าง โคผู้บ้าง โคเมียบ้าง โคแดงบ้าง ก็หรือว่าเห็นรูปแม้อื่นใด เห็นปานนั้น ที่สมมุติกันว่าเป็นมงคลยิ่ง รูปที่เห็นนี้ เรียกว่า ทิฏฐมงคล." คนบางพวกก็ยอมรับคำของเขา บางพวกก็ไม่ยอมรับ พวกที่ไม่ยอมรับ ก็ขัดแย้งกับเขา.

ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ชื่อ **สุตมังคลิกะ** ก็กล่าวว่า "ท่านเอย ชื่นชื่อว่าดา ย่อมเห็นของสะอาดบ้าง ของไม่สะอาดบ้าง ของดีบ้าง ของไม่ดีบ้าง ของชอบใจบ้าง ของไม่ชอบใจบ้าง ผิว่า รูปที่ผู้นั้นเห็น พึงเป็นมงคลไซร้ ก็จะพึงเป็นมงคลทั้งหมดนะซิ เพราะฉะนั้น รูปที่เห็นไม่เป็นมงคล. ก็แต่ว่า เสียงที่ได้ยินต่างหาก เป็นมงคล. เสียงที่สมมุติว่าเป็นมงคลยิ่ง ชื่อว่าสุตะ. อย่างไรเล่า. คนบางคนในโลกนี้ ลุกขึ้นแต่เช้าตรู่ ได้ยินเสียงเช่นนี้ว่า เจริญแล้ว เจริญอยู่ เต็ม ขาว ใจดี สิริ เจริญด้วยสิริ วันนี้ ฤกษ์ดี ยามดี วันดี มงคลดี หรือฟังเสียงที่สมมุติว่ามงคลยิ่งอย่างใดอย่างหนึ่ง. เสียงที่ได้ยินนี้ เรียกว่า สุตมงคล." บางพวก ก็ยอมรับคำของเขา บางพวกก็ไม่ยอมรับ พวกที่ไม่ยอมรับ ก็ขัดแย้งกับเขา.

ครั้งนั้น บุรุษผู้หนึ่ง ชื่อ **มุตมังคลิกะ** กล่าวว่า "ท่านเอย แท้จริง ชื้นชื่อว่าหู ย่อมได้ยินเสียงดีบ้าง ไม่ดีบ้าง ชอบใจบ้าง ไม่ชอบใจบ้าง ผิว่า เสียงที่ผู้นั้นได้ยิน พึงเป็นมงคลไซร้ ก็จะเป็นมงคลทั้งหมดนะซิ. เพราะฉะนั้น เสียงที่ได้ยิน จึงไม่เป็นมงคล. ก็แต่ว่า สิ่งที่ทราบแล้วต่างหาก เป็นมงคล. กลิ่นรสและโผฏฐัพพะ (สิ่งที่พึงถูกต้อง) ที่สมมุติว่าเป็นมงคล ชื่อว่ามุตะ. อย่างไรเล่า. คนบางคนลุกแต่เช้าตรู่ สูดกลิ่นดอกไม้มีกลิ่นดอกปทุมเป็นต้นบ้าง เคี้ยวไม้สีฟันขาวบ้าง จับต้องแผ่นดินบ้าง จับต้องข้าวกล้าเขียวบ้าง มูลโคสดบ้าง เต่าบ้าง งาบ้าง ดอกไม้บ้าง ผลไม้บ้าง ฉาบทาอย่างดีด้วยดินขาวบ้าง

นุ่งผ้าขาวบ้าง โพกผ้าโพกขาวบ้าง ก็หรือว่า สูดกลิ่น ลิ้มรส หรือถูกต้องโผฏฐัพพะ ที่สมมุติว่าเป็นมงคลยิ่งอย่างอื่นใด เห็นปานนั้น สิ่งดังกล่าวมานี้ เรียกว่า มุตมงคล." บางพวกก็ยอมรับคำแม้ของเขา บางพวกก็ไม่ยอมรับ.

ใน ๓ พวกนั้น ทิฏฐมังคลิกบุรุษ ก็ไม่อาจทำให้สุตมังคลิกบุรุษและมุตมังคลิกบุรุษยินยอมได้ ทั้ง ๓ ฝ่ายนั้น ฝ่ายหนึ่ง ก็ทำอีก ๒ ฝ่ายให้ยินยอมไม่ได้. บรรดามนุษย์เหล่านั้น พวกใดยอมรับคำของทิฏฐิมังคลิกบุรุษ พวกนั้นก็ถือว่า รูปที่เห็นแล้วเท่านั้น เป็นมงคล. พวกใดยอมรับคำของสุตมังคลิกบุรุษและมุตมังคลิกบุรุษ พวกนั้นก็ถือว่า เสียงที่ได้ยินเท่านั้น เป็นมงคล สิ่งที่ได้ทราบเท่านั้น เป็นมงคล. เรื่องมงคลปัญหานี้ ปรากฏไปทั่วชมพูทวีป ด้วยประการฉะนี้.

ครั้งนั้น มนุษย์ทั่วชมพูทวีป ถือกันเป็นพวก ๆ พากันคิดมงคลทั้งหลายว่า อะไรกันหนอ เป็นมงคล. อารักขเทวดาของมนุษย์พวกนั้น ฟังเรื่องนั้นแล้ว ก็พากันคิดมงคลทั้งหลายเหมือนกัน. เหล่าภุมมเทวดา เป็นมิตรของเทวดาเหล่านั้น ฟังเรื่องจากอารักขเทวดานั้นแล้วก็พากันคิดมงคลอย่างนั้นเหมือนกัน. อากาสัฏฐกเทวดา เป็นมิตรของเทวดาเหล่านั้น จตุมหาราชิกเทวดา เป็นมิตรของอากาสัฏฐกเทวดาเหล่านั้น โดยอุบายนี้ ตราบถึงอกนิฏฐเทวดา เป็นมิตรของสุทัสสีเทวดา ต่อแต่นั้น แม้อกนิฏฐเทวดา ฟังเรื่องจากสุทัสสีเทวดานั้นแล้ว ก็ถือกันเป็นพวก ๆ พากันคิดมงคลทั้งหลาย ด้วยอุบายอย่างนี้. การคิดมงคลได้เกิดขึ้นในที่ทุกแห่ง จนถึง ๑๐,๐๐๐ จักรวาล. ก็การคิดมงคลเกิดขึ้นแล้ว แม้วินิจฉัยว่า นี้เป็นมงคล นี้เป็นมงคล แต่ก็ยังไม่เด็ดขาด จึงตั้งอยู่ถึง ๑๒ ปี. ทั้งมนุษย์ทั้งเทพทั้งพรหมหมดด้วยกัน เว้นพระอริยสาวก แตกเป็น ๓ พวก คือ ทิฏฐมังคลิกะ สุตมังคลิกะและมุตมังคลิกะ แม้แต่พวกหนึ่ง ก็ตกลงตามเป็นจริงไม่ได้ว่า นี้เท่านั้นเป็นมงคล มงคลโกลาหล (การแตกตื่นเรื่องมงคล) เกิดขึ้นแล้วในโลก.

ขึ้นชื่อว่า โกลาหล มี ๕ คือ **กัปปโกลาหล จักกวัตติโกลาหล พุทธโกลาหล มงคลโกลาหล โมเนยยโกลาหล.** บรรดาโกลาหลทั้ง ๕ นั้น เหล่าเทพชั้นกามาวจร ปล่อยศีรษะ สยายผม ร้องไห้ เอาหัตถ์เช็ดน้ำตา นุ่งผ้าสีแดง ทรงเพศแปลก ๆ อย่างยิ่ง เที่ยวไปในถิ่นมนุษย์ ร้องบอกกล่าวว่า "ล่วงไป ๑๐๐,๐๐๐ ปี กัปจักสิ้นแล้ว โลกนี้จักพินาศ มหาสมุทรจักแห้ง มหาปฐพีนี้และขุนเขาสิเนรุ จักถูกไฟไหม้ จักพินาศ โลกพินาศจักมีจนถึงพรหมโลก ท่านผู้นิรทุกข์ ขอท่านทั้งหลายจงพากันเจริญเมตตาไว้เถิด จงพากันเจริญกรุณา มุทิตา อุเบกขา ไว้เถิด ท่านผู้นิรทุกข์จงบำรุงมารดาบิดา จงยำเกรงท่านผู้เป็นผู้ใหญ่ในตระกูลดีในกันเถิด อย่าได้ประมาทกันเลย." นี้ชื่อว่า **กัปปโกลาหล.**

เทพชั้นกามาวจรนั่นแล เที่ยวไปในถิ่นมนุษย์ บอกกล่าวว่า "ล่วงไป ๑๐๐ ปี พระเจ้าจักรพรรดิจักเกิดขึ้นในโลก." นี้ชื่อว่า **จักกวัตติโกลาหล.**

ส่วนเทพชั้นสุทธาวาส ประดับองค์ด้วยอาภรณ์พรหม โพกผ้าของพรหมที่พระเศียร เกิดปีติปราโมทย์ กล่าวพระพุทธคุณ เที่ยวไปในถิ่นมนุษย์ บอกกล่าวว่า "ล่วงไป ๑,๐๐๐ ปี พระพุทธเจ้าจักอุบัติในโลก." นี้ชื่อว่า **พุทธโกลาหล.**

เทพชั้นสุทธาวาสนั่นแหละ รู้จิตของพวกเทพและมนุษย์ เที่ยวไปในถิ่นมนุษย์ บอกกล่าวว่า "ล่วงไป ๑๒ ปี พระสัมมาสัมพุทธเจ้าจักตรัสมงคล." นี้ชื่อว่า **มงคลโกลาหล.**

เทพชั้นสุทธาวาสนั่นแหละ เที่ยวไปในถิ่นมนุษย์ บอกกล่าวว่า "ล่วงไป ๗ ปี ภิกษุรูปหนึ่งสมาคมกับพระผู้มีพระภาคเจ้า จักทูลถามโมเนยยปฏิปทา." นี้ชื่อว่า **โมเนยยโกลาหล.** บรรดาโกลาหลทั้ง ๕ นี้ มงคลโกลาหลของเทพและมนุษย์ทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วในโลก.

ครั้งนั้น เมื่อเทพและมนุษย์ทั้งหลาย พากันเลือกเฟ้น ก็ยังไม่ได้มงคลทั้งหลาย ล่วงไป ๑๒ ปี เทพชั้นดาวดึงส์ดบหาสมาคมกัน ก็

ช่วยกันคิดอย่างนี้ว่า เจ้าของเรือนก็เป็นหัวหน้าของคนภายในเรือน เจ้าของหมู่บ้านก็เป็นหัวหน้าของชาวหมู่บ้าน พระราชาก็เป็นหัวหน้าของมนุษย์ทั้งหลาย ชื่อแม้ฉันใด ท้าวสักกะจอมทวยเทพพระองค์นี้ ก็เป็นผู้เลิศประเสริฐสุดของพวกเรา คือ เป็นอธิบดีของเทวโลกทั้งสอง (ชั้นจาตุมหาราชและดาวดึงส์) ด้วยบุญ เดช อิสริยะ ปัญญา ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้ากระไร เราจะพึงพากันไปทูลถามความข้อนี้กะท้าวสักกะจอมทวยเทพเถิด. เทวดาเหล่านั้น ก็พากันไปยังสำนักท้าวสักกะ ถวายบังคมจอมทวยเทพซึ่งมีพระสรีระมีสิริด้วยอาภรณ์ประจำพระองค์ อันเหมาะแก่ขณะนั้น มีหมู่อัปสร ๒๕๐ โกฏิห้อมล้อม ประทับนั่งเหนือบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์อันประเสริฐ ภายใต้ต้นปาริฉัตร แล้วยืน ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง ทูลว่า "ขอประทานพระวโรกาส พระองค์ผู้นิรทุกข์ โปรดทรงทราบเถิด บัดนี้มงคลปัญหาตั้งขึ้นแล้ว พวกหนึ่งกล่าวว่า 'รูปที่เห็นเป็นมงคล' พวกหนึ่งกล่าวว่า 'เสียงที่ได้ยินเป็นมงคล' พวกหนึ่งกล่าวว่า 'สิ่งที่ทราบแล้วเป็นมงคล' บรรดาท่านเหล่านั้น พวกข้าพระบาทและพวกอื่น ยังไม่ได้ข้อยุติ สาธุ ขอพระองค์โปรดทรงพยากรณ์ตามเป็นจริง แก่พวกข้าพระบาทด้วยเถิด." ท้าวสักกะเทวราชแม้โดยปกติทรงมีปัญญา จึงตรัสว่า "เรื่องมงคลนี้เกิดขึ้นที่ไหนก่อนเล่า." ทูลว่า "ข้าแต่เทวราช · พวกข้าพระบาทฟังคำของพวกเทพชั้นจาตุมหาราช." ต่อจากนั้น พวกเทพจาตุมหาราช ก็ฟังคำของพวกอากาสัฏฐเทวดา พวกอากาสัฏฐเทวดาฟังคำของพวกภุมมเทวดา พวกภุมมเทวดาฟังคำของเทวดาผู้รักษามนุษย์ ซึ่งพวกเทวดาผู้รักษามนุษย์ได้กล่าวว่า "เรื่องมงคลเกิดขึ้นในมนุษยโลก."

ลำดับนั้น ท้าวสักกะจอมทวยเทพตรัสถามเทวดาเหล่านั้นว่า "พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ประทับอยู่ที่ไหน ?" เทวดาทั้งหลายทูลว่า "ประทับอยู่ในมนุษยโลก พระพุทธเจ้าข้า." ตรัสถามว่า "ใครได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์นั้นแลหรือ ?" ทูลว่า "ไม่มีใคร พระพุทธเจ้าข้า." ตรัสว่า "ท่านผู้นิรทุกข์ ทำไมหนอ ท่านทั้งหลาย จึงมาทิ้งดวง

ไฟเสียแล้วมาตามไฟต่อจากแสงหิ่งห้อย ด้วยเหตุไร ท่านทั้งหลายจึงมาละเลยพระผู้มีพระภาคเจ้าผู้ทรงแสดงมงคลไว้ไม่เหลือเสียเล่า ยังเข้าใจว่าควรจะได้ถามเรา มาเถิดท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลาย เราจะทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น พวกเราคงจักได้การพยากรณ์ปัญหาอันมีสิริแน่แท้" จึงมีเทวโองการใช้เทพบุตรตนหนึ่งว่า "ท่านจงไปทูลถามพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด." เทพบุตรตนนั้นแต่งองค์ด้วยเครื่องอลังการอันเหมาะแก่ขณะนั้น รุ่งโรจน์ดุจสายฟ้าแลบ มีหมู่เทพแวดล้อม ไปยังพระเชตวันมหาวิหาร ถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้วยืน ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง เมื่อทูลถามมงคลปัญหา จึงกล่าวเป็นคาถาว่า **พหู เทวา มนุสฺสา จ** (เทพและมนุษย์เป็นอันมาก) เป็นต้น.

นี้เป็นมูลเหตุเกิดมงคลปัญหา

พรรณนาคาถาว่า พหู เทวา

บัดนี้ จะพรรณนาเนื้อความแห่งบทในคาถา. ศัพท์ว่า **พหู** แสดงจำนวนไม่แน่นอน ด้วยเหตุนั้น ท่านจึงอธิบายว่า หลายร้อย หลายพัน หลายแสน. ชื่อว่า **เทพ** เพราะเล่น อธิบายว่า เล่นกับกามคุณ ๕ หรือโชติช่วงด้วยสิริของตน. อีกนัยหนึ่ง คำว่า **เทพ (เทวา)** ได้แก่ เทพทั้ง ๓ คือ สมมุติเทพ อุปปัตติเทพ และวิสุทธิเทพ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> **คำว่า เทพ ได้แก่ เทพ ๓ คือ สมมุติเทพ อุปปัตติเทพ วิสุทธิเทพ. บรรดาเทพทั้ง ๓ นั้น พระราชา พระราชเทวี พระราชกุมาร ชื่อว่าสมมุติเทพ. เทพตั้งแต่ชั้นจาตุมหาราชิกาและสูงขึ้นไปกว่านั้น ชื่อว่า อุปปัตติเทพ. ท่านที่เรียกกันว่า พระอรหันต์**

ชื่อว่า วิสุทธิเทพ.[๑]

ในเทพทั้ง ๓ นั้น ในสูตรนี้ ท่านประสงค์เอาอุปปัตติเทพ. ชื่อว่า **มนุษย์** เพราะเป็นเหล่ากอของพระมนู. แต่โบราณาจารย์กล่าวว่า "ชื่อว่า **มนุษย์** เพราะเป็นผู้มีใจสูง. มนุษย์เหล่านั้นมี ๔ ประเภท คือ ชาวชมพูทวีป ชาวอปรโคยานทวีป ชาวอุตตรกุรุทวีป ชาวปุพพวิเทหทวีป." ในสูตรนี้ ท่านประสงค์เอามนุษย์ชาวชมพูทวีป. ชื่อว่า **มงคล** เพราะสัตว์เจริญ รุ่งเรือง ด้วยคุณเหล่านี้ อธิบายว่า สัตว์ถึงความสำเร็จและความเจริญ. คำว่า **อจินฺตยุ** แปลว่า คิดกันแล้ว. คำว่า **ปราวณา (อากงฺขมานา)** ได้แก่ ประสงค์ ต้องการ กระหยิ่ม. คำว่า **โสตฺถานํ** แปลว่า ความสวัสดี ท่านอธิบายว่า ความที่ธรรมทั้งหลายอันเป็นไปในปัจจุบันและภายภาคหน้าทุกอย่าง สวย ดี งาม. คำว่า **โปรดดรัส บอก (พฺรูหิ)** ได้แก่ แสดง ประกาศ บอก เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่าย. คำว่า **มงคล (มงฺคลิ)** ได้แก่ เหตุแห่งความสำเร็จ เหตุแห่งความเจริญ เหตุแห่งสมบัติทุกอย่าง. คำว่า **อันอุดม (อุตฺตมิ)** ได้แก่ วิเศษ ประเสริฐ นำประโยชน์สุขมาให้โลกทั้งปวง ดังกล่าวมานี้ เป็นการพรรณนาตามลำดับคำแห่งคาถา.

ส่วนความรวมมีดังนี้ เทพบุตรนั้นแลเห็นเทวดาในหมื่นจักรวาลชุมนุมกันในจักรวาลนี้ เพราะอยากจะฟังมงคลปัญหา พากันเนรมิตอัตภาพอันละเอียด ๑๐ บ้าง ๒๐ บ้าง ๓๐ บ้าง ๔๐ บ้าง ๕๐ บ้าง ๖๐ บ้าง ๗๐ บ้าง ๘๐ บ้าง ขนาดโอกาสปลายขนทรายขนหนึ่ง ยืนห้อมล้อมพระผู้มีพระภาคเจ้า ซึ่งประทับนั่งเหนือพุทธอาสน์อันประเสริฐที่จัดไว้ เปล่งพระรัศมีครอบงำเทพ มาร พรหมทั้งหมด ด้วยพระสิริและพระเดช และทยั่งรู้ปริวิตกแห่งใจของเหล่ามนุษย์ชาวชมพูทวีปที่ไม่ได้มาประชุมในสมัยนั้น ด้วยใจตนเอง จึงกล่าวคาถา เพื่อถอนลูกศรคือความสงสัยของเทพและมนุษย์ทั้งปวงว่า

---

๑. ขุ. จูฬ. ๓๐/๒๑๔/๑๑๒.

เทพและมนุษย์เป็นอันมาก ปรารถนาความสวัสดี
จึงพากันคิดมงคลทั้งหลาย ขอพระองค์โปรดตรัสบอก
มงคลด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า.

ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์เป็นผู้ซึ่งข้าพระองค์ทูลถามแล้ว โดยอนุมัติของเทวดาเหล่านั้น และโดยอนุเคราะห์มนุษย์ทั้งหลาย มงคลอันใด เป็นอุดมสูงสุด เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขแก่ข้าพระองค์ทมดด้วยกันโดยส่วนเดียว โปรดอาศัยพระกรุณาตรัสบอกมงคลอันนั้น แก่ข้าพระองค์ทั้งหลายแล.

พรรณนาคาถาว่า อเสวนา จ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสดับคำของเทพบุตรนั้นอย่างนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถาว่า **การไม่คบคนพาล (อเสวนา จ พาลานำ)** เป็นต้น ในพระคาถานั้น คำว่า **การไม่คบ (อเสวนา)** ได้แก่ การไม่ซ่องเสพ ไม่เข้าไปใกล้.

คำว่า **คนพาล (พาลานำ)** ความว่า ชื่อว่า พาล เพราะเป็นอยู่หายใจได้ อธิบายว่า เป็นอยู่โดยเพียงหายใจเข้าหายใจออก ไม่เป็นอยู่โดยความเป็นอยู่ด้วยปัญญา. ซึ่งพาลเหล่านั้น.

คำว่า **บัณฑิต (ปณฺฑิตานำ)** ความว่า ชื่อว่า บัณฑิต เพราะดำเนินไป อธิบายว่า ดำเนินไปด้วยคติคือความรู้ในประโยชน์ที่เป็นปัจจุบันและภายภาคหน้า. ซึ่งบัณฑิตเหล่านั้น.

คำว่า **การคบ (เสวนา)** ได้แก่ การซ่องเสพ การเข้าใกล้ ความมีบัณฑิตนั้นเป็นสหาย มีบัณฑิตนั้นเป็นเพื่อน ความพรักพร้อมด้วยบัณฑิตนั้น.

คำว่า **บูชา (ปูชา)** ได้แก่ การสักการะ เคารพ นับถือ กราบไหว้.

คำว่า **ปูชเนยฺยานํ** แปลว่า ผู้ที่ควรบูชา.

คำว่า **นี่เป็นมงคลอุดม (เอตํ มงฺคลมุตฺตมํ)** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประมวลการไม่คบพาล ๑ การคบบัณฑิต ๑ การบูชาผู้ที่ควรบูชา ๑ ทั้งหมด จึงตรัสว่า "นี่เป็นมงคลอุดม." ท่านอธิบายว่า "คำใด ท่านถามว่า 'โปรดตรัสบอกมงคลอันอุดมเถิด' ท่านจงถือคำนั้นว่า 'มงคลอันอุดม' ในข้อนั้นก่อน." นี้เป็นการพรรณนาบทแห่งคาถานี้.

ส่วนการพรรณนาความแห่งบทนั้น พึงทราบดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงสดับคำของเทพบุตรนั้นอย่างนี้แล้ว จึงตรัสพระคาถานี้ว่า **การไม่คบคนพาล (อเสวนา จ พาลานํ)** เป็นต้น.

ในคาถานั้น คาถามี ๔ คือ **ปุจฉิตคาถา อปุจฉิตคาถา สานุสันธิกคาถา อนนุสันธิกคาถา.**

บรรดาคาถาทั้ง ๔ นั้น คาถาที่ทรงถูกผู้ถามถามแล้ว จึงตรัสชื่อว่า **ปุจฉิตคาถา** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ปุจฺฉามิ ตํ โคตม ภูริปญฺญ กถังกโร สาวโก สาธุ โหติ** ท่านพระโคดม ผู้มีปัญญากว้างขวางดังแผ่นดิน ข้าพเจ้าขอถามท่าน สาวกทำอย่างไร จึงเป็นคนดี[๑] และประโยคว่า **กถํ นุ ตฺวํ มาริส โอฆมตริ** ท่านผู้นิรทุกข์ ท่านข้ามโอฆะอย่างไรเล่าหนอ.[๒]

คาถาที่พระองค์ไม่ได้ถูกถาม แต่ตรัสโดยพระอัธยาศัยของพระองค์เอง ชื่อว่า **อปุจฉิตคาถา** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ยํ ปเร สุขโต อาหุ ตทริยา อาหุ ทุกฺขโต** คนอื่น ๆ กล่าวสิ่งใดว่าเป็นสุข พระอริยะทั้งหลายกล่าวสิ่งนั้นว่าเป็นทุกข์.[๓] คาถาของพระพุทธะทั้งหลายแม้ทั้งหมด ชื่อว่า **สานุสันธิกคาถา** เพราะพระบาลีว่า **สนิทานาหํ ภิกฺขเว ธมฺมํ เทเสสฺสามิ** ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมมีนิทานคือเหตุ[๔] ดังนี้. ที่ชื่อว่า **อนนุสันธิกคาถา** (คาถาไม่มีเหตุ) ไม่มีในศาสนานี้. ก็บรรดา

---

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๓๓๓/๓๘๕.
๒. สํ. ส. ๑๕/๒/๑.
๓. ขุ. สุ. ๒๕/๔๐๖/๔๘๒
๔. องฺ. ติก. ๒๐/๕๖๕/๓๕๖.

คาถาเหล่านี้ดังกล่าวมานี้ คาถามีชื่อว่า **ปุจฉิตคาถา** เพราะเป็นคาถาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าถูกเทพบุตรทูลถามแล้วจึงตรัสตอบ. ก็คาถานี้ บอกคนที่ไม่ควรคบ ในคนที่ควรคบและไม่ควรคบ แล้วจึงบอกคนที่ควรคบ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ฉลาด รู้จักทาง รู้จักทั้งที่มิใช่ทาง ถูกถามถึงทาง จึงบอกทางที่ควรละเว้นเสียก่อนแล้ว ภายหลังจึงบอกทางที่ควรยึดถือไว้ว่า ในที่ตรงโน้นมีทาง ๒ แพร่ง. ในทาง ๒ แพร่งนั้น พวกท่านจงละเว้นทางซ้ายเสียแล้ว ยึดถือเอาทางขวา ฉะนั้น. ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าเป็นเสมือนบุรุษผู้ฉลาดในทางอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ติสสะ คำว่า บุรุษผู้ฉลาดในทาง นี้ เป็นชื่อของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า. จริงอยู่ ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้านั้น ฉลาดรู้โลกนี้ ฉลาดรู้โลกอื่น ฉลาดรู้ถิ่นมัจจุ ฉลาดรู้ทั้งมิใช่ถิ่นมัจจุ ฉลาดรู้บ่วงมาร ฉลาดรู้ทั้งมิใช่บ่วงมาร.**

เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสบอกถึงบุคคลที่ไม่ควรคบก่อน จึงตรัสว่า "การไม่คบคนพาลและการคบบัณฑิต." ความจริง คนพาลทั้งหลาย ไม่ควรคบ ไม่ควรเข้าใกล้ เหมือนทางที่ควรละเว้นแต่นั้น ก็ควรคบ ควรเข้าใกล้แต่บัณฑิต เหมือนทางที่ควรยึดถือไว้. ผู้ทักท้วงกล่าวว่า "ก็เพราะเหตุไร พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อตรัสมงคล จึงตรัสการไม่คบคนพาลและการคบบัณฑิตก่อน." ขอชี้แจงดังนี้. เพราะเหตุที่พวกเทพและมนุษย์ยึดความเห็นว่ามงคล ในสิ่งที่เห็นแล้วเป็นต้นนี้ด้วยการคบคนพาล ทั้งการคบพาลนั้นก็ไม่เป็นมงคล ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงติเตียนการสมคบกับคนที่มิใช่กัลยาณมิตร ซึ่งหักรานประโยชน์ทั้งโลกนี้และโลกหน้า และทรงสรรเสริญการสมาคมกับกัลยาณมิตร ซึ่งให้สำเร็จประโยชน์ในโลกทั้งสอง จึงตรัสการไม่คบคนพาลและการคบบัณฑิตก่อน แก่เทพและมนุษย์เหล่านั้น.

สัตว์ทั้งหลายทุกประเภท ผู้ประกอบด้วยอกุศลกรรมบถมี

ปาเณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า **พาล** ในจำนวนพาลและบัณฑิตนั้น. พาลเหล่านั้น จะรู้ได้ก็ด้วยอาการทั้ง ๓ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้. พระสูตรว่า "ภิกษุทั้งหลาย พาลลักษณะของพาล ๓ เหล่านี้." อนึ่ง ครูทั้ง ๖ มีปูรณกัสสปะเป็นต้น และสัตว์อื่น ๆ เห็นปานนั้นเหล่านี้ คือ **เทวทัต โกกาลิกะ กฏโมทกะ ติสสชัณฑาเทวีบุตร สมุทททัตตะ นางจิญจมาณวิกา** เป็นต้น และ**พี่ชายของทีฆวิทะ** ครั้งอดีต พึงทราบว่า **พาล**.

พาลเหล่านั้น ย่อมยังตนเองและเหล่าคนที่ทำตามคำของตนให้พินาศด้วยความเห็นที่ตนถือไว้ไม่ดี ดังเรือนที่ถูกไฟไหม้. เหมือนพี่ชายของทีฆวิทะ ล้มลงนอนหงาย ด้วยอัตภาพประมาณ ๖๐ โยชน์ หมกไหม้อยู่ในมหานรก อยู่ถึง ๔ พุทธันดร และเหมือนตระกูล ๕๐๐ ตระกูลที่ชอบใจทิฏฐิ (ความเห็น) ของพี่ชายของทีฆวิทะนั้น เข้าอยู่ร่วมเป็นสหายของพี่ชายของทีฆวิทะนั่นเทียว หมกไหม้อยู่ในมหานรก ฉะนั้น. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ไฟลามจากเรือนไม้อ้อหรือเรือนหญ้า ย่อมไหม้แม้เรือนยอด ซึ่งฉาบไว้ทั้งข้างนอกข้างในกันลมได้ ลงกลอนสนิท ปิดหน้าต่างไว้ ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภัยทุกชนิด ย่อมเกิดฉันนั้นเหมือนกัน ภัยเหล่านั้นทั้งหมดเกิดจากคนพาล ไม่เกิดจากบัณฑิต. อุปัทวะทุกอย่างย่อมเกิด ฯลฯ อุปสรรคทุกอย่างย่อมเกิด ฯลฯ ไม่เกิดจากบัณฑิต. ภิกษุทั้งหลาย ดังนั้นแล พาลเป็นภัย บัณฑิตไม่เป็นภัย พาลอุบาทว์ บัณฑิตไม่อุบาทว์ พาลเป็นอุปสรรค บัณฑิตไม่เป็นอุปสรรค**[๑] ดังนี้.

อนึ่ง พาลเสมือนปลาเน่า ผู้คบพาลนั้น ก็เสมือนห่อใบไม้ที่

---

๑. อง. ทิก. ๒๐/๔๔๒/๑๒๘. ๒. อง. ทิก. ๒๐/๔๔๐/๑๒๗-๑๒๘.

ท่อปลาเน่า ย่อมประสบภาวะที่วิญญูชนทอดทิ้งและรังเกียจ. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

นรชนผู้ใดร้อยปลาเน่าด้วยปลายหญ้าคา แม้หญ้าคาของนรชนผู้นั้น ก็มีกลิ่นเน่าฟุ้งไปด้วย การคบคนพาลก็เป็นอย่างนั้น."

อนึ่งเล่า เมื่อท้าวสักกะจอมทวยเทพจะประทานพร อกิตติบัณฑิตก็กล่าวอย่างนี้ว่า

บุคคลไม่ควรพบคนพาล ไม่ควรฟัง ไม่ควรอยู่ร่วมกับคนพาล ไม่พึงทำการเจรจาปราศรัยกับคนพาล และไม่ควรชอบใจ (คนพาลนั้น).

ท้าวสักกะตรัสถามว่า

ท่านภัสสปะ คนพาลได้ทำอะไรให้แก่ท่านหรือหนอ ขอท่านจงบอกเหตุนั้นแก่ข้าพเจ้า เพราะเหตุไร ท่านจึงไม่ปรารถนาเห็นคนพาล."

อกิตติบัณฑิตตอบว่า

คนพาลมีปัญญาทราม ย่อมแนะนำสิ่งที่ไม่ควรแนะนำ ย่อมชักชวนในสิ่งที่มิใช่ธุระ การแนะนำชั่วเป็นความดีสำหรับคนพาล เขาถูกว่ากล่าวโดยดีก็โกรธ คนพาลนั้น ไม่รู้จักวินัย การไม่เห็นเขาเสียได้ก็เป็นการดี."

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงติเตียนการคบคนพาลโดยอาการทั้งปวง อย่างนี้ จึงตรัสว่า **การไม่คบคนพาล เป็นมงคล** บัดนี้ เมื่อทรงสรรเสริญการคบบัณฑิต จึงตรัสว่า **การคบบัณฑิต เป็นมงคล.** สัตว์ทุกประเภท ผู้ประกอบด้วยกุศลกรรมบถ ๑๐ มีเจตนางดเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้น ชื่อว่า **บัณฑิต** ในจำพวกพาลและบัณฑิตนั้น.

---

๑. ขุ. ชา. ๒๘/๘๖๗/๓๐๓. ๒-๓. ขุ. ชา. ๒๗/๑๘๑๕-๑๘๑๕/๓๕๕.

บัณฑิตเหล่านั้นจะพึงรู้ได้ก็ด้วยอาการทั้ง ๓ เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้. พระสูตรว่า "ภิกษุทั้งหลาย ๓ ประการเหล่านี้เป็นบัณฑิตลักษณะของบัณฑิต."[๑] อนึ่ง พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอสีติมหาสาวก พระสาวกอื่นของพระตถาคต และบัณฑิตมีครูสุเนตตะ ครูมหาโควินทะ วิธูรบัณฑิต สรภังคดาบส มโหสถสุตโสมบัณฑิต พระเจ้านิมิราช อโยฆรกุมาร และอกิตติบัณฑิต เป็นต้น พึงทราบว่า **บัณฑิต.**

บัณฑิตเหล่านั้น เป็นผู้สามารถกำจัดภัยอุปัทวะและอุปสรรคได้ทุกอย่าง แก่พวกที่ทำตามคำของตน ประหนึ่งป้องกันได้ในเวลามีภัย ประหนึ่งดวงประทีปในเวลามืด ประหนึ่งได้ข้าวน้ำเป็นต้น ในเวลาถูกทุกข์มีหิวกระหายเป็นต้นครอบงำ. จริงอย่างนั้น อาศัยพระตถาคต พวกเทพและมนุษย์นับไม่ถ้วน ประมาณไม่ได้ พากันบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ ดำรงอยู่ในพรหมโลก ดำรงอยู่ในเทวโลก เกิดในสุคติโลก ตระกูล ๘๐,๐๐๐ ตระกูล ทำจิตให้เลื่อมใสในพระสารีบุตรเถระ และบำรุงพระเถระด้วยปัจจัย ๔ ก็บังเกิดในสวรรค์. ตระกูลทั้งหลายทำจิตให้เลื่อมใสในพระมหาสาวกทั้งปวง นับตั้งแต่พระมหาโมคคัลลานะ พระมหากัสสปะเป็นต้นไป ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. สาวกทั้งหลายของครูสุเนตตะบางพวกก็เกิดในพรหมโลก บางพวกก็เข้าเป็นสหายของเหล่าเทพชั้นปรนิมมิตวสวัตดี ฯลฯ บางพวกก็เข้าถึงความเป็นสหายของคฤหบดีมหาศาล. แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย ไม่มีภัยแต่บัณฑิต ไม่มีอุปัททวะแต่บัณฑิต ไม่มีอุปสรรคแต่บัณฑิต."

อนึ่ง บัณฑิตเสมือนของหอมมีกฤษณา และดอกไม้เป็นต้น คนผู้คบบัณฑิตก็เสมือนห่อใบไม้ที่ห่อของหอมมีกฤษณาและดอกไม้เป็นต้น ยังประสบภาวะที่วิญญูชนชมเชยและพอใจ. แม้พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ได้ตรัสไว้ดังนี้ว่า

---

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๔๙๒/๑๒๙.

นรชนใดห่อกฤษณาไว้ด้วยใบไม้ แม้ใบไม้ของนรชนนั้นก็ส่งกลิ่นหอมฟุ้ง การคบบัณฑิต ก็เหมือนอย่างนั้น.

อนึ่งเล่า เมื่อท้าวสักกะจอมทวยเทพประทานพร อกิตติบัณฑิตก็กล่าวอย่างนี้ว่า

บุคคลควรพบบัณฑิต ควรฟังบัณฑิต ควรอยู่ร่วมกับบัณฑิต ควรทำการสนทนาปราศรัยกับบัณฑิต และควรชอบใจบัณฑิตนั้น.[๑]

ท้าวสักกะจอมทวยเทพตรัสถามว่า

ท่านกัสสปะ บัณฑิตได้ทำอะไรให้แก่ท่านหรือหนอ ขอท่านจงบอกเหตุนั้นแก่ข้าพเจ้า เพราะเหตุไร ท่านจึงปรารถนาพบบัณฑิต.[๒]

อกิตติบัณฑิตตอบว่า

บัณฑิตย่อมแนะนำสิ่งที่ควรแนะนำ ไม่ชักชวนไปในสิ่งมิใช่ธุระ การแนะนำดี เป็นความดีของบัณฑิต เขาถูกว่ากล่าวโดยดี ก็ไม่โกรธ บัณฑิตนั้นรู้วินัย สมาคมกับบัณฑิตนั้นได้ เป็นการดี.[๓]

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงสรรเสริญการคบบัณฑิต โดยอาการทั้งปวงอย่างนี้ จึงตรัสว่า **การคบบัณฑิตเป็นมงคล.** บัดนี้ เมื่อจะทรงสรรเสริญการบูชาบุคคลผู้เข้าถึงความเป็นผู้ควรบูชา โดยลำดับด้วยการไม่คบคนพาลและการคบบัณฑิตนั้น จึงตรัสว่า **การบูชาผู้ที่ควรบูชา เป็นมงคล.** พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ชื่อว่า **ผู้ที่ควรบูชา** เพราะทรงเว้นจากโทษทุกอย่าง และเพราะทรงประกอบด้วยคุณทุกอย่าง และภายหลังจากนั้น ก็พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยสาวกทั้งหลาย ชื่อว่าผู้ที่ควรบูชา ในคำว่า **ผู้ที่ควรบูชา (ปูชเนยฺยานิ)** นั้น. จริงอยู่ การ

๑-๒-๓. ขุ. ชา. ๒๗/๑๘๑๗-๑๘๑๙/๓๕๕.

บูชาปูชเนยยบุคคลเหล่านั้น แม้เล็กน้อย ก็เป็นประโยชน์สุขตลอดกาลยาวนาน. ในข้อนี้ มีเรื่องนายสุมนมาลาการและนางมัลลิกาเป็นต้น เป็นตัวอย่าง. ใน ๒ เรื่องนั้น จะกล่าวแต่เรื่องเดียว พอเป็นตัวอย่าง.

ความว่า เช้าวันหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอันตรวาสกแล้ว ทรงถือบาตรจีวร เสด็จเข้าไปบิณฑบาตยังกรุงราชคฤห์ ขณะนั้น นายช่างดอกไม้ชื่อสุมนมาลาการ กำลังเดินถือดอกไม้สำหรับพระเจ้าพิมพิสารจอมทัพมคธ ได้เห็นพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงประตูพระนคร ผ่องใส น่าเลื่อมใส ประดับด้วยพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการและพระอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ รุ่งเรืองด้วยพระพุทธสิริ ครั้นเห็นแล้ว เขาก็คิดว่า พระราชาทรงรับดอกไม้แล้ว ก็จะพึงประทานทรัพย์ ๑๐๐ หรือ ๑,๐๐๐ ก็อันนั้นก็จะพึงเป็นความสุขเพียงโลกนี้เท่านั้น. แต่การบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้า ย่อมจะมีผลประมาณไม่ได้ นับไม่ถ้วน นำประโยชน์สุขมาให้ตลอดกาลยาวนาน เอาเถิด จำเราจะบูชาพระผู้มีพระภาคเจ้าด้วยดอกไม้เหล่านี้ ดังนี้ เขามีจิตเลื่อมใส จับดอกไม้กำหนึ่งซัดไปเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า. ดอกไม้ทั้งหลายไปทางอากาศประดิษฐานเป็นเพดานดอกไม้อยู่เหนือพระผู้มีพระภาคเจ้า. นายมาลาการเห็นอานุภาพนั้น ก็มีจิตเลื่อมใสยิ่งขึ้น จึงซัดดอกไม้ไปอีกกำหนึ่ง แม้ดอกไม้เหล่านั้น ก็ไปประดิษฐานเป็นเกราะดอกไม้. นายมาลาการซัดดอกไม้ไป ๘ กำ อย่างนี้ ดอกไม้เหล่านั้น ก็ไปประดิษฐานเป็นเรือนยอดดอกไม้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับอยู่ในเรือนยอด มหาชนก็ชุมนุมกัน. พระผู้มีพระภาคเจ้าทอดพระเนตรเห็นนายมาลาการ ก็ทรงทำอาการยิ้มแย้มให้ปรากฏ. พระอานนทเถระก็ทูลถามถึงเหตุที่ทรงยิ้มแย้ม ด้วยคิดว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย จะไม่ทรงยิ้มแย้มให้ปรากฏ. พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "อานนท์ นายมาลาการผู้นี้ จักท่องเที่ยวไปในเทพและมนุษย์ ๑๐๐,๐๐๐ กัปด้วยอานุภาพของการบูชานี้ ในที่สุด

ก็จักเป็นพระปัจเจกพระพุทธเจ้า นามว่า **สุมนิสสระ.**" ตรัสจบก็ได้ตรัสพระคาถานี้ เพื่อทรงแสดงธรรมว่า

> **บุคคลทำกรรมใดแล้วไม่เดือดร้อนภายหลัง บุคคลมีใจดีเอิบอิ่มแล้วเสวยผลของกรรมใด กรรมนั้น ทำแล้วดี.**[๑]

จบคาถา สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ได้บรรลุธรรม. การบูชาปูชเนยยบุคคลเหล่านั้นแม้เล็กน้อย พึงทราบว่า มีประโยชน์สุขตลอดกาลยาวนาน ด้วยประการฉะนี้.

ก็การบูชานั้น เป็นอามิสบูชา จะปวยกล่าวไปไยในปฏิบัติบูชา. เพราะกุลบุตรเหล่าใด บูชาพระผู้มีพระภาคเจ้า ด้วยการรับสรณคมน์และสิกขาบท ด้วยการสมาทานองค์อุโบสถ และด้วยคุณทั้งหลายของตน มีปาริสุทธิศีล ๔ เป็นต้น. ใครเล่าจักพรรณนาผลแห่งการบูชาของกุลบุตรเหล่านั้นได้. ด้วยว่า กุลบุตรเหล่านั้น ท่านกล่าวว่า "บูชาพระตถาคตด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม." เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> **อานนท์ ผู้ใดแล ไม่ว่าเป็นภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก หรืออุบาสิกา เป็นผู้ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ปฏิบัติชอบยิ่ง ประพฤติตามธรรม ผู้นั้น ชื่อว่า สักการะ เคารพ นับถือ บูชา ยำเกรง นอบน้อม ตถาคตด้วยการบูชาอย่างยอดเยี่ยม.**[๒]

ความที่การบูชาแม้พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอริยสาวก นำมาซึ่งประโยชน์สุข พึงทราบตามแนวนี้.

อนึ่ง สำหรับคฤหัสถ์ พึงทราบปูชเนยยบุคคลในข้อนี้อย่างนี้ คือ ผู้เจริญที่สุด ทั้งพี่ชาย ทั้งพี่สาว ชื่อว่าปูชเนยยบุคคลของน้อง มารดาบิดาเป็นปูชเนยยบุคคลของบุตร สามีพ่อผัวแม่ผัวเป็นปูชเนยยบุคคล

---

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๑๕/๒๓. ๒. ที. มหา. ๑๐/๑๒๙/๑๖๐-๑๖๑.

ของกุลสตรีทั้งหลาย ด้วยว่า การบูชาปูชเนยยบุคคลแม้เหล่านั้น เป็นมงคลทั้งนั้น เพราะนับว่าเป็นกุศลธรรม และเพราะเป็นเหตุเจริญอายุเป็นต้น. พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระพุทธดำรัสไว้ดังนี้ว่า "ชนเหล่านั้น จักเป็นผู้เกื้อกูลมารดา เกื้อกูลบิดา เกื้อกูลสมณะ เกื้อกูลพราหมณ์ เป็นผู้นอบน้อมผู้ใหญ่ในสกุล ยังจักยึดถือกุศลธรรมนี้ปฏิบัติ ก็จักเจริญทั้งอายุ จักเจริญทั้งวรรณะ เพราะเหตุสมาทานกุศลธรรมเหล่านี้" เป็นต้น."

บัดนี้ เพราะเหตุที่ข้าพเจ้าตั้งมาติกา (หัวข้อ) ไว้ว่า กล่าวสมุฏฐาน (เหตุเป็นที่เกิดมงคล) แล้วกำหนดมงคลนั้น จะชี้แจงการบูชานั้นเป็นมงคลฉะนั้น จึงขอชี้แจงดังนี้. พระผู้พระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๓ มงคล คือ **การไม่คบคนพาล, การคบบัณฑิต, และการบูชาผู้ที่ควรบูชา,** ด้วยประการฉะนี้. ในมงคลทั้ง ๓ นั้น พึงทราบว่า การไม่คบคนพาล ชื่อว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์ของโลกทั้งสอง เหตุป้องกันภัย มีภัยเกิดแต่คบคนพาลเป็นปัจจัยเป็นต้น การคบบัณฑิตและการบูชาผู้ที่ควรบูชา ชื่อว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งนิพพานและสุคติ โดยนัยที่กล่าวไว้แล้วในการพรรณนาความเพิ่มพูนแห่งผลของการคบบัณฑิตและการบูชาผู้ที่ควรบูชานั้นนั่นแล. แต่ข้าพเจ้าจักยังไม่แสดงหัวข้อต่อจากนี้ไป จักกำหนดข้อที่เป็นมงคลอย่างนี้ จึงจักชี้แจงความที่ข้อนั้นเป็นมงคล.

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า อเสวนา จ พาลานं จบ

พรรณนาคาถาว่า ปฏิรูปเทสวาโส จ

พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้ถูกเทพบุตรทูลขอมงคลอย่างเดียวว่า **พฺรูหิ มงฺคลมุตฺตมํ** ขอได้โปรดตรัสบอกมงคลอันอุดม แต่ก็ตรัสถึง ๓ มงคล ด้วยคาถาเดียว เปรียบเหมือนบุรุษใจกว้าง ถูกขอแต่น้อยแต่ก็ให้มาก ยิ่งไปกว่านั้น ยังทรงเริ่มที่จะตรัสมงคลอีกเป็นอันมาก ด้วยคาถาทั้งหลายมีว่า **ปฏิรูปเทสวาโส จ** เป็นต้น ก็เพราะเทวดาทั้งหลายอยากฟัง เพราะมงคลทั้งหลายมีอยู่ และเพราะมงคลใด ๆ เป็นคุณแก่สัตว์ใด ๆ ทรงมีพุทธประสงค์จะทรงประกอบสัตว์นั้น ๆ ไว้ในมงคลนั้น ๆ. บรรดาคาถาเหล่านั้น จะกล่าวในคาถาแรกก่อน. คำว่า **ปฏิรูโป** แปลว่า สมควร. โอกาสเป็นที่อยู่อาศัยของสัตว์ทั้งหลายทุกแห่ง ไม่ว่าเป็นคามก็ดี นิคมก็ดี นครก็ดี ชนบทก็ดี ชื่อว่า **เทสะ**. การอยู่อาศัยในเทสะนั้น ชื่อว่า **วาสะ**. คำว่า **ปุพฺเพ** แปลว่า แต่ก่อน คือในชาติที่ล่วงมาแล้ว. ความเป็นผู้มีกุศลอันสั่งสมแล้ว ชื่อว่า **ความเป็นผู้มีบุญอันทำไว้แล้ว**. จิตหรืออัตภาพทั้งสิ้น เรียกว่า **อัตตะ**. การตั้ง คือการประกอบตนไว้โดยชอบ ชื่อว่า **สัมมาปณิธิ** อธิบายว่า การดำรงไว้. คำนอกนั้น มีนัยที่กล่าวไว้แล้วทั้งนั้น. นี้เป็นการพรรณนาบทในคาถาแรกนั้น.

ส่วนการพรรณนาความ พึงทราบดังนี้. ในประเทศใด บริษัท ๔ ยังจาริกอยู่ ยังบำเพ็ญบุญกิริยาวัตถุมีทานเป็นต้นอยู่ นวังคสัตถุศาสน์ยังรุ่งเรืองอยู่. ประเทศนั้น ชื่อว่า **ปฏิรูปเทส** การอยู่อาศัยในปฏิรูปเทสนั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นปัจจัยแก่การทำบุญของสัตว์ทั้งหลาย. ในข้อนี้ มีชาวประมงที่เข้าไปยังเกาะสิงหลเป็นต้น เป็นตัวอย่าง.

อีกนัยหนึ่ง ประเทศเป็นที่ตรัสรู้พระโพธิญาณ (ที่ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เรียกโพธิมัณฑสถาน) ประเทศที่ทรงประกาศพระธรรมจักรของพระผู้มีพระภาคเจ้า ประเทศคือโคนต้นมะม่วงของนายคัณฑะที่ทรง

แสดงยมกปาฏิหาริย์ ทำลายความเมาของพวกเดียรถีย์ทั้งปวง ท่ามกลางบริษัทประมาณ ๑๒ โยชน์ ประเทศที่เสด็จลงจากเทวโลก ก็หรือประเทศอื่นใดอันเป็นที่ประทับอยู่ของพระพุทธเจ้า มีกรุงสาวัตถี กรุงราชคฤห์เป็นต้น ประเทศนั้น ชื่อว่า **ปฏิรูปเทส** การอยู่อาศัยในปฏิรูปเทสนั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นปัจจัยแก่การได้อนุตตริยะ ๖ ของสัตว์ทั้งหลาย.

อีกนัยหนึ่ง ทิศบูรพา ตั้งแต่กชังคลนิคมลงมาถึงมหาสาลา รอบนอกเป็นปัจจันติมชนบท รอบในเป็นมัชฌิมชนบท. ทิศอาคเนย์ ตั้งแต่แม่น้ำสัลลวตีลงมา รอบนอกเป็นปัจจันติมชนบท รอบในเป็นมัชฌิมชนบท. ทิศทักษิณ ตั้งแต่เสตกัณณิกนิคมลงมา รอบนอกเป็นปัจจันติมชนบท รอบในเป็นมัชฌิมชนบท. ทิศตะวันตก ตั้งแต่บ้านพราหมณ์ ชื่อบ้านถูณะ รอบนอกเป็นปัจจันติมชนบท รอบในเป็นมัชฌิมชนบท. ทิศอุดร ตั้งแต่ภูเขาอุสีรธชะลงมา รอบนอกเป็นปัจจันติมชนบท รอบในเป็นมัชฌิมชนบท. นี้เป็นมัชฌิมประเทศ ยาว ๓๐๐ โยชน์ กว้าง ๒๕๐ โยชน์ โดยรอบ ๙๐๐ โยชน์. มัชฌิมประเทศนี้ ชื่อว่า **ปฏิรูปเทส.**

พระเจ้าจักรพรรดิทั้งหลาย ผู้ครองอิสริยาธิปัตย์แห่งทวีปใหญ่ทั้ง ๔ ทวีป ทวีปน้อย ๒,๐๐๐ ทวีป ทรงอุบัติขึ้นในปฏิรูปเทสนั้น พระมหาสาวกทั้งหลายมีพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นต้น บำเพ็ญบารมีมา ๑ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป ก็เกิดในปฏิรูปเทสนั้น พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย บำเพ็ญบารมีมา ๒ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัป ก็เกิดในปฏิรูปเทสนั้น พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย บำเพ็ญบารมีมา ๔ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปบ้าง ๘ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปบ้าง ๑๖ อสงไขยกับ ๑๐๐,๐๐๐ กัปบ้าง ก็เสด็จอุบัติในปฏิรูปเทสนั้น. บรรดาท่านเหล่านั้น สัตว์ทั้งหลายรับโอวาทของพระเจ้าจักรพรรดิ ตั้งอยู่ในศีล ๕ แล้วก็มีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้า, ตั้งอยู่ในโอวาทของพระปัจเจกพุทธเจ้าก็เหมือนกัน ส่วนสัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่ในโอวาทของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

(และ) ของสาวกของพระพุทธเจ้า ย่อมมีสวรรค์เป็นที่ไปในเบื้องหน้าและมีพระนิพพานเป็นที่ไปในเบื้องหน้า. เพราะฉะนั้น การอยู่ในปฏิรูปเทสนั้น จึงตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นปัจจัยแห่งสมบัติเหล่านั้น.

ความเป็นผู้ปรารภพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระขีณาสพ สร้างสมกุศลไว้ในชาติที่ล่วงมาแล้ว ชื่อว่า **ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อน** แม้ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อนนั้น ก็เป็นมงคล. เพราะเหตุไร ? เพราะอธิบายว่า ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อน ย่อมให้บรรลุพระอรหัต เมื่อจบคาถาแม้ ๔ บท ที่แสดงต่อพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าและพระปัจเจกพุทธเจ้า หรือที่ฟังเฉพาะพระพักตร์ของพระพุทธเจ้าหรือสาวกของพระพุทธเจ้า. ก็มนุษย์ผู้ใด สร้างบารมีไว้ มีกุศลมูลอันแน่นหนามาก่อน มนุษย์ผู้นั้น ทำวิปัสสนาให้เกิดแล้ว ย่อมบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ ด้วยกุศลมูลนั้นนั่นแล เหมือนพระเจ้ามหากัปปินะและพระอัครมเหสี. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อน เป็นมงคล."

คนบางคนในโลกนี้ ย่อมทำตนที่ทุศีลให้ตั้งอยู่ในสุศีล ตนที่ไม่มีศรัทธาให้ตั้งอยู่ในสัทธาสัมปทา ตนที่ตระหนี่ให้ตั้งอยู่ในจาคสัมปทา. การตั้งตนดังกล่าว ชื่อว่า **ตั้งตนไว้ชอบ**. การตั้งตนไว้ชอบนี้ เรียกว่า **อัตตสัมมาปณิธิ**. อัตตสัมมาปณิธินี้แล เป็นมงคล. เพราะเหตุไร ? เพราะเป็นเหตุละเวรที่เป็นไปในปัจจุบันและภายภาคหน้าและได้รับอานิสงส์ต่าง ๆ อย่าง.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๓ มงคล คือ การอยู่ในปฏิรูปเทส ๑ ความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อน ๑ และการตั้งตนไว้ชอบ ๑ ด้วยประการฉะนี้. ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้น ๆ แล้วทั้งนั้น.

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า ปฏิรูปเทสวาโส จ จบ

พรรณนาคาถาว่า พาหุสจฺจญฺจ

บัดนี้ จะพรรณนาบทในคาถานี้ว่า **พาหุสจฺจญฺจ** เป็นต้น ดังต่อไปนี้ ความว่า ความเป็นพหูสุต ชื่อว่า **พาหุสัจจะ**. ความฉลาดในงานฝีมือทุกอย่าง ชื่อว่า **ศิลปะ**. วินัยทางกายวาจาจิต ชื่อว่า **วินัย**. คำว่า **สุสิกฺขิโต** แปลว่า อันเขาศึกษาด้วยดีแล้ว. คำว่า **สุภาสิตา** แปลว่า อันเขากล่าวด้วยดีแล้ว. ศัพท์ว่า **ยา** แสดงความไม่แน่นอน. คำเปล่งทางคำพูด ชื่อว่า **วาจา**. คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล. นี้เป็นการพรรณนาบทในคาถาว่า **พาหุสจฺจญฺจ** เป็นต้นนี้.

ส่วนการพรรณนาความ พึงทราบดังนี้. ความเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งสัตถุศาสน์ ที่ทรงพรรณนาไว้ โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า เป็นผู้ทรงสุตะ สั่งสมสุตะ และว่า ภิกษุบางรูปในพระธรรมวินัยนี้ มีสุตะมาก คือ สุตะ เคยยะ เวยยากรณะ เป็นต้น ชื่อว่า **ความเป็นพหูสูต**. ความเป็นพหูสูตนั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุละอกุศลและบรรลุกุศล และเพราะเป็นเหตุทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะตามลำดับ. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกผู้สดับแล้ว ย่อมละอกุศล เจริญกุศล ย่อมละสิ่งมีโทษ เจริญสิ่งที่ไม่มีโทษ บริหารตนให้บริสุทธิ์**[๑] ดังนี้.

อีกพระดำรัสหนึ่งตรัสว่า

> **ย่อมพิจารณาเนื้อความของธรรมทั้งหลายที่ทรงจำไว้ ธรรมทั้งหลาย ย่อมทนการเพ่งพินิจของเธอผู้พิจารณาเนื้อความอยู่ เมื่อความทนทานต่อการเพ่งพินิจธรรมมีอยู่ ฉันทะย่อมเกิด เกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุตสาหะ เมื่ออุตสาหะ ย่อมใช้ดุลยพินิจ เมื่อใช้ดุลยพินิจ ย่อม**

---

๑. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๖๕/๑๑๑.

ตั้งความเพียร เมื่อตั้งความเพียร ย่อมทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะ ด้วยกาย (นามกาย) และย่อมเห็นทะลุปรุโปร่ง ด้วยปัญญา* ดังนี้.

อนึ่ง แม้พาหุสัจจะ (ความเป็นพหูสูต) ของคฤหัสถ์อันใด ไม่มีโทษ อันนั้น ก็พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขในโลกทั้งสอง.

ศิลปะของคฤหัสถ์ และศิลปะของบรรพชิต ชื่อว่า **ศิลปะ**. บรรดาศิลปะทั้ง ๒ นั้น กิจกรรม มีงานของช่างมณีช่างทองเป็นต้น ที่เว้นจากการทำร้ายชีวิตสัตว์อื่น เว้นจากอกุศล ชื่อว่า ศิลปะของคฤหัสถ์. ศิลปะของคฤหัสถ์นั้น ชื่อว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์ในโลกนี้.

การจัดทำสมณบริขารมีการกะและเย็บจีวรเป็นต้น ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสรรเสริญไว้ในที่นั้น ๆ โดยนัยเป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย กิจที่ควรทำไร ๆ ของเพื่อนพรหมจารี ไม่ว่าสูงต่ำเหล่านั้นใด ภิกษุเป็นผู้ขยันในกิจที่ควรทำไร ๆ นั้น"[๒] และที่ตรัสว่า "เป็นนาถกรณธรรม (ธรรมทำที่พึ่ง)" ชื่อว่า ศิลปะของบรรพชิต. ศิลปะของบรรพชิตนั้น พึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขในโลกทั้ง ๒ แก่ตนเองและแก่คนอื่น ๆ.

วินัยของคฤหัสถ์และวินัยของบรรพชิต ชื่อว่า **วินัย**. บรรดาวินัยทั้ง ๒ นั้น การงดเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า **วินัยของคฤหัสถ์**. วินัยของคฤหัสถ์นั้น คฤหัสถ์ศึกษาดีแล้วในวินัยนั้น ชื่อว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขในโลกทั้ง ๒ ด้วยการไม่ต้องสังกิเลส (ความเศร้าหมอง) และด้วยการกำหนดคุณคืออาจาระ.

การไม่ต้องอาบัติ ๗ กอง ชื่อว่า **วินัยของบรรพชิต**. แม้วินัยของบรรพชิตนั้น อันบรรพชิตศึกษาดีแล้ว โดยนัยที่กล่าวมาแล้ว. หรือปาริสุทธิ. ศีล ๔ ชื่อว่าวินัยของบรรพชิต. วินัยของบรรพชิตนั้น อัน

---

๑. ม. ม. ๑๓/๖๕๗/๖๐๕. ๒. ที. ปา. ๑๑/๓๕๗/๒๘๒.

บรรพชิตศึกษาดีแล้ว ด้วยการศึกษาโดยประการที่ตั้งอยู่ในปาริสุทธิศีล ๔ นั้น แล้วจะบรรลุพระอรหัตได้ พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบสุขทั้งโลกิยะทั้งโลกุตระ.

วาจาที่เว้นจากโทษมีมุสาวาทเป็นต้น ชื่อว่า**วาจาสุภาษิต**. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย วาจาประกอบด้วยองค์ ๔ เป็นวาจาสุภาษิต." หรือว่า วาจาที่เจรจาไม่เพ้อเจ้อ ก็ชื่อว่าวาจาสุภาษิต. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> **สัตบุรุษทั้งหลายกล่าวว่า วาจาสุภาษิตเป็นวาจาสูงสุด เป็นข้อที่ ๑. บุคคลพึงกล่าวแต่ธรรม ไม่กล่าวไม่เป็นธรรม เป็นข้อที่ ๒. พึงกล่าวแต่คำน่ารัก ไม่กล่าวคำไม่น่ารัก เป็นข้อที่ ๓. กล่าวแต่คำสัตย์ ไม่กล่าวคำเหลาะแหละ เป็นข้อที่ ๔.**[๑]

แม้วาจาสุภาษิตนี้ ก็พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขในโลกทั้ง ๒ แต่เพราะเหตุที่วาจาสุภาษิตนี้นับเนื่องในวินัย ฉะนั้น ถึงไม่สงเคราะห์วาจาสุภาษิตนี้ไว้ด้วยวินัยศัพท์ ก็พึงทราบว่าเป็นวินัย. เมื่อเป็นเช่นนั้น วาจามีการแสดงธรรมเป็นต้น แก่คนเหล่าอื่น พึงทราบว่าเป็นวาจาสุภาษิต ในที่นี้ ด้วยความกระอักกระอ่วนนี้หรือ. ความจริง วาจาสุภาษิตตรัสว่า เป็นมงคล ก็เพราะเป็นเหตุประสบสุขในโลกทั้ง ๒ และพระนิพพานของสัตว์ทั้งหลาย ก็เหมือนการอยู่ในปฏิรูปเทส. พระวังคีสเถระกล่าวไว้ว่า

> **พระพุทธเจ้าตรัสพระวาจาใด อันเกษม เพื่อบรรลุพระนิพพาน เพื่อทำที่สุดทุกข์ พระวาจานั้นแลเป็นยอดของวาจาทั้งหลาย.**

พระพุทธเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ พาหุสัจจะ ๑ สิปปะ ๑ วินัยที่ศึกษาดีแล้ว ๑ และวาจาสุภาษิต ๑ ด้วยประการ

---

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๓๕๖/๔๑๑.

ฉะนี้. ก็ความที่มงคลนั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้น ๆ แล้วทั้งนั้นแล.

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า พาหุสจฺจญฺจ เป็นต้น จบ

พรรณนาคาถาว่า มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ

บัดนี้ จะพรรณนาบทในคาถานี้ว่า **มาตาปิตุอุปฏฺฐานํ** เป็นต้น ดังต่อไปนี้. มารดาด้วย บิดาด้วย เหตุนั้นจึงชื่อว่า **มารดาบิดา**. คำว่า **อุปฏฺฐานํ** แปลว่า การบำรุง. บุตรทั้งหลายด้วย ภรรยาทั้งหลายด้วย เหตุนั้นจึงชื่อว่า **บุตรภรรยา** การสงเคราะห์ ชื่อว่า **สังคหะ**. การงาน คือกิจกรรม อากูลหามิได้ ชื่อว่า **การงานไม่อากูล** การงานทั้งหลายนั่นแหละ ชื่อว่า **กัมมันตา**. คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล. นี่เป็นการพรรณนาบท.

ส่วนการพรรณนาความ พึงทราบดังนี้. สตรีผู้ยังบุตรให้เกิด เรียกชื่อว่า **มารดา บิดา**ก็เหมือนกัน. การทำอุปการะด้วยการล้างเท้า นวด ฟั้นขัดสี ให้อาบน้ำ และด้วยการมอบให้ปัจจัย ๔ ชื่อว่า **การบำรุง**. ในการบำรุงนั้น เพราะเหตุที่มารดาบิดามีอุปการะมาก หวังประโยชน์อนุเคราะห์บุตรทั้งหลาย มารดาบิดาเหล่าใด แลเห็นบุตรทั้งหลายเล่นอยู่ข้างนอก เดินมามีเนื้อตัวเปื้อนฝุ่น ก็เช็ดฝุ่นให้ จูบจอมถนอมเกล้า เกิดความรักเอ็นดู บุตรทั้งหลายใช้ศีรษะทูนมารดาบิดาไว้ถึง ๑๐๐ ปี ก็ไม่สามารถจะทำปฏิการะสนองคุณของมารดาบิดานั้นได้. และเพราะเหตุที่มารดาบิดานั้นเป็นผู้ดูแลบำรุงเลี้ยง แสดงโลกนี้ สมมุติว่าเป็นพรหม สมมุติว่าเป็นบุรพาจารย์ ฉะนั้น การบำรุงมารดาบิดานั้น ย่อมนำมาซึ่งการสรรเสริญในโลกนี้ และละโลกไปแล้วก็จะนำมาซึ่งสุขในสวรรค์. ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า "เป็นมงคล." สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัส

ไว้ว่า

> **มารดาบิดา ท่านเรียกว่า พรหม ว่า บุรพาจารย์ เป็นอาหุเนยยบุคคลของบุตร เป็นผู้อนุเคราะห์บุตร เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงนอบน้อม และพึงสักการะมารดาบิดานั้น ด้วยข้าว น้ำ ผ้า ที่นอน การขัดสี การให้อาบน้ำ และล้างเท้า. เพราะการปรนนิบัติมารดาบิดานั้น บัณฑิตทั้งหลายจึงสรรเสริญเขาในโลกนี้ เขาละโลกไปแล้ว ยังบันเทิงในสวรรค์.**

อีกนัยหนึ่ง กิจกรรม ๕ อย่าง มีการเลี้ยงดูท่าน ทำกิจของท่าน และการดำรงวงศ์สกุลเป็นต้น ชื่อว่า **การบำรุง**. การบำรุงนั้น พึงทราบว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์สุขในปัจจุบัน ๕ อย่าง มีการห้ามมิให้ทำบาปเป็นต้น. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> **บุตรคฤหบดี ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดา อันบุตรพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ เรา ท่านเลี้ยงมาแล้ว จักเลี้ยงดูท่าน จักทำกิจของท่าน จักดำรงวงศ์สกุล จักปฏิบัติตัวเหมาะที่จะเป็นทายาท อีกอย่างหนึ่ง เมื่อท่านล่วงลับดับชันษ์แล้ว จักทำบุญอุทิศไปให้ท่าน. บุตรคฤหบดี ทิศเบื้องหน้าคือมารดาบิดา อันบุตรพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์บุตรด้วยสถาน ๕ คือ ห้ามบุตรจากความชั่ว ให้บุตรตั้งอยู่ในความดี ให้ศึกษาศิลปะ จัดหาภรรยาที่สมควรให้ มอบทรัพย์มรดกให้ ในเวลาสมควร.**[๑]

อนึ่ง ผู้ใดบำรุงมารดาบิดา ด้วยให้เกิดความเลื่อมใสในวัตถุทั้ง ๓ (พระรัตนตรัย) ด้วยให้ถึงพร้อมด้วยศีล ด้วยการบรรพชา ผู้นี้เป็นยอดของผู้บำรุงมารดาบิดา. การบำรุงมารดาบิดาของผู้นั้น เป็นการตอบแทน

---

๑. ที. ปา. ๑๑/๑๙๙/๒๐๓.

อุปการคุณที่มารดาบิดาทำมาแล้ว ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งประโยชน์ทั้งหลาย ทั้งปัจจุบัน ทั้งภายภาคหน้า เป็นอันมาก.

ทั้งบุตรทั้งธิดาที่เกิดจากตน ก็นับว่าบุตรทั้งนั้น ในคำว่า **ปุตฺต-ทารสฺส นี้**. คำว่า **ทาระ** ได้แก่ ภรรยา ๒๐ จำพวก จำพวกใดจำพวกหนึ่ง. บุตรและภรรยา ชื่อว่า **ปุตตทาระ**. ซึ่งบุตรและภรรยานั้น. คำว่า **การสงเคราะห์ (สงฺคโห)** ได้แก่ การทำอุปการะด้วยการยกย่องเป็นต้น. การทำอุปการะนั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล **เพราะเป็นเหตุ**แห่งประโยชน์สุขในปัจจุบัน มีความเป็นผู้จัดการงานดีเป็นต้น. ความจริง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสงเคราะห์บุตรภรรยาที่ทรงยกขึ้นแสดงในที่นี้ว่า ทิศเบื้องหลัง พึงทราบว่าคือบุตรภรรยา ไว้ด้วย **ภริยา ศัพท์** จึงตรัสไว้ดังนี้ว่า

> **บุตรคฤหบดี ทิศเบื้องหลังคือภรรยา อันสามีพึงบำรุงด้วยสถาน ๕ คือ ด้วยการยกย่อง ด้วยการไม่ดูหมิ่น ด้วยการไม่นอกใจ ด้วยการมอบความเป็นใหญ่ให้ ด้วยการมอบเครื่องประดับให้. บุตรคฤหบดี ทิศเบื้องหลังคือภรรยา อันสามีบำรุงด้วยสถาน ๕ เหล่านี้แล้ว ย่อมอนุเคราะห์สามีด้วยสถาน ๕ คือ จัดการงานดี สงเคราะห์คนข้างเคียง ไม่นอกใจ รักษาทรัพย์ที่สามีหามา ขยันไม่เกียจคร้านในกิจทุกอย่าง.**[๑]

หรือ มีอีกนัยหนึ่งดังนี้ คำว่า **สงเคราะห์ (สงฺคโห)** ได้แก่ การสงเคราะห์ด้วยทานการให้ ปิยวาจาพูดน่ารัก อรรถจริยาการบำเพ็ญประโยชน์อันเป็นธรรม. คืออะไร ? คือ การให้เสบียงอาหารในวันอุโบสถ การให้ดูงานนักขัตฤกษ์ในวันนักขัตฤกษ์ กระทำมงคลในวันมงคล การโอวาทสั่งสอน ในประโยชน์ทั้งหลาย ที่เป็นไปในปัจจุบันและเป็นไป

---

๑. ที. ปา. ๑๑/๒๐๑/๒๐๔.

ภายหน้า. การสงเคราะห์นั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์ในปัจจุบัน เพราะเป็นเหตุแห่งประโยชน์ในภายหน้า และเพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้ที่แม้เทวดาทั้งหลายพึงนอบน้อม. เหมือนอย่างที่ท้าวสักกะจอมทวยเทพตรัสไว้ว่า

> **แน่ะมาตลี คฤหัสถ์เหล่าใด ทำบุญ มีศีล เป็นอุบาสก เลี้ยงดูภรรยาโดยธรรม เราย่อมนอบน้อมคฤหัสถ์เหล่านั้น.**[๑]

การงานทั้งหลาย มีกสิกรรมทำไร่นา โครักขกรรมเลี้ยงโค และพาณิชยกรรมค้าขายเป็นต้น เว้นจากภาวะอากูล มีการล่วงเลยเวลา การทำไม่เหมาะ และการทำย่อหย่อนเป็นต้น เพราะเป็นผู้รู้จักกาล เพราะเป็นผู้ทำเหมาะ เพราะเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน และเพราะไม่ควรพินาศ เหตุถึงพร้อมด้วยความขยันหมั่นเพียร ชื่อว่า **การงานไม่อากูล.** การงานไม่อากูลเหล่านั้น อันบุคคลประกอบได้อย่างนี้ ก็เพราะตน บุตรภรรยา หรือทาสและกรรมกร เป็นผู้ฉลาด ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุให้ได้ทรัพย์ ข้าวเปลือก และความเจริญในปัจจุบัน. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> **ผู้มีธุระ ทำเหมาะ หมั่น ย่อมได้ทรัพย์.**

และว่า

> **ผู้ชอบนอนหลับกลางวัน เกลียดการขยันกลางคืน เมาประจำ เป็นนักเลง ครองเรือนไม่ได้. ประโยชน์ทั้งหลายย่อมล่วงเลยพวกคนหนุ่มที่ทอดทิ้งการงาน ด้วยอ้างว่า หนาวนัก ร้อนนัก เย็นแล้ว. ผู้ใดไม่สำคัญความเย็นและความร้อนยิ่งไปกว่าหญ้า ทำกิจของลูกผู้ชาย ผู้นั้นย่อมไม่เสื่อมจากสุข.**[๒]

และว่า

---

๑. ส. ส. ๑๕/๔๓๐/๓๔๔.

๒. ที. ปา. ๑๑/๑๘๕/๑๔๔.

เมื่อคนรวบรวมโภคทรัพย์ เหมือนแมลงผึ้งรวบรวมน้ำหวาน โภคทรัพย์ย่อมสะสมเป็นกอง เหมือนจอมปลวกที่ปลวกทั้งหลายก่อขึ้น ฉะนั้น[๑]

อย่างนี้เป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ การบำรุงมารดา ๑ การบำรุงบิดา ๑ การสงเคราะห์บุตรภรรยา ๑ และการงานไม่อากูล ๑ หรือ ๕ มงคล เพราะแยกการสงเคราะห์บุตรและภรรยาออกเป็น ๒. หรือ ๓ มงคล เพราะรวมการบำรุงมารดาและบิดาเป็นข้อเดียวกัน. ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้น ๆ แล้วทั้งนั้นแล.

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า มาตาปิตุอุปฏฐานำ จบ

พรรณนาคาถาว่า ทานญฺจ

บัดนี้ จะพรรณนาบทในคาถานี้ว่า **ทานญฺจ** เป็นต้น ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **ทาน** เพราะเขาให้ด้วยวัตถุนี้ ท่านอธิบายว่า เขามอบทรัพย์ที่มีอยู่ของตนให้แก่ผู้อื่น. การประพฤติธรรมหรือความประพฤติที่ไม่ปราศจากธรรม ชื่อว่า **ธรรมจริยา**. ชื่อว่า **ญาติ** เพราะใคร ๆ ก็รู้ว่า ผู้นี้ (อยู่ในวงศ์) ของเรา. (การงาน) ไม่มีโทษ ชื่อว่า **อนวัชชะ**. ท่านอธิบายว่า ใคร ๆ นินทาไม่ได้ ติเตียนไม่ได้. คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล. นี้เป็นการพรรณนาบท.

ส่วนการพรรณนาความ พึงทราบดังนี้. เจตนาเป็นเหตุบริจาคทานวัตถุ ๑๐ มีข้าวเป็นต้น ซึ่งมีความรู้ดีเป็นเบื้องต้น เฉพาะ (เจาะจง) ผู้อื่น หรือความไม่โลภที่ประกอบด้วยจาคเจตนานั้น ชื่อว่า **ทาน** จริง

---

๑. ที. ปา. ๑๑/๑๙๗/๒๐๒.

อยู่ บุคคลย่อมมอบให้วัตถุนั้นแก่ผู้อื่น ด้วยความไม่โลภ. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ชื่อว่า **ทาน** เพราะเขาให้ทานด้วยวัตถุนี้." ทานนั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษที่เป็นไปในปัจจุบัน และเป็นไปภายหน้า มีความเป็นผู้ที่ชนเป็นอันมากรักและพอใจเป็นต้น. ในเรื่องทานนี้ พึงระลึกถึงสูตรทั้งหลาย เป็นต้นอย่างนี้ว่า สีหเสนาบดี ทายกผู้เป็นทานบดี ย่อมเป็นที่รักที่ชอบใจของชนเป็นอันมาก.[๑]

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า ทานมี ๒ คือ **อามิสทานและธรรมทาน** ในทานทั้ง ๒ นั้น อามิสทาน ได้กล่าวมาแล้วทั้งนั้น. ส่วนการแสดงธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าประกาศแล้ว อันเป็นเหตุสิ้นทุกข์และนำมาซึ่งสุขในโลกนี้และโลกหน้า เพราะหมายจะให้เป็นประโยชน์แก่คนอื่น ๆ ชื่อว่า **ธรรมทาน** อนึ่ง บรรดาทานทั้ง ๒ นี้ ธรรมทานนี้อย่างเดียว เป็นเลิศ. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> **การให้ธรรม ชนะการให้ทั้งปวง รสแห่งธรรม ชนะรสทั้งปวง ความยินดีในธรรม ชนะความยินดีทั้งปวง ความสิ้นตัณหา ชนะทุกข์ทั้งปวง.**[๒]

ในพระสูตรและคาถานั้นก็ตรัสความที่อามิสทานเป็นมงคลเท่านั้น ส่วนธรรมทานตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งคุณทั้งหลาย มีความเป็นผู้ชาบซึ้งอรรถเป็นต้น. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุแสดงธรรม ตามที่ฟังมา ตามที่เรียนมา โดยพิสดาร แก่คนอื่น ๆ โดยประการใด ๆ ภิกษุนั้นย่อมเป็นผู้ชาบซึ้งอรรถและชาบซึ้งธรรม ในธรรมนั้น โดยประการนั้น ๆ อย่างนี้ เป็นต้น.**"

การประพฤติกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า **ธรรมจริยา** เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เป็นต้นอย่างนี้ว่า "พราหมณ์คฤหบดีทั้ง

---

๑. อง. ปญจก. ๒๒/๓๔/๔๑. ๒. ขุ. ธ. ๒๕/๓๔/๖๓. ๓. อง. ปญจก. ๒๒/๒๖/๒๓.

ทลาย การประพฤติธรรมและการประพฤติสม่ำเสมอทางกาย มี ๓ อย่าง."[๑] ก็การประพฤติธรรมนั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุเข้าถึงโลกสวรรค์. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า "พราหมณ์ คฤหบดีทั้งหลาย เพราะเหตุที่ประพฤติธรรม ประพฤติสม่ำเสมอ สัตว์บางเหล่า ในโลกนี้ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก ย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์" ดังนี้.

ชนผู้เกี่ยวข้องข้างมารดาหรือข้างบิดา จนถึง ๗ ชั่วปู่ย่า ชื่อว่า ญาติ. การสงเคราะห์ญาติเหล่านั้น ผู้ถูกความเสื่อมโภคะ ถูกความเสื่อมเพราะเจ็บป่วยครอบงำแล้วมาหาตน ด้วยอาหาร เครื่องนุ่งห่ม และข้าวเปลือกเป็นต้นตามกำลัง ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษ ที่เป็นปัจจุบันมีการสรรเสริญเป็นต้น และที่เป็นภายหน้ามีไปสุคติเป็นต้น. กิจกรรมที่เป็นสุจริตทางกาย วาจา ใจ มีการสมาทานองค์อุโบสถ การทำความขวนขวาย การปลูกสวนและป่า และสร้างสะพานเป็นต้น ชื่อว่า **การงานไม่มีโทษ**. การงานไม่มีโทษเหล่านั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุให้ประสบประโยชน์สุขนานาประการ. พึงระลึกถึงพระสูตรทั้งหลายมีเป็นต้นอย่างนี้ว่า วิสาขา สตรีหรือบุรุษบางคนในศาสนานี้ ถืออุโบสถประกอบด้วยองค์ ๘ ประการ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก พึงเข้าถึงความเป็นสหายของทวยเทพชั้นจาตุมหาราชิกาอันใด อันนั้นก็เป็นฐานะเป็นไปได้."[๒]

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ ทาน ๑ ธรรมจริยา ๑ การสงเคราะห์ญาติ ๑ การงานไม่มีโทษ ๑ ด้วยประการฉะนี้. ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้น ๆ แล้วทั้งนั้นแล.

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า ทานญจ จบ

---

๑. ม. มูล. ๑๒/๘๘๕/๕๒๓. ๒. องฺ. อฏฺก. ๒๓/๑๓๓/๒๖๒.

พรรณนาคาถาว่า อารตี

บัดนี้ จะพรรณนาบทในคาถานี้ว่า **อารตี วิรตี** เป็นต้น ดังต่อไปนี้. การงด ชื่อว่า **อารติ** การเว้น ชื่อว่า **วิรติ** อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมงดเว้นด้วยเจตนานั่น เหตุนั้น เจตนาจึงชื่อว่า **วิรติ**. คำว่า **จากบาป (ปาปา)** ได้แก่ จากอกุศล. ชื่อว่า **มัชชะ** เพราะอรรถว่าเป็นที่ตั้งแห่งความเมา. การดื่มมัชชะ ชื่อว่า **มัชชปานะ**. สำรวมจากมัชชปานะนั้น. ความระวังชื่อว่า **ความสำรวม**. ความไม่ประมาท ชื่อว่า **อัปปมาทะ**. คำว่า **ในธรรมทั้งหลาย (ธมฺเมสุ)** ได้แก่ ในกุศลทั้งหลาย. คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล นี้เป็นการพรรณนาบท.

ส่วนการพรรณาความ พึงทราบดังนี้. ความไม่ยินดียิ่งทางใจอย่างเดียว ของบุคคลผู้เห็นโทษในบาป ชื่อว่า **อารติ**. ความเว้นทางกายวาจา โดยกรรมและทวาร ชื่อว่า **วิรัติ**.

ก็ธรรมดาวิรัตินี้นั้นมี ๓ คือ **สัมปัตตวิรัติ ๑ สมาทานวิรัติ ๑ สมุจเฉทวิรัติ ๑**. บรรดาวิรัติทั้ง ๓ นั้น วิรัติเจตนางดเว้นจากวัตถุที่ประสบเข้าของกุลบุตร โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า ข้อที่เราจะฆ่าสัตว์ จะลักทรัพย์ เป็นต้น นี้ ไม่สมควรแก่เราเลย ก็เพราะอาศัยชาติตระกูลและโคตรของตน วิรัติเจตนางดเว้นอันนี้จึงชื่อว่า **สัมปัตตวิรัติ**. กุลบุตรไม่ทำบาปมีปาณาติบาตเป็นต้น ตั้งแต่ประพฤติวิรัติอันใด วิรัติอันนั้น เป็นไปโดยสมาทานสิกขาบท ชื่อว่า **สมาทานวิรัติ**. ภัยเวร ๕ ของพระอริยสาวกระงับไป ตั้งแต่ประพฤติวิรัติใด วิรัตินั้นประกอบด้วยอริยมรรค ชื่อว่า **สมุจเฉทวิรติ**. อกุศลนั้นใด ที่ชื่อว่า **บาป** มี ๔ อย่าง กล่าวคือกรรมกิเลส ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้พิสดารอย่างนี้ว่า "บุตรคฤหบดี กรรมกิเลสคือปาณาติบาต กรรมกิเลสคืออทินนาทาน ฯลฯ กรรมกิเลสคืออุสาวาส"[๑] ดังนี้แล้ว ทรงรวบรวมไว้ด้วยคาถาอย่างนี้ว่า

---

๑. ที. ปา. ๑๑/๑๗๔/๑๔๕.

ท่านกล่าวกรรมกิเลส ๔ คือ ปาณาติบาต อทินนาทาน มุสาวาท และการละเมิดภรรยาของผู้อื่น บัณฑิตทั้งหลายย่อมไม่สรรเสริญเลย

ย่อมงดเว้นจากบาปอกุศลนั้น. การงดการเว้นแม้ทั้งหมดนั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษนานาประการ มีการละภัยเวรที่เป็นปัจจุบันและเป็นไปภายหน้าเป็นต้น. ก็ในข้อนี้ พึงระลึกถึงพระสูตรทั้งหลาย โดยนัยเป็นต้นว่า "บุตรคฤหบดี อริยสาวกเว้นขาดจากปาณาติบาตแล."[๑]

จะกล่าวพรรณนา**การสำรวมจากการดื่มของเมา**. คำนี้เป็นชื่อของเจตนางดเว้นจากที่ตั้งแห่งความประมาท คือการดื่มของเมาคือสุราและเมรัย ที่กล่าวไว้ก่อนแล้ว. ก็เพราะเหตุที่ผู้ดื่มของเมา ย่อมไม่รู้อรรถ ไม่รู้ธรรม ย่อมทำอันตรายแก่มารดา ทำอันตรายแก่บิดา แม้แก่พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวกของพระตถาคต ย่อมประสบการติเตียนในภพปัจจุบัน ประสบทุคติในภพเบื้องหน้า และประสบความเป็นบ้าในภพต่อ ๆ ไป. ส่วนการสำรวมจากการดื่มของเมา ย่อมบรรลุการระงับโทษเหล่านั้น และการถึงพร้อมด้วยคุณตรงกันข้ามกับโทษนั้น. ฉะนั้น การสำรวมจากการดื่มของเมานี้ พึงทราบว่า เป็นมงคล.

ความอยู่ไม่ปราศจากสติในกุศลธรรมทั้งหลาย โดยอรรถพึงทราบโดยเป็นปฏิปักษ์ต่อความประมาท ที่ท่านกล่าวไว้ในบาลีนี้ว่า ความกระทำโดยไม่เคารพ ความกระทำโดยไม่ต่อเนื่อง ความกระทำไม่มั่นคง ความประพฤติย่อหย่อน ความทอดทิ้งฉันทะ ความทอดธุระ การไม่เสพ การไม่เจริญ การไม่ทำให้มาก การไม่ตั้งใจ การไม่ประกอบเนือง ๆ ความเลินเล่อ ในการอบรมกุศลธรรมทั้งหลาย ความประมาท ความเลินเล่อ ความเป็นผู้เลินเล่อ เห็นปานนี้ใด อันนี้เรียกว่า ประมาท" ชื่อ

---

๑. อภิ. วิ. ๓๕/๘๖๓/๔๗๒.

ว่า **ความไม่ประมาท**ในกุศลธรรมทั้งหลาย. ความไม่ประมาทในกุศลธรรมนั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุประสบกุศลนานาประการ และเพราะเป็นเหตุบรรลุอมตธรรม. ในข้อนั้น พึงระลึกถึงคำสั่งสอนของพระศาสดา เป็นต้นอย่างนี้ว่า "ผู้ไม่ประมาท ผู้มีความเพียร" ดังนี้ และว่า "ความไม่ประมาทเป็นอมตบท" ดังนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๓ มงคล คือ การงดเว้นจากบาป ๑ การสำรวมจากการดื่มของเมา ๑ ความไม่ประมาทในกุศลธรรมทั้งหลาย ๑ ด้วยประการฉะนี้. ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้น ๆ แล้วทั้งนั้นแล.

พรรณนาความแห่งคาถาว่า อารตี จบ

พรรณนาคาถาว่า คารโว จ

บัดนี้ จะพรรณนาบทในคาถานี้ว่า **คารโว จ** เป็นต้น ดังต่อไปนี้. คำว่า **ความเคารพ (คารโว)** ได้แก่ ความเป็นผู้หนัก. คำว่า **ความถ่อมตน (นิวาโต)** ได้แก่ ความประพฤติถ่อมตน. คำว่า **สนฺตุฏฺฐิ** แปลว่า ความสันโดษ. ความรู้อุปการะคุณที่ท่านทำไว้ ชื่อว่า **กตัญญุตา**. คำว่า **กาเลน** แปลว่า ขณะ สมัย. การฟังธรรมชื่อว่า **ธัมมัสสวนะ**. คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล นี้เป็นการพรรณนาบท.

ส่วนการพรรณนาความ พึงทราบดังนี้. ความเคารพ การทำความเคารพ ความเป็นผู้มีความเคารพ ตามสมควร ในพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวกของพระตถาคต อาจารย์ อุปัชฌาย์ มารดาบิดา พี่ชาย พี่สาวเป็นต้น เป็นผู้ควรประกอบความเคารพ ชื่อว่า **คารวะ**. คารวะนี้นั้น เพราะเหตุที่เป็นเหตุแห่งการไปสุคติเป็นต้น เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

บุคคลกระทำความเคารพผู้ที่ควรเคารพ สักการะผู้ที่ควรสักการะ นับถือผู้ที่ควรนับถือ บูชาผู้ที่ควรบูชา. เพราะกรรมนั้น อันตนให้บริบูรณ์แล้วอย่างนี้ สมาทานแล้วอย่างนี้ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงสุคติโลกสวรรค์. ถ้าเขาไม่เข้าถึงสุคติโลกสวรรค์ หากเขามาเกิดเป็นมนุษย์ ก็จะเป็นผู้มีตระกูลสูงในประเทศที่กลับมาเกิด ดังนี้.

และเหมือนอย่างที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความไม่เสื่อม ๗ ประการเหล่านี้ ๗ ประการเป็นไฉน คือ ความเป็นผู้มีความเคารพในพระศาสดา[๑] ดังนี้เป็นต้น ฉะนั้น จึงตรัสว่า "เป็นมงคล."

ความเป็นผู้มีใจลดต่ำ ความเป็นผู้มีความประพฤติไม่ลำพอง ชื่อว่า **ความถ่อมตน** บุคคลประกอบด้วยความเป็นผู้ถ่อมตนอันใด กำจัดมานะได้ กำจัดความกระด้างได้ เป็นเสมือนผ้าเช็ดเท้า เสมอด้วยโคอุสภะเขาขาด และเสมอด้วยงูที่ถูกถอนเขี้ยวแล้ว ย่อมเป็นผู้ละเอียดอ่อนละมุนละไม ผ่องแผ้วด้วยสุข ความเป็นผู้ถ่อมตนอันนี้ เป็นนิวาตะ นิวาตะนี้นั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุได้คุณมียศเป็นต้น อนึ่ง ตรัสไว้ว่า "ผู้มีความถ่อมตน ไม่กระด้าง คนเช่นนั้น ย่อมได้ยศ"[๒] ดังนี้ เป็นต้น.

ความสันโดษด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ชื่อว่า **สันโดษ**. สันโดษนั้นมี ๑๒ อย่าง คือ ในจีวร ๓ อย่าง คือ ยถาลาภสันโดษ สันโดษตามที่ได้ ยถาพลสันโดษ สันโดษตามกำลัง ยถาสารุปปสันโดษ สันโดษตามสมควร. ในบิณฑบาตเป็นต้นก็อย่างนี้.

จะพรรณนาประเภทแห่งสันโดษนั้น ดังนี้. ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ได้จีวรดีหรือไม่ดี ภิกษุนั้นก็ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยจีวรนั้นเท่านั้น ไม่

---

๑. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๓๐/๓๐. ๒. ที. ปา. ๑๑/๒๐๕/๒๐๖.

ประสงค์จีวรอื่น เมื่อได้ก็ไม่รับ นี้ชื่อว่า **ยถาลาภสันโดษ**ในจีวรของภิกษุนั้น.

อนึ่งเล่า ภิกษุอาพาธเมื่อห่มจีวรหนัก ย่อมต้องค้อมตัวลง หรือลำบาก เธอจึงเปลี่ยนจีวรนั้นกับภิกษุที่ชอบกัน ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยจีวรเบานั้น ก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า **ยถาพลสันโดษ** ในจีวรของภิกษุนั้น.

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง เป็นผู้ได้ปัจจัยอันประณีต เธอได้จีวรบรรดาจีวรชั้นดีเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งมีค่ามาก คิดว่า จีวรนี้เหมาะแก่พระเถระ พระผู้บวชมานาน และพระพหูสูต จึงถวายแก่พระภิกษุเหล่านั้น ตนเองก็เลือกเอาเศษผ้าจากกองขยะ หรือจากที่ไร ๆ อื่น ทำสังฆาฏิ ครอง ก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่นั่นเอง นี้ชื่อว่า **ยถาสารุปปสันโดษ**ในจีวรของภิกษุนั้น.

อนึ่ง ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ได้บิณฑบาต ปอนหรือประณีต ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยบิณฑบาตนั้น ไม่ประสงค์บิณฑบาตอื่น. แม้เมื่อได้ก็ไม่รับ นี้ชื่อว่า **ยถาลาภสันโดษ**ในบิณฑบาตของภิกษุนั้น.

อนึ่งเล่า ภิกษุอาพาธฉันบิณฑบาตเศร้าหมอง โรคจะกำเริบหนัก เธอจึงถวายบิณฑบาตนั้นแก่ภิกษุที่ชอบกัน ฉันเนยใส น้ำผึ้ง และนมสด เป็นต้น จากมือของภิกษุนั้น แม้ทำสมณธรรมอยู่ ก็ยังเป็นผู้สันโดษ นี้ชื่อว่า **ยถาพลสันโดษ**ในบิณฑบาตของภิกษุนั้น.

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ได้บิณฑบาตอันประณีต เธอคิดว่า บิณฑบาตนี้เหมาะแก่พระเถระ พระผู้บวชมานาน และแม้แก่เพื่อนพรหมจารีอื่น ผู้เว้นบิณฑบาตอันประณีตเสียก็ยังอัตภาพให้เป็นไปไม่ได้ จึงได้ถวายแก่ภิกษุเหล่านั้น ตนเองเที่ยวบิณฑบาต แม้ฉันอาหารที่ปนกันก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า **ยถาสารุปปสันโดษ**ในบิณฑบาตของภิกษุนั้น.

อนึ่ง เสนาสนะมาถึงภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เธอก็สันโดษด้วยเสนาสนะนั้นนั่นแหละ ไม่ยอมรับเสนาสนะอื่นแม้ดีกว่าที่มาถึงอีก นี้ชื่อ

ว่า **ยถาลาภสันโดษ**ในเสนาสนะของภิกษุนั้น.

อนึ่งเล่า ภิกษุอาพาธอยู่ในเสนาสนะที่อับลม ย่อมจะทุรนทุรายอย่างเหลือเกิน ด้วยโรคดีเป็นต้น เธอจึงถวายเสนาสนะแก่ภิกษุที่ชอบกันแล้วอยู่เสียในเสนาสนะอันเย็น มีลม ที่ถึงแก่ภิกษุนั้น แม้กระทำสมณธรรม ก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า **ยถาพลสันโดษ**ในสนาสนะของภิกษุนั้น.

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ไม่ยอมรับเสนาสนะที่ดีเข้ามาถึง คิดว่า เสนาสนะดี เป็นที่ตั้งแห่งความประมาท เมื่อภิกษุนั่งในเสนาสนะนั้น ถีนมิทธะย่อมครอบงำ เมื่อหลับแล้วตื่นขึ้นมาอีก กามวิตกย่อมฟุ้งขึ้น เธอจึงปฏิเสธเสนาสนะนั้นเสีย อยู่แต่ในที่แจ้ง โคนไม้ และกุฏิมุงบังด้วยใบไม้แห่งใดแห่งหนึ่ง ก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า **ยถาสารุปปสันโดษ**ในเสนาสนะของภิกษุ

อนึ่ง ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ ได้เภสัชไม่ว่าผลสมอหรือมะขามป้อม เธอก็ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยเภสัชนั้น ไม่ประสงค์เภสัชอย่างอื่น มีเนยใส น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้นที่ได้แล้ว แม้เมื่อได้ก็ไม่รับ นี้ชื่อว่า **ยถาลาภสันโดษ**ในคิลานปัจจัยของภิกษุนั้น.

อนึ่ง ภิกษุอาพาธ ต้องการน้ำมัน แต่ได้น้ำอ้อย เธอก็ถวายน้ำอ้อยนั้นแก่ภิกษุที่ชอบกัน แต่ปรุงยาด้วยน้ำมันจากมือของภิกษุนั้น แม้กระทำสมณธรรม ก็ยังเป็นผู้สันโดษอยู่ นี้ชื่อว่า **ยถาพลสันโดษ**ในคิลานปัจจัยของภิกษุนั้น.

ภิกษุอีกรูปหนึ่ง ใส่สมอดองกับมูตรเน่าลงในภาชนะใบหนึ่ง ใส่ของมีรสอร่อย ๔ อย่างลงในภาชนะใบหนึ่ง เมื่อถูกเพื่อนภิกษุบอกว่า "ท่านต้องการสิ่งใด ก็ถือเอาเถิดท่าน" ถ้าว่า อาพาธของภิกษุนั้นระงับไปด้วยสมอดองน้ำมูตรเน่าและของรสอร่อยทั้ง ๒ นั้น อย่างใดอย่างหนึ่งไซร้ เมื่อเป็นดังนั้น เธอคิดว่า ธรรมดาว่าสมอดองด้วยมูตรเน่า พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงสรรเสริญแล้ว และพระพุทธเจ้าตรัสว่า บรรพชาอาศัยมูตร

เน่าเป็นภสัช พึงทำความอุตสาหะในมูตรเน่าเป็นภสัชนั้นจนตลอดชีวิต ปฏิเสธของมีรสอร่อยเป็นภสัช ๔ อย่าง แม้กระทำภสัชด้วยสมอดองด้วยมูตรเน่า ก็เป็นผู้สันโดษอย่างยิ่ง นี้ชื่อว่า **ยถาสารุปปสันโดษ**ในคิลานปัจจัยของภิกษุนั้น.

สันโดษแม้ทั้งหมดนั้น มีประเภทอย่างนี้ ก็เรียกว่า สันตุฏฐี. สันตุฏฐีนั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบการละบาปธรรมทั้งหลาย มีความปรารถนาเกินส่วน ความมักมาก และความปรารถนาลามกเป็นต้น เพราะเป็นเหตุแห่งสุคติ เพราะเป็นเครื่องอบรมอริยมรรค และเพราะเป็นเหตุแห่งความเป็นผู้อยู่ได้สบายในทิศทั้ง ๔. ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

> **ผู้สันโดษด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ย่อมเป็นผู้อยู่**
> **สบายในทิศทั้ง ๔ และไม่มีปฏิฆะเลย**[๑] ดังนี้เป็นต้น.

ความรู้จักอุปการคุณที่ผู้ใดผู้หนึ่งทำมาแล้ว ไม่ว่าน้อยหรือมากโดยการระลึกถึงเนือง ๆ ชื่อว่า **กตัญญุตา**. อนึ่ง บุญทั้งหลายนั่นแล มีอุปการะมากแก่สัตว์ทั้งหลาย เพราะป้องกันทุกข์มีทุกข์ในนรกเป็นต้นได้. ดังนั้น การระลึกถึงอุปการะของบุญแม้เหล่านั้น ก็พึงทราบว่า เป็นกตัญญุตา. กตัญญุตานั้นตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษมีประการต่าง ๆ มีเป็นผู้อันสัตบุรุษทั้งหลายพึงสรรเสริญเป็นต้น. ทั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย บุคคล ๒ จำพวกเหล่านี้ หาได้ยากในโลก บุคคล ๒ จำพวก เป็นไฉน คือ บุพการี ๑ กตัญญูกตเวที ๑."[๒]

การฟังธรรม เพื่อบรรเทาความวิตกมีกามวิตกเป็นต้น ในกาลที่จิตประกอบด้วยอุทธัจจะ หรือในการที่จิตถูกวิตกทั้งหลายมีกามวิตกเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งครอบงำ ชื่อว่า **การฟังธรรมตามกาล**. อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "การฟังธรรมทุก ๆ ๕ วัน ชื่อว่า การฟังธรรม

---

๑ วิ. มหา. ๔/๑๔๓/๑๙๓. ๒. ขุ. สุ. ๒๕/๒๙๖/๓๓๓ ๓ องฺ. ทุก. ๒๐/๓๖๔/๑๐๘.

ตามกาล" เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวว่า "ท่านพระอนุรุทธะ กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์นั่งประชุมสนทนากันด้วยธรรมีกถาคืนยังรุ่ง ทุก ๕ วันแล."[๑]

อนึ่ง ในกาลใด ภิกษุเข้าไปหากัลยาณมิตรแล้วอาจฟังธรรมบรรเทาความสงสัยของตนเสียได้ การฟังธรรมแม้ในกาลนั้น ก็พึงทราบว่า การฟังธรรมตามกาล เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า "ภิกษุเข้าไปหากัลยาณมิตรเหล่านั้น สอบถามไล่เลียงตลอดกาล ตามกาล." การฟังธรรมตามกาลนี้นั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษนานาประการมีการละนิวรณ์ได้ มีอานิสงส์ ๔ และบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะเป็นต้น. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ในสมัยใด อริยสาวก ใส่ใจทำให้เป็นประโยชน์ รวบรวมทุกอย่างไว้ด้วยใจ เงี่ยโสตฟังธรรม ในสมัยนั้น นิวรณ์ ๕ ของอริยสาวกนั้น ย่อมไม่มี.**[๒]

และว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย พึงหวังอานิสงส์ ๔ ประการ แห่งธรรมทั้งหลายที่คุ้นโสต ฯลฯ ที่แทงตลอดด้วยดีแล้ว.**[๓]

และว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๔ เหล่านี้ อันภิกษุอบรมโดยชอบ ดำเนินการโดยชอบ ตลอดกาล ตามกาล ย่อมให้ถึงธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะโดยลำดับ ธรรม ๔ ประการเป็นไฉน คือ การฟังธรรมตามกาล อย่างนี้เป็นต้น.**

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๕ มงคล คือ ความ

---

๑ ม. มู. ๑๒/๓๖๔/๓๘๙. ๒. ส. มหา. ๑๙/๔๙๒/๑๓๕.

๓ อง. จตุกก. ๒๑/๑๙๑/๒๕๑.

เคารพ ๑ การถ่อมตน ๑ สันโดษ ๑ กตัญญุตา ๑ และการฟังธรรมตามกาล ๑ ด้วยประการฉะนี้. ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้น ๆ แล้วทั้งนั้นแล.

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า คารโว จ จบ

พรรณนาคาถาว่า ขนฺตี จ

บัดนี้ จะพรรณนาบทในคาถานี้ว่า **ขนฺตี จ** เป็นต้น ดังต่อไปนี้. ความอดทน ชื่อว่า **ขันติ**. ชื่อว่า **สุวจะ** เพราะมีความว่าง่าย เพราะเป็นผู้ถือเอาโดยเบื้องขวา (เคารพ) กรรมของผู้ว่าง่าย ชื่อว่า โสวจัสสะ ความเป็นแห่งกรรมของผู้ว่าง่าย ชื่อว่า **โสวจัสสตา**. ชื่อว่า **สมณะ** เพราะระงับกิเลสทั้งหลายได้. คำว่า **การเห็น (ทสฺสนํ)** ได้แก่ การเพ่งดู. การสนทนาธรรม ชื่อว่า **ธรรมสากัจฉา**. คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล. นี้เป็นการพรรณนาบท.

ส่วนการพรรณนาความ พึงทราบดังนี้. อธิวาสนขันติ ชื่อว่า **ขันติ** ภิกษุผู้ประกอบด้วยขันตินั้นแล้ว ย่อมไม่มีอาการผิดปกติ เหมือนผู้ที่ไม่ได้ยินบุคคลที่ด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ และเหมือนผู้ที่ไม่เห็นบุคคลผู้เบียดเบียนด้วยการฆ่าและการจองจำเป็นต้น เหมือนขันติวาทีดาบสฉะนั้น เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

สมณะผู้แสดงขันติ ได้มีมาแล้วในอดีตกาล
พระเจ้ากาสีได้ทรงทำลายสมณะผู้ตั้งอยู่ในขันตินั่นแล.[๑]

หรือปอมใส่ใจว่าเขาทำดีแล้ว เพราะไม่มีความผิดยิ่งไปกว่านั้น เหมือนท่านปุณณเถระ ฉะนั้น. อย่างที่ท่านกราบทูลว่า

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าผู้คนชาวสุนาปรันตะ

---

๑. ขุ. ชา. ๒๗/๕๕๒/๑๓๗.

จักด่าจักบริภาษข้าพระองค์ไซร้ ในข้อนั้น ข้าพระองค์จักใส่ใจว่า ผู้คนชาวสุนาปรันตะเหล่านี้ เป็นผู้เจริญหนอ ผู้คนชาวสุนาปรันตะเหล่านี้ เป็นผู้เจริญดีหนอ ผู้คนเหล่านี้ไม่ตีข้าพระองค์ด้วยมือ[๑] ดังนี้เป็นต้น.

และที่ภิกษุประกอบด้วยขันตินั้นแล้ว ย่อมเป็นผู้ที่แม้แต่ฤษีทั้งหลายก็พึงสรรเสริญ. อย่างท่านสรภังคฤษี กล่าวไว้ว่า

คนฆ่าความโกรธได้แล้วย่อมไม่เศร้าโศกในกาลไหน ๆ ฤาษีทั้งหลายย่อมสรรเสริญการละความลบหลู่ คนควรอดทนคำหยาบที่คนทั้งปวงกล่าวแล้ว สัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญขันตินั้นว่าสูงสุด.[๒]

ย่อมเป็นผู้ที่แม้แต่เทวดาทั้งหลายก็พึงสรรเสริญ. อย่างที่ท้าวสักกะจอมทวยเทพตรัสไว้ว่า

ผู้ใดเป็นคนแข็งแรง อดกลั้นต่อคนอ่อนแอ สัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญขันตินั้นของผู้นั้นว่าเป็นเยี่ยม คนอ่อนแอย่อมต้องอดทนอยู่เป็นประจำ.[๓]

ย่อมเป็นผู้ที่แม้แต่พระพุทธะทั้งหลายก็พึงสรรเสริญ. อย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ว่า

ผู้ใดไม่โกรธ อดกลั้นการด่าการฆ่าและการจองจำได้ เราเรียกผู้นั้น ซึ่งมีขันติเป็นกำลัง มีกองกำลัง ว่าพราหมณ์.[๔]

ก็ขันตินี้นั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบคุณเหล่านั้นและคุณอื่น ๆ ที่ทรงสรรเสริญในที่นี้.

เมื่อถูกเพื่อนพรหมจารีว่ากล่าวโดยธรรม ก็ไม่ถึงความฟุ้งซ่าน ความนิ่งงัน หรือคิดถึงคุณและโทษ วางความเอื้อเฟื้อ ความเคารพ

---

๑ ม. อุ. ๑๔/๗๕๗/๔๘๒. ๒. ขุ. ชา. ๒๗/๒๐๕๘/๕๗๘.
๓. ส. ส. ๑๕/๘๗๕/๓๒๕. ๔. ขุ. ธ. ๒๕/๓๖/๖๙.

และความมีใจลดต่ำเป็นเบื้องหน้าอย่างยิ่งแล้วเปล่งถ้อยคำว่า "ดีละขอรับ" ดังนี้ ชื่อว่า **โสวจัสสตา** (ความว่าง่าย). โสวจัสสตานั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุได้โอวาทและอนุศาสนี จากสำนักเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย และเพราะเป็นเหตุละโทษและบรรลุคุณ.

การเข้าไปหาการบำรุงการระลึกการฟังและการเห็นบรรพชิตทั้งหลาย ผู้ระงับกิเลสแล้ว อบรมกายวาจาจิตและปัญญาแล้ว ประกอบด้วยความอดทนและด้วยความสงบอย่างสูง ชื่อว่า **การเห็นสมณะ**. การเห็นสมณะแม้ทั้งหมด ท่านกล่าวว่า "ทัสสนะ" โดยเทศนาอย่างต่ำ. การเห็นสมณะนั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล. เพราะเหตุไร ? เพราะมีอุปการะมาก. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้เป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าการเห็นภิกษุเหล่านั้น มีอุปการะมาก."[๑] เพราะบุญอันใด กุลบุตรผู้ต้องการประโยชน์ เห็นภิกษุทั้งหลายผู้มีศีลมาถึงประตูเรือน ผิว่าไทยธรรมมีอยู่ ก็พึงน้อมให้ด้วยไทยธรรม ตามกำลัง ผิว่าไม่มี ก็พึงไหว้อย่างเบญจางคประดิษฐ์. เมื่อการไหว้อย่างเบญจางค-ประดิษฐ์ยังไม่พร้อม ก็พึงประคองอัญชลีนมัสการ เมื่อการนอบน้อมยังไม่พร้อม ก็มีจิตผ่องใส แลดูด้วยจักษุที่น่ารัก. ด้วยบุญที่มีการแลดูเป็นมูลอย่างนี้ โรคหรือความเร่าร้อน ฝ้าหรือต่อมจะไม่มีในจักษุ ตลอดหลายพันชาติ จักษุทั้งสองก็จะผ่องใส มีสิริมีวรรณะ ๕ เสมือนบานประตูแก้วมณีที่เปิดในรัตนวิมาน เขาจะได้สมบัติในเทพและมนุษย์ประมาณ ๑๐๐,๐๐๐ กัป. ข้อที่เขาเกิดเป็นมนุษย์เป็นคนมีปัญญา พึงเสวยวิปากสมบัติเห็นปานนี้ ก็ด้วยบุญที่สำเร็จมาแต่การเห็นสมณะ ซึ่งเขาประพฤติมาโดยชอบ ไม่น่าอัศจรรย์เลย แม้สำหรับสัตว์ดิรัจฉานบัณฑิตทั้งหลายก็พรรณนาวิปากสมบัติของการเห็นสมณะที่เพียงทำศรัทธาให้เกิดแล้วอย่างเดียวไว้อย่างนี้ ในบาลีประเทศใด บาลีประเทศนั้นมีว่า

---

๑. ขุ. อิติ. ๒๕/๒๘๔/๓๑๒.

นกฮูกตากลม อาศัยอยู่ที่เวทิยกบรรพตมาตลอดกาลยาวนาน นกฮูกตัวนี้สุขแท้หนอ เห็นพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ซึ่งเสด็จอุทิศขึ้นแต่เช้า.

มันทำจิตให้เลื่อมใสในตัวเราและภิกษุสงฆ์ผู้ยอดเยี่ยม ไม่ต้องไปทุคติถึงแสนกัป มันจุติจากเทวโลกอันบุญกรรมดักเตือนแล้ว จักเป็นพระพุทธะผู้มีอนันตญาณ ปรากฏพระนามว่า โสมนัสสะ ดังนี้.

ในเวลาพลบค่ำ หรือ ในเวลาย่ำรุ่ง ภิกษุฝ่ายพระสูตร ๒ รูป ย่อมสนทนาพระสูตรกัน ฝ่ายพระวินัยธรก็สนทนาพระวินัยกัน ฝ่ายพระอภิธรรมก็สนทนาพระอภิธรรมกัน ฝ่ายชาดกก็สนทนาชาดกกัน ฝ่ายอรรถกถาก็สนทนาอรรถกถากัน หรือ สนทนากันในกาลนั้น ๆ เพื่อชำระจิตที่ถูกความทดหู่ ความฟุ้งซ่าน และความสงสัยชักนำไป การสนทนาตามกาลนี้ ชื่อว่า **การสนทนาธรรมตามกาล**. การสนทนาธรรมตามกาลนั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุแห่งคุณทั้งหลายมีความฉลาดในอาคมคือนิกายทั้ง ๕ เป็นต้นแล.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ ความอดทน ๑ ความเป็นผู้ว่าง่าย ๑ การเห็นสมณะ ๑ และการสนทนาธรรมตามกาล ๑ ด้วยประการฉะนี้. ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคลได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้น ๆ แล้วทั้งนั้นแล.

พรรณนาความแห่งคาถาว่า **ขนฺตี จ** จบ

พรรณนาคาถาว่า ตโป จ

บัดนี้ จะพรรณนาบทในคาถานี้ว่า **ตโป จ** เป็นต้น ดังต่อไปนี้. ชื่อว่า **ตปะ** เพราะเผาบาปธรรม. ความประพฤติอย่างพรหม หรือ

ความประพฤติของพรหม ชื่อว่า **พรหมจรรย์**. ท่านอธิบายว่า ความประพฤติอย่างประเสริฐ. การเห็นอริยสัจทั้งหลาย ชื่อว่า **อริยสจฺจานทสฺสนํ** อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **อริยสจฺจานิ ทสฺสนํ** ดังนี้ก็มี คำนั้นไม่ถูกต้อง. ชื่อว่า **นิพพาน** เพราะออกจากวานะตัณหาเครื่องร้อยรัด การทำให้แจ้ง ชื่อว่า **สัจฉิกิริยา**. การทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ชื่อว่า **นิพพานสัจฉิกิริยา**. คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล นี้เป็นการพรรณนาบท.

ส่วนการพรรณนาความ พึงทราบดังนี้ อินทรียสังวรชื่อว่า **ตปะ** เพราะเผาอภิชฌาและโทมนัสเป็นต้น หรือความเพียรชื่อว่า **ตปะ** เพราะเผาความเกียจคร้าน บุคคลผู้ประกอบด้วยตปะเหล่านั้น ท่านเรียกว่า **อาตาปี** ตปะนี้นั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุละอภิชฌาเป็นต้นและได้ฌานเป็นอาทิ.

ชื่อว่า **พรหมจรรย์** เป็นชื่อของ **เมถุนวิรัติ สมณธรรม ศาสนา** และ **มรรค**. จริงอย่างนั้น **เมถุนวิรัติ** ท่านเรียกว่า **พรหมจรรย์** ได้ในประโยคเป็นต้นว่า **อพฺรหฺมจริยํ ปหาย พฺรหฺมจารี โหติ** ละอพรหมจรรย์ เป็นพรหมจารี. **สมณธรรม** เรียกว่า **พรหมจรรย์** ได้ในประโยคเป็นต้น อย่างนี้ว่า **ภควติ โน อาวุโส พฺรหฺมจริยํ วุสฺสติ** ผู้มีอายุเราอยู่ประพฤติสมณธรรม ในพระผู้มีพระภาคเจ้า.

ศาสนา เรียกว่า **พรหมจรรย์** ได้ในประโยคเป็นต้น อย่างนี้ว่า **น ตาวาหํ ปาปิม ปรินิพฺพายิสฺสามิ ยาว เม อิทํ พฺรหฺมจริยํ น อิทฺธญฺเจว ภวิสฺสติ ผีตญฺจ วิตฺถาริกํ พาหุชญฺญํ** มารผู้มีบาป ตราบใด ศาสนานี้ของเรา จักยังไม่มั่นคงเจริญแพร่หลายรู้กันมากคน เราก็จักยังไม่ปรินิพพานตราบนั้น.[๑]

มรรค เรียกว่า **พรหมจรรย์** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **อยเมว โข ภิกฺขุ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค พฺรหฺมจริยํ. เสยฺยถีทํ.**

๑. ที. มหา. ๑๐/๙๕/๑๒๔.

สมฺมาทิฏฺฐิ ภิกษุ อริยมรรคมีองค์ ๘ คือ สัมมาทิฏฐิเป็นต้น เป็น พรหมจรรย์.* แต่ในที่นี้ พรหมจรรย์แม้ทุกอย่างไม่เหลือ ย่อมควร เพราะ มรรคท่านสงเคราะห์ด้วยอริยสัจจานทัสสนะข้างหน้าแล้ว. ก็พรหมจรรย์ นั่นนั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุประสบผลวิเศษนานา ประการนั้นสูง ๆ.

การเห็นมรรค โดยตรัสรู้อริยสัจ ๔ ที่กล่าวไว้แล้วในกุมารปัญหา ชื่อว่า **อริยสัจจานทัสสนะ**. อริยสัจจานทัสสนะนั้น ตรัสว่า "เป็นมงคล" เพราะเป็นเหตุล่วงทุกข์ในสังสารวัฏ.

อรหัตผล ท่านประสงค์เอาว่า **นิพพาน** ในที่นี้ ชื่อว่า **นิพพาน-สัจฉิกิริยา** (กระทำให้แจ้งพระนิพพาน). จริงอยู่ อรหัตผลแม้นั้น ท่านกล่าวว่า "นิพพาน" เพราะออกจากตัณหาที่เข้าใจกันว่า **วานะ** เพราะร้อยไว้ในคติ ๕. การถึงหรือการพิจารณาพระนิพพานนั้น เรียกว่า **สัจฉิกิริยา**. แต่การทำให้แจ้งพระนิพพานนอกนี้ สำเร็จได้ด้วยการเห็นอริยสัจ ๔ นั่นแล ด้วยเหตุนั้น การเห็นอริยสัจนั้น ท่านจึงไม่ประสงค์ในที่นี้. การทำให้แจ้งพระนิพพานนั้น พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะเป็นเหตุอยู่เป็นสุขในปัจจุบันเป็นต้น ด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ ๓ปะ ๑ พรหมจรรย์ ๑ อริยสัจจานทัสสนะ ๑ และนิพพานสัจฉิกิริยา ๑ ด้วยประการฉะนี้. ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้น ๆ แล้วทั้งนั้นแล.

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า ตโป จ จบ

พรรณนาคาถาว่า ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ

บัดนี้ จะพรรณนาบทในคาถานี้ว่า **ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ** เป็นต้น ดังต่อไปนี้. คำว่า **ผู้ที่ถูก ... กระทบแล้ว (ผุฏฺฐสฺส)** ได้แก่ ผู้ (ถูกโลกธรรม) กระทบแล้ว คือต้องแล้ว ได้แก่ ถึงพร้อมแล้ว. ธรรมทั้งหลายในโลกชื่อว่า **โลกธรรม**. ท่านอธิบายว่า ธรรมทั้งหลายจะไม่หวนกลับตราบเท่าที่โลกยังดำเนินไป. คำว่า **จิต (จิตฺตํ)** ได้แก่ มโน มานัส. คำว่า **ยสฺส** ได้แก่ ของภิกษุใหม่ ภิกษุปูนกลาง หรือภิกษุผู้เถระ. คำว่า **ไม่หวั่นไหว (น กมฺปติ)** ได้แก่ ไม่หวั่น ไม่ไหว. คำว่า **ไม่เศร้าโศก (อโสกึ)** ได้แก่ ไร้ความโศก ผู้มีความโศกดังลูกศรอันถอนแล้ว. คำว่า **ไม่เศร้าหมอง (วิรชํ)** ได้แก่ ปราศจากธุลีคือกิเลส กำจัดธุลีคือกิเลสแล้ว. คำว่า **เกษม (เขมึ)** ได้แก่ ไม่มีภัย ไร้อุปัทวะ. คำที่เหลือมีนัยที่กล่าวไว้แล้วแล นี้เป็นการพรรณนาบท.

ส่วนการพรรณนาเนื้อความ พึงทราบดังนี้ จิตของผู้ใด อันโลกธรรม ๘ มี มีลาภ ไม่มีลาภ เป็นต้น ถูกต้องครอบงำแล้ว ย่อมไม่หวั่น ไม่ไหว ไม่กระเทือน ชื่อว่า **จิตของผู้ที่ถูกโลกธรรมกระทบแล้วไม่หวั่นไหว** จิตนั้นของผู้นั้นพึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้สูงสุดเหนือโลก ซึ่งธรรมไร ๆ ให้หวั่นไหวไม่ได้.

ถามว่า ก็จิตของใคร ถูกโลกธรรมเหล่านั้นกระทบแล้วไม่หวั่นไหว ? ตอบว่า จิตของพระอรหันตขีณาสพ ไม่ใช่จิตของใครอื่น. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า

> **ภูเขาหินทึบแท่งเดียว ย่อมไม่ไหวด้วยลม ฉันใด รูป เสียง กลิ่น รส ผัสสะ และธรรมทั้งสิ้น ทั้งส่วนอิฏฐารมณ์ ทั้งส่วนอนิฏฐารมณ์ ย่อมทำจิตของท่านผู้คงที่ให้หวั่นไหวไม่ได้ ก็ฉันนั้น ด้วยว่าจิตของท่านที่มั่นคง หลุดพ้นแล้ว ย่อมเห็นความเสื่อม**

อยู่เนือง ๆ.[๑]

จิตของพระขีณาสพเท่านั้น ชื่อว่า **อโสกะ** (ไม่เศร้าโศก). จริงอยู่ จิตของพระขีณาสพนั้น ชื่อว่า **อโสกะ** เพราะไม่มีความเศร้าโศก ที่ท่านกล่าวโดยนัยเป็นต้นว่า ความโศก ความเศร้าใจ ความแห้งใจ ความแห้งผากภายใน ความเศร้าโศกภายใน ความที่ใจถูกความเศร้าโศกแผดเผา.[๒] อาจารย์บางพวกกล่าวถึงพระนิพพาน ดำนั้น เชื่อมความไม่ได้กับบทต้น ๆ. จิตของพระขีณาสพเท่านั้น ชื่อว่า **อโสกะ** ฉันใด ก็ชื่อว่า **วิรชะ เขมะ** ฉันนั้น. จริงอยู่ จิตของพระขีณาสพนั้น ชื่อว่า **วิรชะ** เพราะปราศจากธุลีคือราคะ โทสะ โมหะ. และชื่อว่า **เขมะ** เพราะปลอดจากโยคะทั้ง ๔. เพราะว่า จิตทั้ง ๓ อย่างนั้น โดยที่ท่านถือเอาแล้วในขณะจิตเป็นไปในอารมณ์นั้น ๆ โดยอาการนั้น ๆ แล้วชี้แจง พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งความเป็นผู้สูงสุดเหนือโลกมีความเป็นผู้มีขันธ์อันไม่เป็นไปแล้วเป็นต้น (ไม่เกิดอีก) และเพราะนำมาซึ่งความเป็นอาหุไนยบุคคลเป็นต้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสมงคลแห่งคาถานี้ไว้ ๔ มงคล คือ จิตที่ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรมแปด ๑ จิตไม่เศร้าโศก ๑ จิตปราศจากธุลีคือกิเลส ๑ จิตเกษม ๑ ด้วยประการฉะนี้. ก็ความที่มงคลเหล่านั้นเป็นมงคล ก็ได้ชี้แจงไว้ในมงคลนั้น ๆ แล้วทั้งนั้นแล.

พรรณนาความแห่งคาถานี้ว่า ผุฏฺฐสฺส โลกธมฺเมหิ จบ

พรรณนาคาถาว่า เอตาทิสานิ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสมหามงคล ๓๘ ประการ ด้วยคาถา ๑๐ คาถา มีว่า **อเสวนา จ พาลานำ** การไม่คบพาลเป็นอาทิ

---

๑. วิ. มหา. ๕/๔/๑๑. ๒. ที. มหา. ๑๐/๒๙๕/๓๔๑.

อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะทรงชมเชยมงคลที่พระองค์ตรัสเหล่านี้แล จึงได้ตรัสคาถาสุดท้ายว่า **เอตาทิสานิ กตฺวาน** เป็นต้น.

พรรณนาความแห่งคาถาสุดท้ายนั้นดังนี้ คำว่า **เอตาทิสานิ** ตัดเป็นคำว่า **เอตานิ อีทิสานิ** แปลว่า เช่นนี้ คือ มีการไม่คบพาลเป็นต้น มีประการที่เรากล่าวมาแล้ว. คำว่า **กตฺวาน** แปลว่า กระทำ. ความจริง คำนี้ไม่นอกเหนือไปจากเนื้อความว่า **กตฺวาน กตฺวา กริตฺวา** (แปลว่ากระทำเหมือนกัน). คำว่า **ไม่ฟายแพ้ข้าศึกในที่ทั้งปวง (สพฺพตฺถมปราชิตา)** ความว่า สัตว์ทั้งหลาย กระทำมงคลเช่นนี้เหล่านี้ อันข้าศึก ๔ ประเภท คือ ขันธมาร กิเลสมาร อภิสังขารมาร และเทวปุตตมาร แม้แต่ประเภทเดียวก็ทำให้พ่ายแพ้ไม่ได้ในที่ทั้งปวง ท่านอธิบายว่า ยังมารทั้ง ๔ นั้นให้พ่ายแพ้ด้วยตนเอง. ก็ **ม** อักษรในคำว่า **สพฺพตฺถมปราชิตา** นี้ พึงทราบว่า เพียงทำการต่อคำ.

ข้อว่า **ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทุกสถาน (สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ)** ความว่า สัตว์ทั้งหลายกระทำมงคลเช่นที่กล่าวมานี้ เป็นผู้อันมารทั้ง ๔ ทำให้พ่ายแพ้ไม่ได้แล้ว ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวง คือ ในโลกนี้และโลกหน้า และที่ยืนและที่เดินเป็นต้น อาสวะเหล่าใดที่ทำความคับแค้นและเร่าร้อน พึงเกิดขึ้นเพราะการคบพาลเป็นต้น เหตุไม่มีอาสวะเหล่านั้น จึงถึงความสวัสดี ท่านอธิบายว่า เป็นผู้อันอุปัทวะไม่ขัดขวาง อันอุปสรรคไม่ขัดข้อง เกษมปลอดโปร่ง ไม่มีภัยเฉพาะหน้าไป. ก็นิคหิต ในข้อว่า **สพฺพตฺถ โสตฺถึ คจฺฉนฺติ** นี้พึงทราบว่า ตรัสเพื่อสะดวกแก่การผูกคาถา.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงจบเทศนาด้วยบทแห่งคาถาว่า **ตำ เตสं มงฺคลมุตฺตมํ**. ทรงจบอย่างไร ? ทรงจบว่า "เทพบุตร เพราะเหตุที่ชนผู้กระทำมงคลเช่นที่กล่าวนี้ ย่อมถึงความสวัสดีในที่ทั้งปวงอย่างนี้ ฉะนั้น ท่านจงถือว่า มงคลทั้ง ๓๘ ประการ มีการไม่คบพาลเป็นต้นนั้น สูงสุด ประเสริฐสุด ดีที่สุด สำหรับชนเหล่านั้น ผู้กระทำมงคลเช่นที่

กล่าวมานี้."

ตอนสุดท้าย เทศนาที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงจบอย่างนี้ เทวดาแสนโกฏิ บรรลุพระอรหัต. จำนวนผู้บรรลุโสดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล นับไม่ได้. ครั้งนั้น วันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกพระอานนทเถระมาตรัสว่า "อานนท์ เมื่อคืนนี้ เทวดาตนหนึ่งเข้ามาถามมงคลปัญหา ครั้งนั้นเราได้กล่าวมงคล ๓๘ ประการแก่เทวดาตนนั้น. อานนท์ เธอจงเรียนมงคลปริยายนี้ ครั้นเรียนแล้วจงสอนภิกษุทั้งหลาย." พระเถระเรียนแล้วก็สอนภิกษุทั้งหลาย. มงคลสูตรนี้นั้น อาจารย์นำสืบ ๆ กันมา เป็นไปอยู่จนทุกวันนี้ พึงทราบว่า ศาสนพรหมจรรย์นี้มั่นคง เจริญแพร่หลาย รู้กันมากคน หนาแน่น ตราบเท่าที่เทพและมนุษย์ประกาศดีแล้ว.

เพื่อความฉลาดในการสะสมความรู้ในมงคลเหล่านี้นี่เอง บัดนี้จะประกอบความตั้งแต่ต้นดังนี้.

สัตว์ทั้งหลายผู้ปรารถนาสุขในโลกนี้โลกหน้าและโลกุตรสุขเหล่านี้ ละการคบคนพาลเสีย อาศัยแต่บัณฑิต บูชาผู้ที่ควรบูชา, อันการอยู่ในปฏิรูปเทส และความเป็นผู้ทำบุญไว้ในก่อนตักเตือนในการบำเพ็ญกุศลตั้งตนไว้ชอบ, มีอัตภาพอันประดับด้วยพาหุสัจจะ ศิลปะ และวินัย กล่าวสุภาษิตอันเหมาะแก่วินัย, ยังไม่ละเพศคฤหัสถ์ตราบใด ก็ชำระมูลหนี้เก่าด้วยการบำรุงมารดาบิดา ตราบนั้น ประกอบมูลหนี้ใหม่ด้วยการสงเคราะห์บุตรและภรรยา ถึงความมั่งคั่งด้วยทรัพย์และข้าวเปลือกเป็นต้น ด้วยความเป็นผู้มีการงานไม่อากูล, ยึดสาระแห่งโภคะด้วยทาน และสาระแห่งชีวิตด้วยการประพฤติธรรม กระทำประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนของตน ด้วยการสงเคราะห์ญาติ และประโยชน์เกื้อกูลแก่ชนอื่น ๆ ด้วยความเป็นผู้มีการงานอันไม่มีโทษ, งดเว้นการทำร้ายผู้อื่นด้วยการเว้นบาปการทำร้ายตนเอง ด้วยการระวังในการดื่มกินของเมา เพิ่มพูนฝ่ายกุศลด้วยความไม่ประมาทในธรรมทั้งหลาย, ละเพศคฤหัสถ์ด้วยความเป็นผู้

เพิ่มพูนกุศล แม้ตั้งอยู่ในภาวะบรรพชิต ก็ยังวัตรสัมปทาให้สำเร็จด้วยความเคารพในพระพุทธเจ้า สาวกของพระพุทธเจ้า และอุปัชฌายาจารย์เป็นต้น และด้วยความถ่อมตน ละความละโมบในปัจจัยด้วยสันโดษ ตั้งอยู่ในสัปปุริสภูมิด้วยความเป็นผู้กตัญญู ละความเป็นผู้มีจิตหดหู่ด้วยการฟังธรรม, ครอบงำอันตรายทุกอย่างด้วยขันติ ทำตนให้มีที่พึ่งด้วยความเป็นผู้ว่าง่าย ดูการประกอบข้อปฏิบัติ ด้วยการเห็นสมณะ บรรเทาความสงสัยในธรรมทั้งหลายอันเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ด้วยการสนทนาธรรม, ถึงศีลวิสุทธิด้วยตบะคืออินทรียสังวร ถึงจิตตวิสุทธิด้วยพรหมจรรย์คือสมณธรรม และยังวิสุทธิ ๔ นอกนั้นให้ถึงพร้อม ถึงญาณทัสสนวิสุทธิอันเป็นปริยายแห่งการเห็นอริยสัจด้วยปฏิปทานี้ กระทำให้แจ้งพระนิพพานที่นับได้ว่าอรหัตผล, ซึ่งครั้นกระทำให้แจ้งแล้ว เป็นผู้มีจิตไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม ๘ เหมือนสิเนรุบรรพต ไม่หวั่นไหวด้วยลมและฝน ย่อมเป็นผู้ไม่เศร้าโศก ปราศจากธุลีคือกิเลส มีความเกษมปลอดโปร่ง และผู้มีความเกษมปลอดโปร่ง ย่อมเป็นผู้แม้แต่ศัตรูผู้หนึ่งให้พ่ายแพ้ไม่ได้ในที่ทั้งปวง ทั้งจะถึงความสวัสดีในที่ทุกสถาน. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า

> **เทพและมนุษย์ทั้งหลายกระทำมงคลเช่นนี้แล้ว ไม่พ่ายแพ้ข้าศึกในที่ทั้งปวง ย่อมถึงความสวัสดี ในที่ทุกสถาน นั้นเป็นมงคลอุดมของเทพและมนุษย์เหล่านั้น.**

อรรถกถามงคลสูตร จบ

รัตนสูตรในขุททกปาฐะ
ว่าด้วยรัตนะอันประณีต

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสรัตนสูตรเป็นคาถาว่าดังนี้

[๗] หมู่ภูตเหล่าใด อยู่ภาคพื้นดิน หรือเหล่าใด อยู่ภาคพื้นอากาศ มาประชุมกันแล้วในที่นี้ ขอหมู่ภูตทั้งหมด จงมีใจดี และจงฟังภาษิตโดยเคารพ เพราะฉะนั้น ขอเชิญท่านทั้งหมดจงตั้งใจฟัง จงทำความเมตตาในหมู่ประชาที่เป็นมนุษย์. มนุษย์เหล่าใด ย่อมนำพลีกรรมไปทั้งกลางวันและกลางคืน เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลาย จงไม่ประมาท ช่วยรักษามนุษย์เหล่านั้น.

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอย่างใดอย่างหนึ่งในโลกนี้ หรือในโลกอื่น หรือรัตนะใด อันประณีตในสวรรค์ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจและรัตนะนั้นที่เสมอด้วยพระตถาคตไม่มีเลย แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

พระศากยมุนี มีพระหฤทัยตั้งมั่น ทรงบรรลุธรรมใด เป็นที่สิ้นกิเลส ปราศจากราคะ เป็นอมตธรรมประณีต สิ่งไร ๆ ที่เสมอด้วยธรรมนั้น ไม่มี แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด ทรงสรรเสริญสมาธิอันใดว่าเป็นธรรมอันสะอาด ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวสมาธิอันใดว่าให้ผลโดยลำดับ สมาธิอื่นที่เสมอด้วยสมาธิอันนั้น ไม่มี แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

บุคคลเหล่าใด ๘ จำพวก ๔ คู่ อันสัตบุรุษทั้งหลาย สรรเสริญแล้ว บุคคลเหล่านั้นเป็นสาวกของพระสุคต ควรแก่ทักษิณาทาน ทานทั้งหลายที่เขาถวายในบุคคลเหล่านั้น ย่อมมีผลมาก แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

พระอริยบุคคลเหล่าใด ในศาสนาของพระพุทธโคดม ประกอบดีแล้ว มีใจมั่นคง ไม่มีความอาลัย พระอริยบุคคลเหล่านั้น บรรลุพระอรหัตที่ควรบรรลุ หยั่งเข้าสู่พระนิพพาน ได้ความดับกิเลสเป็นต้น ๆ เสวยผลอยู่ แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

เสาเขื่อนที่ลงดินแล้ว ไม่หวั่นไหวด้วยพายุ ๔ ทิศฉันใด ผู้ใดเล็งเห็นอริยสัจทั้งหลาย เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นสัปปุรุษผู้ไม่หวั่นไหวด้วยโลกธรรม อุปมาก็ฉันนั้น แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

พระโสดาบันจำพวกใด ทำให้แจ้งอริยสัจ ๔ ที่พระศาสดาผู้มีปัญญาลึกซึ้งทรงแสดงดีแล้ว ถึงแม้ว่าพระโสดาบันจำพวกนั้น จะเป็นผู้ประมาทอย่างแรงกล้า ท่านก็ไม่ถือเอาภพที่ ๘ แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์ ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา และสีลัพพตปรามาส อย่างใดอย่างหนึ่ง มีอยู่ ธรรม ๓ ย่อมเป็นอันพระโสดาบันละได้แล้ว พร้อมกับทัสสนสัมปทา (คือโสดาปัตติมรรค) ทีเดียว อนึ่ง พระโสดาบัน เป็นผู้พ้น

แล้วจากอบายทั้ง ๔ ไม่อาจที่จะทำอภิฐาน ๖ (คือ อนันตริยกรรม ๕ กับการเข้ารีต) แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

ถึงแม้ว่าพระโสดาบันนั้น ยังทำบาปกรรมทางกายวาจาหรือใจไปบ้าง (เพราะความประมาท) ท่านไม่อาจจะปกปิดบาปกรรมนั้นได้ พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสความที่พระโสดาบัน ผู้เห็นบทคือพระนิพพานแล้ว ไม่อาจปกปิดบาปกรรมนั้นไว้แล้ว แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

พุ่มไม้งามในป่า ยอดมีดอกบานสะพรั่งในต้นเดือนคิมหะ แห่งฤดูคิมหันต์ ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ อันให้ถึงพระนิพพาน เพื่อประโยชน์อย่างยิ่งแก่สัตว์ทั้งหลาย ก็อุปมาฉันนั้น แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงรู้ธรรมอันประเสริฐ ประทานธรรมอันประเสริฐ ทรงนำมาซึ่งธรรมอันประเสริฐ เป็นผู้ยอดเยี่ยม ได้ทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.

กรรมเก่าของพระอริยบุคคลเหล่าใดสิ้นแล้ว กรรมสมภพใหม่ย่อมไม่มี พระอริยบุคคลเหล่าใด มีจิตไม่กำหนัดในภพต่อไป พระอริยบุคคลเหล่านั้น มีพืชสิ้นไปแล้ว มีความพอใจงอกไม่ได้แล้ว เป็นผู้มีปัญญา

ปอมนิพพาน เหมือนประทีปดวงนี้ ฉะนั้น. แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์. ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี. ท้าวสักกเทวราชตรัสเสริมเป็นคาถาว่าดังนี้

หมู่ภูตเหล่าใดอยู่ภาคพื้นดิน หรือเหล่าใดอยู่ภาคพื้นอากาศ มาประชุมกันในที่นี้ พวกเรานอบน้อมพระตถาคตพุทธเจ้า ผู้อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดีจงมี.

หมู่ภูตเหล่าใดอยู่ภาคพื้นดิน หรือเหล่าใดอยู่ภาคพื้นอากาศ มาประชุมกันแล้วในที่นี้ พวกเรานอบน้อมพระตถาคตธรรม อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดีจงมี.

หมู่ภูตเหล่าใด อยู่ภาคพื้นดิน หรือเหล่าใดอยู่ภาคพื้นอากาศ มาประชุมกันแล้วในที่นี้ พวกเรานอบน้อมพระตถาคตสงฆ์ อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดีจงมี.

รัตนสูตร จบ

อรรถกถารัตนสูตร

ประโยชน์แห่งบทตั้ง

บัดนี้ ถึงลำดับการพรรณนาความแห่งรัตนสูตรที่ยกขึ้นตั้งในลำดับต่อจากมงคลสูตรนั้น โดยนัยเป็นต้นว่า **หมู่ภูตเหล่าใด ... ในที่นี้ (ยานีธ ภูตานิ)**. ข้าพเจ้าจักกล่าวประโยชน์แห่งการตั้งรัตนสูตรนั้นไว้ในที่นี้ ต่อจากนั้น เพื่อแสดงการหยั่งลงสู่ความแห่งสูตรนี้ ทางนิทาน (วจนะ) อันบริสุทธิ์ดี เหมือนการลงสู่น้ำในแม่น้ำและบึงบางเป็นต้น ทางท่าน้ำที่หมดจดดี

ประกาศนัยนี้ว่า สูตรนี้ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใด กล่าวเพราะเหตุใด แล้วจึงทำการพรรณนาความแห่งรัตนสูตรนี้.

ใน ๒ สูตรนั้น เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงการรักษาตัวเอง และการกำจัดอาสวะทั้งหลายที่มีการทำไม่ดีและการไม่ทำดีเป็นปัจจัย ด้วยมงคลสูตร ส่วนสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงให้สำเร็จการรักษาผู้อื่นและการกำจัดอาสวะทั้งหลายที่มีอมนุษย์เป็นต้นเป็นปัจจัย ฉะนั้น สูตรนี้จึงเป็นอันตั้งไว้ในลำดับต่อจากมงคลสูตรนั้นแล.

ประโยชน์แห่งการตั้งรัตนสูตรนั้นไว้ในที่นี้เท่านี้ก่อน

เรื่องกรุงเวสาลี

บัดนี้ ในข้อว่า **สูตรนี้ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใด กล่าวเพราะเหตุใด (เยน วุตฺตํ ยทา ยตฺถ ยสฺมา เจตํ)** นี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ก็สูตรนี้ใครกล่าว กล่าวเมื่อไร กล่าวที่ไหน และกล่าวเพราะเหตุไร. ขอชี้แจงดังนี้ ความจริง สูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า

พระองค์เดียวตรัส พระสาวกเป็นต้นหากล่าวไม่. ตรัสเมื่อใด. ตรัสเมื่อกรุงเวสาลีถูกอุปัทวะทั้งหลายมีทุพภิกขภัยเป็นต้นเข้าขัดขวาง (บังเกิดขึ้น)พระผู้มีพระภาคเจ้าอันพวกเจ้าสิจฉวีทูลร้องขอน่าเสด็จมาแต่กรุงราชคฤห์ เมื่อนั้น รัตนสูตรนั้น พระองค์ก็ตรัสเพื่อบำบัดอุปัทวะเหล่านั้น ในกรุงเวสาลี. การวิสัชนาปัญหาเหล่านั้น โดยสังเขปมีเท่านี้. ส่วนพิสดารพระโบราณาจารย์ทั้งหลายพรรณนาไว้นับแต่เรื่องกรุงเวสาลีเป็นต้นไป. ในเรื่องนั้น การพรรณนาจะมีดังต่อไปนี้

ดังได้สดับมา พระอัครมเหสีของพระเจ้ากรุงพาราณสีทรงพระครรภ์ พระนางทรงทราบแล้วก็ได้กราบทูลพระราชาให้ทรงทราบ. พระราชาก็พระราชทานเครื่องบริหารพระครรภ์. พระนางได้รับบริหารพระครรภ์มาเป็นอย่างดี ก็เสด็จเข้าสู่เรือนประสูติ ในเวลาพระครรภ์แก่เต็มที่. เหล่าท่านผู้มีบุญย่อมออกจากครรภ์ ในเวลาใกล้รุ่ง. ก็บรรดาท่านผู้มีบุญเหล่านั้น พระอัครมเหสีพระองค์นั้น ก็เป็นผู้มีบุญพระองค์หนึ่ง ด้วยเหตุนั้น เวลาใกล้รุ่ง พระนางก็ประสูติชิ้นเนื้อเสมือนดอกชบามีพื้นกลีบสีแดงดังครั่ง. ต่อจากนั้น พระเทวีพระองค์อื่น ๆ ก็ประสูติพระโอรสเสมือนรูปทอง. พระอัครมเหสีประสูติชิ้นเนื้อ ดังนั้น พระนางทรงดำริว่า เสียงดิเดียนจะพึงเกิดแก่เรา ต่อเบื้องพระพักตร์ของพระราชา เพราะทรงกลัวการดิเดียนนั้น จึงทรงสั่งให้ใส่ชิ้นเนื้อนั้นลงในภาชนะใบหนึ่ง เอาภาชนะอีกใบหนึ่งครอบปิดไว้ ประทับตราพระราชลัญจกรแล้ว ให้ลอยไปตามกระแสแม่น้ำคงคา. พอเจ้าหน้าที่ทั้งหลายทิ้งลงไป เทวดาทั้งหลายก็จัดการอารักขา. ทั้งเอายางมหาหิงคุ์เขียนผ้าทองแล้วผูกติดไว้ที่ภาชนะนั้นว่า พระราชโอรสธิดาของพระอัครมเหสี แห่งพระเจ้ากรุงพาราณสี. ต่อนั้น ภาชนะนั้น มิได้ถูกภัยคือคลื่นรบกวน ก็ลอยไปตามกระแสแม่น้ำคงคา.

สมัยนั้น ดาบสรูปหนึ่งอาศัยครอบครัวของคนเลี้ยงโค อยู่ใกล้ฝั่งแม่น้ำคงคา. เช้าตรู่ ดาบสรูปนั้นก็ลงสู่แม่น้ำคงคา แลเห็นภาชนะนั้นลอยมา ก็ถือเอาด้วยบังสุกุลสัญญา ด้วยเข้าใจว่าเป็นของที่เขาทิ้งแล้ว.

ต่อนั้น ก็เห็นผ้าเขียนอักษรและตราพระราชลัญจกร ก็แก้ออกเห็นชิ้นเนื้อนั้น ครั้นเห็นแล้ว ดาบสรูปนั้นก็คิดว่า เห็นทีจะเป็นสัตว์เกิดในครรภ์ ดังนั้น จึงไม่เน่าเหม็น. ก็นำชิ้นเนื้อนั้นไปยังอาศรม วางไว้ในที่สะอาด. ล่วงไปครึ่งเดือน ชิ้นเนื้อก็แยกเป็น ๒ ชิ้น ดาบสเห็นแล้วก็วางไว้อย่างดี. ต่อจากนั้น ล่วงไปอีกครึ่งเดือน ชิ้นเนื้อแต่ละชิ้น ก็เกิดปมชิ้นละ ๕ สาขา เพื่อเป็นมือ เท้า และศีรษะ. ดาบสเห็นแล้ว ก็บรรจงวางไว้เป็นอย่างดีอีก. ต่อนั้น อีกครึ่งเดือน ชิ้นเนื้อชิ้นหนึ่งก็เป็นทารกเสมือนรูปทอง อีกชิ้นหนึ่งก็เป็นทาริกา. ดาบสเกิดความรักดังบุตรในทารกทั้ง ๒ นั้น. น้ำนมก็บังเกิดจากนิ้วหัวแม่มือของดาบสนั้น ตั้งแต่นั้นมา ดาบสได้น้ำนมและอาหารมาก็บริโภคอาหาร หยอดน้ำนมในปากของทารกทั้ง ๒. สิ่งใด ๆ เข้าไปในท้องของทารกนั้น สิ่งนั้น ๆ ทั้งหมดก็จะแลเห็นเหมือนเข้าไปในภาชนะทำด้วยแก้วมณี. ทารกทั้ง ๒ มีผิวใสอย่างนี้. แต่อาจารย์พวกอื่น ๆ กล่าวว่า "ผิวของทารกทั้ง ๒ นั้น ใสเนื่องถึงกันและกัน เหมือนถูกร้อยด้ายวางไว้." ทารกเหล่านั้น จึงปรากฏชื่อว่า **สิจฉวี** เพราะไม่มีผิว หรือเพราะมีผิวใส ด้วยประการฉะนี้.

ดาบสเลี้ยงทารก พอตะวันขึ้นก็เข้าบ้านแสวงหาอาหาร ตอนสาย ๆ ก็กลับ. คนเลี้ยงโคทั้งหลาย รู้ถึงการขวนขวายนั้นของดาบสนั้น ก็กล่าวว่า "ท่านเจ้าข้า การเลี้ยงทารกเป็นกังวลห่วงใยของเหล่านักบวช ขอท่านโปรดให้ทารกแก่พวกเราเถิด พวกเราจะช่วยกันเลี้ยง ขอท่านโปรดทำกิจกรรมของท่านเถิด." ดาบสก็ยอมรับ. วันรุ่งขึ้น พวกคนเลี้ยงโคก็ช่วยกันทำทนทางให้เรียบแล้วโรยดอกไม้ ยกธง มีดนตรีบรรเลงพากันมายังอาศรม. ดาบสกล่าวว่า "ทารกทั้ง ๒ มีบุญมาก พวกท่านจงช่วยกันเลี้ยงให้เจริญวัย ด้วยความไม่ประมาท ครั้นให้เจริญวัยแล้ว จงจัดการอาวาหวิวาหกันและกัน ให้พระราชาทรงยินดีด้วยปัญจโครส จงเลือกหาภูมิประเทศช่วยกันสร้างพระนครขึ้น จงอภิเษกพระกุมารเสีย ณ ที่นั้น" แล้วมอบทารกให้. พวกคนเลี้ยงโครับคำแล้ว ก็นำทารกไปเลี้ยงดู.

ทารกทั้ง ๒ เจริญเติบโต เมื่อเล่นก็เล่นใช้มือบ้าง เท้าบ้าง ทุบถีบพวกเด็กลูกของคนเลี้ยงโคอื่น ๆ ในที่ทะเลาะกัน. เด็กลูกคนเลี้ยงโคเหล่านั้นก็ร้องไห้ ถูกมารดาบิดาถามว่า "ร้องไห้ทำไม ?" ก็บอกว่า "เจ้าเด็กไม่มีพ่อแม่ ที่ดาบสเลี้ยงเหล่านี้ ข่มเหงพวกเรา." แต่นั้น มารดาบิดาของเด็กเหล่านั้นก็กล่าวว่า "ทารก ๒ คนนี้ชอบข่มเหงให้เด็กอื่น ๆ เดือดร้อน จะไม่สงเคราะห์มัน ละเว้นมันเสีย." เขาว่าตั้งแต่นั้นมา ประเทศที่นั้น จึงถูกเรียกว่า **วัชชี** ขนาด ๓๐๐ โยชน์. ครั้งนั้น พวกคนเลี้ยงโคทำพระราชาให้ยินดีแล้ว เลือกเอาประเทศที่นั้น สร้างพระนครลงในประเทศนั้น แล้วอภิเษกพระกุมารซึ่งพระชนม์ได้ ๑๖ พรรษา ตั้งเป็นพระราชา. ได้ทำการวิวาหมงคลกับทาริกาของพระองค์ ได้วางกติกาณฑเกณฑ์ไว้ว่า จะไม่นำทาริกามาจากภายนอก และไม่ให้ทาริกาจากที่นี้แก่ใคร ๆ. โดยการอยู่ร่วมกันครั้งแรกของพระกุมารกุมารีนั้น ก็เกิดทารกคู่หนึ่ง (แฝด) เป็นธิดา ๑ โอรส ๑ โดยอาการอย่างนี้ ก็เกิดเป็นคู่ ๆ ถึง ๑๖ ครั้ง. แต่นั้น เมื่อทารกเหล่านั้นเจริญวัยโดยลำดับ นครนั้นก็ไม่พอที่จะบรรจุอาราม อุทยาน สถานที่อยู่ บริวาร และสมบัติ จึงล้อมรอบด้วยพระนครนั้นด้วยปราการ ๓ ครั้ง ระหว่างคาวุตหนึ่ง ๆ. เพราะนครนั้นถูกขยายกว้างออกปอย ๆ จึงเกิดนามว่า **เวสาลีนี้แล.**

นี้เรื่องกรุงเวสาลี

การนิมนต์พระผู้มีพระภาคเจ้า

ก็กรุงเวสาลีนี้ ครั้งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จอุบัติก็มั่นคงไพบูลย์. ด้วยว่าในกรุงเวสาลีนั้น มีเจ้าอยู่ถึง ๗,๗๐๗ พระองค์. พระยุพราช เสนาบดี และภัณฑาคาริกเป็นต้น ก็เหมือนกัน. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

สมัยนั้นแล กรุงเวสาลี. รุ่งเรือง มั่งคั่ง มีคนมาก มีคนเกลื่อนกล่น มีอาหารหาได้ง่าย มีปราสาท ๗,๗๐๗ หลัง มีเรือนยอด ๗,๗๐๗ หลัง มีอาราม ๗,๗๐๗ อาราม มีสระโบกขรณี ๗,๗๐๗ สระ.[๑]

สมัยต่อมา กรุงเวสาลีนั้นเกิดทุพภิกขภัย ฝนเล้งข้าวกล้าเสียหาย. คนยากคนจนตายก่อน เขาทิ้งคนเหล่านั้นไปนอกนคร. พวกอมนุษย์ได้กลิ่นศพคนตาย ก็พากันเข้าพระนคร. แต่นั้น ผู้คนก็ตายเพิ่มมากขึ้น. เพราะความปฏิกูลนั้น อหิวาตกโรคก็เกิดแก่สัตว์ทั้งหลาย. ชาวกรุงเวสาลี ถูกภัย ๓ อย่าง คือ ทุพภิกขภัย อมนุสสภัย และโรคภัยเบียดเบียน ก็เข้าไปเฝ้าพระราชา กราบทูลว่า "ขอเดชะฯ เกิดภัย ๓ อย่างในพระนครนี้เลว พระพุทธเจ้าข้า แต่ก่อนนี้ นับได้ ๗ ชั่วราชสกุล ไม่เคยเกิดภัยเช่นนี้เลย ชะรอยพระองค์ไม่ทรงตั้งอยู่ในธรรม บัดนี้ ภัยนั้นจึงเกิดขึ้น." พระราชาทรงประชุมเจ้าลิจฉวีทุกพระองค์ในที่ว่าราชการ ตรัสว่า "ขอได้โปรดพิจารณาทบทวนข้อที่เราไม่ตั้งอยู่ในธรรมเถิด." เจ้าลิจฉวีเหล่านั้น พิจารณาทบทวนถึงประเพณีทุกอย่าง ก็ไม่ทรงเห็นข้อบกพร่องไร ๆ. แต่นั้น ก็ไม่เห็นโทษขององค์พระราชา จึงพากันคิดว่า ภัยนี้ของพวกเรา จะระงับไปได้อย่างไร. ในที่ประชุมนั้น เจ้าลิจฉวีบางพวก ตรัสอ้างถึงศาสดาทั้ง ๖ ว่า "พอศาสดาเหล่านี้ย่างเท้าลงเท่านั้น ภัยก็จะระงับไป." บางพวกตรัสว่า "ได้ยินว่า พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติแล้วในโลก พระผู้มีพระภาคเจ้านั้น ทรงแสดงธรรมเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ปวงสัตว์ ทรงมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก พอพระองค์ย่างพระบาทลงเท่านั้น ภัยทุกอย่าง ก็จะระงับไป." ด้วยเหตุนั้น เจ้าลิจฉวีเหล่านั้น จึงดีพระทัยตรัสว่า "ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น บัดนี้ประทับอยู่ที่ไหนเล่า พวกเราส่งคนไปเชิญ จะไม่เสด็จมาน่ะสิ." เจ้าลิจฉวีอีกพวกหนึ่งตรัสว่า "ธรรมดาพระพุทธเจ้า ทรงเอ็นดูสัตว์ เหตุไรจะไม่

---

๑. วิ. มหา. ๕/๑๒๘/๑๖๘.

เสด็จมา ก็พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น บัดนี้ประทับอยู่กรุงราชคฤห์ พระเจ้าพิมพิสารทรงอุปัฏฐากอยู่ เกรงท้าวเธอจะไม่ให้เสด็จมา." ตรัสว่า "ถ้าอย่างนั้น เราจะทูลพระเจ้าพิมพิสารให้ทรงเข้าพระทัย แล้วนำพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา" แล้วทรงมอบเครื่องบรรณาการเป็นอันมากส่งเจ้าลิจฉวี ๒ พระองค์ พร้อมด้วยกองกำลังขนาดใหญ่ไปยังราชสำนักพระเจ้าพิมพิสาร โดยสั่งว่า "ขอท่านทูลพระเจ้าพิมพิสารให้เข้าพระทัยแล้ว นำพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา." เจ้าลิจฉวีทั้ง ๒ พระองค์ เสด็จไปถวายเครื่องบรรณาการแด่พระเจ้าพิมพิสาร แล้วแจ้งให้ทรงทราบเรื่องราวแล้วทูลว่า "ข้าแด่พระมหาราชเจ้า ขอพระองค์ทรงพระกรุณาโปรดส่งพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมายังนครของข้าพระองค์ด้วยเถิด." พระราชาไม่ทรงรับรอง ตรัสว่า "พวกท่านจงรู้เอาเองเถิด." เจ้าลิจฉวีก็ทูลรับว่า "ดีละ พระพุทธเจ้าข้า" แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายบังคมแล้วกราบทูลอย่างนี้ว่า "ข้าแด่พระองค์ผู้เจริญ ภัย ๓ อย่างเกิดขึ้นในนครของข้าพระองค์ ถ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าพึงเสด็จมาไซร้ ความสวัสดีก็จะพึงมีแก่พวกข้าพระองค์ พระพุทธเจ้าข้า." พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงพิจารณาว่า เมื่อตรัสรัตนสูตรในกรุงเวสาลี การอารักขาจักแผ่ไปแสนโกฏิจักรวาล จบสูตร สัตว์ ๘๔,๐๐๐ จักตรัสรู้ธรรม แล้วจึงทรงรับนิมนต์. ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสารทรงสดับข่าวว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับนิมนต์แล้ว โปรดให้โฆษณาไปในพระนครว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับนิมนต์เสด็จไปกรุงเวสาลีแล้ว" เสด็จเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้าทูลถามว่า "ข้าแด่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ทรงรับจะเสด็จไปกรุงเวสาลีหรือพระพุทธเจ้าข้า ?" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ถวายพระพรมหาบพิตร." ท้าวเธอทูลว่า "ข้าแด่พระองค์ผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น โปรดทรงรอจนกว่าจะจัดแจงหนทางถวายนะ พระพุทธเจ้าข้า."

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสาร ทรงทำพื้นที่ ๕ โยชน์ ระหว่างกรุงราชคฤห์และแม่น้ำคงคาให้ราบเรียบแล้ว ให้สร้างวิหารในหนทางโยชน์

หนึ่ง ๆ ให้กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงเวลาที่จะเสด็จไป. พระผู้มีพระภาคเจ้า มีภิกษุ ๕๐๐ รูป แวดล้อมแล้วเสด็จไป. พระราชาทรงเอาดอกไม้ ๕ สี โปรยทนทาง ๕ โยชน์ (สูง) เพียงหัวเข่า ให้ยกธงผ้า หม้อน้ำเต็ม และต้นกล้วยเป็นต้น ให้กั้นเศวตฉัตร ๒ ชั้น สำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า ฉัตรชั้นเดียวสำหรับพระภิกษุแต่ละรูป ทรงทำการบูชาด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้น พร้อมด้วยราชบริพารของพระองค์ ให้พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ในวิหารหลังหนึ่ง ๆ ถวายมหาทาน ทรงนำเสด็จสู่ฝั่งแม่น้ำคงคา ๕ วัน. ณ ที่นี้ ทรงประดับเรือด้วยเครื่องประดับทุกอย่าง แล้วทรงส่งสาสน์ไปถวายเจ้าลิจฉวีกรุงเวสาลีว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมาแล้ว ขอเจ้าลิจฉวีทุกพระองค์ ตกแต่งทนทางถวายการรับเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเถิด. เจ้าลิจฉวีเหล่านั้น ตกลงกันว่า จะทำการบูชาเป็น ๒ เท่า ทำพื้นที่ ๓ โยชน์ระหว่างกรุงเวสาลีและแม่น้ำคงคาให้เรียบร้อย จัดเศวตฉัตร ๔ ฉัตร สำหรับพระผู้มีพระภาคเจ้า สำหรับพระภิกษุรูปละ ๒ ฉัตร ทำการบูชา เสด็จมาสู่ฝั่งแม่น้ำคงคาแล้ว คอยอยู่.

ครั้งนั้น พระเจ้าพิมพิสาร ทรงทำเรือขนาน ๒ ลำแล้วสร้างมณฑปประดับด้วยพวงดอกไม้เป็นต้น ปูลาดพุทธอาสน์ทำด้วยรัตนะล้วน ณ มณฑปนั้น. ทีนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งเหนือพุทธอาสน์นั้น. แม้ภิกษุ ๕๐๐ รูป ก็ลงเรือนั่งกันตามสมควร. พระราชาส่งเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า ลงน้ำประมาณแค่พระศอ กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์จักอยู่กันริมฝั่งแม่น้ำคงคานี้นี่แหละ จนกว่าพระผู้มีพระภาคเจ้าจะเสด็จกลับมา" แล้วก็เสด็จกลับขึ้นฝั่ง. เทวดาเบื้องบนจนถึงอกนิษฐภพได้พากันทำการบูชา. นาคราชทั้งหลาย มีกัมพลนาคและอัสสตรนาคเป็นต้น ซึ่งอาศัยอยู่ใต้แม่น้ำคงคา ก็พากันทำการบูชา. ด้วยการบูชาใหญ่อย่างนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จไปทางแม่น้ำคงคา สิ้นระยะทางไกลประมาณ ๑ โยชน์ ก็เข้าเขตแดนของพวกเจ้าลิจฉวีกรุงเวสาลี.

ต่อนั้น พวกเจ้าลิจฉวีก็ทำการบูชาเป็น ๒ เท่า ที่พระเจ้าพิมพิสาร

ทรงทำการบูชา ออกไปรับเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าถึงในน้ำประมาณแค่พระศอ. ขณะนั้นเอง ครู่นั้นเอง มหาเมฆมียอดคลุมด้วยความมืดมีแสงฟ้าแลบ เคลื่อนตัวส่งเสียงคำรามครืนครั่นไปทั้ง ๔ ทิศ. ลำดับนั้น พอพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทอดพระบาทแรกลงริมฝั่งแม่น้ำคงคา ฝนโบกขรพรรษก็โปรยเม็ดลงมา. ชนเหล่าใดต้องการจะเปียก ชนเหล่านั้นเท่านั้นย่อมเปียก ผู้ไม่ต้องการเปียก ก็ไม่เปียก. ในที่ทุกแห่ง น้ำย่อมไหลไปเพียงแค่เข่า แค่ขา แค่สะเอว แค่คอ ซากศพทั้งปวงถูกน้ำพัดส่งลงสู่แม่น้ำคงคา พื้นดินก็สะอาดสะอ้าน.

พวกเจ้าลิจฉวีให้พระผู้มีพระเจ้าประทับอยู่ทุก ๆ หนึ่งโยชน์ในระหว่างทางถวายมหาทาน ทรงทำการบูชาเป็นทวีคูณ ๓ วัน จึงนำเสด็จสู่กรุงเวสาลี. เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงกรุงเวสาลี ท้าวสักกะจอมทวยเทพ มีหมู่เทพห้อมล้อมก็เสด็จมาถึง. เพราะการประชุมของเหล่าเทวดาผู้มีศักดิ์ใหญ่ เหล่าอมนุษย์จึงพากันหนีไปเป็นส่วนมาก. พระผู้มีพระภาคเจ้า ประทับยืนใกล้ประตูพระนคร ทรงเรียกท่านพระอานนท์มาส่งว่า "อานนท์ เธอจงเรียนรัตนสูตรนี้ ถือเครื่องประกอบพลีกรรม เที่ยวเดินไประหว่างปราการ ๓ ชั้นแห่งกรุงเวสาลีกับพวกลิจฉวีราชกุมาร ทำพระปริตร" แล้วได้ตรัสรัตนสูตร.

การวิสัชนาปัญหาเหล่านี้ว่า ก็พระสูตรนี้ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใด และกล่าวเพราะเหตุใด ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย พรรณนาไว้พิสดารตั้งแต่เรื่องกรุงเวสาลีเป็นต้นไป ด้วยประการฉะนี้.

ดังนั้น ในวันที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จถึงกรุงเวสาลีนั่นเอง รัตนสูตรนี้ ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสใกล้ประตูกรุงเวสาลี เพื่อกำจัดอุปัทวะเหล่านั้น ท่านพระอานนท์ก็เรียนเอา เมื่อจะกล่าวเพื่อประโยชน์แห่งการป้องกัน จึงเอาบาตรของพระผู้มีพระภาคเจ้าตักน้ำมา เดินประพรมไปทั่วพระนคร. พอพระเถระกล่าวว่า **ยงฺกิญฺจิ** เท่านั้น พวกอมนุษย์ที่อาศัยกองขยะและที่ฝาเรือนเป็นต้น ซึ่งยังไม่หนีไปในตอนแรก

ก็พากันหนีไปทางประตูทั้ง ๔. ประตูทั้งหลายก็ไม่มีที่ว่าง อมนุษย์บางพวก เมื่อไม่ได้ที่ว่างที่ประตูทั้งหลาย ก็ทลายกำแพงเมืองหนีไป. พอพวกอมนุษย์พากันไปแล้ว ที่เนื้อตัวของพวกมนุษย์ทั้งหลาย โรคก็สงบไป พวกมนุษย์ทั้งหลาย ก็พากันออกมาบูชาพระเถระ ด้วยดอกไม้ของหอมเป็นต้นทุกอย่าง. มหาชนเอาของหอมทุกอย่างฉาบทาสัณฐาคาร (ที่ประชุม) ท่ามกลางพระนคร ทำเพดานขจิตด้วยรัตนะ ประดับด้วยเครื่องประดับทั้งปวง ปูพุทธอาสน์ลง ณ ที่นั้นแล้วนำเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ามา.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จเข้าสู่สัณฐาคาร ประทับนั่งเหนืออาสนะที่เขาปูไว้แล้ว. ทั้งภิกษุสงฆ์ เหล่าพระราชา และมนุษย์ทั้งหลายก็นั่ง ณ อาสนะที่เหมาะที่ควร. แม้ท้าวสักกะจอมทวยเทพก็ประทับนั่งใกล้กับเทวบริษัท ในเทวโลกทั้งสอง ทั้งเทวดาอื่น ๆ ด้วย. แม้ท่านพระอานนทเถระ ก็เที่ยวเดินไปทั่วกรุงเวสาลี ทำอารักขาแล้ว ก็มาพร้อมกับชาวกรุงเวสาลี นั่ง ณ ที่ควรส่วนหนึ่ง. ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสรัตนสูตรนั้นนั่นแหละแก่ทุกคนเล.

ก็มาติกาใด ข้าพเจ้าตั้งไว้ว่า ข้าพเจ้าจักประกาศนัยนี้ว่า รัตนสูตรนี้ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใด และกล่าวเพราะเหตุใด มาติกานั้นเป็นอันข้าพเจ้ากล่าวไว้พิสดารแล้วโดยประการทั้งปวง ด้วยถ้อยคำมีประมาณเท่านี้.

พรรณนาคาถาว่า ยานีธ

บัดนี้ จะเริ่มพรรณนาเนื้อความ เพราะข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ว่า "จักพรรณนาเนื้อความแห่งรัตนสูตรนั้น" แต่อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวว่า "พระผู้พระภาคเจ้าตรัส ๕ คาถาต้น ที่เหลือท่านพระอานนทเถระกล่าวเวลาทำพระปริตร" จะอย่างไรก็ตาม ประโยชน์อะไรแก่เราด้วยคาถาเล็กน้อย

ที่ยังไม่ได้ตรวจตรานี้ ข้าพเจ้าจักพรรณนาเนื้อความแห่งรัตนสูตรนี้ เม้โดยประการทั้งปวง.

จะพรรณนาคาถาแรกว่า **ยานีธ ภูตานิ** เป็นต้น. ในคาถาแรกนั้น คำว่า **เหล่าใด (ยานิ)** ได้แก่ เช่นใด ไม่ว่าจะมีศักดิ์น้อยหรือศักดิ์มาก. คำว่า **ในที่นี้ (อิธ)** ได้แก่ ในประเทศนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสหมายถึงสถานที่ประชุมในขณะนั้น.

ในคำว่า **ภูตานิ ภูต** ศัพท์ ใช้หมายถึงสิ่งที่มีอยู่ ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ภูตสฺมึ ปาจิตฺติยํ** เป็นอาบัติปาจิตตีย์ เพราะภูตคาม.[๑]

ใช้หมายถึง **ขันธปัญจก** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ภูตมิทํ ภิกฺขเว สมนุปสฺสถ** ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงพิจารณาเห็นขันธปัญจกนี้.

ใช้หมายถึง **รูป** มีปฐวีธาตุเป็นต้น ๔ อย่าง ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **จตฺตาโร โข ภิกฺขุ มหาภูตา เหตุ** ภิกษุ มหาภูตรูป ๔ แลเป็นเหตุ.

ใช้หมายถึง **พระขีณาสพ** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **โย จ กาลญโส ภูโต** ก็พระขีณาสพใดแล กินกาลเวลา.

ใช้หมายถึง **สรรพสัตว์** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สพฺเพว นิกฺขิปิสฺสนฺติ ภูตา โลเก สมุสฺสยํ** สรรพสัตว์จักทอดทิ้งเรือนร่างไว้ในโลก.

ใช้หมายถึง **ต้นไม้เป็นต้น** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ภูตคามปาตพฺยตาย** ในเพราะพรากภูตคาม.

ใช้หมายถึง **หมู่สัตว์ภายใต้เทพชั้นจาตุมหาราช** ได้ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ภูตํ ภูตโต สญฺชานาติ** จำได้ซึ่งหมู่สัตว์โดยเป็นหมู่สัตว์ ถึงกระนั้น[๒] **ภูต** ศัพท์ ในที่นี้ พึงทราบว่าใช้ในอรรถว่า อมนุษย์

---

๑. วิ. มหา. ๒/๓๐๕/๒๑๑. ๒. ม. มู. ๑๒/๒/๒.

โดยไม่ต่างกัน.

คำว่า **สมาคตานิ** แปลว่า มาประชุมแล้ว. คำว่า **อยู่ภาคพื้นดิน (ภุมฺมานิ)** ได้แก่ อันบังเกิดที่พื้นดิน. ศัพท์ว่า **วา** ใช้ในความว่าไม่แน่นอน. ด้วย **วา** ศัพท์นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำวิกัปอันหนึ่งนี้ว่า **ยานิว ภุมฺมานิ วา ภูตานิ สมาคตานิ** (หมู่ภูตเหล่าใด อยู่ภาคพื้นดิน มาประชุมกันแล้วในที่นี้) แล้วตรัสว่า **ยานิ ว อนฺตลิกฺเข** (หรือเหล่าใดอยู่ภาคพื้นอากาศ) เพื่อทรงทำวิกัปที่ ๒ อีก. ความว่า หรือสัตว์เหล่าใด เป็นแล้วเกิดแล้วในอากาศ สัตว์เหล่านั้นทั้งหมด มาประชุมแล้วในที่นี้. ก็ในข้อนี้ สัตว์ทั้งหลายที่บังเกิดแล้ว เป็นแล้ว ตั้งแต่เทพชั้นยามา จนถึงชั้นอกนิษฐะ พึงทราบว่า เป็นแล้ว (เกิดแล้ว) ในอากาศ เพราะเป็นสัตว์ที่บังเกิดในวิมานอันปรากฏในอากาศ. สัตว์ทั้งหลายภายใต้แต่นั้น ตั้งแต่ขุนเขาสิเนรุ จนถึงจำพวกที่สิงอยู่ในต้นไม้และเถาวัลย์เป็นต้น และจำพวกที่บังเกิดแล้วเป็นแล้วที่แผ่นดิน สัตว์เหล่านั้นทั้งหมด พึงทราบว่า สัตว์เกิดที่พื้นดิน เพราะเป็นสัตว์ที่บังเกิด ณ พื้นดิน และ ณ ต้นไม้เถาวัลย์และภูเขาเป็นต้น ที่เกี่ยวเนื่องกับพื้นดิน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เพื่อทรงกำหนดหมู่สัตว์อมนุษย์ทุกหมู่เหล่าด้วย ๒ คำว่า **ภุมฺมานิ วา ยานิ ว อนฺตลิกฺเข** (หรือหมู่ภูตเหล่าใดอยู่ภาคพื้นดินหรืออยู่ภาคพื้นอากาศ) แล้วทรงกำกับแสดงด้วยอีกบทหนึ่งตรัสว่า **สพฺเพว ภูตา สุมนา ภวนฺตุ** (ขอหมู่ภูตทั้งหมด จงมีใจดี). คำว่า **ทั้งหมด (สพฺเพ)** ได้แก่ ไม่เหลือเลย. ศัพท์ว่า **เอว** ลงในอรรถว่าอวธารณะ (ห้ามความอื่น) อธิบายว่า ไม่ละเว้นแม้แต่ผู้เดียว. คำว่า **หมู่ภูต (ภูตา)** ได้แก่ พวกอมนุษย์. คำว่า **จงมีใจดี (สุมนา ภวนฺตุ)** ได้แก่ ผู้มีใจเป็นสุข คือว่า จงเป็นผู้เกิดปีติโสมนัส. คำว่า **อโถปิ** เป็นนิบาตทั้ง ๒ คำ ลงในอรรถคือ การยืดพากย์ (ประโยค) เพื่อประกอบไว้ในกิจคือหน้าที่อื่น. ข้อว่า **และจงฟังภาษิตโดยเคารพ (สกฺกจฺจ สุณนฺตุ ภาสิตํ)** ได้แก่ ทำให้เป็นประโยชน์ ทำไว้ในใจ รวบรวม

โดยใจทั้งหมดแล้วจงฟังเทศนาของเรา อันจะนำมาซึ่งทิพยสมบัติและโลกุตตรสุข.

ในพระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงระบุพวกภูตด้วยพระดำรัสที่ไม่แน่นอนว่า **ยานีธ ภูตานิ สมาคตานิ** (หมู่ภูตเหล่าใด มาประชุมกันแล้วในที่นี้) แล้วจึงทรงกำหนดเป็น ๒ ส่วนอีกว่า **ภุมมานิ วา ยานิ ว อนฺตลิกฺเข** (หมู่ภูตเหล่าใด อยู่ภาคพื้นดิน หรืออยู่ภาคพื้นอากาศ) ต่อจากนั้น ก็ตรัสรวมอีกว่า **สพฺเพว ภูตา** (หมู่ภูตทั้งหมด) ทรงประกอบสัตว์ไว้ในอาสยสมบัติ ด้วยพระดำรัส นี้ว่า **สุมนา ภวนฺตุ** (จงมีใจดี) ทรงประกอบสัตว์ในประโยคสมบัติ ด้วยพระดำรัสว่า **สกฺกจฺจํ สุณนฺตุ ภาสิตํ** (จงฟังภาษิตโดยเคารพ) ทรงประกอบสัตว์ไว้ในสมบัติคือโยนิโสมนสิการ และในสมบัติคือการโฆษณาจากผู้อื่น ก็เหมือนกัน ทรงประกอบ สัตว์ไว้ในสมบัติคือการตั้งตนไว้ชอบและการเข้าหาสัตบุรุษ และในสมบัติคือเหตุแห่งสมาธิและปัญญาก็เหมือนกัน จึงทรงจบพระคาถา.

พรรณนาคาถาว่า ตสฺมา หิ

จะกล่าวคาถาที่ ๒ ว่า **ตสฺมา หิ ภูตา** เป็นต้น. ในคาถานั้น คำว่า **เพราะฉะนั้น (ตสฺมา)** เป็นคำกล่าวเหตุ. คำว่า **ภูตา** เป็นคำเรียกเชิญ. คำว่า **ท่านทั้งหลาย จงตั้งใจฟัง (นิสาเมถ)** ได้แก่ จงฟัง. คำว่า **ทั้งหมด (สพฺเพ)** ได้แก่ ไม่เหลือเลย. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายว่า เพราะเหตุที่ท่านทั้งหลาย ละทิพยสถาน และความพรั่งพร้อมแห่งเครื่องอุปโภคบริโภคในทิพยสถานนั้น มาประชุมในที่นี้ ก็เพื่อฟังธรรม ไม่ใช่เพื่อดูการรำการฟ้อนเป็นต้น ฉะนั้นแล ขอท่านทั้งหลายที่เป็นภูตทั้งหมด โปรดตั้งใจฟัง.

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยพระดำรัสว่า **จงมีใจดี จงฟังโดยเคารพ (สุมนา ภวนฺตุ สกฺกจฺจํ สุณนฺตุ)** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นว่า ภูต

เหล่านั้นมีใจดี และอยากฟังโดยเคารพจึงตรัสว่า "เพราะเหตุที่ท่านทั้งหลาย ประกอบด้วยความเป็นผู้มีใจดีด้วยอัตตสัมมาปณิธิ โยนิโสมนสิการะ และอาสยสุทธิ ด้วยความเป็นผู้อยากฟังโดยเคารพ และด้วยปโยคสุทธิ โดยเป็นปทัฏฐานแห่งการเข้าหาสัตบุรุษและการโสตณาจากผู้อื่น ฉะนั้นแล ขอภูตทั้งหลายทั้งหมดโปรดตั้งใจฟังเถิด."

อีกอย่างหนึ่ง คำใด ตรัสว่า **ภาสิตं** (ภาษิต) ท้ายคาถาต้น ทรงอ้างคำนั้นเป็นตัวเหตุ จึงตรัสว่า "เพราะเหตุที่ธรรมดาภาษิตของเรา หาได้ยากยิ่ง เพราะขณะที่เว้นจากอขณะทั้งปวง หาได้ยาก และมีอานิสงส์เป็นอันมาก เพราะเป็นไปด้วยพระปัญญาคุณและพระกรุณาคุณ ทั้งเราก็ประสงค์จะกล่าวภาษิตนั้น จึงได้กล่าวว่า **สุณนฺตุ ภาสิตं** (จงฟังภาษิต) ฉะนั้นแล ขอท่านภูตทั้งหลายทุกท่านโปรดตั้งใจฟังเถิด." พระดำรัสนี้เป็นอันทรงอธิบายด้วยบทแห่งคาถานี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงยกเหตุนี้อย่างนี้ ทรงประกอบภูตทั้งหลายไว้ในการตั้งใจฟังภาษิตของพระองค์ จึงทรงเริ่มตรัสภาษิตที่พึงตั้งใจฟังว่า **จงทำความเมตตาในหมู่ประชาที่เป็นมนุษย์ (เมตฺตं กโรถ มานุสิยา ปชาย)**. ภาษิตนั้นมีความว่า ประชาชนชาวมนุษย์นี้ใด ถูกอุปัทวะทั้ง ๓ ขัดขวางแล้ว ขอท่านทั้งหลายจงเข้าไปตั้งเมตตา ความเป็นมิตร ความมีอัธยาศัย เอื้อประโยชน์แก่ประชาชนชาวมนุษย์นั้นเถิด. แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **มานุสิกำ ปชं** คำนั้นไม่ถูก เพราะภูตที่อยู่พื้นดินไม่เกิด. อาจารย์พวกอื่นพรรณนาเนื้อความแม้อันใด เนื้อความแม้อันนั้นก็ไม่ถูก. ส่วนในที่นี้มีอธิบายว่า เราไม่กล่าวด้วยกำลังคือความเป็นใหญ่ว่าเป็นพุทธะ. ก็แต่ว่า สิ่งไรเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกท่าน และแก่ประชาชนชาวมนุษย์นี้ เราจะกล่าวสิ่งนั้น ว่า ขอพวกท่านจงทำความเมตตาแก่ประชาชนชาวมนุษย์เถิด.

อนึ่งในข้อนี้ เมตตาของชนเหล่านี้ผู้กระทำความเมตตา พึงทราบว่าเป็นประโยชน์เกื้อกูล โดยพระสูตรทั้งหลายเป็นต้นอย่างนี้ว่า

ราชฤษีเหล่าใด ทรงชนะแผ่นดินอันเนืองแน่นด้วยหมู่สัตว์ ท่องเที่ยวบูชายัญ อัสสเมธะ ปุริสเมธะ สัมมาปาสะ วาชเปยยะ และนิรัคคฬะ. ราชฤษีเหล่านั้นไม่ได้เสวยผล แม้แต่เสี้ยวที่ ๑๖ แห่งเมตตาจิตที่อบรมดีแล้ว. ถ้าบุคคลมีจิตไม่คิดร้ายสัตว์ แม้แต่ตัวเดียว ประพฤติเมตตา ย่อมเป็นผู้ฉลาดด้วยจิตนั้น. อริยชนมีใจเอ็นดูสัตว์มีชีวิตทุกหมู่เหล่า ชื่อว่าประกอบบุญเป็นอันมาก.[๑] ดังนี้.

และโดยอานิสงส์ ๑๑ ประการ.

เมตตา พึงทราบว่าเป็นประโยชน์เกื้อกูล แม้แก่สัตว์ทั้งหลายที่เขาทำความเมตตา โดยพระสูตรเป็นต้นอย่างนี้ว่า

เทวตานุกมฺปิโต โปโส สทา ภทฺรานิ ปสฺสติ
บุคคลอันเทวดาอนุเคราะห์แล้ว ย่อมเห็นความเจริญทุกเมื่อ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงว่าเมตตามีประโยชน์เกื้อกูลแก่คนแม้ทั้งสองฝ่ายอย่างนี้ จึงตรัสว่า **"กระทำความเมตตาในหมู่ประชาที่เป็นมนุษย์"** บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงแม้อุปการะ จึงตรัสว่า

ทิวา จ รตฺโต จ หรนฺติ เย พลึ
ตสฺมา หิ เน รกฺขถ อปฺปมตฺตา.
มนุษย์เหล่าใดย่อมนำพลีกรรมไปทั้งกลางวันและกลางคืน เพราะฉะนั้น ท่านทั้งหลายจงไม่ประมาทช่วยรักษามนุษย์เหล่านั้น.

ภาษิตนั้น มีความว่า มนุษย์เหล่าใดสร้างเทวดาแม้ด้วยภาพเขียนและแกะด้วยไม้เป็นต้นแล้วเข้าไปยังรุกขเจดีย์เป็นต้น ทำพลีกรรมเซ่นสรวงในเวลากลางวันและทำพลีกรรมในเวลากลางคืน วันข้างแรมเป็นต้น อุทิศ

---

๑. ขุ. อิติ. ๒๕/๒๐๕/๒๔๕.

เทวดาทั้งหลาย หรือ ถวายสลากภัตตทานเป็นอาทิ ทำพลีกรรมมุ่งถึงอารักขเทวดา จนถึงด้วยการมอบปัตติทาน (ให้ส่วนบุญ) แก่พรหมและเทวดาทั้งหลาย และทำพลีกรรมในเวลากลางคืน ด้วยการยกฉัตรตามประทีปประดับมาลัย และด้วยจัดให้มีการฟังธรรมตลอดคืนยังรุ่งเป็นต้น แล้วมอบปัตติทานมัย มนุษย์เหล่านั้น พวกท่านจะไม่พึงอารักขาได้อย่างไร. เพราะเหตุที่มนุษย์พวกใดทำพลีกรรมอุทิศพวกท่านทั้งกลางวัน ทั้งกลางคืนอย่างนี้ ฉะนั้น พวกท่านโปรดรักษามนุษย์พวกนั้นเถิด. อธิบายว่า ฉะนั้น พวกท่านจงคุ้มครองรักษามนุษย์พวกนั้น คือเป็นผู้ไม่ประมาท ทำความเป็นผู้กตัญญูนั้นไว้ในดวงใจ ระลึกถึงอยู่เป็นนิตย์ จงนำสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่พวกเขาออกไป จงนำเข้าไปแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล แม้เพราะเหตุกระทำพลีกรรม.

พรรณนาคาถาว่า ยงฺกิญฺจิ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงว่ามนุษย์มีอุปการะในเทวดาทั้งหลายอย่างนี้แล้ว จึงทรงเริ่มประกอบสัจจวจนะ โดยนัยว่า **ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอย่างใดอย่างหนึ่ง (ยงฺกิญฺจิ วิตฺตํ)** ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงระงับอุปัทวะของมนุษย์เหล่านั้น และเพื่อการฟังธรรมของเทพและมนุษย์ทั้งหลายด้วยการประกาศคุณของพระรัตนตรัยมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น. ในสัจจวจนะนั้น คำว่า **อย่างใดอย่างหนึ่ง (ยงฺกิญฺจิ)** ความว่า ท่านยึดถือไม่เหลือเลยโดยไม่กำหนดไว้ คือ สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ควรทำการแลกเปลี่ยนได้ในถิ่นนั้น ๆ. คำว่า **ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ (วิตฺตํ)** ได้แก่ ทรัพย์. จริงอยู่ ทรัพย์นั้น ชื่อว่า **ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ** เพราะให้เกิดความปลาบปลื้มใจ. ทรงแสดงมนุษยโลกด้วยคำว่า **ในโลกนี้** ทรงแสดงโลกที่เหลือ นอกจากมนุษยโลกนั้น ด้วยคำว่า **ในโลกอื่น** ด้วย ๒ บทนั้น พึงทราบว่ากินความถึงนาคและสุบรรณเป็นต้นที่เหลือ เว้นมนุษย์และสวรรค์ทั้งหลาย

เพราะเมื่อพร้อมที่จะถือเอาโลกทั้งปวง เว้นมนุษย์ทั้งหลาย ก็ได้ตรัสไว้ข้างหน้าว่า **ในสวรรค์.**

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันใด สำหรับมนุษย์ ที่เป็นทรัพย์ใช้แลกเปลี่ยน และที่ใช้เป็นเครื่องประดับเครื่องบริโภค (ใช้สอย) มีทอง เงิน แก้วมุกดา แก้วมณี แก้วไพฑูรย์ แก้วประพาฬ แก้วทับทิมและแก้วลายเป็นต้น และทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันใด สำหรับนาคและครุฑ เป็นต้น ที่อุบัติในภพทั้งหลาย อันกว้างหลายร้อยโยชน์ในวิมานรัตนะ ณ ภาคพื้นดินที่ลาดด้วยทรายแก้วมุกดาและแก้วมณี. ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอันนั้น ก็เป็นอันแสดงแล้วด้วยบททั้งสองนี้ด้วยประการฉะนี้.

คำว่า **ในสวรรค์ (สคฺเคสุ วา)** ได้แก่ เทวโลกที่เป็นกามาวจร และรูปาวจร. เทวโลกเหล่านั้น ชื่อว่า **สวรรค์** เพราะดำเนินไป คือ ถึงได้ ด้วยกรรมอันงาม. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **สวรรค์** เพราะมีอารมณ์ดี เลิศ. คำว่า **ใด (ยํ)** ได้แก่ ที่มีเจ้าของหรือไม่มีเจ้าของอันใด. คำว่า **รัตนะ (รตน)** ได้แก่ ชื่อว่า รัตนะ เพราะนำพาให้เกิด เพิ่มพูนความยินดี. คำว่า **รัตนะ** นี้ เป็นชื่อของทุกสิ่งที่ทำให้งดงาม มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ เห็นยาก และเป็นของบริโภคใช้สอยของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> **ของที่ทำให้เขายำเกรง มีค่ามาก ชั่งไม่ได้ เห็นได้ยาก เป็นเครื่องใช้สอยของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม ด้วยเหตุนั้น จึงเรียกว่า รัตนะ.**

คำว่า **อันประณีต (ปณีตํ)** ได้แก่ สูงสุด ประเสริฐสุด ไม่น้อยเลย น่าเอิบอาบใจ. รัตนะใดในสวรรค์ทั้งหลาย ตั้งต้นแต่วิมาน สุธรรมสภา ไพชยนต์ปราสาทที่เป็นรัตนะล้วนขนาดหลายร้อยโยชน์ มีเจ้าของ และรัตนะใดที่เกี่ยวข้องอยู่ในวิมานอันว่างเปล่า ในสัตว์ทั้งหลายที่ทำอบายเท่านั้นให้เต็มปรี่ เพราะไม่ใช่สมัยที่พระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติ ไม่มีเจ้าของ ก็หรือว่ารัตนะแม้อื่นใด ที่อาศัยอยู่ในพื้นดิน มหาสมุทร และ

ภูเขาหิมวันต์เป็นต้น ไม่มีเจ้าของ. รัตนะนั้น ก็เป็นอันทรงแสดงแล้วด้วยบทแห่งคาถานี้ ด้วยประการฉะนี้.

ศัพท์ว่า **น** ในบทคาถาว่า **น โน สมๆ อตฺถิ ตถาคเตน** (ที่เสมอด้วยพระตถาคต ไม่มีเลย) ลงในความปฏิเสธ. ศัพท์ว่า **โน** ลงในความห้ามความอื่น. คำว่า **เสมอ (สมๆ)** ได้แก่ เทียบ. คำว่า **อตฺถิ** แปลว่า มีอยู่. คำว่า **ด้วยพระตถาคต (ตถาคเตน)** ได้แก่ ด้วยพระพุทธเจ้า. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? อธิบายไว้ดังนี้ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจและรัตนะนั้นใด อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศไว้แล้ว บรรดาทรัพย์เครื่องปลื้มใจและรัตนะนั้น รัตนะแม้แต่สักอย่างหนึ่ง ชื่อเสมอด้วยพุทธรัตนะไม่มีเลย. จริงอยู่ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้นใด ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าทำให้เกิดความยำเกรง ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้นคืออะไร คือ จักรรัตนะและมณีรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ ซึ่งเมื่อเกิดขึ้นแล้ว มหาชนจะไม่ทำความเคารพยำเกรงในที่อื่น ใคร ๆ ถือเอาดอกไม้และของหอมเป็นต้นแล้ว จะไม่ไปสถานของยักษ์หรือสถานของภูต ชนแม้ทุกคน จะทำความเคารพยำเกรงบูชาเฉพาะจักรรัตนะและมณีรัตนะเท่านั้น ปรารถนาพรนั้น ๆ และพรบางอย่างที่ปรารถนาแล้ว ๆ ของเขาก็สำเร็จผลได้ รัตนะแม้นั้น เสมอด้วยพุทธรัตนะย่อมไม่มี.

ก็หากว่า ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่า **รัตนะ** เพราะอรรถว่าทำให้เกิดความเคารพยำเกรง พระตถาคตเท่านั้น ก็ชื่อว่า **รัตนะ**. จริงอยู่ เมื่อพระตถาคตเสด็จอุบัติแล้ว เทพและมนุษย์ ผู้มีศักดิ์มาก ทุกหมู่เหล่า เทพและมนุษย์เหล่านั้น ย่อมไม่ทำความเคารพยำเกรงในรัตนะอื่น ย่อมไม่บูชารัตนะไร ๆ อื่น. จริงอย่างนั้น ท้าวสหัมบดีพรหม ก็บูชาพระตถาคต ด้วยพวงรัตนะขนาดเท่าภูเขาสิเนรุ. อนึ่ง เทพเหล่าอื่นและมนุษย์ทั้งหลายมีพระเจ้าพิมพิสาร พระเจ้าโกศล และท่านอนาถบิณฑิกะเป็นต้น ก็บูชาตามกำลัง. พระเจ้าอโศกมหาราชทรงสละพระราชทรัพย์ ๙๖ โกฏิ ทรงสร้างวิหาร ๘๔,๐๐๐ หลัง ทั่วชมพูทวีป อุทิศถวายพระผู้

มีพระภาคเจ้าแม้เสด็จปรินิพพานแล้ว. ก็จะป่วยกล่าวไปไยสำหรับหมู่คนที่เคารพยำเกรงเหล่าอื่นเล่า. อนึ่ง การทำความยำเกรงเคารพ อุทิศสถานที่ประสูติ ที่ตรัสรู้ ที่ประกาศพระธรรมจักร และสถานที่ปรินิพพาน หรือเจดีย์คือพระปฏิมา ของพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าแม้ปรินิพพานก็เป็นไปเหมือนของพระผู้มีพระภาคเจ้า. รัตนะที่เสมอด้วยพระตถาคตแม้เพราะอรรถว่าทำให้เกิดความเคารพยำเกรง ย่อมไม่มีด้วยประการฉะนี้.

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ แม้นั้นใด ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่ามีค่ามาก ก็เหมือนกัน. ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร ? คือ ผ้าแดวันกาสี. เหมือนอย่างที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย ผ้าแดวันกาสีแม้เก่าก็ยังมีสีสัน มีสัมผัสสบาย และมีค่ามาก."[๑] ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้น เสมอด้วยพุทธรัตนะ ย่อมไม่มี. ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่ามีค่ามาก พระตถาคตเท่านั้นชื่อว่า รัตนะ. จริงอยู่ พระตถาคตทรงรับแม้บังสุกุลจีวรของชนเหล่าใด ทานนั้นของชนเหล่านั้น ย่อมมีผลมากมีอานิสงส์มาก เหมือนทานของพระเจ้าอโศกมหาราช ทั้งนี้ ก็เพราะพระตถาคตนั้นเป็นผู้ทรงคุณค่ามาก. ด้วยคำกล่าวถึงข้อที่พระตถาคตทรงเป็นผู้ทรงคุณค่ามากอย่างนี้ พึงทราบบทแห่งพระสูตรที่สาธกความไม่มีโทษ ในข้อนี้ดังนี้ว่า

> **ตถาคตนั้น รับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขารของชนเหล่าใด ทานนั้นของชนเหล่านั้น ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก เรากล่าวดังนี้ก็เพราะพระตถาคตนั้นเป็นผู้ทรงคุณค่ามาก ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนผ้าแดวันกาสีนั้น มีค่ามาก แม้ฉันใด เราก็กล่าวว่า บุคคลนี้มีอุปมาฉันนั้น."[๒]**

รัตนะเสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถว่ามีค่ามาก ย่อมไม่มี ด้วยประการฉะนี้.

---

๑. ขุ. ขิก. ๒๐/๕๓๙/๓๑๙. ๒. ขุ. ขิก. ๒๐/๕๓๙/๓๒๐.

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจ แม้นั้นใด ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่าชั่งไม่ได้ ก็เหมือนกัน. ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้นคืออะไร คือ **จักรรัตนะ** ของพระเจ้าจักรพรรดิ มีดุมเป็นมณีอินทนิล มีซี่กำเป็นรัตนะ ๗.๐๐๐ ซี่ มีกงแก้วประพาฬ มีที่ต่อเป็นทองสีแดง เกิดขึ้น มีเงี่ยงซี่กำอันหนึ่งบนทุก ๑๐ ซี่กำ รับลมแล้วจะทำเสียงเป็นเหมือนเสียงดนตรีเครื่อง ๕ ที่ผู้ชำนาญบรรเลงแล้ว. ทั้ง ๒ ข้างของดุม มีหน้าราชสีห์ ๒ หน้า (ด้านละหน้า) ข้างในกงมีโพรง ไม่มีคนทำหรือคนให้ทำ มันตั้งขึ้นแต่อุตุ มีกรรมเป็นปัจจัย ซึ่งพระราชาทรงบำเพ็ญจักรวรรดิวัตร ๑๐ ประการแล้ว วันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ ทรงสนานพระเศียรแล้ว ทรงถืออุโบสถ เสด็จขึ้นบนพระมหาปราสาท ทรงชำระศีล ประทับนั่งแล้วจะทอดพระเนตรเห็นจักรรัตนะปรากฏขึ้น เหมือนดวงจันทร์เพ็ญและดวงอาทิตย์ จะทรงได้ยินเสียงมาตั้งแต่ ๑๒ โยชน์ เห็นสีสันมาแต่ ๓ โยชน์ ซึ่งมหาชนแลเห็นจะพากันแตกตื่นอย่างเหลือเกินว่า ชะรอยดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์ดวงที่ ๒ เกิดขึ้นแล้ว เคลื่อนมาเหนือพระนคร ไม่สูงนัก ไม่ต่ำนัก ทางด้านทิศตะวันออก ภายในพระราชนิเวศน์แล้วหยุดอยู่เหมือนเพลาหัก ในที่ที่มหาชนควรบูชาด้วยของหอมและดอกไม้เป็นต้น.

หัตถิรัตนะ (ช้างแก้ว) ก็เกิดขึ้นติดตามจักรรัตนะนั้นนั่นแล คือ ช้างเผือกปลอด เท้าแดง มีกำลัง ๗ ช้างสาร มีฤทธิ์ ไปทางอากาศได้ มาจากช้างตระกูลอุโบสถก็มี จากตระกูลช้างฉัททันต์ก็มี ถ้ามาจากตระกูลอุโบสถก็เป็นพี่ของช้างทั้งหมด ถ้ามาจากตระกูลฉัททันต์ ก็เป็นน้องของช้างทั้งหมด มีการศึกษาที่ศึกษาแล้ว ฝึกมาแล้ว ช้างนั้นพาบริษัทประมาณ ๑๒ โยชน์ ตระเวนทั่วชมพูทวีป ไปแล้วกลับมาเองก่อนอาหารเช้านั่นแล.

อัสสรัตนะ ก็เกิดติดตามหัตถิรัตนะแม้นั้นนั่นแล คือ ม้าขาวปลอด เท้าแดง ศีรษะดำ มีผมดังหญ้ามุงกระต่าย มาจากตระกูลพญาม้าวลาหก. ในข้อนี้ คำที่เหลือก็เช่นเดียวกับหัตถิรัตนะนั่นแหละ.

มณิรัตนะ ก็เกิดติดตามอัสสรัตนะแม้นั้น มณีนั้นเป็นแก้วไพฑูรย์งามโดยธรรมชาติ แปดเหลี่ยม เจียระไนอย่างดี โดยยาวก็เสมือนดุมแห่งจักร มาจากเวปุลลบรรพต มณีนั้น ยามมืดแม้ที่ประกอบด้วยองค์ ๔ อยู่ถึงยอดธงของพระราชา ก็ส่องแสงสว่างไปตั้งโยชน์. โดยแสงสว่างพวกมนุษย์สำคัญว่ากลางวัน ก็ประกอบการงาน มองเห็นโดยที่สุดแม้กระทั่งมดดำมดแดง.

อิตถีรัตนะ ก็เกิดติดตามมณีรัตนะแม้นั้นแล คือ สตรีที่เป็นพระอัครมเหสีโดยปกติ หรือมาจากอุตตรกุรุทวีป หรือจากราชตระกูลมัททราช เว้นจากโทษ ๖ มีสูงเกินไปเป็นต้น ล่วงวรรณะของมนุษย์ แต่ไม่ถึงวรรณะทิพย์ ซึ่งสำหรับพระราชา ก็จะมีกายอุ่นเมื่อยามเย็น จะมีกายเย็นเมื่อยามร้อน มีสัมผัสเหมือนปุยนุ่นที่ชี (ดีด) แล้ว ๗ ครั้ง กลิ่นจันทน์จะโชยออกจากกาย กลิ่นอุบลจะโชยออกจากปาก และเป็นผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติเป็นอันมาก มีดื่นก่อนเป็นต้น.

คหปติรัตนะ ก็เกิดติดตามอิตถีรัตนะแม้นั้นแล คือ เศรษฐีผู้ทำการงานโดยปกติของพระราชา ซึ่งพอจักรรัตนะเกิดขึ้น ก็ปรากฏทิพยจักษุ เห็นขุมทรัพย์ได้ประมาณโยชน์หนึ่งโดยรอบ ทั้งที่ไม่มีเจ้าของทั้งที่มีเจ้าของ ก็เข้าเฝ้าพระราชา ทูลปวารณาว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้สมมุติเทพ ขอพระองค์โปรดทรงวางพระราชภาระกิจเถิด ข้าพระบาทจักทำกิจที่ควรทำเกี่ยวกับทรัพย์สินของพระองค์เอง พระพุทธเจ้าข้า."

ปริณายกรัตนะ ก็เกิดติดตามคหปติรัตนะแม้นั้นแล คือ โดยปกติพระเชษฐราชโอรสของพระราชา พอจักรรัตนะเกิดขึ้น ก็เป็นผู้ประกอบด้วยปัญญาความฉลาดอย่างเหลือเกิน สามารถกำหนดรู้จิตใจของบริษัทประมาณ ๑๒ โยชน์ ด้วยใจตนแล้ว ทำการนิคคหะลงโทษและปัคคหะยกย่อง. ปริณายกนั้น ก็เข้าเฝ้าพระราชาทูลปวารณาว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้สมมุติเทพ ขอพระองค์โปรดทรงวางพระราชภาระเถิด ข้าพระบาทจักบริหารราชการแผ่นดินของพระองค์เอง พระพุทธเจ้าข้า." ก็

หรือว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้อันใด เห็นปานนั้น ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่าชั่งไม่ได้ ทรัพย์เครื่องปลื้มใจอื่นใด ไม่สามารถพินิจพิจารณาตีราคาว่า มีค่าร้อยหนึ่ง พันหนึ่ง หรือโกฏิหนึ่ง. ในทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น แม้รัตนะสักอย่างหนึ่ง ซึ่งเสมอด้วยพุทธรัตนะ ไม่มีเลย หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่าชั่งไม่ได้ พระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่า รัตนะ. จริงอยู่ พระตถาคต ใคร ๆ ก็ไม่สามารถพินิจพิจารณาโดยศีล โดยสมาธิ หรือโดยบรรดาปัญญาเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วกำหนดว่า ทรงมีพระคุณเท่านี้ ทรงเสมอ หรือเทียบเคียงกับผู้นี้. รัตนะเสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถว่าชั่งไม่ได้ ไม่มีเลย ด้วยประการฉะนี้.

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้นใด ชื่อว่า **รัตนะ** เพราะอรรถว่าเห็นได้ยาก ก็เหมือนกัน. ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนี้ ก็คือความเป็นของปรากฏได้ยาก ได้แก่ พระเจ้าจักรพรรดิ และรัตนะ ๗ ประการ มีจักรรัตนะเป็นต้น ของพระเจ้าจักรพรรดินั้น รัตนะแม้นั้น ที่เสมอด้วยพุทธรัตนะ ไม่มี. ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่าเห็นได้ยากไซร้ พระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่า รัตนะ. ความเป็นรัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น จักเห็นได้ยากมาแต่ไหนเล่า. จริงอยู่ รัตนะเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้นเป็นอันมากในกัปเดียวเท่านั้น แต่เพราะเหตุที่โลกต้องว่างเปล่าจากพระตถาคตนับเป็นอสงไขยกัป ฉะนั้นพระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่า เห็นได้ยาก เพราะเกิดขึ้นบางครั้งบางคราว. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในสมัยปรินิพพาน ดังนี้ว่า

> **อานนท์ เทวดาทั้งหลายกล่าวโทษว่า พวกเราพากันมาแต่ไกล หมายจะเฝ้าพระตถาคต เพราะพระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเสด็จอุบัติในโลกในกาลบางครั้งบางคราว วันนี้นี่แหละ ยามท้ายแห่งราตรี พระตลาคตก็จักเสด็จปรินิพพาน แต่ภิกษุผู้มี**

ศักดิ์มากรูปนี้ ยืนอยู่เบื้องพระพักตร์พระผู้มีพระภาคเจ้า กีดขวางอยู่ พวกเราไม่ได้โอกาสจะเฝ้าพระตถาคตในกาลสุดท้าย.*

รัตนะที่เสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถว่าเห็นได้ยาก ย่อมไม่มี ด้วยประการฉะนี้.

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้นใด ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องบริโภคใช้สอยของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม ก็เหมือนกัน. ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้นคืออะไร คือ จักรรัตนะเป็นต้น ของพระเจ้าจักรพรรดิ. จริงอยู่ รัตนะนั้น ไม่ใช่บังเกิดเพื่อเป็นเครื่องบริโภคแม้ด้วยความฝันของบุรุษต่ำทรามผู้มีตระกูลต่ำ เช่นคนจัณฑาล ช่างจักสาน พราน ช่างรถ และคนเทขยะ เป็นต้น ซึ่งมีทรัพย์ตั้งแสนโกฏิก็ดี อยู่บนมหาปราสาท ๗ ชั้นก็ดี แต่เป็นเครื่องบริโภคของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม เพราะบังเกิดเพื่อเป็นเครื่องบริโภคของพระราชามหากษัตริย์ผู้เป็นอุภโตสุชาติ บำเพ็ญจักรวรรดิวัตร ๑๐ ประการบริบูรณ์ แม้รัตนะนั้น ที่เสมอกับพุทธรัตนะ ไม่มีเลย. ก็หากว่าทรัพย์เครื่องปลื้มใจ ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องบริโภคของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทรามไซร้ พระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่า รัตนะ. จริงอยู่ พระตถาคต มิใช่เป็นเครื่องบริโภคแม้ด้วยความฝันของครูทั้ง ๖ มีปูรณกัสสปะเป็นต้น ซึ่งสมมุติกันว่าเป็นสัตว์ต่ำทราม ผู้ไม่ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย มีทัสสนะอันวิปริต และของสัตว์เหล่าอื่นเห็นปานนั้นในโลก. แต่เป็นเครื่องบริโภคของเหล่าท่านผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยผู้สามารถบรรลุพระอรหัต เมื่อจบคาถาแม้ ๔ บท ผู้มีญาณทัสสนะทำลายกิเลส มีท่านพระพาหิยทารุจีริยะเป็นต้น และของพระมหาสาวกทั้งหลายอื่น ๆ ผู้เป็นบุตรของตระกูลใหญ่ จริงอยู่ เหล่าสัตว์ผู้ไม่ต่ำทรามเหล่านั้น เมื่อยังทัสสนานุตตริยะ สวนานุตตริยะ และปาริจริยานุตตริยะ เป็นต้น ให้สำเร็จ ชื่อว่าบริโภคใช้สอยพระตถาคต. รัตนะที่เสมอด้วยพระตถาคต

---

๑. ที. มหา. ๑๐/๑๓๐/๑๖๒.

แม้เพราะอรรถว่าเป็นเครื่องบริโภคของสัตว์ผู้ไม่ต่ำทราม ไม่มีเลย ด้วยประการฉะนี้.

ทรัพย์เครื่องปลื้มใจแม้นั้นใด โดยไม่วิเศษ ชื่อว่า รัตนะ เพราะอรรถว่าให้เกิดความยินดี ทรัพย์เครื่องปลื้มใจนั้น คืออะไร คือ จักร-รัตนะของพระเจ้าจักรพรรดิ. จริงอยู่ พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงเห็นจักร-รัตนะแม้นั้นแล้ว ก็ทรงพอพระทัย จักรรัตนะนั้น นำความยินดีมาให้แก่พระราชา แม้ด้วยประการฉะนี้.

อีกอย่างหนึ่ง พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงจับพระสุวรรณภิงคาร (พระเต้าทอง) ด้วยพระหัตถ์ซ้าย ทรงขว้างจักรรัตนะไปด้วยพระหัตถ์ขวาโดยมีพระราชโองการว่า จักรรัตนะจงดำเนินไป จักรรัตนะจงมีชัยชนะ. แต่นั้น จักรรัตนะก็เปล่งเสียงไพเราะดังดนตรีเครื่อง ๕ มุ่งไปทิศบูรพา. พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงยกจตุรงคเสนา แผ่กว้างประมาณ ๑๒ โยชน์ ติดตามไปในทันทีทันใด ทรงรับเครื่องบรรณาการจากมือของพวกที่ถือเภสัชรสเภสัช มีดอกไม้ ผลไม้ และหน่อไม้เป็นต้นที่ต้นไม้ทั้งหลายไม่สูงไม่ต่ำนัก โดยส่วนล่างของต้นไม้สูง และโดยส่วนบนของต้นไม้ต่ำแล้วมาถวายด้วยอานุภาพของจักรรัตนะ ทรงอนุศาสน์พระราชาที่เคยเป็นปฏิปักษ์ ที่มาเฝ้าด้วยความเคารพนบนอบอย่างยิ่งเป็นต้น อย่างนี้ว่า "จงเสด็จมาเถิด พระมหาราชเจ้า" ดังนี้ โดยนัยว่า "ไม่ควรฆ่าสัตว์มีชีวิต" ดังนี้เป็นต้น จึงเสด็จไป. ก็ในที่ใด พระราชามีพระราชประสงค์จะเสวย หรือ ประสงค์จะบรรทมกลางวัน ในที่นั้น จักรรัตนะก็จะลงจากอากาศแล้วหยุดอยู่เหมือนเพลาทัก ณ พื้นดินที่ราบเรียบ เหมาะแก่กิจทุกอย่าง มีกิจเกี่ยวกับน้ำเป็นต้น เมื่อพระราชาเกิดจิตคิดจะเสด็จไปที่ใดๆ จักรรัตนะก็กระทำเสียงโดยนัยก่อนนั่นแล จึงแล่นไป. ฝ่ายบริษัท (ของพระเจ้าจักรพรรดิ) ขนาด ๑๒ โยชน์ ได้ยินเสียงนั้น ก็พากันเทาะไป. จักรรัตนะแล่นไปสู่มหาสมุทรทิศบูรพาโดยลำดับ เมื่อจักรรัตนะนั้นลงสมุทร น้ำก็หดออกประมาณ ๑ โยชน์ หยุดนิ่งเหมือนทำความจงรักภักดี. มหาชนก็

เก็บเอารัตนะทั้ง ๗ ตามความต้องการ. พระราชาทรงจับสุวรรณภิงคารอีก ทรงประพรมด้วยน้ำว่า ราชกิจของเราดำเนินตั้งต้นแต่นี้ไป ดังนี้แล้ว เสด็จกลับ. กองทัพอยู่ข้างหน้า จักรรัตนะอยู่ข้างหลัง พระราชาอยู่กลาง. น้ำเข้าเต็มเปี่ยมตลอดสถานที่จักรรัตนะถอนตัวไป. จักรรัตนะก็ไปในสมุทรด้านทิศทักษิณ ทิศปัศจิม และทิศอุดร โดยอุบายนี้นี่แล.

จักรรัตนะตระเวนไปตลอด ๔ ทิศอย่างนี้แล้ว ก็ขึ้นสู่อากาศประมาณ ๓๐๐ โยชน์. พระราชาประทับยืนบนจักรรัตนะนั้น ทรงพิชิตชัยชนะด้วยอานุภาพจักรรัตนะ ทรงตรวจดูจักรวาลหนึ่ง ซึ่งประดับด้วยทวีปใหญ่ ๔ ทวีป และทวีปน้อย ๒,๐๐๐ ทวีป เหมือนสวนบัวบุณฑริกที่บานเต็มที่แล้ว อย่างนี้คือ บุพพวิเทหทวีป ประดับด้วยทวีปน้อย ๕๐๐ ทวีป มีปริมณฑล ๗,๐๐๐ โยชน์ อุตตรกุรุทวีปก็เหมือนกัน มีปริมณฑล ๘,๐๐๐ โยชน์ อปรโคยานทวีป มีปริมณฑล ๗,๐๐๐ โยชน์เหมือนกัน และชมพูทวีป มีปริมณฑล ๑,๐๐๐ โยชน์. พระเจ้าจักรพรรดิพระองค์นั้นกำลังทรงตรวจดูอย่างนี้ ก็ทรงเกิดความยินดีมิใช่น้อยเลย จักรรัตนะนั้นให้เกิดความยินดีแก่พระราชา แม้ด้วยประการดังนี้. จักรรัตนะแม้นั้นที่เสมอด้วยพุทธรัตนะ ก็มิไม่. ก็หากว่า ชื่อว่ารัตนะ เพราะอรรถว่าให้เกิดความยินดีไซร้ พระตถาคตเท่านั้น ชื่อว่า รัตนะ จักรรัตนะอย่างเดียวจักทำอะไรได้.

จริงอยู่ ความยินดีในจักรวรรดิ ที่รัตนะแม้ทุกอย่างมีจักรรัตนะเป็นต้นทำให้เกิด ก็ไม่เข้าถึงการนับบ้าง เสี้ยวบ้าง ส่วนของเสี้ยวบ้าง ของความยินดีที่เป็นทิพย์อันใด พระตถาคตทรงทำให้เกิดความยินดีในปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญจมฌาน ความยินดีในอากาสานัญจายตนฌาน วิญญาณัญจายตนฌาน อากิญจัญญายตนฌาน และเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน ความยินดีในโสดาปัตติมรรค ความยินดีในโสดาปัตติผล และความยินดีในสกทาคามิมรรค สกทาคามิผล อนาคามิมรรค อนาคามิผล อรหัตมรรค และอรหัตผล แก่เทพและ

มนุษย์ทั้งหลาย นับจำนวนไม่ได้ ผู้รับสนองพระโอวาทของพระองค์ ที่ยิ่งกว่า ที่ประณีตกว่า ความยินดีแม้อันนั้น. รัตนะเสมอด้วยพระตถาคต แม้เพราะอรรถว่าให้เกิดความยินดี ไม่มีด้วยประการฉะนี้.

อนึ่ง ธรรมดารัตนะนี้มี ๒ อย่าง คือ **สวิญญาณกรัตนะ** และ **อวิญญาณกรัตนะ**. บรรดารัตนะทั้ง ๒ นั้น **อวิญญาณกรัตนะ** ได้แก่ จักรรัตนะ และมณีรัตนะ ก็หรือรัตนะแม้อื่นใด มีทองและเงินเป็นต้น ที่เกี่ยวเนื่องด้วยอนินทรีย์. **สวิญญาณกรัตนะ** ได้แก่ รัตนะมีหัตถิรัตนะเป็นต้นมีปริณายกรัตนะเป็นที่สุด ก็หรือว่า รัตนะแม้อื่นใดเป็นปานนั้น ที่เกี่ยวเนื่องด้วยอินทรีย์. เมื่อเป็นดังนั้น ในรัตนะทั้ง ๒ อย่าง สวิญญาณกรัตนะ กล่าวกันว่าเป็นเลิศ ในข้อนี้ เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า รัตนะมีทอง เงิน แก้วมณี แก้วมุกดาเป็นต้น ถูกนำเข้าไปใช้เป็นเครื่องประดับของหัตถิรัตนะเป็นต้น ที่เป็นสวิญญาณกรัตนะ.

แม้สวิญญาณกรัตนะ ก็มี ๒ อย่าง คือ รัตนะที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน และรัตนะที่เป็นมนุษย์. บรรดาสวิญญาณกรัตนะ ๒ อย่างนั้น รัตนะที่เป็นมนุษย์ กล่าวกันว่าเป็นเลิศ. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า รัตนะที่เป็นสัตว์ดิรัจฉาน ย่อมเป็นพาหนะของรัตนะที่เป็นมนุษย์. แม้มนุสสรัตนะก็มี ๒ อย่าง คือ อิตถีรัตนะ และปุริสรัตนะ. บรรดามนุสสรัตนะทั้ง ๒ นั้น ปุริสรัตนะ กล่าวกันว่าเป็นเลิศ. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า อิตถีรัตนะ เข้าถึงความเป็นบริจาริกาของปุริสรัตนะ. แม้ปุริสรัตนะก็มี ๒ คือ **อคาริกรัตนะ** และ**อนคาริกรัตนะ**. บรรดาปุริสรัตนะทั้ง ๒ นั้น. อนคาริกรัตนะ กล่าวกันว่าเป็นเลิศ. เพราะเหตุไร เพราะเหตุว่า ในอคาริกรัตนะ แม้พระเจ้าจักรพรรดิเป็นเลิศ ก็ยังไหว้อนคาริกรัตนะผู้กอปรด้วยคุณมีศีลเป็นต้น ด้วยเบญจางคประดิษฐ์ บำรุง นั่งใกล้ ประสบสมบัติที่เป็นทิพย์และมนุษย์ บรรลุนิพพานสมบัติในที่สุด.

เมื่อเป็นดังนั้น แม้**อนคาริกรัตนะ** ก็มี ๒ อย่าง คือ **อริยรัตนะ** และ**ปุถุชนรัตนะ**.

แม้**อริยรัตนะ** ก็มี ๒ อย่าง คือ**เสขรัตนะ** และ**อเสขรัตนะ**

แม้**เสขรัตนะ** ก็มี ๒ อย่าง คือ **สุกขวิปัสสกรัตนะ** และ **สมถยานิกรัตนะ**.

แม้**สมถยานิกรัตนะ** ก็มี ๒ อย่าง คือ ที่บรรลุสาวกบารมี และไม่บรรลุ.

บรรดาสมถยานิกรัตนะทั้ง ๒ นั้น สมถยานิกรัตนะที่บรรลุสาวกบารมี กล่าวกันว่าเป็นเลิศ เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า มีคุณมาก. ปัจเจกพุทธรัตนะ กล่าวกันว่าเป็นเลิศ แม้กว่าสาวกปารมีปัตต-รัตนะ. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า มีคุณมาก. พระสาวกหลายร้อย แม้เช่นท่านพระสารีบุตร ท่านพระโมคคัลลานะ ก็ไม่ถึงการนับ ไม่ถึงเสี้ยว ไม่ถึงส่วนแห่งเสี้ยว แม้ส่วนแห่งร้อยแห่งคุณทั้งหลายของพระปัจเจกพุทธเจ้าองค์เดียว.

สัมมาสัมพุทธรัตนะ กล่าวกันว่าเป็นเลิศ แม้กว่าปัจเจกพุทธรัตนะ. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า มีคุณมาก. ก็หากว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย นั่งขัดสมาธิเบียดกันทั่วทั้งชมพูทวีป ก็ไม่ถึงการนับ ไม่ถึงเสี้ยว ไม่ถึงส่วนแห่งเสี้ยวแห่งพระคุณทั้งหลายของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์เดียว. สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ดังนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายไม่มีเท้าก็ดี ฯลฯ พระตถาคต ปราชญ์กล่าวกันว่าเป็นเลิศแห่งสัตว์เหล่านั้นเป็นต้น."[๑] รัตนะที่เสมอด้วยพระตถาคต ไม่มีเลย โดยปริยายบางอย่าง ด้วยประการฉะนี้. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **รัตนะที่เสมอด้วยตถาคต ไม่มีเลย (น โน สมํ อตฺถิ ตถาคเตน)**.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสความที่พระพุทธรัตนะ อันรัตนะอื่น ๆ เปรียบไม่ได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อระงับอุปัทวะที่เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น ไม่ทรงอาศัยชาติ ไม่ทรงอาศัยโคตร ไม่ทรงอาศัยความเป็น

---

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๔/๔๔.

กุลบุตร ไม่ทรงอาศัยความเป็นผู้มีวรรณะงามเป็นต้น หากแต่ทรงอาศัยความที่พระพุทธรัตนะไม่มีอะไรเทียบเทียมได้ด้วยคุณทั้งหลาย มีศีลขันธ์และสมาธิขันธ์เป็นต้น ในโลกที่มีอเวจีเป็นต้น มีภวัคคพรหมเป็นที่สุด จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี (อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ เอเตน สจฺเจน สุวตฺถิ โหตุ)** ดังนี้.

สัจจวจนะนั้นมีเนื้อความดังนี้ว่า ความที่พระพุทธเจ้าไม่มีใครเทียบได้ โดยพระคุณทั้งหลายนั้น ๆ กับทรัพย์เครื่องปลื้มใจ หรือ รัตนะทุกอย่างที่มีในโลกนี้หรือโลกอื่นหรือในสวรรค์ทั้งหลาย แม้อันนี้ ชื่อว่าเป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า. ก็หากว่า ข้อนี้เป็นสัจจะไซร้ เมื่อเป็นดังนั้น ด้วยสัจจะนี้ ขอความสวัสดีจงมี ขอความที่สิ่งดีงามทั้งหลายจงมี ความไม่มีโรค ความปราศจากอุปัทวะ จงมีแก่สัตว์เหล่านี้. ก็ในข้อนี้ พึงทราบเนื้อความว่า รัตนะประณีต ได้แก่ ความเป็นรัตนะประณีต คือภาวะที่พระพุทธเจ้าเป็นรัตนะประณีต เหมือนความที่ว่า เพราะเป็นคน หรือเพราะเนื่องอยู่กับตนนี้ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า อานนท์ จักษุเลว่างเปล่าจากตน หรือจากสิ่งที่เนื่องอยู่กับตน.[๑] จริงอยู่ นอกจากนี้ จักษุก็เป็นอันปฏิเสธไม่ได้ว่าตน หรือสิ่งที่เนื่องอยู่กับตน ฉะนั้น. แท้จริง โดยประการนอกจากนี้ พระพุทธเจ้าไม่พึงสำเร็จเป็นรัตนะ ด้วยว่ารัตนะไม่มีอยู่ในสิ่งใด สิ่งนั้นก็ย่อมไม่สำเร็จเป็นรัตนะ. แต่ว่ารัตนะที่เกี่ยวพันโดยวิธีไร ๆ ก็ตาม ที่นับว่าเป็นประโยชน์ มีผู้คนทำความเคารพยำเกรงเป็นต้น มีอยู่ในสิ่งใด เพราะเหตุที่สิ่งนั้น ท่านมุ่งหมายเอาความเป็นรัตนะ จึงบัญญัติว่า รัตนะ ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงสำเร็จว่ารัตนะ เพราะรัตนะนั้นมีอยู่. อีกนัยหนึ่ง คำว่า **แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า (อิทมฺปิ พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ)** พึงทราบเนื้อความอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าเป็นรัตนะ โดยประการแม้นี้. พอพระ

---

๑. ส. สฬา. ๑๘/๓๐๒/๖๘.

ผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระคาถานี้ ความสวัสดีก็เกิดแก่ราชสกุล ภัยก็ระงับไป. พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญา แห่งพระคาถานี้แล.

พรรณนาคาถาว่า ขยํ วิราคํ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะด้วยพุทธคุณอย่างนี้แล้วบัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสว่า **(พระศากยมุนีมีพระหฤทัยตั้งมั่น ทรงบรรลุธรรมใด) เป็นที่สิ้นกิเลส ปราศจากราคะ (ขยํ วิราคํ)** เป็นต้น ด้วยคุณคือพระนิพพานธรรม. ในคำนั้น เพราะเหตุที่กิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้นหมดสิ้นไป หรือสิ้นไปรอบแล้ว เพราะทำให้แจ้งพระนิพพาน หรือเพราะเหตุที่พระนิพพานนั้น เป็นความดับโดยไม่เกิดและความสิ้นไปแห่งกิเลสทั้งหลายมีราคะปีนต้นเหล่านั้น และเพราะเหตุที่พระนิพพานนั้น ไม่ประกอบด้วยกิเลสมีราคะเป็นต้น โดยความประจวบ และโดยอารมณ์ หรือเพราะเหตุที่เมื่อบุคคลทำให้แจ้งพระนิพพานนั้นแล้ว กิเลสทั้งหลายมีราคะเป็นต้น ก็คลายออกไป ปราศจากไป ถูกกำจัดไปอย่างสมบูรณ์ ฉะนั้น พระนิพพาน ท่านจึงเรียกว่า **เป็นที่สิ้นกิเลส** ว่า **ปราศจากราคะ.** แต่เพราะเหตุที่พระนิพพานนั้น ความเกิดไม่ปรากฏ ความเสื่อมไม่ปรากฏ ความที่จิตแปรปรวนไม่มี ฉะนั้น พระนิพพานนั้น ท่านจึงวิเคราะห์ว่า ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย เรียกว่า **อมตะ.** แต่ (ในที่นี้) ท่านเรียกว่า **ประณีต** เพราะอรรถว่าสูงสุด และเพราะอรรถว่าไม่เร่าร้อน. คำว่า **บรรลุ (ยทชฺฌคา)** ได้แก่ ได้ถึง ได้พบ ได้กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานใดด้วยกำลังญาณของตน. คำว่า **พระศากยมุนี (สกฺยมุนี)** ได้แก่ ชื่อว่า ศากยะ เพราะทรงเป็นโอรสของสกุลศากยะ ชื่อว่า **มุนี** เพราะประกอบด้วยโมเนยยธรรม มุนีคือศากยะ ชื่อว่า **พระศากยมุนี.** คำว่า **มีพระหฤทัยตั้งมั่น (สมาหิโต)** ได้แก่ ผู้มีจิตตั้งมั่น

แล้วด้วยสมาธิเป็นอริยมรรค. ข้อว่า **สิ่งไร ๆ ที่เสมอด้วยธรรมนั้นไม่มี. (น เตน ธมฺเมน สมตฺถิ กิญฺจิ)** ความว่า ธรรมชาติไร ๆ ที่เสมอด้วยธรรมที่พระศากยมุนีทรงบรรลุแล้ว มีนามว่า **ขยะ** (เป็นที่สิ้นกิเลส) เป็นต้นนั้น ไม่มี. เพราะฉะนั้น แม้ในพระสูตรอื่นพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้เป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลาย ทั้งที่เป็นสังขตะ ทั้งที่เป็นอสังขตะ มีประมาณเท่าใด วิราคธรรม ปราชญ์กล่าวว่าเป็นยอดแห่งธรรมเหล่านั้น."[๑]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสความที่นิพพานธรรมอันธรรมอื่น ๆ เทียบไม่ได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อระงับอุปัทวะที่เกิดแก่สัตว์เหล่านั้น ทรงอาศัยความที่รัตนะคือนิพพานธรรม ไม่มีธรรมอื่นจะเหมือน ด้วยคุณทั้งหลายคือความเป็นธรรมเป็นที่สิ้นกิเลส สารอกกิเลส เป็นอมตธรรม และธรรมอันประณีต จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.** เนื้อความของสัจจวจนะนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาแล้วในคาถาต้นนั่นแล. พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถาแม้นี้แล.

พรรณนาคาถาว่า ยมฺพุทฺธเสฏฺโ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะ ด้วยคุณแห่งนิพพานธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสด้วยพระคุณแห่งมรรคธรรมว่า **ยมฺพุทฺธเสฏฺโ** (พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด...อันใด) เป็นต้น. ในคำนั้น ชื่อว่า **พระพุทธเจ้า** โดยนัยเป็นต้นว่า ตรัสรู้สัจจะทั้งหลาย. ชื่อว่า **ผู้ประเสริฐสุด** เพราะเป็นผู้สูงสุด และควรสรรเสริญ. ชื่อว่า พุทธเสฏฐะ เพราะเป็นผู้ตรัสรู้ เป็นผู้สูงสุดและควรสรรเสริญ. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า

---

๑. ยง. จตุกก. ๒๑/๓๔/๔๔.

พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุด เพราะเป็นผู้ประเสริฐสุด ในพระพุทธะทั้งหลาย ที่เรียกว่าอนุพุทธะปัจเจกพุทธะและสุดพุทธะ. พระพุทธะผู้ประเสริฐสุดพระองค์นั้น ทรงชม สรรเสริญ ประกาศซึ่งสมาธิธรรมใดไว้ในบาลีนั้น ๆ โดยนัยเป็นต้นว่า บรรดาทางทั้งหลาย มรรคมีองค์ ๘ เป็นทางอันเกษมเพื่อบรรลุพระนิพพาน[๑] และว่า ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสัมมาสมาธิอันเป็นอริยะ ที่มีเหตุ มีเครื่องประกอบ แก่เธอทั้งหลาย.[๒] คำว่า **สะอาด (สุจี)** ได้แก่ ผ่องแผ้วสิ้นเชิง เพราะทำการตัดมลทินคือกิเลสได้เด็ดขาด. คำว่า **ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวสมาธิอันใดว่าให้ผลโดยลำดับ (สมาธิมานนฺตริกญฺญมาหุ)** ความว่า บัณฑิตทั้งหลายกล่าวถึงสมาธิอันใดว่า อนันตริกสมาธิ (สมาธิเกิดในลำดับ) เพราะอำนวยผลแน่นอนในลำดับการดำเนินการปฏิบัติของตน. อันตรายใด ๆ ที่ห้ามกันความเกิดผลแห่งอนันตริกสมาธินั้น เมื่อสมาธิอันเป็นตัวมรรคเกิดขึ้นแล้ว หามีไม่. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า

> **ก็บุคคลนี้ ฟังเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งโสดาปัตติผล และฟังเป็นเวลาที่กัปไหม้ กัปก็จะยังไม่ฟังไหม้ตราบเท่าที่บุคคลนี้ ยังไม่ทำให้แจ้งโสดาปัตติผล บุคคลผู้นี้เรียกว่า ฐิตกัปปี (ผู้มีกัปยับยั้งอยู่). บุคคลผู้มีมรรคพรั่งพร้อมทั้งหมด ก็เป็นฐิตกัปปี.**[๓]

ข้อว่า **สมาธินา เตน สโม น วิชฺชติ** ความว่า รูปาวจรสมาธิหรืออรูปาวจรสมาธิใด ๆ ที่เสมอด้วยอนันตริกสมาธิอันสะอาด ที่พระพุทธะผู้ประเสริฐสุดสรรเสริญแล้วนั้น ไม่มีเลย. เพราะเหตุไร ? เพราะสัตว์แม้เกิดในพรหมโลกนั้น ๆ เพราะอบรมสมาธิเหล่านั้นแล้ว ก็ยังมีการเกิดในอบายมีนรกเป็นต้นอีกได้ และเพราะพระอริยบุคคลตัดการเกิดทุกอย่างได้เด็ดขาด เพราะอบรมสมาธิที่เป็นตัวพระอรหัตนี้แล้ว. เพราะ

---

๑. ม. ม. ๑๓/๒๘๗/๒๘๑. ๒. ม. อุ. ๑๔/๒๕๒/๑๘๐.
๓. อภิ. ปุ. ๓๖/๓๓/๑๔๔.

ฉะนั้น แม้ในสูตรอื่น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ตรัสไว้ว่า -

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขตะ (อันปัจจัยปรุงแต่ง) มีประมาณเท่าใด อริยมรรคมีองค์ ๘ ปราชญ์กล่าวกันว่าเป็นยอดแห่งสังขตธรรมเหล่านั้น.[๑]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสความที่อนันตริกสมาธิ อันสมาธิอื่น ๆ เทียบไม่ได้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยความที่รัตนะคือมรรคธรรม อันรัตนะอื่นไม่เทียบได้ โดยนัยก่อนนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระธรรม ด้วยคำสัตย์นี้ ขอความสวัสดีจงมี.** เนื้อความของสัจจวจนะนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล. พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล.

พรรณนาคาถาว่า เย ปุคฺคลา

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะ แม้ด้วยคุณแห่งมรรคธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสแม้ด้วยสังฆคุณว่า **บุคคลเหล่าใด (เย ปุคฺคลา)** เป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า **เหล่าใด (เย)** เป็นนิเทศไม่แน่นอน. คำว่า **บุคคล (ปุคฺคลา)** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย. ศัพท์ว่า **๘ (อฏฺ)** เป็นการกำหนดจำนวนสัตว์เหล่านั้น. จริงอยู่ สัตว์เหล่านั้น มี ๘ คือ ผู้ปฏิบัติ (มรรค) ๔ ผู้ตั้งอยู่ในผล ๔. คำว่า **อันสัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญแล้ว (สตํ ปสฏฺา)** ได้แก่ อันสัตบุรุษ คือ พระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระสาวก เทพและมนุษย์เหล่าอื่น สรรเสริญแล้ว. เพราะเหตุไร ? เพราะประกอบด้วยคุณ มีศีลที่เกิดร่วมกันเป็นต้น. ความจริง คุณทั้งหลายของสัตบุรุษเหล่านั้น มีศีลและสมาธิเป็นต้นเกิดร่วมกัน เหมือนสีและกลิ่นเป็นต้นที่เกิดร่วมกันของ

---

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๔/๔๔.

ดอกจำปาและดอกพิกุลเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น จึงเป็นที่รัก เป็นที่พอใจ น่าสรรเสริญ ของสัตบุรุษทั้งหลาย เหมือนดอกไม้ทั้งหลาย ที่พร้อมด้วยสีและกลิ่นเป็นต้น เป็นที่รักเป็นที่พอใจ น่าสรรเสริญของเทพและมนุษย์ทั้งหลาย. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **บุคคลเหล่าใด ๘ จำพวก ... อันสัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญแล้ว (เย ปุคฺคลา อฏฺ สตฺ ปสฏฺา).**

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ใด (เย)** เป็นนิเทศไม่แน่นอน. คำว่า **บุคคล (ปุคฺคลา)** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย. คำว่า **๑๐๘ (อฏฺสต)** เป็นการกำหนดนับจำนวนสัตว์เหล่านั้น. จริงอยู่ สัตว์เหล่านั้น ได้แก่พระโสดาบัน ๓ พวก คือ เอกพิชี โกลังโกละ และสัตตักขัตตุปรมะ. พระสกทาคามี ๓ พวก ผู้บรรลุผลในกามภพ รูปภพ และอรูปภพ. พระโสดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้นทั้งหมด มี ๒๔ พวก โดยปฏิปทา ๔. พระอนาคามีในเทพชั้นอวิหา มี ๕ พวก คือ อันตราปรินิพพายี อุปหัจจปรินิพพายี สสังขารปรินิพพายี อสังขารปรินิพพายี อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี. พระอนาคามีในเทพชั้นอตัปปา สุทัสสา สุทัสสี ก็มีชั้นละ ๕ พวกเหมือนกัน. ส่วนในเทพชั้นอกนิษฐ์ มี ๔ พวก เว้นอุทธังโสโต- รวมพระอนาคามีเป็น ๒๔ พวก. พระอรหันต์ มี ๒ พวก คือ สุกขวิปัสสกและสมถยานิก. พระอริยบุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค มี ๔ พวก รวมเป็นพระอริยบุคคล ๕๔ พวก. พระอริยบุคคลเหล่านั้นทั้งหมด คูณด้วย ๒ พวก คือ ฝ่ายสัทธาธุระและฝ่ายปัญญาธุระ รวมเป็น ๑๐๘ พวก. ค่าที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น.

ข้อว่า **๔ คู่ (จตฺตาริ เอตานิ ยุคานิ โหนฺติ)** ความว่า บุคคลที่ทรงยกอุเทศไว้โดยพิสดารว่า พระอริยบุคคลเหล่านั้นทั้งหมดมี ๘ พวกก็ดี ๑๐๘ พวกก็ดี ว่าโดยสังเขป พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตตมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผล รวมเป็น ๑ คู่. อย่างนี้จนถึงพระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตมรรค พระผู้ตั้งอยู่ในอรหัตผล รวมเป็น ๑ คู่ รวมทั้งหมดเป็น ๔

คู่. คำว่า **เหล่านั้น (เต)** ในข้อว่า **บุคคลเหล่านั้น ... ควรแก่ทักษิณาทาน (เต ทกฺขิเณยฺยา)** เป็นศัพท์นิเทศอธิบายกำหนดแน่นอน ซึ่งบทอุเทศที่ยกตั้งไว้ไม่แน่นอนในกาลก่อน. บุคคลที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้โดยพิสดารว่า มี ๘ พวก หรือ ๑๐๘ พวก โดยสังเขปว่า มี ๔ คู่ แม้ทั้งหมด ย่อมควรทักษิณา เหตุนั้น จึงชื่อว่า ทักขิเณยยะ. ไทยธรรมที่บุคคลเชื่อกรรมและผลแห่งกรรม ไม่คำนึงถึงว่า ภิกษุรูปนี้จักทำกิจกรรมเป็นหมอยาหรือกิจกรรมรับใช้อันนี้ แก่เรา ดังนี้เป็นต้นแล้วถวาย ชื่อว่า **ทักษิณา**. บุคคลผู้ประกอบด้วยคุณมีศีลเป็นต้น และบุคคลเหล่านี้ผู้เป็นเช่นนั้น ชื่อว่า ย่อมควรแก่ทักษิณานั้น ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **บุคคลเหล่านั้น ... ควรแก่ทักษิณาทาน (เต ทกฺขิเณยฺยา)**.

คำว่า **เป็นสาวกของพระสุคต (สุคตสฺส สาวกา)** ความว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ชื่อว่า **พระสุคต** เพราะทรงประกอบด้วยการเสด็จไปงดงาม เพราะเสด็จไปสู่สถานที่อันงาม เพราะเสด็จไปด้วยดี และเพราะตรัสดี. เป็นสาวกของพระสุคตพระองค์นั้น. ท่านเหล่านั้นทั้งหมด ชื่อว่า **สาวก** เพราะฟังพระดำรัส. คนอื่น ๆ ถึงฟังก็จริง ถึงกระนั้นเขาฟังแล้วก็ไม่ทำกิจที่ควรทำ. ส่วนท่านที่เป็นสาวกเหล่านี้ ฟังแล้ว ทำกิจที่ควรทำ คือ ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม บรรลุมรรคผล เพราะฉะนั้น ท่านเหล่านี้ จึงตรัสเรียกว่า **สาวก**.

ข้อว่า **ทานทั้งหลายที่เขาถวายในบุคคลเหล่านั้น ย่อมมีผลมาก (เอเตสุ ทินฺนานิ มหปฺผลานิ)** ความว่า ทานทั้งหลายแม้เล็กน้อยที่ถวายในสาวกของพระตถาคต เหล่านั้น ชื่อว่ามีผลมาก เพราะเป็นทานที่เข้าถึงความเป็นทักษิณาบริสุทธิ์ฝ่ายปฏิคาหก. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้แม้ในสูตรอื่นว่า

ภิกษุทั้งหลาย สงฆ์ทั้งหลายก็ดี คณะทั้งหลายก็ดี
มีประมาณเพียงไร สงฆ์สาวกของตถาคต ปราชญ์

กล่าวว่าเป็นยอดแห่งสงฆ์และคณะเหล่านั้น คือใคร คือ คู่แห่งบุรุษ ๔ บุรุษบุคคล ๘ นี่สงฆ์สาวกของพระผู้มีพระภาคเจ้า ฯลฯ ก็ย่อมได้ผลอันเลิศ.[๑]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะโดยพระผู้ตั้งอยู่ในมรรคและพระผู้ตั้งอยู่ในผลทั้งหมดอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์.** เนื้อความของสัจจวจนะนั้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนนั่นแล. พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถาแม้นี้แล.

พรรณนาคาถาว่า เย สุปฺปยุตฺตา

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะด้วยคุณของสังฆรัตนะโดยพระผู้ตั้งอยู่ในมรรคและพระผู้ตั้งอยู่ในผล อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงเริ่มตรัสด้วยคุณของพระขีณาสวบุคคลทั้งหลาย ผู้เสวยสุขในผลสมาบัติบางเหล่าเท่านั้น ต่อจากบทก่อนนั้นว่า **(พระอริยบุคคลเหล่าใด - ในศาสนาของพระพุทธโคดม) ประกอบดีแล้ว (เย สุปฺปยุตฺตา)** เป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า **เหล่าใด (เย)** เป็นคำอุเทศที่ไม่แน่นอน. คำว่า **สุปฺปยุตฺตา** แปลว่า ประกอบดีแล้ว อธิบายว่า ละอเนสนา (การแสวงหาที่ไม่สมควร) หลายอย่างเสียแล้วอาศัยการเลี้ยงชีวิตที่บริสุทธิ์ เริ่มประกอบตนไว้ในวิปัสสนา. อีกนัยหนึ่ง คำว่า **ประกอบดีแล้ว (สุปฺปยุตฺตา)** ได้แก่ ประกอบด้วยกายประโยคและวจีประโยคอันหมดจดดี. ทรงแสดงศีลขันธ์ของพระขีณาสวบุคคลเหล่านั้น ด้วยคำว่า **ประกอบดีแล้ว** นั้น. คำว่า **มีใจมั่นคง (มนสา ทฬฺเหน)** ได้แก่ ด้วยใจที่หนักแน่น. อธิบายว่า ด้วยใจอันประกอบด้วยสมาธิที่มั่นคง. ทรงแสดงสมาธิขันธ์ของพระ

---

๑. องฺ. จตุกก. ๒๑/๓๔/๔๕. องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๓๒/๓๘. ขุ. อิติ. ๒๕/๒๗๐/๒๙๘.

ชีณาสวบุคคลเหล่านั้น ด้วยคำว่า **มีใจมั่นคง** นั้น. คำว่า **ไม่มีความอาลัย (นิกฺกามิโน)** ได้แก่ เป็นผู้ไม่อาลัยในกายและชีวิต มีความพยายามออกจากกิเลสทั้งปวง อันผู้มีปัญญาเป็นธุระกระทำแล้วด้วยความเพียร. ทรงแสดงปัญญาขันธ์ที่ประกอบด้วยความเพียร ของพระชีณาสวบุคคลเหล่านั้น ด้วยคำว่า **ไม่มีความอาลัย** นั้น.

คำว่า **ในศาสนาของพระพุทธโคดม (โคตมสาสนมฺหิ)** ได้แก่ ในศาสนาของพระตถาคตผู้มีพระนามว่าโคดมโดยพระโคตรนั่นแล. ด้วยคำว่า **ในศาสนาของพระพุทธโคดม** นั้น ทรงแสดงว่าพวกคนนอกศาสนานี้ ผู้ทำตบะเพื่อเทพเจ้า แม้มีประการต่าง ๆ ก็ไม่มีความพยายามออกจากกิเลสทั้งหลาย เพราะไม่มีคุณมีความประกอบอย่างดีเป็นต้น. คำว่า **เหล่านั้น (เต)** เป็นคำอธิบายอุเทศที่ตั้งไว้ก่อน. ในคำว่า **บรรลุพระอรหัตที่ควรบรรลุ (ปตฺตปตฺตา)** นี้ คุณควรบรรลุ เหตุนั้นจึงชื่อว่า **ปตฺต** (คุณที่ควรบรรลุ) ซึ่งบุคคลบรรลุพระอรหัตที่ควรบรรลุแล้วจะเป็นผู้เกษมปลอดจากโยคะสิ้นเชิง ชื่อว่า **บรรลุพระอรหัตที่ควรบรรลุ**. คำนี้เป็นชื่อของพระอรหัตผล. ผู้บรรลุคุณ (อรหัต) ที่ควรบรรลุนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปตฺตปตฺตา**. คำว่า **อมตं** ได้แก่ พระนิพพาน. คำว่า **หยั่งเข้า (วิคยฺห)** ได้แก่ เข้าถึงโดยอารมณ์. คำว่า **ลทฺธา** แปลว่า ได้แล้ว. คำว่า **เปล่า (มุธา)** ได้แก่ โดยไม่มีค่า คือไม่ทำค่าแม้เพียงกากณีกหนึ่ง. คำว่า **ความดับกิเลส (นิพฺพุติ)** ได้แก่ ผลสมาบัติ ที่ระงับความกระวนกระวายด้วยอำนาจกิเลสเสียแล้ว. คำว่า **ภุญฺชมานา** แปลว่า เสวยอยู่. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายว่า ชนเหล่าใด ในศาสนาของพระโคดมนี้ ชื่อว่า ประกอบดีแล้ว เพราะถึงพร้อมด้วยศีล ชื่อว่า มีใจหนักแน่น เพราะถึงพร้อมด้วยสมาธิ ชื่อว่าไร้ความอาลัย เพราะถึงพร้อมด้วยปัญญา ชนเหล่านั้น ก็เข้าถึงอมตะด้วยสัมมาปฏิปทานี้ เป็นผู้ได้เปล่า ๆ เสวยความดับซึ่งเข้าใจได้ว่าผลสมาบัติ ชื่อว่า เป็นผู้บรรลุคุณที่ควรบรรลุ.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะ โดยอำนาจพระขีณาสวบุคคลผู้เสวยสุขอันเกิดจากผลสมาบัติอย่างนี้แล้ว บัดนี้ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์**. เนื้อความแห่งสัจจวจนะนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวก่อนแล้ว. พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถาแม้นี้แล.

พรรณนาคาถาว่า ยถินฺทขีโล

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะมีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้ง โดยคุณแห่งขีณาสวบุคคลอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงเริ่มตรัส โดยคุณของพระโสดาบันที่ประจักษ์แก่คนเป็นอันมากเท่านั้นว่า **เสาเขื่อน ... ฉันใด (ยถินฺทขีโล)** เป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า **ฉันใด (ยถา)** เป็นคำอุปมา. คำว่า **เสาเขื่อน (อินฺทขีโล)** นี้ เป็นชื่อของเสาไม้แก่นที่เขาตอกจมดิน ๘ ศอก หรือ ๑๐ ศอก ภายในธรณีประตู เพื่อป้องกันประตูพระนคร. คำว่า **ปฐวี** แปลว่า แผ่นดิน คำว่า **สิโต** ได้แก่ เข้าไปฝังอยู่ข้างใน. คำว่า **สิยา** แปลว่า พึงเป็น. คำว่า **ด้วยพายุ ๔ ทิศ (จตุพฺภิ เวเตหิ)** ได้แก่ ด้วยลมที่พัดมาจาก ๔ ทิศ. คำว่า **ไม่หวั่นไหว (อสมฺปกมฺปิโย)** ได้แก่ ไม่อาจให้ไหว หรือขยับเขยื้อนได้. คำว่า **อุปมาก็ฉันนั้น (ตูปมํ)** ได้แก่ เหมือนอย่างนั้น. คำว่า **สัปปุรุษ (สปฺปุริสํ)** ได้แก่ บุรุษสูงสุด. คำว่า **วทามิ** แปลว่า กล่าว. ข้อว่า **ผู้ใดเล็งเห็นอริยสัจทั้งหลาย (โย อริยสจฺจานิ อเวจฺจ ปสฺสติ)** ได้แก่ ผู้ใดหยั่งเห็นอริยสัจ ๔ ด้วยปัญญา. ในข้อนั้น อริยสัจทั้งหลาย พึงทราบตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในกุมารปัญหาและคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั่นแล.

ส่วนเนื้อความสังเขปในข้อนี้ มีดังนี้ เหมือนอย่างว่า เสาเขื่อนจมติดดิน เพราะมีรากลึก ก็พึงไม่หวั่นไหวด้วยลม ๔ ทิศ ฉันใด

สัปปุรุษใดหยั่งเห็นอริยสัจ เรากล่าวสัปปุรุษแม้นี้ อุปมาฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า สัปปุรุษแม้นั้น เป็นผู้ไม่หวั่นไหวด้วยลมคือวาทะ ของเดียรถีย์ทั้งปวง คือใคร ๆ ก็ไม่อาจให้ไหวหรือเขยื้อนจากทัสสนะนั้นได้ เหมือนเสาเขื่อนไม่หวั่นไหวด้วยลมพัดมา ๔ ทิศฉะนั้น. เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้แม้ในสูตรอื่นว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย เสาเหล็กหรือเสาเขื่อนลงรากลึก ถูกฝังอย่างดี ไม่หวั่น ไม่ไหว แม้หากว่าลมฝนแรงกล้า พัดมาด้านทิศบูรพา, ก็ไม่พึงทำเสานั้นให้หวั่นไหว ไม่พึงทำเสานั้นให้โยกคลอน ไม่พึงทำเสานั้นให้ขยับเขยื้อน แม้หากว่าลมฝนแรงกล้าพัดมาด้านทิศปัจฉิม, ทิศทักษิณ, ทิศอุดร ก็ไม่พึงทำเสานั้นให้หวั่นไหว ไม่พึงทำเสานั้นให้โยกคลอน ไม่พึงทำเสานั้นให้ขยับเขยื้อน. เพราะเหตุไร เพราะลงรากลึก เพราะเสาเขื่อนเขาฝังไว้ดีแล้ว ฉันใด. ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ย่อมรู้ตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ ฯลฯ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ย่อมไม่แลดูหน้า (อัชฌาสัย) ของสมณะหรือพราหมณ์อื่นว่า ท่านผู้นี้ เมื่อรู้ เมื่อเห็น ก็เห็นอย่างนี้แน่นอน ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย ก็เพราะอริยสัจ ๔ สมณะหรือพราหมณ์ผู้นั้นเห็นอย่างดีแล้ว ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.**[๑]

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะ โดยอำนาจพระโสดาบัน ที่ประจักษ์แก่คนเป็นอันมากเท่านั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์.** เนื้อความของสัจจวจนะนั้น พึงทราบตามนัยที่

---

๑. ส. มหา. ๑๙/๑๗๒๓/๕๕๕.

กล่าวมาก่อนแล้วนั้นแล. พวกอมนุษย์ในเสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถาแม้นี้แล.

พรรณนาคาถาว่า เย อริยสจฺจานิ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะ อันมีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้งด้วยคุณของพระโสดาบัน โดยไม่แปลกกันอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสว่า **พระโสดาบันจำพวกใด ทำให้แจ้งอริยสัจ (เย อริยสจฺจานิ)** เป็นต้น ด้วยคุณของพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะ ผู้น้อยสุดของพระโสดาบันทั้งหมด บรรดาพระโสดาบัน ๓ ประเภท คือ เอกพิชี โกลังโกละ สัตตักขัตตุปรมะ เหมือนที่ตรัสไว้ว่า

> **บุคคลบางคนในพระศาสนานี้ย่อมชื่อว่าโสดาบัน เพราะสิ้นสังโยชน์ ๓ โสดาบันนั้น บังเกิดภพเดียวเท่านั้น ก็ทำที่สุดทุกข์ นี้ชื่อ เอกพิชี. โสดาบันท่องเที่ยวอยู่ ๒ หรือ ๓ ตระกูล ก็เหมือนกัน ย่อมทำที่สุดทุกข์ได้ นี้ชื่อ โกลังโกละ โสดาบันยังเวียนว่าย-ตายเกิดอยู่ในเทพและมนุษย์ ๗ ครั้ง ก็เหมือนกัน ย่อมทำที่สุดทุกข์ได้ นี้ชื่อ สัตตักขัตตุปรมะ.**[๑]

ในคำนั้น คำว่า **พระโสดาบันจำพวกใด ... อริยสัจ (เย อริยสจฺจานิ)** นี้ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น. คำว่า **ทำให้แจ้ง (วิภาวยนฺติ)** ได้แก่ กำจัดความมืดคือกิเลส อันปกปิดสัจจะแล้ว ทำให้แจ่มแจ้งปรากฏแก่ตน ด้วยแสงสว่างแห่งปัญญา. คำว่า **ที่พระศาสดาผู้มีปัญญาลึกซึ้ง (คมฺภีรปญฺเญน)** ได้แก่ อันพระผู้มีพระภาคเจ้า ผู้มีพระปัญญามั่นคง ซึ่งใคร ๆ ไม่ได้ด้วยญาณของโลกนี้ พร้อมทั้งเทวโลก ด้วยพระปัญญาที่หาประมาณมิได้ ท่านอธิบายว่า ผู้เป็นสัพพัญญู.

---

๑. อภิ. ปุ. ๓๖/๔๗/๑๔๗.

คำว่า **ทรงแสดงดีแล้ว (สุเทสิตานิ)** ได้แก่ ทรงแสดงด้วยดีด้วยนัยนั้น ๆ มีสมาสนัย (ย่อ) พยาสนัย (ขยาย) สากัลยนัย (ความทั้งหมด) เวกัลยนัย (ความบางส่วน) เป็นต้น. ข้อว่า **ถึงแม้ว่า พระโสดาบันจำพวกนั้น จะเป็นผู้ประมาทอย่างแรงกล้า (กิญฺจาปิ เต โหนฺติ ภุสปฺปมตฺตา)** ความว่า บุคคลทั้งหลายผู้อบรมอริยสัจแล้วเหล่านั้น อาศัยฐานะแห่งความประมาท มีความเป็นเทวราชและความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น เป็นผู้ประมาทอย่างร้ายแรง ก็จริง ถึงกระนั้น นามและรูปใดพึงตั้งอยู่ เพราะวิญญาณที่โสดาปัตติมรรคญาณปรุงแต่งดับไปแล้วเกิดในสังสารวัฏที่มีเบื้องต้นเบื้องปลายตามไปไม่รู้แล้ว ถึง ๗ ภพ ก็ไม่ถือเอาภพที่ ๘ เพราะนามและรูปนั้นดับไป เพราะตั้งอยู่ไม่ได้ แต่ในภพที่ ๗ นั่นเอง ก็จักเริ่มวิปัสสนาแล้วบรรลุพระอรหัต.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะ โดยอำนาจพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์.** เนื้อความของสัจจวจนะนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล. พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล.

พรรณนาคาถาว่า สหาวสฺส

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะ มีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้งด้วยคุณคือการไม่ถือเอาภพที่ ๘ ของพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงเริ่มตรัสว่า **พร้อมกับ ... ของพระโสดาบันนั้น (สหาวสฺส)** เป็นต้น ด้วยคุณของพระโสดาบันสัตตักขัตตุปรมะนั้นนั่นแล แม้จะยังถือภพ ๗ ภพ ซึ่งแปลกจากบุคคลอื่น ๆ ที่ยังละการถือภพไม่ได้. ในคำนั้น คำว่า **สหาว** แปลว่า พร้อมกับ ... ทีเดียว คำว่า **นั้น (อสฺส)**

ได้แก่ ของพระโสดาบันจำพวกใดจำพวกหนึ่งที่ตรัสว่า "พระโสดาบันเหล่านั้น ไม่ถือเอาภพที่ ๘." คำว่า **ด้วยทัสสนสัมปทา (ทสฺสนสมฺปทาย)** ได้แก่ ด้วยความถึงพร้อมแห่งโสดาปัตติมรรค. จริงอยู่ โสดาปัตติมรรค**เห็นพระนิพพานแล้ว** ท่านจึงเรียกว่า **ทัสสนะ** เพราะเห็นพระนิพพานก่อน**ธรรม**ทั้งปวง ด้วยความถึงพร้อมแห่งกิจที่ควรทำ. ความปรากฏแห่งโสดาปัตติมรรคนั้นอยู่ในตน ชื่อว่า **ทัสสนสัมปทา**. พร้อมด้วยทัสสนสัมปทานั้นนั่นแล. ศัพท์ว่า **สุ** ในข้อว่า **ตยสฺสุ ธมฺมา ชหิตา ภวนฺติ** นี้ เป็นนิบาต ลงในอรรถสักว่าทำบทให้เต็ม เหมือนในประโยค-เป็นต้นว่า **อิทำ สุ เม สารีปุตฺต มหาวิกฏโภชนสฺมึ โหติ** สารีบุตรนี้แล เป็นวัตรในการฉันอาหารแบบมหาวิกัฏของเราละ.* ในข้อนี้มีความอย่างนี้ว่า เพราะเหตุว่า **ธรรม ๓** (สังโยชน์เบื้องต่ำ ๓) ย่อมเป็นอันพระโสดาบันละได้แล้ว เป็นอันสละแล้ว พร้อมด้วยทัสสนสัมปทาของพระโสดาบันนั้น.

บัดนี้ เพื่อทรงแสดงธรรมที่พระโสดาบันละได้แล้ว จึงตรัสว่า **สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ (สกฺกาย-ทิฏฺฐิ วิจิกิจฺฉิตญฺจ สีลพฺพตํ วาปิ ยทตฺถิ กิญฺจิ)** ในธรรม ๓ อย่างนั้น เมื่อกายยังมีอยู่ ทิฏฐิมีวัตถุ ๒๐ ในกาย ที่เรียกว่าอุปาทานขันธ์ ๕ ที่มีอยู่ ชื่อว่า **สักกายทิฏฐิ**. หรือว่า เมื่อกายยังมีอยู่ ทิฏฐิ (ความเห็น) ในกายนั้น แม้เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า **สักกายทิฏฐิ** อธิบายว่า ทิฏฐิที่มีอยู่ในกาย ตามที่กล่าวมาแล้ว. หรือทิฏฐิ (ความเห็น) ในกายที่มีอยู่นั่นแล แม้เพราะเหตุนั้น ชื่อว่า **สักกายทิฏฐิ** อธิบายว่า ทิฏฐิในกายตามที่กล่าวมาแล้ว อันมีอยู่ ซึ่งเป็นไปอย่างนี้ว่า อัตตา กล่าวคือรูปเป็นต้น. ทิฏฐิทั้งปวง ย่อมเป็นอันพระโสดาบันละแล้วทั้งนั้น เพราะละสักกายทิฏฐินั้นได้แล้ว. ด้วยว่า สักกายทิฏฐินั้นเป็นมูลรากของธรรมคือกิเลสเหล่านั้น. ปัญญา ท่านเรียกว่า จิกิจฉิตะ เพราะระงับพยาธิคือกิเลสทั้งปวง.

---

๑. ม. มู. ๑๒/๑๘๒/๑๕๙.

ปัญญาจิกิจฉิตะ (ปัญญาแก้ไข) นั้น ไปปราศแล้วจากสิ่งนี้ หรือสิ่งนี้ไปปราศแล้วจากปัญญาจิกิจฉิตะนั้น เหตุนั้น จึงชื่อว่า วิจิกิจฉิตะ. คำนี้เป็นชื่อของความสงสัยที่มีวัตถุ ๘ ที่ตรัสไว้โดยนัยเป็นต้นว่า สงสัยในพระศาสดา.[๑] ความสงสัยแม้ทั้งหมด เป็นอันละได้แล้ว ก็เพราะละวิจิกิจฉานั้นได้แล้ว. จริงอยู่ ความสงสัยนั้นเป็นมูลรากของกิเลสเหล่านั้น. ศีลต่างอย่าง มีโคศีล (ศีลวัว) กุกกุรศีล (ศีลสุนัข) เป็นต้น และวัตร มีโควัตรและกุกกุรวัตร เป็นต้น ที่มาในบาลีประเทศเป็นต้นอย่างนี้ว่า สมณพราหมณ์ภายนอกพระศาสนานี้ ถือความบริสุทธิ์ด้วยศีล บริสุทธิ์ด้วยวัตร[๒] เรียกว่า ศีลวัตร. ตบะเพื่อเทพเจ้ามีความเปลือยกายและความมีศีรษะโล้นเป็นต้นแม้ทุกอย่าง เป็นอันละได้แล้ว ก็เพราะละศีลวัตรนั้น. จริงอยู่ ศีลวัตรนั้น เป็นมูลรากของตบะนั้น. ด้วยเหตุนั้นแล พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสไว้ท้ายคาถาทั้งหมดว่า **อย่างใดอย่างหนึ่งมีอยู่ (ยทตฺถิ กิญฺจิ)** พึงทราบว่า บรรดาสังโยชน์เบื้องต่ำ ๓ นั้น สักกายทิฏฐิ จะละได้ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นทุกข์ วิจิกิจฉา จะละได้ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นสมุทัย สีลัพพตะ (ปรามาส) จะละได้ก็ด้วยความถึงพร้อมด้วยการเห็นมรรคและการเห็นพระนิพพาน.

พรรณนาคาถาว่า จตูหปาเยหิ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงการละกิเลสวัฏของพระโสดาบันนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อกิเลสวัฏนั้นมีอยู่ วิปากวัฏใดพึงมี เมื่อทรงแสดงการละวิปากวัฏแม้นั้น เพราะละกิเลสวัฏนั้นได้ จึงตรัสว่า **พระโสดาบันเป็นผู้พ้นแล้วจากอบายทั้ง ๔ (จตูหปาเยหิ จ วิปฺปมุตฺโต)**. ในคำนั้น ชื่อว่า อบาย มี ๔ คือ นิรยะ ติรัจฉานะ เปตติวิสยะ และ

---

๑. อภิ. สงฺ. ๓๔/๖๗๒/๒๖๓. อภิ. วิ. ๓๕/๙๓๒/๔๙๓.

๒. อภิ. สงฺ. ๓๔/๗๘๓/๓๐๗. อภิ. วิ. ๓๕/๙๖๒/๕๐๕.

อสุรกายะ. อธิบายว่า พระโสดาบันนั้น แม้ยังถือภพ ๗ ก็หลุดพ้นจากอบายทั้ง ๔ นั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงการละวิปากวัฏของพระโสดาบันนั้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ กรรมวัฏใด เป็นมูลรากของวิปากวัฏนี้ เมื่อทรงแสดงการละกรรมวัฏแม้นั้น จึงตรัสว่า **ไม่อาจที่จะทำอภิฐาน ๖ (ฉ ฐาภิฐานานิ อภพฺโพ กาตุ)**. ในคำนั้น คำว่า **อภิฐาน (อภิฐานานิ)** ได้แก่ ฐานะอันหยาบ. พระโสดาบันนั้น เป็นไปไม่ได้ที่จะทำอภิฐาน ๖ นั้น. ก็อภิฐานเหล่านั้น พึงทราบว่า กรรมคือ มาตุฆาต (ฆ่ามารดา) ปิตุฆาต (ฆ่าบิดา) อรหันตฆาต (ฆ่าพระอรหันต์) โลหิตุปบาท (ทำโลหิตของพระพุทธเจ้าให้ห้อ) สังฆเภท (ทำสงฆ์ให้แตกกัน) อัญญสัตถารุทเทส (นับถือศาสดาอื่นคือเข้ารีต) ซึ่งพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ในเอกนิบาต อังคุตตรนิกาย โดยนัยเป็นต้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ (สัมมาทิฏฐิ) จะพึงปลงชีวิตมารดา นั่นไม่ใช่ฐานะ ไม่ใช่โอกาส ที่จะมีได้."[๑] จริงอยู่ อริยสาวกผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิไม่พึงปลงชีวิตแม้แต่มดดำมดแดงก็จริง ถึงอย่างนั้น อภิฐาน ๖ นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้ ก็เพื่อตำหนิภาวะแห่งปุถุชน. แท้จริง ปุถุชนย่อมทำแม้อภิฐาน ซึ่งมีโทษมากอย่างนี้ได้ ก็เพราะไม่ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ส่วนพระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ไม่ควรจะทำอภิฐานเหล่านั้น. ส่วนการใช้อภัพพศัพท์ในที่นี้ ก็เพื่อแสดงว่าพระโสดาบันไม่ทำ (อภิฐาน ๖) แม้ในภพอื่น. ความจริง แม้ในภพอื่น พระโสดาบันนั้น ถึงไม่รู้ว่าตนเป็นอริยสาวก โดยธรรมดานั่นเอง ก็ไม่ทำบาป ๖ อย่างนั้น หรือทำเวร ๕ มีปาณาติบาตเป็นต้น หรือถึงฐานะ ๖ พร้อมกับการนับถือศาสดาอื่น ซึ่งอาจารย์บางพวกหมายถึงแล้วกล่าวว่า **อภิฐาน ๖** ดังนี้ก็มี. ก็ในเรื่องนี้มีพระอริยสาวกและเด็กชาวบ้านผู้จับปลาตายเป็นต้น เป็นตัวอย่าง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสคุณของอริยสาวกแม้ยังถือภพ ๗

---

๑. องฺ. เอก. ๒๐/๑๕๖/๓๕. ม. อุ. ๑๔/๒๕๔/๑๗๐.

อยู่ ชื่งเป็นสังฆรัตนะ โดยคุณที่แปลกจากบุคคลอื่น ๆ ที่ยังละการถือภพไม่ได้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์**. เนื้อความของสัจจวจนะนั้น พึงทราบโดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล. พวกอมนุษย์ในเสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล.

พรรณนาคาถาว่า กิญฺจาปิ โส

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะ มีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้งโดยคุณของพระโสดาบันแม้ผู้ยังถือเอาภพ ๗ ภพ ชื่งพิเศษกว่าพวกบุคคลอื่นที่ยังละการถือเอาภพไม่ได้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ พระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ ไม่ใช่ไม่ทำอภิฐาน ๖ อย่างเดียวก็หาไม่ ทั้งยังไม่ทำบาปกรรมแม้เล็กน้อยอะไร ๆ แล้วปกปิดบาปกรรมนั้นด้วย ดังนั้น จึงทรงเริ่มตรัสโดยคุณพระโสดาบันผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ แม้อยู่ด้วยความประมาท ก็ไม่มีการปกปิดกรรมที่ทำมาแล้วว่า **ถึงแม้ว่าพระโสดาบันนั้นยังทำบาปกรรม (กิญฺจาปิ โส กมฺมํ กโรติ ปาปกํ)**.

พระดำรัสนั้นมีเนื้อความดังนี้ ถึงแม้ว่าพระโสดาบันนั้น ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ อาศัยการอยู่อย่างประมาทด้วยหลงลืมสติ เว้นสิกขาบทที่เป็นโลกวัชชะ ชื่งพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงการจงใจล่วงละเมิด ตรัสไว้ว่า สิกขาบทใด เราบัญญัติแก่สาวกทั้งหลาย สาวกทั้งหลายย่อมไม่ล่วงละเมิดสิกขาบทนั้นของเรา แม้เพราะเหตุแห่งชีวิต ดังนี้ ย่อมทำบาปกรรมอย่างอื่นทางกาย ชื่งพระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ กล่าวคือการล่วงละเมิดสิกขาบทที่เป็นปัณณัติวัชชะ มีกุฏิการสิกขาบทและสหเสยยสิกขาบทเป็นต้นก็ดี ทำบาปกรรมทางวาจา มีสอนธรรมแก่อนุปสัมบันว่าพร้อมกัน แสดงธรรมแก่มาตุคามเกิน ๕-๖ คำ การพูดเพ้อเจ้อ พูด

---

๑. วิ. จุล. ๗/๔๕๘/๒๘๙. องฺ. อฏฺก. ๒๓/๑๐๙/๒๐๓. ขุ. อิติ. ๒๕/๑๑๘/๑๕๖.

ค่าหยาบเป็นต้นก็ดี ทำบาปกรรมทางใจ ไม่ว่าในที่ไหน ๆ คือการทำให้เกิดโลภะ โทสะ การยินดีทองเป็นต้น การไม่พิจารณาเป็นต้นในการบริโภคจีวรเป็นอาทิก็ดี. พระโสดาบันนั้น ก็ไม่ปกปิดบาปกรรมนั้น คือพระโสดาบันนั้น รู้ว่า กรรมนี้ไม่สมควร ไม่ควรทำ ก็ไม่ปกปิดบาปกรรมนั้น แม้แต่ครู่เดียว ในทันใดนั้นเอง ก็กระทำให้แจ้ง (เปิดเผย) ในพระศาสดา หรือ ในเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชนแล้ว กระทำคืนตามธรรม หรือ ระวังข้อที่ควรระวัง อย่างนี้ว่า "ข้าพเจ้าจักไม่ทำอีก." เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความที่พระโสดาบันผู้เห็นบทคือพระนิพพานแล้ว ไม่อาจปกปิดบาปกรรม อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสถึงความที่บุคคล ผู้เห็นบทคือพระนิพพาน ผู้ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ ไม่อาจที่จะทำบาปกรรมแม้เห็นปานนั้น แล้วปกปิดบาปกรรมนั้นไว้. ตรัสไว้อย่างไร ? ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย เด็กเยาว์อ่อนนอนหงาย เอามือเอาเท้าเหยียบถ่านไฟ ย่อมหดกลับฉับพลัน ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ถึงแม้ว่า พระโสดาบันต้องอาบัติเห็นปานนั้น การออกจากอาบัติเห็นปานนั้น ย่อมปรากฏ. ทีนั้นแหละ พระโสดาบันย่อมรีบแสดง เปิดเผย ทำให้ง่าย ในพระศาสดาหรือในเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชน ครั้นแล้วก็สำรวมระวังต่อไป นี้เป็นธรรมดาของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยทิฏฐิ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน.[๑]**

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสคุณของสังฆรัตนะด้วยคุณของพระโสดาบันแม้อยู่ด้วยความประมาท แต่ก็ถึงพร้อมด้วยทัสสนะไม่มีการปกปิดบาปกรรมที่ทำแล้ว อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์.** เนื้อความของสัจจวจนะนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อน

---

๑. ม. มู. ๑๒/๕๙๖/๕๘๖.

แล้วทั้งนั้น พวกอมนุษย์ในเสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล.

พรรณนาคาถาว่า วนปฺปคุมฺเพ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะ มีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้งโดยประการแห่งคุณนั้น ๆ ของบุคคลทั้งหลาย ที่เนื่องอยู่ในพระสงฆ์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยพระปริยัติธรรม ที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงคุณพระรัตนตรัย ก็ทรงแสดงอย่างสังเขปในที่นี้ และทรงแสดงไว้พิสดารในที่อื่น จึงทรงเริ่มตรัสสัจจวจนะ มีพระพุทธรัตนะเป็นที่ตั้งอีกว่า **ฟุมไม้งามในป่า ยอดมีดอกบานสะพรั่ง (วนปฺปคุมฺเพ ยถา ผุลฺลิตคฺเค)**. ในสัจจวจนะนั้น หมู่ต้นไม้ที่กำหนดด้วยถิ่นที่อยู่ประจำอันใกล้ ชื่อว่า **ป่า**. พุ่มไม้ที่งอกงามด้วยรากแก่นกระพี้เปลือกกิ่งและใบชื่อว่า **ฟุมไม้**. ฟุมไม้ที่งอกงามของป่าหรือในป่า ชื่อว่า **พุ่มไม้ในป่า**. พุมไม้ที่งอกงามในป่านี้นั้น ท่านเรียกว่า **วนปฺปคุมฺเพ** เมื่อเป็นดังนั้น ก็เรียกได้ว่า เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า **อตฺถิ สวิตกฺกสวิจาเร, อตฺถิ อวิตกฺกวิจารมตฺเต, สุเข ทุกฺเข ชีเว**. มีวิตกมีวิจารก็มี ไม่มีวิตกมีวิจารก็มี. **สุข** ทุกข์ ชีวะ (เป็นที่ ๗).* คำว่า **ฉันใด (ยถา)** เป็นคำอุปมา. ยอดของฟุมไม้นั้นบานแล้ว เหตุนั้น พุ่มไม้นั้นจึงชื่อว่า **มียอดบานแล้ว**. อธิบายว่า ดอกไม้ที่เกิดเองที่กิ่งใหญ่กิ่งน้อยทุกกิ่ง. ดอกไม้นั้น ท่านกล่าวว่า "มียอดอันบานแล้ว" ตามนัยที่กล่าวมาก่อนนั่นแล. ข้อว่า **ในต้นเดือนคิมหะ แห่งฤดูคิมหันต์ (คิมฺหานมาเส ปฐมสฺมึ คิมฺเห)** ความว่า ในเดือนหนึ่ง แห่งเดือนในฤดูคิมหันต์ ๔ เดือน. ถ้าจะถามว่า ในเดือนไหน ? ตอบว่า ในฤดูคิมหันต์เดือนต้น. อธิบายว่า ในเดือนจิตรมาส (เดือน ๕). จริงอยู่ เดือนจิตรมาสนั้น ท่านเรียกว่า

---

* ขุ. สี ๔/๓๗/๗๓. ม. ม. ๑๓/๓๐๑/๒๗๖.

เดือนต้นฤดูคิมหันต์ และว่า ฤดูวัสสานะอ่อน ๆ. คำนอกจากนั้น ปรากฏชัดโดยอรรถแห่งบทแล้วทั้งนั้น.

ส่วนความรวมในคำนี้มีดังนี้ว่า พุ่มไม้ที่งอกงามมีนามเรียกว่ากอไม้รุ่น ยอดกิ่งมีดอกบานสะพรั่ง ย่อมสง่างามอย่างเหลือเกิน ในป่าที่รกชัฏด้วยต้นไม้นานาชนิด ในฤดูวสันต์อ่อน ๆ ที่มีชื่อว่า เดือนต้นฤดูคิมหันต์ ฉันใด พระผู้มีพระภาคเจ้า มิใช่ทรงแสดงเพราะเห็นแก่ลาภ มิใช่ทรงแสดงเพราะเห็นแก่สักการะเป็นต้น หากแต่มีพระหฤทัยอันพระมหากรุณาให้ทรงขะมักเขม้นอย่างเดียว ได้ทรงแสดงพระปริยัติ-ธรรมอันประเสริฐที่ชื่อว่า มีอุปมาเหมือนอย่างนั้น เพราะสง่างามอย่างยิ่งด้วยดอกไม้คือประเภทแห่งอรรถนานาประการ มีขันธ์อายตนะเป็นต้นก็มี มีสติปัฏฐาน และสัมมัปปธานเป็นต้นก็มี มีศีลขันธ์สมาธิขันธ์เป็นต้นก็มี ชื่อว่าให้ถึงพระนิพพาน เพราะแสดงมรรคอันให้ถึงพระนิพพาน เพื่อเป็นประโยชน์อย่างยิ่งแก่สัตว์ทั้งหลาย ฉันนั้นเหมือนกัน. ส่วนในคำว่า **ปรมํ หิตาย** (เพื่อประโยชน์อย่างยิ่ง) นี้ ท่านลงนิคหิต ก็เพื่อสะดวกแก่การผูกคาถา. ส่วนเนื้อความมีดังนี้ว่า ได้ทรงแสดง เพื่อประโยชน์อย่างยิ่ง คือ เพื่อพระนิพพาน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสพระปริยัติธรรมที่เสมือนพุ่มไม้งามในป่า ที่ยอดกิ่งออกดอกบานสะพรั่งอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยพระปริยัติธรรมนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะ ที่มีพุทธรัตนะเป็นที่ตั้งว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า.** เนื้อความแห่งสัจจวจนะนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล. แต่พึงประกอบความอย่างเดียวอย่างนี้ว่า คุณชาตกล่าวคือพระปริยัติธรรมมีประการตามที่กล่าวมาแล้ว แม้นี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า. พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล.

พรรณนาคาถาว่า วโร วรญฺญู

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสสัจจวจนะ ที่มีพุทธรัตนะเป็นที่ตั้ง ด้วยปริยัติธรรมอย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสด้วยโลกุตรธรรมว่า **พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ ทรงรู้ธรรมอันประเสริฐ (วโร วรญฺญู)**. ในคำนั้น คำว่า **ผู้ประเสริฐ (วโร)** ความว่า พระพุทธเจ้า อันบุคคลผู้มีอัธยาศัยน้อมใจเชื่อที่ประณีตปรารถนาว่า โอหนอ ! แม้เรา ก็จักเป็นเช่นนี้. หรือพระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐ สูงสุด ประเสริฐสุด เพราะประกอบด้วยพระคุณอันประเสริฐ. คำว่า **ทรงรู้ธรรมอันประเสริฐ (วรญฺญู)** ได้แก่ ผู้ทรงรู้พระนิพพาน. จริงอยู่ พระนิพพาน ชื่อว่า ประเสริฐ เพราะอรรถว่าสูงสุดกว่าธรรมทั้งปวง. ก็พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ตรัสรู้ปรุโปร่งซึ่งพระนิพพานนั้น ที่โคนโพธิพฤกษ์ ด้วยพระองค์เอง. คำว่า **ประทานธรรมอันประเสริฐ (วรโท)** ความว่า ประทานธรรมอันประเสริฐที่เป็นส่วนตรัสรู้และส่วนที่อบรมบ่มบารมี แก่สาวกทั้งหลายมีพระปัญจวัคคีย์ พระภัททวัคคีย์ และชฏิลเป็นต้น และแก่เทพและมนุษย์อื่น ๆ. คำว่า **ทรงนำมาซึ่งธรรมอันประเสริฐ (วราหโร)** ได้แก่ ที่เรียกว่า ทรงนำมาซึ่งธรรมอันประเสริฐ เพราะทรงนำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น ทรงบำเพ็ญบารมี ๓๐ ทัศ มาตั้งแต่พระพุทธเจ้าพระนาม ทีปังกร ทรงนำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐเก่า ๆ ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย พระองค์ก่อน ๆ ทรงดำเนินมาแล้ว. ด้วยเหตุนั้น พระองค์จึงถูกเรียกว่า ผู้นำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ.

อนึ่ง พระพุทธเจ้า ชื่อว่า ผู้ประเสริฐ เพราะทรงได้พระสัพพัญญุตญาณ. ชื่อว่า ผู้รู้ธรรมอันประเสริฐ เพราะทรงทำให้แจ้งพระนิพพาน. ชื่อว่า ผู้ประทานธรรมอันประเสริฐ เพราะประทานวิมุตติสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย. ชื่อว่า ผู้นำมาซึ่งมรรคอันประเสริฐ เพราะทรงนำมาซึ่งปฏิปทาสูงสุด. ชื่อว่า ยอดเยี่ยม เพราะไม่มีคุณอะไร ๆ ที่ยิ่งกว่าโลกุตรคุณ

เหล่านั้น.

มีนัยอื่นอีกว่า ชื่อว่า **ผู้ประเสริฐ** เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยอธิษฐานธรรมคืออุปสมะ (ความสงบระงับ). ชื่อว่า **ผู้รู้ธรรมอันประเสริฐ** เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยอธิษฐานธรรมคือปัญญา (ความรอบรู้). ชื่อว่า **ประทานธรรมอันประเสริฐ** เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยอธิษฐานธรรมคือจาคะ (ความสละ). ชื่อว่า **นำมาซึ่งธรรมอันประเสริฐ** เพราะทรงบริบูรณ์ด้วยอธิษฐานธรรมคือสัจจะ (ความจริง). ทรงนำมาซึ่งสัจจะคือมรรคอันประเสริฐ. อนึ่ง ชื่อว่า **ผู้ประเสริฐ** เพราะทรงสั่งสมบุญ. ชื่อว่า **ผู้รู้ธรรมอันประเสริฐ** ก็เพราะทรงสั่งสมปัญญา ชื่อว่า **ผู้ประทานธรรมอันประเสริฐ** เพราะทรงมอบอุบายแห่งบุญและปัญญานั้น แก่ผู้ต้องการเป็นพระพุทธเจ้า. ชื่อว่า **ผู้นำมาซึ่งธรรมอันประเสริฐ** เพราะทรงนำมาซึ่งอุบายแห่งบุญและปัญญานั้นแก่ผู้ต้องการเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า. ชื่อว่า **ยอดเยี่ยม** เพราะไม่มีผู้เสมอเหมือนในธรรมนั้น ๆ หรือเพราะเป็นผู้ไม่มีอาจารย์ แต่กลับเป็นอาจารย์ของคนอื่น ๆ ด้วยพระองค์เอง ได้ทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ เพราะทรงแสดงธรรมอันประเสริฐ ที่ประกอบด้วยคุณมีธรรมที่ตรัสดีแล้วเป็นต้น เพื่อผลนั้น แก่ผู้ต้องการเป็นสาวก. คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้นแล.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสคุณของพระองค์ด้วยโลกุตตรธรรม ๙ ประการ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล จึงทรงประกอบสัจจวจนะที่มีพุทธรัตนะเป็นที่ตั้งว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า**. เนื้อความของสัจจวจนะนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล. แต่พึงประกอบความอย่างเดียวอย่างนี้ว่า พระพุทธเจ้าพระองค์นั้นได้ตรัสรู้โลกุตตรธรรมอันประเสริฐใดด้วย ได้ประทานโลกุตตรธรรมใดด้วย ทรงนำมาซึ่งโลกุตตรธรรมใดด้วย ทรงแสดงโลกุตตรธรรมใดด้วย แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า. พวกอมนุษย์ในแสนโกฏิจักรวาล ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล.

พรรณนาคาถาว่า ขีณํ

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงอาศัยปริยัติธรรมและโลกุตตรธรรม แล้วตรัสสัจจวจนะ มีพุทธรัตนะเป็นที่ตั้ง ด้วย ๒ คาถาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณคือการบรรลุอนุปาทิเสสนิพพาน ของพระสาวกทั้งหลาย ซึ่งได้สดับปริยัติธรรมนั้น และปฏิบัติตามแนวที่ได้สดับมาแล้ว ได้บรรลุโลกุตตรธรรมทั้ง ๙ ประการ จึงทรงเริ่มตรัสสัจจวจนะ มีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้งอีกว่า **กรรมเก่าของพระอริยสาวกเหล่าใดสิ้นแล้ว (ขีณํ ปุราณ์)**. ในสัจจวจนะนั้น คำว่า **สิ้นแล้ว (ขีณ์)** ได้แก่ หมดสิ้น หรือ ถอนได้เด็ดขาด. คำว่า **ปุราณ์** แปลว่า เก่า. คำว่า **ใหม่ (นว์)** ได้แก่ ในบัดนี้ ที่กำลังเป็นไป (ปัจจุบัน). คำว่า **กรรมสมภพ ... ย่อมไม่มี (นตฺถิ สมฺภว์)** ได้แก่ ความปรากฏ (เกิดใหม่) ย่อมไม่มี. คำว่า **มีจิตไม่กำหนัด (วิรตฺตจิตฺตา)** ได้แก่ มีจิตปราศจากราคะ. คำว่า **ในภพต่อไป (อายติเก ภวสฺมึ)** ได้แก่ ในภพใหม่ ในอนาคตกาล. คำว่า **เหล่านั้น (เต)** ได้แก่ ภิกษุขีณาสพที่สิ้นกรรมภพเก่า ไม่มีกรรมภพใหม่ และมีจิตปราศจากกำหนัดในภพต่อไป. คำว่า **มีพืชสิ้นไปแล้ว (ขีณพีชา)** ได้แก่ ผู้มีพืชถูกถอนแล้ว. คำว่า **มีความพอใจงอกไม่ได้แล้ว (อวิรุฬฺหิฉนฺทา)** ได้แก่ ผู้เว้นจากฉันทะที่งอก (เกิด) ได้. คำว่า **นิพพาน (นิพฺพนฺติ)** ได้แก่ ดับสนิท. คำว่า **เป็นผู้มีปัญญา (ธีรา)** ได้แก่ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญาชื่อ ธิติ. คำว่า **ยถายมฺปทีโป** แปลว่า เหมือนประทีปดวงนี้.

ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายไว้ว่า กรรมนั้นใดของสัตว์ทั้งหลาย เกิดแล้วดับไป เป็นกรรมเก่า เป็นอดีตกาล ย่อมยังไม่สิ้นไป เพราะสามารถนำมาซึ่งปฏิสนธิ เพราะละสิเนหะคือตัณหายังไม่ได้ กรรมเก่านั้นของภิกษุขีณาสพเหล่าใด ชื่อว่า สิ้นไป ก็เพราะไม่สามารถให้วิบากต่อไป ดุจพืชที่ไฟเผาแล้ว เพราะสิเนหะคือตัณหาเหือดแห้งไปด้วยพระอรหัตมรรค และกรรมใดของภิกษุขีณาสพเหล่าใด ที่เป็นไป

ในปัจจุบัน ด้วยอำนาจพุทธบูชาเป็นต้น เรียกว่า กรรมใหม่. ก็กรรมใหม่นั้น ของภิกษุขีณาสพเหล่าใด ก็ไม่ก่อภพได้ เพราะไม่สามารถให้ผลต่อไป เหมือนดอกของต้นไม้ที่มีรากขาดแล้ว เพราะละตัณหาได้นั่นเอง.

อนึ่ง ภิกษุขีณาสพเหล่าใดมีจิตไม่กำหนัดในภพต่อไป เพราะละตัณหาได้นั่นแหละ ภิกษุขีณาสพเหล่านั้น ชื่อว่ามีพืชสิ้นแล้ว เพราะปฏิสนธิวิญญาณที่ท่านกล่าวไว้ในคำนี้ว่า กรรมชื่อว่าเป็นนา วิญญาณชื่อว่าพืช[1] สิ้นไปเพราะสิ้นกรรมนั่นเอง. ฉันทะแม้อันใด ของความเกิดกล่าวคือภพใหม่ ได้มีมาแล้วแต่กาลก่อน. ภิกษุขีณาสพทั้งหลาย ชื่อว่ามีฉันทะไม่งอก เพราะไม่เกิดในเวลาจุติเหมือนแต่ก่อน เพราะฉันทะแม้อันนั้น ละได้แล้ว เพราะละสมุทัยนั่นเอง ชื่อว่าปราชญ์ เพราะถึงพร้อมด้วยธิติปัญญา ย่อมดับเหมือนประทีปดวงนี้ ดับไป ฉะนั้น. เพราะจริมวิญญาณดับไป ย่อมล่วงทางแห่งบัญญัติเป็นต้นอย่างนี้ว่า "มีรูป หรือไม่มีรูป" อีก.

ได้ยินว่า บรรดาประทีปหลายดวง ที่เขาตามไว้เพื่อบูชาเทวดาประจำเมืองในสมัยนั้น ประทีปดวงหนึ่งดับไปแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงชี้ประทีปดวงนั้น จึงตรัสว่า "เหมือนประทีปดวงนี้."

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสคุณคือการบรรลุอนุปาทิเสสนิพพานของพระขีณาสพที่สดับปริยัติธรรม ที่ตรัสด้วย ๒ คาถาก่อนนั้น ทั้งปฏิบัติตามแนวปริยัติธรรมที่สดับแล้ว บรรลุโลกุตรธรรมทั้ง ๙ ประการอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงอาศัยคุณนั้นนั่นแล เมื่อทรงประกอบสัจจวจนะมีสังฆรัตนะเป็นที่ตั้ง จึงทรงจบเทศนาว่า **แม้อันนี้ ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์**. เนื้อความของสัจจวจนะนั้น พึงทราบตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้วนั่นแล. แต่พึงประกอบความอย่างเดียวอย่างนี้ว่า คุณชาตกล่าวคือพระนิพพานของภิกษุขีณาสพ โดยประการตามที่กล่าวมาแล้ว แม้อันนี้ก็เป็นรัตนะอันประณีตในพระสงฆ์. พวกอมนุษย์ในเสนโกฏิจักรวาล

---

๑. องฺ. ติก. ๒๐/๕๑๖/๒๘๗.

ก็พากันยอมรับพุทธอาชญาแห่งพระคาถานี้แล.

ในเวลาจบเทศนา ความสวัสดีก็ได้มีแก่ราชสกุล. อุปัทวะทั้งปวงก็ระงับไป. สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ก็ได้ตรัสรู้ธรรม.

พรรณนา ๓ คาถาว่า ยานีธ เป็นต้น

ครั้งนั้น ท้าวสักกเทวราชทรงพระดำริว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอาศัยคุณพระรัตนตรัย ประกอบสัจจวจนะ ทรงทำความสวัสดีแก่ชาวนคร. แม้ตัวเราก็พึงกล่าวบางอย่างอาศัยคุณพระรัตนตรัย เพื่อความสวัสดีแก่ชาวนคร ดังนี้แล้วจึงตรัส ๓ คาถาท้ายว่า **หมู่ภูตเหล่าใด ... ในที่นี้ (ยานีธ ภูตานิ)** เป็นต้น. ใน ๓ คาถานั้น เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าท่านเรียกว่า ตถาคต เพราะเสด็จมา อย่างที่คนทั้งหลายต้องขวนขวายพากันมา เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่โลก, เพราะเสด็จไป อย่างที่คนเหล่านั้นจะพึงไป, เพราะทรงรู้ทั่ว อย่างที่คนเหล่านั้นจะพึงรู้ทั่ว, เพราะทรงรู้อย่างที่คนเหล่านั้นจะพึงรู้, เพราะทรงประสบสิ่งที่มีที่เป็นอย่างนั้น. อนึ่ง เพราะเหตุที่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น อันเทพและมนุษย์ทั้งหลายบูชาอย่างเหลือเกิน ด้วยดอกไม้และของหอมเป็นต้นที่เกิดภายนอก เป็นอุปการะและที่เกิดในตนมีการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรมเป็นต้น ฉะนั้น ท้าวสักกเทวราช ทรงประมวลเทวบริษัททั้งหมดกับพระองค์ แล้วตรัสว่า **พวกเรานอบน้อมพระตถาคตพุทธเจ้า ผู้อันเทพและมนุษย์บูชาแล้ว ขอความสวัสดีจงมี (ตถาคตๆ เทวมนุสฺสปูชิตๆ พุทฺธๆ นมสฺสาม สุวตฺถิ โหตุ).**

อนึ่ง เพราะเหตุที่ในพระธรรม มรรคธรรมดำเนินไปแล้วอย่างที่พระพุทธเจ้าเมื่อทรงถอนขึ้นซึ่งธรรมอันเป็นฝักฝ่ายกิเลส พึงดำเนินไปด้วยกำลังสมถวิปัสสนาซึ่งเป็นธรรมคู่กันนั้น เหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ตถาคต แม้นิพพานธรรมที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงบรรลุอย่างที่ทรงบรรลุ

คือ แทงตลอดแล้วด้วยพระปัญญา ถึงพร้อมเพื่อขจัดทุกข์ทั้งปวงนั้น ฉะนั้น ท่านจึงเรียกนั่นเทียว ว่า ตถาคต. อนึ่ง เพราะเหตุที่แม้พระสงฆ์ดำเนินไปแล้ว อย่างที่ท่านผู้ปฏิบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนพึงดำเนินไปโดยมรรคนั้น ๆ เหตุนั้น ท่านจึงเรียกว่า ตถาคต. ฉะนั้น แม้ใน ๒ คาถาที่เหลือ ท้าวสักกเทวราชจึงตรัสว่า "พวกเรานอบน้อมตถาคตธรรม ขอความสวัสดีจงมี พวกเรานอบน้อมตถาคตสงฆ์ ขอความสวัสดีจงมี" ดังนี้. คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวมาแล้วทั้งนั้น.

ท้าวสักกเทวราชครั้นตรัส ๓ คาถานี้ อย่างนี้แล้ว ทรงทำประทักษิณพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จกับสู่เทวบุรีพร้อมด้วยเทวบริษัท. ส่วนพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงรัตนสูตรนั้นนั่นแลแม้ในวันที่ ๒ สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ก็ได้ตรัสรู้ธรรม. ทรงแสดงอย่างนี้ ถึงวันที่ ๗. การตรัสรู้ธรรมก็ได้มีอย่างนั้นนั่นแหละทุก ๆ วัน. พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่กรุงเวสาลีกึ่งเดือนแล้ว จึงทรงแจ้งแก่พวกเจ้าลิจฉวีว่า จะกลับ ต่อนั้น พวกเจ้าลิจฉวี ก็นำเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าสู่ฝั่งแม่น้ำคงคา ด้วยสักการะเป็นทวีคูณ อีก ๓ วัน. เหล่าพญานาคที่บังเกิดอยู่ ณ แม่น้ำคงคา คิดกันว่า พวกมนุษย์ทำสักการะแก่พระตถาคตกัน พวกเราจักไม่ทำกันบ้างหรือ จึงสร้างเรือหลายลำล้วนทำด้วยทองเงินและแก้วมณี ลาดบัลลังก์ ทำด้วยทองเงินและแก้วมณี ทำน้ำให้ดารดาษด้วยบัว ๕ สี ทูลวอนขอพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ขอพระองค์โปรดทรงทำความอนุเคราะห์พวกข้าพระองค์ด้วยเถิด." พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับ เสด็จขึ้นสู่ (ลง) เรือแก้ว ส่วนภิกษุ ๕๐๐ รูป ก็ขึ้นสู่ (ลง) เรือ ๕๐๐ ลำ. พวกพญานาคนำเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าพร้อมภิกษุสงฆ์เข้าไปยังพิภพนาค. ข่าวว่า ณ ที่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงธรรมแก่นาคบริษัท ตลอดคืนยังรุ่ง. วันที่ ๒ พวกพญานาคพากันถวายมหาทานด้วยของเคี้ยวของฉันอันเป็นทิพย์. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอนุโมทนาแล้วเสด็จออกจากพิภพนาค.

พวกภุมมเทวดาพากันคิดว่า พวกมนุษย์และนาคพากันทำ

สักการะแก่พระตถาคต พวกเราจักไม่ทำกันบ้างหรือ จึงช่วยกันยกฉัตรใหญ่น้อย เหนือพุ่มไม้งามในป่า ต้นไม้ และภูเขา. โดยอุบายนั้นนั่นแล สักการะวิเศษขนาดใหญ่ ก็บังเกิดตราบถึงภพของอกนิษฐพรหม. แม้พระเจ้าพิมพิสารก็ได้ทรงทำเป็นทวีคูณ กว่าสักการะที่พวกเจ้าลิจฉวีทรงทำครั้งที่พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จมา ทรงนำเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้ามาถึงกรุงราชคฤห์โดยใช้เวลา ๕ วัน โดยนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว.

เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จถึงกรุงราชคฤห์แล้ว ภายหลังอาหาร พวกภิกษุที่นั่งประชุมกัน ณ ศาลาทรงกลม พูดในระหว่างกันอย่างนี้ว่า "โอ อานุภาพของพระผู้มีพระภาคเจ้าพุทธเจ้า. ที่ภูมิภาค ๘ โยชน์ ทั้งฝั่งในทั้งฝั่งนอกแห่งแม่น้ำคงคา ถูกเจาะจงปรับที่ลุ่มที่ดอนให้เรียบแล้วโรยทราย ปกคลุมด้วยดอกไม้ทั้งหลาย แม่น้ำคงคาประมาณโยชน์หนึ่งก็ถูกปกคลุมด้วยบัวสีต่าง ๆ ฉัตรใหญ่น้อย ถูกยกขึ้นตราบถึงภพของอกนิษฐพรหม." พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทราบเรื่องนั้นแล้ว เสด็จออกจากพระคันธกุฏิไปยังศาลาทรงกลมด้วยปาฏิหาริย์ที่เหมาะแก่ขณะนั้น ประทับนั่งเหนือพุทธอาสน์อันประเสริฐที่เขาจัดไว้ ณ ศาลาทรงกลม. ครั้นประทับนั่งแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายว่า "ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ พวกเธอนั่งประชุมพูดกันด้วยเรื่องอะไร." ภิกษุทั้งหลายก็กราบทูลเรื่องทั้งหมด. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ตรัสดังนี้ว่า "ภิกษุทั้งหลาย บูชาวิเศษนี้ มิได้บังเกิดเพราะพุทธานุภาพของเรา ทั้งมิใช่เพราะอานุภาพของนาค เทวดา และพรหม ที่แท้บังเกิดเพราะอานุภาพของการบริจาคเล็ก ๆ น้อย ๆ แต่ก่อนต่างหาก." พวกภิกษุจึงกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์ไม่รู้การบริจาคเล็ก ๆ น้อย ๆ นั้น สาธุ ! ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดตรัสบอกพวกข้าพระองค์ อย่างที่พวกข้าพระองค์จะรู้การบริจาคเล็ก ๆ น้อย ๆ นั้นด้วยเถิด."

พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ในกรุงตักกสิลา มีพราหมณ์ผู้หนึ่ง ชื่อ **สังขะ**. เขามีบุตร ชื่อ **สุสีม-**

มาณพ. มาณพนั้น อายุ ๑๖ ปีโดยวัย วันหนึ่งเข้าไปหาบิดา กราบแล้วยืน ณ ที่สมควรส่วนหนึ่ง. ทีนั้น บิดาถามเขาว่า "อะไรพ่อสุสีมะ ?" เขาตอบว่า "ลูกอยากไปกรุงพาราณสีเพื่อเรียนศิลปะจ้ะฟอท่าน." พราหมณ์กล่าวว่า "พ่อสุสีมะ ถ้าอย่างนั้น พ่อมีสหายเป็นพราหมณ์ชื่อโน้น พ่อจงไปหาเขาเล่าเรียนเถิด" แล้วมอบทรัพย์ให้ ๑,๐๐๐ กหาปณะ. สุสีม-มาณพนั้นรับทรัพย์แล้ว ก็กราบมารดาบิดา เดินทางไปกรุงพาราณสีโดยลำดับ เข้าไปหาอาจารย์โดยวิธีประกอบด้วยความละเมียดละไม กราบแล้วรายงานตัว. อาจารย์รู้ว่าเป็นลูกของสหาย ก็รับมาณพไว้ ได้ทำการต้อนรับอย่างดีทุกอย่าง. มาณพนั้นคลายความเมื่อยล้าในการเดินทางไกลแล้ว ก็วางกหาปณะ ๑,๐๐๐ นั้นแทบเท้าอาจารย์ ขอโอกาสเรียนศิลปะ. อาจารย์ก็เปิดโอกาสให้เล่าเรียน.

เขาเรียนได้เร็วและเรียนได้มาก ทั้งทรงจำศิลปะที่เรียนไว้ ๆ ได้ไม่เสื่อมสูญ เหมือนน้ำมันที่ใส่ลงในภาชนะทอง เขาเรียนศิลปะที่ควรจะเรียนถึง ๑๒ ปี ให้เสร็จสรรพได้โดย ๒-๓ เดือนท่านั้น. เขาทำการสาธยายเห็นแต่เบื้องต้นและเบื้องกลางเท่านั้น ไม่เห็นเบื้องปลาย จึงเข้าไปหาอาจารย์ ถามว่า "ท่านอาจารย์ ข้าพเจ้าเห็นแต่เบื้องต้นและเบื้องกลางของศิลปะนี้เท่านั้น ไม่เห็นเบื้องปลายเลย ?" อาจารย์ก็กล่าวว่า "เราก็เห็นอย่างนั้นเหมือนกันแหละพ่อเอ๋ย." เขาจึงถามว่า "ท่านอาจารย์ เมื่อเป็นดังนั้น ใครเล่ารู้เบื้องปลายของศิลปะนี้ ?" อาจารย์กล่าวว่า "พ่อเอ๋ย ที่ป่าอิสิปตนะมีฤษีหลายองค์ ฤษีเหล่านั้นคงรู้." เขาบอกว่า "อาจารย์ ข้าพเจ้าจะเข้าไปถามฤษีเหล่านั้นเอง." อาจารย์ก็บอกว่า "ไปถามตามสบายเถิด ฟอเอ๋ย." เขาก็ไปยังป่าอิสิปตนะ เข้าไปหาพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ถามว่า "ท่านผู้เจริญ ท่านรู้เบื้องปลายศิลปะบ้างไหม ?" พระปัจเจกพุทธเจ้ากล่าวว่า "เออ เรารู้สิท่าน." เขาอ้อนวอนว่า "โปรดให้ข้าพเจ้าศึกษาเบื้องปลายศิลปะนั้นเถิด." พระปัจเจกพุทธเจ้ากล่าวว่า "ถ้าอย่างนั้น ก็บวชเสียสิ ท่านผู้ไม่ใช่นักบวช ศึกษาไม่ได้

ดอก." เขารับคำว่า "ดีละเจ้าข้า โปรดให้ข้าพเจ้าบวชเถิด ท่านจงทำแต่ที่ท่านปรารถนาแล้วให้ข้าพเจ้าศึกษาเบื้องปลายศิลปะก็แล้วกัน." พระปัจเจกพุทธเจ้าเหล่านั้นให้เขาบวชแล้ว ก็ไม่สามารถประกอบเขาไว้ในกรรมฐาน ให้ศึกษาได้แต่อภิสมาจารโดยนัยเป็นต้นว่า ท่านพึงนุ่งอย่างนี้ พึงห่มอย่างนี้. เขาศึกษาอยู่ในข้อนั้น แต่เพราะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัย ไม่นานนักก็ตรัสรู้ปัจเจกโพธิญาณ. ท่านสุสีมะถึงลาภยศอันเลิศพร้อมทั้งบริวาร ก็ปรากฏไปทั่วกรุงพาราณสีว่า "ท่านสุสีมะเกิดเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า" แต่ไม่นานนัก ท่านก็ปรินิพพาน เพราะทำกรรมที่เป็นเหตุให้อายุสั้นไว้. พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายและหมู่มหาชน ช่วยกันทำฌาปนกิจสรีระของท่าน เก็บธาตุสร้างพระสถูปไว้ใกล้ประตูพระนคร.

ฝ่ายสังขพราหมณ์ คิดว่า ลูกของเราไปตั้งนานแล้ว ยังไม่รู้ข่าวคราวของเขาเลย ประสงค์จะพบบุตร จึงออกจากตักกสิลา เดินทางไปตามลำดับก็ถึงกรุงพาราณสี เห็นหมู่มหาชนประชุมกัน คิดว่า ในหมู่ชนเป็นอันมาก สักคนหนึ่ง คงจักรู้ข่าวคราวลูกของเราแน่แท้ จึงเข้าไปที่กลุ่มชน ถามว่า "มาณพชื่อสุสีมะมาในที่นี้มีไหม ท่านรู้ข่าวคราวของเขาบ้างหรือหนอ ?" ชนเหล่านั้นกล่าวว่า "เออพราหมณ์ พวกเรารู้ ท่านเรียนจบไตรเพท ในสำนักพราหมณ์ในพระนครนี้แล้ว บวชในสำนักของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าปรินิพพานด้วยอนุปาทิเสสนิพพานธาตุแล้ว นี้พระสถูป เราสร้างไว้สำหรับท่าน." สังขพราหมณ์นั้นเอามือทุบแผ่นดิน ร่ำไห้รำพันไปยังลานเจดีย์นั้น ถอนหญ้าแล้วเอาผ้าห่มห่อทรายนำไปเกลี่ยที่ลานเจดีย์พระปัจเจกพุทธเจ้า เอาน้ำในคนโทประพรมพื้นดินโดยรอบ ทำการบูชาด้วยดอกไม้ป่า เอาผ้าห่มยกขึ้นทำเป็นธง ผูกฉัตรคือร่มของตนไว้บนสถูปแล้วกลับไป.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงเรื่องอดีตอย่างนี้แล้ว เมื่อทรงต่อเชื่อมชาดกนั้นกับปัจจุบัน จึงตรัสธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายว่า "ภิกษุ

ทั้งหลาย พวกเธอจะพึงมีความคิดว่า คนอื่นเป็นสังฆพราหมณ์ในสมัยนั้นแน่แท้ แต่พวกเธอไม่พึงเห็นอย่างนี้ สมัยนั้น เราเป็นสังฆพราหมณ์ เราถอนหญ้าที่ลานเจดีย์ของพระสุสีมปัจเจกพุทธเจ้า ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลายจึงทำทาง ๘ โยชน์ให้ปราศจากตอและหนาม ทำพื้นที่ให้ราบเรียบ สะอาด. เราโรยทรายที่ลานเจดีย์พระสุสีมปัจเจกพุทธเจ้านั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลายจึงโรยทรายที่หนทาง ๘ โยชน์. เราทำการบูชาที่พระสถูปนั้น ด้วยดอกไม้ป่า ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลาย จึงได้ทำเครื่องลาดดอกไม้ด้วยดอกไม้ป่านานาชนิด ทั้งบนบกทั้งในน้ำ ในหนทาง ๙ โยชน์. เราประพรมพื้นดินด้วยน้ำในคนโทที่สถูปนั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น ฝนโบกขรพรรษจึงตกลงที่กรุงเวสาลี. เรายกธงแผ่นผ้าและผูกฉัตรที่เจดีย์นั้น ด้วยผลกรรมของเรานั้น ชนทั้งหลาย จึงยกธงแผ่นผ้าและฉัตรใหญ่น้อย จนถึงภพอกนิษฐ์. ภิกษุทั้งหลาย ดังนั้น บูชาวิเศษนี้ ไม่ใช่บังเกิดเพราะพุทธานุภาพของเรา ไม่ใช่เพราะอานุภาพของนาค เทวดา และพรหม ที่แท้บังเกิดเพราะอานุภาพของการบริจาคเล็ก ๆ น้อย ๆ ต่างหากเล่า." จบธรรมกถา ได้ตรัสพระคาถานี้ว่า

ถ้าบุคคลพึงเห็นสุขอันไพบูลย์ เพราะสละสุขพอประมาณไซร้ ผู้มีปัญญาเมื่อเห็นสุขอันไพบูลย์ พึงสละสุขพอประมาณเสีย ดังนี้."

อรรถกถารัตนสูตร จบ

---

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๓๑/๕๓.

ติโรกุฑฑสูตรในขุททกปาฐะ
ว่าด้วยการให้ส่วนบุญแก่ผู้ที่ล่วงลับไปแล้ว

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสแก่พระเจ้าพิมพิสาร เป็นคาถาว่า

[๘] ฝูงเปรตมายังเรือนของตน ยืนอยู่ที่นอกฝาเรือนบ้าง ยืนอยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง และทาง ๓ แพร่งบ้าง ยืนอยู่ใกล้บานประตูบ้าง.

เมื่อข้าวและน้ำ ของเคี้ยวและของกิน เป็นอันมาก อันเขาเข้าไปตั้งไว้แล้ว ญาติไร ๆ ของเปรตเหล่านั้น ก็ระลึกไม่ได้ เพราะกรรมของสัตว์ทั้งหลายเป็นปัจจัย.

ชนเหล่าใด เป็นผู้เอ็นดู ชนเหล่านั้นย่อมให้น้ำและข้าว อันสะอาด ประณีต อันสมควร ตามกาล อุทิศเพื่อญาติทั้งหลาย อย่างนี้ว่า ขอทานนี้แล จงมีแก่ญาติทั้งหลาย ขอญาติทั้งหลายจงมีสุขเถิด.

ส่วนฝูงเปรตที่เป็นญาติเหล่านั้น มาพร้อมแล้ว ชุมนุมกันในที่ให้ทานนั้น ย่อมอนุโมทนาโดยเคารพในข้าวและน้ำเป็นอันมากว่า พวกเราได้สมบัติเพราะเหตุแห่งญาติเหล่าใด ขอญาติเหล่านั้นของพวกเรา จงมีชีวิตยั่งยืน ทั้งการบูชา อันญาติผู้เป็นทายกก็ได้กระทำแก่พวกเราแล้ว ทั้งทายกทั้งหลาย ย่อมไม่ไร้ผล.

ก็ในปิตติวิสัยนั้น ไม่มีกสิกรรม ไม่มีโครักขกรรม (การเลี้ยงโค) ในปิตติวิสัยนั้น ไม่มีการค้าเช่นนั้น การซื้อขายด้วยเงิน ก็ไม่มี.

ผู้ทำกาลกิริยาละไปแล้ว ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปในปิตติวิสัยนั้นด้วยทานที่ญาติให้แล้วจากมนุษยโลกนี้.

น้ำตกลงบนที่ดอน ย่อมไหลไปสู่ที่ลุ่ม ฉันใด

ทานที่ทายกให้ไปจากมนุษยโลกนี้ ย่อมสำเร็จผลแก่ฝูงเปรต ฉันนั้นเหมือนกัน.

หัวงน้ำเต็มแล้ว ย่อมยังสาครให้เต็มฉันใด ทานที่ทายกให้ไปจากมนุษยโลกนี้ ย่อมสำเร็จผลแก่ฝูงเปรต ฉันนั้นเหมือนกัน.

บุคคลเมื่อระลึกถึงอุปการะที่ท่านทำมาแต่ก่อนว่า ท่านได้ให้สิ่งนี้แก่เรา ได้ทำกิจนี้แก่เรา ได้เป็นญาติมิตรสหายของเรา ดังนี้ จึงควรให้ทักษิณาแก่ท่านผู้ล่วงลับไปแล้ว.

การร้องไห้ การเศร้าโศก หรือการพิไรร่ำพันอย่างอื่น ๆ ก็ไม่ควรทำ เพราะการร้องไห้เป็นต้นนั้น ไม่เป็นประโยชน์แก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว ญาติทั้งหลายก็คงอยู่อย่างนั้น.

ทักษิณานี้แล อันทายกให้แล้ว ตั้งไว้ดีแล้ว ในพระสงฆ์ ย่อมสำเร็จประโยชน์แก่เปรตนั้น โดยฐานะตลอดกาลนาน.

ญาติธรรมนี้นั้น ก็ทรงแสดงแล้ว การบูชาผู้ล่วงลับไปแล้ว ก็ทรงทำอย่างโอฬารแล้ว ทั้งกำลังของภิกษุทั้งหลาย ก็ทรงเพิ่มให้แล้ว บุญมิใช่น้อย พระองค์ก็ทรงขวนขวายแล้ว.

ติโรกุฑฑสูตร จบ

อรรถกถาติโรกุฑฑสูตร

ประโยชน์แห่งการตั้งพระสูตร

บัดนี้ ถึงลำดับการพรรณนาเนื้อความติโรกุฑฑสูตร ที่ยกขึ้นตั้งต่อลำดับจากรัตนสูตรโดยนัยว่า **ฝูงเปรต ... ยืนอยู่ที่นอกฝาเรือน (ติโรกุฑฺเฑสุ ติฏฺฐนฺติ)** เป็นต้น จักกล่าวประโยชน์แห่งการตั้งติโรกุฑฑสูตรนั้นไว้ในที่นี้แล้วจึงจักทำการพรรณนาเนื้อความ.

ในข้อนั้น ความจริง ติโรกุฑฑสูตรนี้ แม้พระผู้มีพระภาคเจ้าก็มิได้ตรัสตามลำดับนี้ แต่ก็ทรงแสดงการปฏิบัติกุศลกรรมนี้ โดยประการต่าง ๆ ไว้ก่อนพระสูตรนี้ เพราะเหตุที่บุคคลประมาทในการปฏิบัติกุศลกรรมนั้นอยู่ เมื่อเกิดในฐานะที่แม้เศร้าหมองกว่านรกและกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ก็ย่อมเกิดในจำพวกเปรตเห็นปานนั้น ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสรัตนสูตร เพื่อแสดงว่า บุคคลไม่ควรทำความประมาทในการปฏิบัติกุศลกรรมนั้น และเพื่อระงับอุปัทวะแห่งกรุงเวสาลี ที่พวกหมู่ภูตเหล่าใดเบียดเบียนแล้ว หรือตรัสเพื่อแสดงว่าในหมู่ภูตเหล่านั้น มีหมู่ภูตบางพวกมีรูปเห็นปานนั้น พึงทราบประโยชน์แห่งการตั้งติโรกุฑฑสูตรนี้ในที่นี้.

กถาอนุโมทนา

ก็เพราะการพรรณนาเนื้อความของติโรกุฑฑสูตรนั้น เป็นอันข้าพเจ้าประกาศกระทำพระสูตรนั้นทั้งหมดว่า ติโรกุฑฑสูตร ผู้ใดประกาศประกาศที่ใด ประกาศเมื่อใด ประกาศเพราะเหตุใด ตามลำดับ จึงเป็นอันกระทำไว้ดีแล้ว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจักทำการพรรณนาเนื้อความนั้นอย่างนั้นเหมือนกันแล.

ข้อว่า ก็ติโรกุฑฑสูตรนี้ใครประกาศ ประกาศที่ไหน ประกาศเมื่อไร และประกาศเพราะเหตุไร ขอชี้แจงดังนี้ ติโรกุฑฑสูตร พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงประกาศ ก็ติโรกุฑฑสูตรนั้นแล ทรงประกาศเพื่อทรงอนุโมทนาแก่พระเจ้ามคธรัฐในวันรุ่งขึ้นในกรุงราชคฤห์ เพื่อทำความข้อนี้ให้แจ่มแจ้ง ควรกล่าวเรื่องไว้พิสดารในข้อนี้ดังนี้.

ในกัปที่ ๙๒ นับแต่กัปนี้ มีนครชื่อกาสี ในนครนั้น มีพระราชาพระนามว่า **ชัยเสน** พระเทวีของพระราชานั้น พระนามว่า **สิริมา**. พระโพธิสัตว์ พระนามว่า **ปุสสะ** เกิดในครรภ์ของพระนาง ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณตามลำดับ. พระราชาชัยเสนทรงเกิดความรู้สึกถึงความที่พระรัตนตรัยเป็นของพระองค์ว่า โอรสของเราออกผนวชเกิดเป็นพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าก็เป็นของเรา พระธรรมก็ของเรา พระสงฆ์ก็ของเรา ทรงอุปัฏฐากด้วยพระองค์เองตลอดทุกเวลา ไม่ยอมประทานโอกาสแก่คนอื่น ๆ.

เจ้าพี่เจ้าน้องของพระผู้มีพระภาคเจ้า เป็นเจ้าพี่เจ้าน้องต่างพระมารดา ๓ พระองค์ พากันดำริว่า ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมเสด็จอุบัติเพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่โลกทั้งปวง มิใช่เพื่อประโยชน์แก่บุคคลคนเดียวเท่านั้น แต่พระบิดาของพวกเรา ไม่ทรงประทานโอกาสแก่พวกเราและคนอื่น ๆ เลย เราจะได้การอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้าอย่างไรหนอ พระราชโอรสเหล่านั้น จึงตกลงพระทัยว่า จำเราจะต้องทำอุบายบางอย่าง. ทั้ง ๓ พระองค์จึงให้หัวเมืองชายแดนทำประหนึ่งแข็งเมือง. ต่อนั้น พระราชาทรงทราบข่าวว่า หัวเมืองชายแดนกบฏ จึงทรงส่งพระราชโอรสทั้ง ๓ พระองค์ออกไปปราบกบฏ. พระราชโอรสเหล่านั้น ปราบกบฏเสร็จแล้วก็เสด็จกลับมา พระราชาทรงพอพระทัย พระราชทานพรว่า "เจ้าปรารถนาสิ่งใด ก็จงรับสิ่งนั้น." พระราชโอรสทั้ง ๓ พระองค์กราบทูลว่า "ข้าพระบาทปรารถนาจะอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้าพระพุทธเจ้าข้า." พระราชาตรัสว่า "เว้นพรข้อนั้นเสีย รับพรอย่างอื่น

ไปเถิด." พระราชโอรสกราบทูลว่า "พวกข้าพระบาทไม่ปรารถนาพรอย่างอื่น พระพุทธเจ้าข้า." พระราชาตรัสว่า "ถ้าอย่างนั้น เจ้าจงกำหนดเวลามาแล้วรับไป." พระราชโอรสทูลขอ ๗ ปี. พระราชาไม่พระราชทาน. พระราชโอรสจึงทูลขอลดลงอย่างนี้ คือ ๖ ปี ๕ ปี ๔ ปี ๓ ปี ๒ ปี ๑ ปี ๗ เดือน ๖ เดือน ๕ เดือน ๔ เดือน จนถึงไตรมาส. พระราชาจึงพระราชทานว่ารับได้.

พระราชโอรสเหล่านั้น ได้รับพระราชทานพรแล้วก็ทรงยินดีอย่างยิ่ง เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ถวายบังคมแล้วกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกข้าพระองค์ประสงค์จะอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้าตลอดไตรมาส ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดทรงรับจำพรรษาตลอดไตรมาสนี้สำหรับข้าพระองค์ด้วยเถิด พระพุทธเจ้าข้า." พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงรับโดยอาการดุษณีภาพ. ต่อนั้น พระราชโอรสทั้ง ๓ พระองค์ ก็ส่งหัตถเลขาไปแจ้งแก่พนักงานเก็บส่วยในชนบทของพระองค์ ว่า เราจะอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้าตลอดไตรมาสนี้. เจ้าจงจัดเครื่องประกอบการอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้าไว้ให้พร้อมทุกประการ ตั้งแต่สร้างพระวิหารเป็นต้นไป. เจ้าพนักงานเก็บส่วยนั้น จัดการพร้อมทุกอย่างแล้วก็ส่งหนังสือรายงานให้ทรงทราบ. พระราชโอรสเหล่านั้น ก็ทรงนุ่งห่มผ้ากาสายะ ทรงอุปัฏฐากพระผู้มีพระภาคเจ้าโดยเคารพ ด้วยบุรุษไวยาวัจกร ๒,๕๐๐ คน นำเสด็จสู่ชนบท มอบถวายพระวิหารให้ทรงอยู่จำพรรษา.

บุตรคฤหบดีผู้หนึ่ง เป็นพนักงานที่รักษาเรือนคลังของพระราชโอรสเหล่านั้น พร้อมทั้งภรรยา เป็นคนมีศรัทธาปสาทะ. เขาได้ถวายทานวัตรแก่พระสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขโดยเคารพ. เจ้าพนักงานเก็บส่วยในชนบท พาบุตรคฤหบดีนั้น ให้ดำเนินการถวายทานโดยเคารพพร้อมด้วยบุรุษชาวชนบทประมาณ ๑๑,๐๐๐ คน. บรรดาคนเหล่านั้น ชาวชนบทบางพวก มีจิตถูกอิสสามัจฉริยะครอบงำ พวกเขาก็พากันทำ

อันตรายแก่ทาน กินไทยธรรมด้วยตนเองบ้าง ให้แก่พวกลูก ๆ เสียบ้าง และเอาไฟเผาโรงอาหาร. ครั้นปวารณาออกพรรษา พระราชโอรสทั้งหลาย ก็ทรงทำสักการะยิ่งใหญ่แด่พระผู้มีพระภาคเจ้า ตามเสด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเข้าไปเฝ้าพระราชบิดา. พระผู้มีพระภาคเจ้า เสด็จไปในที่นั้นแล้ว ก็ปรินิพพาน. พระราชา พระราชโอรส เจ้าพนักงานเก็บส่วยในชนบท และเจ้าพนักงานรักษาเรือนคลัง ทำกาละไปตามลำดับก็เกิดในสวรรค์ พร้อมด้วยบริษัทบริวาร. เหล่าชนที่มีจิตถูกอิสสามัจฉริยะครอบงำ ก็พากันไปเกิดในนรกทั้งหลาย เมื่อคน ๒ คณะนั้นจากสวรรค์เข้าถึงสวรรค์ จากนรกเข้าถึงนรก ด้วยอาการอย่างนี้ กัปก็ล่วงไป ๙๒ กัป.

ต่อมา ในภัทรกัปนี้ ครั้งพระพุทธเจ้าพระนามว่า **กัสสปะ** ชนที่มีจิตถูกอิสสามัจฉริยะครอบงำเหล่านั้น ก็เกิดเป็นเปรต. ครั้งนั้น มนุษย์ทั้งหลาย ถวายทาน อุทิศเพื่อประโยชน์แก่พวกเปรตที่เป็นญาติของตนว่า ขอทานนี้ จงมีแก่พวกญาติของเรา. เปรตเหล่านั้นก็ได้สมบัติ. ขณะนั้น เปรตแม้พวกนี้เห็นดังนั้น ก็เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้ากัสสปะทูลถามว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ทำอย่างไรหนอ พวกข้าพระองค์จึงจะได้สมบัติเห็นปานนั้นบ้าง พระพุทธเจ้าข้า ?" พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "บัดนี้ พวกเจ้ายังไม่ได้ ก็แต่ว่า ในอนาคต จักมีพระพุทธเจ้าพระนามว่า โคดม ในกาลของพระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์นั้น จักมีพระราชาพระนามว่า พิมพิสาร ท้าวเธอได้เป็นญาติของพวกเจ้า นับแต่นี้ไป ๙๒ กัป ท้าวเธอจักถวายทานแด่พระพุทธเจ้า อุทิศส่วนกุศลแก่พวกเจ้า ครั้งนั้น พวกเจ้าจึงจักได้. เขาว่า เมื่อมีพุทธดำรัสอย่างนี้แล้ว พระพุทธดำรัสนั้น ได้ปรากฏแก่เปรตเหล่านั้น ประหนึ่งตรัสว่า "พวกเจ้าจักได้ในวันพรุ่งนี้."

ต่อมา เมื่อล่วงไปพุทธันดรหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าของพวกเรา ก็เสด็จอุบัติในโลก. พระราชโอรสทั้ง ๓ พระองค์นั้น ก็จุติจากเทวโลก พร้อมด้วยบุรุษ ๒,๕๐๐ คนเหล่านั้น ไปเกิดในสกุลพราหมณ์

ทั้งหลาย ในแคว้นมคธ บวชเป็นฤาษีโดยลำดับ ได้เป็นชฎิล ๓ พี่น้อง ณ คยาสีสประเทศ. เจ้าพนักงานเก็บส่วยในชนบท ได้เป็นพระเจ้าพิมพิสาร บุตรคฤหบดี เจ้าพนักงานรักษาเรือนคลัง ได้เป็นมหาเศรษฐีชื่อวิสาขะ ภรรยาของเขาได้เป็นธิดาของเศรษฐีชื่อ ธรรมทินนา บริษัทที่เหลือ เกิดเป็นราชบริพารของพระเจ้าพิมพิสารทั้งหมด.

พระผู้มีพระภาคเจ้าของพวกเรา เสด็จอุบัติในโลก ล่วงไป ๗ สัปดาห์ ก็เสด็จมายังกรุงพาราณสี โดยลำดับ ประกาศพระธรรมจักร โปรดพระภิกษุปัญจวัคคีย์เป็นต้นไป จนถึงทรงแนะนำชฎิล ๓ พี่น้อง ซึ่งมีบริวาร ๒,๕๐๐[๑] จึงเสด็จไปกรุงราชคฤห์. ณ กรุงราชคฤห์นั้น โปรดพระเจ้าพิมพิสาร ซึ่งเสด็จเข้าไปเฝ้าในวันนั้นเอง ให้ดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล พร้อมด้วยพราหมณ์และคฤหบดีชาวมคธ ๑๑ นหุต. ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับนิมนต์พระเจ้าพิมพิสาร เพื่อเสวยภัตตาหาร ในวันพรุ่ง ครั้นวันรุ่งขึ้น อันท้าวสักกะจอมทวยเทพนำเสด็จ ทรงชมเชย (พระผู้มีพระภาคเจ้า) ด้วยคาถาทั้งหลาย เป็นต้นอย่างนี้ว่า

พระผู้มีพระภาคเจ้า มีพระฉวีเสมอด้วยลิ่มทองสิงคี
ทรงฝึกอินทรีย์แล้ว ทรงพันวิเศษแล้ว เสด็จประเวศ
สู่พระนครราชคฤห์ พร้อมด้วยพระปุราณชฎิลทั้งหลาย
ผู้ฝึกอินทรีย์แล้ว ผู้พันวิเศษแล้ว[๒] ดังนี้

เสด็จเข้าสู่กรุงราชคฤห์ ทรงรับมหาทานในพระราชนิเวศน์ของพระเจ้าพิมพิสาร. เปรตเหล่านั้นยืนห้อมล้อมด้วยหวังอยู่ว่า บัดนี้ พระราชาจักทรงอุทิศทานแก่พวกเรา บัดนี้ จักทรงอุทิศทานแก่พวกเรา.

ฝ่ายพระเจ้าพิมพิสารถวายทานแล้ว ทรงพระดำริว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าจะพึงประทับอยู่ ณ ที่ไหนหนอ ทรงพระดำริถึงแต่เรื่องที่ประทับอยู่ของพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น มิได้ทรงอุทิศทานนั้นแก่ใคร ๆ.

เปรตทั้งหลายสิ้นหวัง ตอนกลางคืน จึงพากันทำเสียง

---

๑. อรรถกถาเปตวัตถุ มี ๑,๐๐๐.

๒. วิ.มหา. ๔/๖๑/๖๙.

แปลกประหลาด น่าสะพรึงกลัวอย่างเหลือเกิน ในพระราชนิเวศน์. พระราชาทรงถึงความสะดุ้งหวาดกลัวภัย ต่อรุ่งสว่าง กราบทูลพระผู้มีพระภาคเจ้าว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ได้ยินเสียงเช่นนี้ เหตุอะไรหนอ จักมีแก่ข้าพระองค์ พระพุทธเจ้าข้า ?"

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ถวายพระพร มหาบพิตร โปรดอย่าทรงกลัวเลย จักไม่มีสิ่งชั่วร้ายอะไร ๆ แก่มหาบพิตร ก็แต่ว่า พวกพระญาติเก่า ๆ ของมหาบพิตร เกิดเป็นเปรตมีอยู่ เปรตเหล่านั้น เที่ยวอยู่สิ้นพุทธันดรหนึ่ง เที่ยวหวังอยู่ต่อมหาบพิตรว่า จักทรงถวายทานแด่พระพุทธเจ้า แล้วจักทรงอุทิศส่วนกุศลแก่พวกเรา เมื่อวันวาน มหาบพิตรมิได้ทรงอุทิศส่วนกุศลแก่เปรตพวกนั้น เปรตพวกนั้นสิ้นหวัง จึงพากันทำเสียงแปลกประหลาดเช่นนั้น."

พระเจ้าพิมพิสารกราบทูลว่า "บัดนี้ เมื่อข้าพระองค์ถวายทาน พวกเขาก็ควรได้ พระพุทธเจ้าข้า."

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ถวายพระพร มหาบพิตร."

พระเจ้าพิมพิสารกราบทูลว่า "ถ้าเช่นนั้น ขอพระผู้มีพระภาคเจ้าโปรดทรงรับนิมนต์เสวยภัตตาหารเช้าวันนี้ ของข้าพระองค์ด้วย พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์จักอุทิศทานแก่เปรตพวกนั้น." พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงรับ. พระราชาเสด็จเข้าพระราชนิเวศน์ จัดแจงมหาทาน แล้วให้กราบทูลเวลาภัตตาหาร แด่พระผู้มีพระภาคเจ้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าเสด็จเข้าภายในพระราชนิเวศน์ ประทับนั่งเหนือพุทธอาสน์ที่เขาจัดไว้ พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์.

เปรตพวกนั้น พากันไปยืนที่นอกฝาเรือนเป็นต้น ด้วยหวังว่า วันนี้พวกเราคงได้อะไรกันบ้าง. พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงทำโดยอาการที่เปรตพวกนั้นจะปรากฏแก่พระราชาหมดทุกตน.

พระราชาทรงถวายน้ำทักษิโณทกอุทิศว่า "ขอทานนี้จงมีแก่พวกญาติของเรา." ทันใดนั้นเอง สระโบกขรณีดารดาษด้วยปทุม ก็บังเกิด

แก่เปรตพวกนั้น. เปรตพวกนั้นก็อาบและดื่มในสระโบกขรณีนั้น ระงับความกระวนกระวายความลำบากและหิวกระหายได้แล้ว มีผิวพรรณดุจทอง.

ลำดับนั้น พระราชาทรงถวายข้าวยาคู ของเคี้ยว ของกินอุทิศ. ในทันใดนั้นเอง ข้าวยาคูของเคี้ยวและของกินอันเป็นทิพย์ ก็บังเกิดแก่เปรตพวกนั้น. เปรตพวกนั้น ก็พากันบริโภคของทิพย์เหล่านั้น มีอินทรีย์เอิบอิ่ม.

ลำดับนั้น พระราชาทรงถวายผ้าและเสนาสนะอุทิศ เครื่องอลังการต่าง ๆ มีผ้าทิพย์ ยานทิพย์ ปราสาททิพย์ เครื่องปูลาดทิพย์ และที่นอนทิพย์เป็นต้น ก็บังเกิดแก่เปรตพวกนั้น. สมบัติแม้นั้นของเปรตพวกนั้น ปรากฏทุกอย่างโดยประการใด พระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ทรงอธิษฐาน (ให้พระราชาทรงเห็น) โดยประการนั้น. พระราชาทรงพอพระทัยยิ่งนัก. แต่นั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเสวยเสร็จแล้ว ทรงห้ามภัตตาหารแล้ว ได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ว่า **ฝูงเปรต ... ยืนอยู่ที่นอกฝาเรือน (ติโรกุฑฺเฑสุ ติฏฺฐนฺติ)** เป็นต้น เพื่อทรงอนุโมทนาแก่พระเจ้ามคธรัฐ.

ด้วยคำมีประมาณเท่านี้ มาติกานี้ว่า เป็นอันข้าพเจ้าประกาศกระทำพระสูตรนั้นทั้งหมดว่า **ติโรกุฑฑสูตร** ผู้ใดประกาศ ประกาศที่ใด ประกาศเมื่อใด ประกาศเพราะเหตุใด (ตามลำดับ) ก็เป็นอันจำแนกแล้วทั้งโดยสังเขปทั้งโดยพิสดาร.

พรรณนาคาถาที่ ๑

บัดนี้ จักกล่าวพรรณนาเนื้อความแห่งติโรกุฑฑสูตรนี้ตามลำดับไป คือ จะพรรณนาเนื้อความในคาถาแรกก่อน. ส่วนภายนอกแห่งฝาทั้งหลาย เรียกกันว่า **ติโรกุฑฑะ**. คำว่า **ยืนอยู่ (ติฏฺฐนฺติ)** เป็นคำ

กล่าวถึงอิริยาบถยืน เพราะห้ามอิริยาบถนั่งเป็นต้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสถึงพวกเปรตที่ยืนอยู่ที่ส่วนอื่นของฝาเรือนไว้ แม้ในที่นี้ว่า **ยืนอยู่ที่นอกฝาเรือน (ติโรกุฑฺฑเฑสุ ติฏฺฐนฺติ)** เหมือนที่ท่านกล่าวถึงท่านผู้แสดงฤทธิ์ต่าง ๆ ซึ่งไป ณ ส่วนอื่นแห่งกำแพงและส่วนอื่นแห่งภูเขาว่า ไปนอกกำแพงนอกภูเขาไม่ติดขัด ฉะนั้น. ในคำว่า **ที่ทาง ๔ แพร่ง และทาง ๓ แพร่งบ้าง (สนฺธิสิงฺฆาฏเกสุ จ)** นั้น ทาง ๔ แพร่ง หรือ แม้ที่ต่อเรือนที่ต่อฝาและกรอบหน้าต่าง ท่านเรียกว่า **สนธิ** ทาง ๓ แพร่ง ท่านเรียกว่า **สิงฆาฏกะ.** พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงทำคำนั้นไว้แห่งเดียวกัน เชื่อมกับคำต้น จึงตรัสว่า **สนฺธิสิงฺฆาฏเกสุ จ.** ข้อว่า **ยืนอยู่ใกล้บานประตู (ทฺวารพาหาสุ ติฏฺฐนฺติ)** ได้แก่ ยืนพิงบานประตูพระนครและประตูเรือน. เรือนญาติแต่ก่อนก็ดี เรือนของตนที่เคยครอบครองเป็นเจ้าของก็ดี ชื่อว่า เรือนของตน ในข้อว่า **มายังเรือนของตน (อาคนฺตฺวาน สกํ ฆรํ)** นี้. เพราะเหตุที่เปรตพวกนั้น พากันมาโดยเข้าใจว่าเป็นเรือนของตน ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสถึงเรือนทั้งสองนั้นว่า "มายังเรือนของตน."

พรรณนาคาถาที่ ๒

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงแก่พระราชาถึงเปรตเป็นอันมากที่มายังพระราชนิเวศน์ของพระเจ้าพิมพิสาร อันเป็นเรือนญาติแต่ก่อน แม้ตนไม่เคยครอบครองมาแต่ก่อน ด้วยสำคัญว่าเรือนของตน ยืนกันอยู่นอกฝาเรือน ที่ทาง ๔ แพร่งและทาง ๓ แพร่ง และบานประตู เสวยผลแห่งความริษยาและความตระหนี่ บางพวกมีหนวดและผมยาว หน้าดำ มือวัยวะใหญ่น้อยผูกหย่อน ยาน ผอม หยาบ ดำ เสมือนต้นตาลถูกไฟป่าไหม้ยืนต้นอยู่ในที่นั้น ๆ บางพวกมีเรือนร่างถูกเปลวไฟที่ตั้งขึ้นจากท้องแลบออกจากปาก เพราะความสีกันแห่งไม้สีไฟคือความหิวกระหาย

แผดเผาอยู่ บางพวกไม่ได้รสอื่นนอกจากรสคือความหิวกระหาย เพราะถึงได้น้ำและข้าวก็ไม่สามารถบริโภคได้ตามต้องการเพราะมีหลอดคอมีขนาดเล็กเท่ารูเข็ม และเพราะมีท้องใหญ่ดังภูเขา บางพวกมีเรือนร่างไม่น่าดู แปลกประหลาดและน่าสะพรึงกลัวเหลือเกิน ได้น้ำเลือด น้ำหนองไขข้อเป็นต้น ที่ไหลออกจากแผลหัวฝีที่แตก ของกันและกันหรือของสัตว์เหล่าอื่น ลิ้มเลียเหมือนน้ำอมฤต จึงตรัสว่า

ฝูงเปรตมายังเรือนของตน ยืนอยู่ที่นอกฝาเรือนบ้าง ยืนอยู่ที่ทาง ๔ แพร่ง และทาง ๓ แพร่งบ้าง ยืนอยู่ใกล้บานประตูบ้าง.

เมื่อทรงแสดงความที่กรรมอันเปรตเหล่านั้นทำมาแล้วเป็นกรรมหารุณ จึงตรัสคาถาที่ ๒ ว่า **เมื่อข้าวและน้ำ ... เป็นอันมาก (ปหูเต อนฺนปานมฺหิ)** เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เป็นอันมาก (ปหูเต)** ได้แก่ ไม่น้อย. ท่านอธิบายว่า มาก คือ จนพอต้องการ. เอา **พ** เป็น **ป** ได้ในประโยคเป็นต้นว่า **ปหุ สนฺโต น ภรติ** (ผู้มีมากก็ไม่เลี้ยงดู).[๑] แต่อาจารย์บางพวกสวดว่า **ปหูเต** ก็มี **พหูเก** ก็มี. ปาฐะเหล่านั้น เป็นปาฐะที่เขียนด้วยความพลั้งเผลอ. ข้าวด้วย น้ำด้วย ชื่อว่า **ข้าวและน้ำ** ของเคี้ยวด้วย ของกินด้วย ชื่อว่า ของเคี้ยวและของกิน. พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงอาหาร ๔ อย่าง คือ ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว และของลิ้ม ด้วยคำนี้. คำว่า **อุปฏฺฐิเต** แปลว่า อันเขาเข้าไปตั้งไว้. ท่านอธิบายว่า จัดแจง ตบแต่ง รวบรวม. ข้อว่า **ญาติไร ๆ ของเปรตเหล่านั้น ก็ระลึกไม่ได้ เพราะกรรมของสัตว์ทั้งหลายเป็นปัจจัย (น เตสํ โกจิ สรติ สตฺตานํ)** ความว่า เมื่อสัตว์เหล่านั้นเกิดในปิตติวิสัย ใคร ๆ ไม่ว่ามารดาบิดาหรือบุตร ก็ไม่ระลึกถึง. เพราะเหตุไร ? **เพราะกรรมเป็นปัจจัย** คือ เพราะกรรมคือความตระหนี่ที่ตนทำ ต่างโดยการไม่ให้

---

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๓๐๔/๓๔๗.

และปฏิเสธการให้เป็นต้นเป็นปัจจัย เพราะว่า กรรมของสัตว์เหล่านั้น ไม่ให้ญาติระลึกถึง.

พรรณนาคาถาที่ ๓

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงถึงความไม่มีเพียงความระลึกถึงของพวกญาติ ๆ ของพวกเปรตเหล่านั้นผู้เที่ยวมุ่งหวังต่อญาติทั้งหลายว่า เมื่อข้าวและน้ำเป็นต้น แม้ไม่ใช่น้อย ที่ญาติเข้าไปตั้งไว้ (ในสงฆ์) น่าที่ญาติทั้งหลาย จะพึงให้อะไร ๆ อุทิศพวกเรากันบ้าง ดังนี้ เพราะกรรมที่เปรตเหล่านั้นทำแล้วให้ผลอันเผ็ดร้อนยิ่งนักเป็นปัจจัยอย่างนี้ จึงตรัสว่า

เมื่อข้าวและน้ำ ของเคี้ยว ของกิน เป็นอันมาก
อันเขาเข้าไปตั้งไว้ ญาติไร ๆ ของสัตว์เหล่านั้น ก็
ระลึกไม่ได้ เพราะกรรมของสัตว์ทั้งหลายเป็นปัจจัย.

เมื่อทรงสรรเสริญทานที่พระราชาถวายอุทิศพวกพระประยูรญาติของพระราชาที่เกิดในปิตติวิสัย (เกิดเป็นเปรต) อีก จึงตรัสพระคาถาที่ ๓ ว่า **ชนเหล่านั้นย่อมให้ ... เพื่อญาติทั้งหลายอย่างนี้ (เอวํ ททนฺติ ญาตีนํ)** เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เอวํ** เป็นคำอุปมา. คำว่า **เอวํ** นั้น สัมพันธ์ความเป็น ๒ นัย คือ

๑. ชนเหล่าใดเป็นผู้เอ็นดู ชนเหล่านั้นย่อมให้ข้าวและน้ำเป็นต้น เพื่อญาติทั้งหลาย เมื่อญาติไร ๆ แม้ระลึกไม่ได้ เพราะกรรมของสัตว์เหล่านั้นเป็นปัจจัยอย่างนี้.

๒. ถวายพระพร ชนเหล่าใด เป็นผู้เอ็นดู ชนเหล่านั้น ย่อมให้น้ำและข้าวอันสะอาด ประณีต เป็นกัปปิยะ (ของควร) ตามกาล เพื่อญาติทั้งหลาย เหมือนอย่างมหาบพิตรถวายทาน ฉะนั้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ย่อมให้ (ททนฺติ)** ได้แก่ ให้ อุทิศ มอบให้. คำว่า **เพื่อญาติทั้งหลาย (ญาตีนํ)** ได้แก่ คนที่เกี่ยวเนื่องข้างมารดาและข้างบิดา. คำว่า **เหล่าใด (เย)** ได้แก่ พวกใดพวกหนึ่ง ไม่ว่า บุตร ธิดา หรือพี่น้อง. คำว่า **โหนฺติ** แปลว่า ย่อมเป็น. คำว่า **เป็นผู้อนุเคราะห์ (อนุกมฺปกา)** ได้แก่ ผู้ประสงค์ประโยชน์ คือ ผู้แสวงประโยชน์เกื้อกูล. คำว่า **อันสะอาด (สุจึ)** ได้แก่ ไร้มลทิน ควรชม ชื่นใจ เป็นธรรม ได้มาโดยธรรม. คำว่า **ประณีต (ปณีตํ)** ได้แก่ สูงสุด ประเสริฐสุด. คำว่า **ตามกาล (กาเลน)** ได้แก่ ตามกาลที่พวกเปรตผู้เป็นญาติมายืนอยู่ภายนอกฝาเรือนเป็นต้น. คำว่า **อันสมควร (กปฺปิยํ)** ได้แก่ ควร เหมาะ สมควรบริโภคของพระอริยะทั้งหลาย. คำว่า **น้ำและข้าว (ปานโภชนํ)** ได้แก่ น้ำด้วย ข้าวด้วย ชื่อว่า น้ำและข้าว. ในที่นี้ ท่านประสงค์เอาไทยธรรมทุกอย่าง โดยยกน้ำและข้าวขึ้นกล่าว.

การพรรณนาคาถาที่ ๔ สัมพันธ์กับคาถาที่ ๓

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงสรรเสริญน้ำและข้าวที่พระเจ้ามคธรัฐทรงถวายเพื่ออนุเคราะห์หมู่พระประยูรญาติที่เป็นเปรต อย่างนี้ จึงตรัสว่า

ชนเหล่าใดเป็นผู้เอ็นดู ชนเหล่านั้นย่อมให้น้ำ
และข้าวอันสะอาดประณีตเป็นของควรตามกาลอย่างนี้

เมื่อทรงแสดงประการที่ทานซึ่งให้แล้ว เป็นอันให้เพื่อญาติเหล่านั้นอีก จึงตรัสกึ่งต้นแห่งคาถาที่ ๔ ว่า **ขอทานนี้แล จงมีแก่ญาติทั้งหลาย (อิทํ โว ญาตีนํ โหตุ)** เป็นต้น. พึงสัมพันธ์ความกับกึ่งต้นของคาถาที่ ๓ ว่า

ชนเหล่าใด เป็นผู้เอ็นดู ชนเหล่านั้นย่อมให้น้ำ
และข้าวอย่างนี้ว่า ขอทานนี้แล จงมีแก่ญาติทั้งหลาย
ขอญาติทั้งหลาย จงมีสุขเถิด.

ด้วยเหตุนั้น ตัวอย่างอาการที่พึงให้ เป็นอันทรงทำแล้ว ด้วย **เอวฺ** ศัพท์ที่มีอรรถว่าอาการ ในคำนี้ว่า ชนเหล่านั้น ย่อมให้โดยอาการอย่างนี้ว่า ขอทานนี้แล จงมีแก่ญาติทั้งหลาย ไม่ใช่โดยอาการอย่างอื่น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **นี้ (อิทํ)** เป็นคำแสดงตัวอย่างไทยธรรม. คำว่า **โว** เป็นเพียงนิบาตอย่างเดียว ไม่ใช่ฉัฏฐีวิภัตติ เหมือนในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **กจฺจิ ปน โว อนุรุทฺธา สมคฺคา สมฺโมทมานา** และว่า **เยหิ โว อริยา.**[๑] คำว่า **จงมีแก่ญาติทั้งหลาย (ญาตีนํ โหตุ)** ความว่า จงมีแก่ญาติทั้งหลายที่เกิดขึ้นในปิตติวิสัย. ข้อว่า **ขอญาติทั้งหลายจงมีสุขเถิด (สุขิตา โหนฺตุ ญาตโย)** ความว่า ขอพวกญาติที่เข้าถึงปิตติวิสัยเหล่านั้น จงเป็นผู้เสวยผลทานนี้ มีความสุขเถิด.

พรรณนาตอนปลายของคาถาที่ ๔
สัมพันธ์กับตอนต้นของคาถาที่ ๕

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงประการที่ทานอันญาติพึงให้แก่ญาติทั้งหลายที่เข้าถึงปิตติวิสัย จึงตรัสว่า "ขอทานนี้แล จงมีแก่ญาติทั้งหลาย ขอญาติทั้งหลายจงมีสุข" ดังนี้ เพราะเหตุที่เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า "ขอทานนี้แล จงมีแก่ญาติทั้งหลาย" กรรมที่คนหนึ่งทำแล้ว ย่อมไม่ให้ผลแก่อีกคนหนึ่ง แต่วัตถุนั้นที่ญาติให้อุทิศอย่างนั้นอย่างเดียว ย่อมเป็นปัจจัยแก่กุศลกรรมของญาติทั้งหลาย. ฉะนั้น เมื่อทรงแสดงประการที่กุศลกรรม อันให้เกิดผลในทันทีแก่ญาติทั้งหลาย เพราะวัตถุนั้นนั่นแลอีก จึงตรัสกึ่งหลังแห่งคาถาที่ ๔ ว่า **ส่วนฝูงเปรตที่เป็นญาติเหล่านั้น ... ในที่ให้ทาน (เต จ ตตฺถ)** และกึ่งต้นแห่งคาถาที่ ๕ ว่า **ในข้าวและน้ำเป็นอันมาก (ปหูเต อนฺนปานมฺหิ)**.

กึ่งต้นและกึ่งหลังแห่งคาถาเหล่านั้นมีเนื้อความว่า ท่านอธิบายไว้

---

๑. วิ. มหา. ๕/๒๔๘/๓๓๘. ม. มู. ๑๒/๓๖๒/๓๘๗.

ว่า เปรตที่เป็นญาติเหล่านั้น มาโดยรอบ มาร่วมกันประชุมอยู่ในที่แห่งเดียวกัน ในที่ที่ญาติให้ทานนั้น. ท่านอธิบายไว้ว่า เปรตเหล่านั้นมาโดยชอบ มาร่วมกัน มาพร้อมกัน เพื่อความต้องการ อย่างนี้ว่า ญาติทั้งหลายของเรา จักอุทิศทานนี้ เพื่อประโยชน์แก่เราทั้งหลาย. ข้อว่า **ในข้าวและน้ำเป็นอันมาก (ปหูเต อนฺนปานมฺหิ)** ความว่า ในข้าวและน้ำเป็นอันมากที่ญาติให้อุทิศเพื่อตน. คำว่า **ยอมอนุโมทนาโดยเคารพ (สกฺกจฺจํ อนุโมทเร)** ความว่า เปรตเหล่านั้นเชื่อมั่นผลกรรมไม่ละความยำเกรง มีจิตไม่กวัดแกว่ง ยอมยินดีอนุโมทนา เกิดปีติและโสมนัสว่า ทานนี้จงมีผล เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อสุข แก่เราทั้งหลาย.

พรรณนาตอนปลายของคาถาที่ ๕ สัมพันธ์กับตอนต้นของคาถาที่ ๖

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงประการที่กุศลกรรมให้ผลเกิดในทันที แก่ญาติทั้งหลายที่เข้าถึงปิตติวิสัย อย่างนี้ จึงตรัสว่า

> **ส่วนฝูงเปรตที่เป็นญาติเหล่านั้นมาพร้อมแล้ว**
> **ชุมนุมกันในที่ให้ทานแล้ว ย่อมอนุโมทนาโดยเคารพ**
> **ในข้าวและน้ำเป็นอันมาก.**

เมื่อทรงแสดงอาการชมเชยปรารภญาติทั้งหลายของเปรตเหล่านั้น ที่เสวยผลแห่งกุศลกรรมอันบังเกิดเพราะอาศัยพวกญาติอีก จึงตรัสกึ่งหลังแห่งคาถาที่ ๕ ว่า **จงมีชีวิตยั่งยืน (จิรํ ชีวนฺตุ)** และกึ่งต้นแห่งคาถาที่ ๖ ว่า **ทั้งการบูชา อันญาติผู้เป็นทายกก็ได้กระทำแก่พวกเราแล้ว (อมฺหากญฺจ กตา ปูชา).**

กึ่งหลังและกึ่งต้นแห่งคาถาเหล่านั้น มีเนื้อความว่า คำว่า **จงมีชีวิตยั่งยืน (จิรํ ชีวนฺตุ)** ได้แก่ มีชีวิตอยู่นาน ๆ มีอายุยืน. คำว่า **โน ญาตี** แปลว่า ญาติทั้งหลายของพวกเรา. คำว่า **เพราะเหตุแห่ง**

ญาติเหล่าใด (เยสํ เหตุ) ได้แก่ เพราะอาศัยญาติเหล่าใด เพราะเหตุแห่งญาติเหล่าใด. คำว่า **ลภามฺหเส** แปลว่า ได้. หมู่เปรตกล่าวอ้างสมบัติที่ตนได้ในขณะนั้น.

จริงอยู่ ทักษิณายอมสำเร็จผล คือ ให้เกิดผลในขณะนั้นได้ ก็ด้วยองค์ ๓ คือ ด้วยการอนุโมทนาด้วยตนเองของเปรตทั้งหลาย ๑ ด้วยการอุทิศของทายกทั้งหลาย ๑ ด้วยการถึงพร้อมแห่งทักษิไณยบุคคล ๑.

บรรดาองค์ทั้ง ๓ นั้น ทายกทั้งหลายเป็นเหตุพิเศษ ด้วยเหตุนั้น เปรตทั้งหลายจึงกล่าวว่า "ย่อมได้เพราะเหตุแห่งญาติเหล่าใด." ข้อว่า **ทั้งการบูชา อันญาติผู้เป็นทายกก็ได้กระทำแก่พวกเราแล้ว (อมฺหากญฺจ กตา ปูชา)** ความว่า และญาติทั้งหลายที่อุทิศทานนี้อย่างนี้ว่า ขอทานนี้จงมีแก่ญาติทั้งหลายของเรา ดังนี้ ชื่อว่า ทำการบูชาพวกเราแล้ว. ข้อว่า **อนึ่ง ทายกทั้งหลายย่อมไม่ไร้ผล (ทายกา จ อนิปฺผลา)** ความว่า กรรมที่สำเร็จมาแต่การบริจาค อันทายกทำแล้วในสันดานใด ทายกทั้งหลายชื่อว่า ไม่ไร้ผล ก็เพราะกรรมนั้นให้ผลในสันดานนั้นเท่านั้น. ในข้อนี้ ผู้ทักท้วงกล่าวว่า "ญาติทั้งหลายที่เข้าถึงปิตติวิสัย ย่อมได้เท่านั้นหรือ หรือว่า แม้คนอื่น ๆ ก็ได้." ขอชี้แจงดังนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าถูกพราหมณ์ชื่อชาณุสโสณิทูลถามแล้ว ก็ทรงพยากรณ์ข้อนี้ไว้ดังนี้ว่า ในข้อนี้ เราจะพึงกล่าวคำอะไร. สมจริงดังที่พระสังคีติกาจารย์กล่าวไว้ดังนี้ว่า ชาณุสโสณิพราหมณ์ทูลถามว่า[๑]

> **ข้าแต่ท่านพระโคดม พวกข้าพเจ้าชื่อว่าพราหมณ์ย่อมให้ทาน ย่อมทำความเชื่อว่า ทานนี้จะสำเร็จผลแก่เปรตทั้งหลายที่เป็นญาติสาโลหิต เปรตทั้งหลายที่เป็นญาติสาโลหิต จะบริโภคทานนี้. ข้าแต่ท่านพระโคดม ทานนั้น จะสำเร็จผลแก่เปรตทั้งหลายที่เป็นญาติสา-โลหิตบ้างไหม เปรตทั้งหลายที่เป็นญาติสาโลหิต จะ**

---

๑. องฺ. ทสก. ๒๔/๑๖๖/๒๔๐.

บริโภคทานนั้นได้บ้างไหม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า

พราหมณ์ จะสำเร็จผลในที่เป็นฐานะ ไม่สำเร็จผลในที่เป็นอัฏฐานะ.

ชาณุสโสณิพราหมณ์ทูลถามว่า

ข้าแต่ท่านพระโคดม ที่อย่างไรเป็นฐานะ ที่อย่างไรเป็นอัฏฐานะ.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า

พราหมณ์ คนบางคนในโลกนี้ทำปาณาติบาต ฯลฯ เป็นมิจฉาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงนรก. อาหารอันใดของเหล่าสัตว์นรก เขาย่อมยังชีพให้เป็นไปในนรกนั้น ด้วยอาหารอันนั้น เขาดำรงอยู่ได้ในนรกนั้น ด้วยอาหารอันนั้น.

พราหมณ์ ทานนั้นย่อมไม่สำเร็จผลแก่สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในนรกใด นรกนั้นแล ชื่อว่า อัฏฐานะ.

พราหมณ์ คนบางคนในโลกนี้ทำปาณาติบาต ฯลฯ เป็นมิจฉาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาเข้าถึงกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน อาหารอันใดของเหล่าสัตว์ที่เกิดในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เขาย่อมยังชีพให้เป็นไปในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนั้น ด้วยอาหารอันนั้น ย่อมดำรงอยู่ได้ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนั้น ด้วยอาหารอันนั้น.

พราหมณ์ ทานนั้นย่อมไม่สำเร็จผลแก่สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานใด กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานนั้นแล ชื่อว่า อัฏฐานะ.

พราหมณ์ คนบางคนในโลกนี้ เว้นขาดจากปาณาติบาต ฯลฯ เป็นสัมมาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตาย

เพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงความเป็นสหายของมนุษย์ ฯลฯ ถึงความเป็นสหายของหมู่เทพ. อาหารอันใดของหมู่เทพ เขายังชีพให้เป็นไปในเทวโลกนั้น ด้วยอาหารอันนั้น เขาดำรงอยู่ได้ในเทวโลกนั้น ด้วยอาหารอันนั้น.

พราหมณ์ ทานนั้นย่อมไม่สำเร็จผลแก่สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในเทวโลกใด เทวโลกนี้แล ก็ชื่อว่า อัฏฐานะ.

พราหมณ์ แต่ว่าคนบางคนในโลกนี้ ทำปาณาติบาต ฯลฯ เป็นมิจฉาทิฏฐิ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เขาย่อมเข้าถึงปิตติวิสัย. อาหารอันใดของหมู่สัตว์ที่เข้าถึงปิตติวิสัย เขาย่อมยังชีพให้เป็นไปในปิตติวิสัยนั้น ด้วยอาหารอันนั้น เขาดำรงอยู่ได้ในปิตติวิสัยนั้น ด้วยอาหารอันนั้น ก็หรือว่า หมู่มิตรสหาย หรือหมู่ญาติสาโลหิต มอบทานอันใดจากมนุษยโลกนี้ไปให้แก่เขา เขาย่อมยังชีพให้เป็นไปในปิตติวิสัยนั้น ด้วยทานอันนั้น เขาดำรงอยู่ได้ในปิตติวิสัยนั้น ด้วยทานอันนั้น. พราหมณ์ ทานนั้นย่อมสำเร็จผลแก่สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในปิตติวิสัยใด ปิตติวิสัยนี้แล ชื่อว่า ฐานะ.

ชาณุสโสณิพราหมณ์ทูลถามว่า

ข้าแต่ท่านพระโคดม ถ้าหากว่าเปรตผู้เป็นญาติสาโลหิตนั้น ไม่เข้าถึงฐานะนั้น ใครเล่าจะบริโภคทานนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า

พราหมณ์ หมู่เปรตที่เป็นญาติสาโลหิตแม้เหล่าอื่นของเขา ที่เข้าถึงฐานะนั้น บริโภคทานนั้นนะสิ.

ชาณุสโสณิพราหมณ์ทูลถามว่า

ข้าแต่ท่านพระโคดม ทั้งเปรตที่เป็นญาติสาโลหิตผู้นั้น ก็ไม่เข้าถึงฐานะนั้น ทั้งหมู่เปรตที่เป็นญาติสาโลหิตแม้เหล่าอื่นของเขา ก็ไม่เข้าถึงฐานะนั้น ใครเล่าจะบริโภคทานนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสตอบว่า

พราหมณ์ ฐานะที่จะพึงว่างจากญาติสาโลหิตผู้ล่วงลับไปแล้ว โดยกาลช้านานเช่นนี้ มิใช่ฐานะ มิใช่โอกาสที่จะมีได้ ก็แต่ว่า แม้ทายกผู้ให้ ย่อมไม่ไร้ผลนะพราหมณ์.[๑]

พรรณนาตอนปลายของคาถาที่ ๖ สัมพันธ์กับคาถาที่ ๗

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงชมเชย เพราะอาศัยสมบัติของหมู่พระประยูรญาติในชาติก่อนของพระเจ้ามคธรัฐ ที่เข้าถึงปิตติวิสัย จึงทรงแสดงว่า ขอถวายพระพร พระประยูรญาติของมหาบพิตรเหล่านี้ดีใจพากันชมเชยในทานสัมปทานี้ จึงตรัสว่า

หมู่เปรตพากันชมว่า พวกเราได้สมบัติ เพราะเหตุแห่งญาติเหล่าใด ขอญาติเหล่านั้นของพวกเราจงมีชีวิตอยู่ยั่งยืน ทั้งการบูชา อันญาติผู้เป็นทายกก็ได้กระทำแก่พวกเราแล้ว ทั้งทายกทั้งหลาย ก็ไม่ไร้ผล

ดังนี้

เมื่อทรงแสดงความไม่มีเหตุที่ให้ได้สมบัติอย่างอื่น มีกสิกรรมและโครักขกรรมเป็นต้น ของหมู่เปรตที่เข้าถึงปิตติวิสัยเหล่านั้น และความที่หมู่เปรตเหล่านั้น ยังชีพให้เป็นไปด้วยทานที่ญาติให้จากมนุษยโลกนี้ จึงตรัสกึ่ง

---

๑. องฺ. ทสก. ๒๔/๑๖๖/๒๙๐-๒๙๒.

หลังแห่งคาถาที่ ๖ ว่า **ก็ในปิตติวิสัยนั้นไม่มีกสิกรรม (น หิ ตตฺถ กสิ อตฺถิ)** และคาถาที่ ๗ นี้ว่า **การค้าเช่นนั้น (วณิชฺชา ตาทิสี)** เป็นต้น.

ในคาถานั้น มีพรรณนาเนื้อความดังนี้ ขอถวายพระพร ก็ในปิตติวิสัยนั้น ไม่มีกสิกรรมที่หมู่เปรตเหล่านั้นจะอาศัยแล้วได้สมบัติ. ข้อว่า **ไม่มีโครักขกรรมในปิตติวิสัยนั้น (โครกฺเขตฺถ น วิชฺชติ)** ความว่า ไม่ใช่ไม่มีกสิกรรมอย่างเดียวเท่านั้น ในปิตติวิสัยนั้น ก็ไม่มีแม้แต่โครักขกรรมที่หมู่เปรตเหล่านั้นจะอาศัยแล้วได้สมบัติ. ข้อว่า **ไม่มีการค้าเช่นนั้น (วณิชฺชา ตาทิสี นตฺถิ)** ความว่า ไม่มีแม้การค้าขาย ที่จะเป็นเหตุให้ได้สมบัติของหมู่เปรตเหล่านั้น. คำว่า **การซื้อขายด้วยเงิน (หิรญฺเญน กยากยี)** ความว่า ในปิตติวิสัยนั้น ไม่มีแม้แต่การซื้อขายด้วยเงินซึ่งจะพึงเป็นเหตุให้ได้สมบัติของหมู่เปรตเหล่านั้น.

ข้อว่า **ผู้ทำกาลกิริยาละไปแล้ว ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปในปิตติวิสัยนั้น ด้วยทานที่ญาติให้แล้วจากมนุษยโลกนี้ (อิโต ทินฺเนน ยาเปนฺติ เปตา กาลกตา ตหึ)** ความว่า แต่หมู่เปรต ย่อมยังชีพให้เป็นไป ยังอัตภาพให้ดำเนินไป ด้วยทานที่หมู่ญาติหรือหมู่มิตรสหายให้ไปจากมนุษยโลกนี้แต่อย่างเดียว. คำว่า **ละไปแล้ว (เปตา)** ได้แก่ หมู่สัตว์ที่เข้าถึงปิตติวิสัย. คำว่า **กาลคตา** ได้แก่ ไปตามเวลาตายของตน. อีกอย่างหนึ่ง บาลีว่า **กาลกตา** อธิบายว่า ทำกาละ ทำมรณะ. คำว่า **ตหึ** ได้แก่ ในปิตติวิสัยนั้น.

พรรณนาสองคาถาคือคาถาที่ ๘ และคาถาที่ ๙

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสว่า "ผู้ทำกาลกิริยาละไปแล้ว ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปในปิตติวิสัยนั้น ด้วยทานที่หมู่ญาติมิตรสหายให้แล้วจากมนุษยโลกนี้" อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงประกาศความนั้น ด้วยข้ออุปมาทั้งหลาย จึงตรัส ๒ คาถานี้ว่า **น้ำตกลงบนที่ดอน (อุนฺนเต**

อุทกำ วุฏฺฐำ) เป็นต้น

คาถานั้น มีเนื้อความว่า น้ำที่หมู่เมฆให้ตกลงบนที่ดอนบนบก บนภูมิภาคที่สูง ย่อมไหลลงที่ลุ่ม คือ ไหลไปถึงภูมิภาคที่ลุ่มต่ำ ฉันใด ทานที่หมู่ญาติมิตรสหายให้จากมนุษยโลกนี้ ย่อมสำเร็จผล อธิบายว่า บังเกิดผล ปรากฏผล แก่หมู่เปรต ฉันนั้นเหมือนกัน. จริงอยู่ โลกเปรต ชื่อว่า ฐานะที่ตั้งแห่งความสำเร็จผลแห่งทาน เหมือนที่ลุ่ม เป็นฐานะที่ขังน้ำอันไหลมา. เหมือนอย่างตรัสไว้ว่า "พราหมณ์ ทานนั้น ย่อมสำเร็จผลแก่สัตว์ที่ตั้งอยู่ในปิตติวิสัยใด ปิตติวิสัยนั้นแล เป็นฐานะ" ดังนี้ เหมือนอย่างว่า น้ำที่ไหลมาจากชุมนุมห้วย ซอกเขา คลองใหญ่ คลองซอย หนองบึง เป็นแม่น้ำใหญ่ เต็มเข้าก็ทำให้สาคร (ทะเล) เต็มเปี่ยม ฉันใด ทานที่ญาติมิตรสหายให้ไปจากมนุษยโลกนี้ ย่อมสำเร็จผลแก่หมู่เปรตตามนัยที่กล่าวมาก่อนแล้ว แม้ฉันนั้น.

พรรณนาคาถาที่ ๑๐

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงประกาศเนื้อความนี้ว่า ผู้ทำกาลกิริยาละไปแล้ว ย่อมยังอัตภาพให้เป็นไปในปิตติวิสัยนั้น ด้วยทานที่ญาติมิตรสหาย ให้ไปจากมนุษยโลกนี้ ดังนี้ ด้วยอุปมาแล้ว เมื่อทรงแสดงอีกว่า เพราะเหตุที่หมู่เปรตเหล่านั้น หวังเต็มที่ว่า พวกเราจักได้อะไร ๆ จากมนุษยโลกนี้ แม้พากันมาถึงเรือนญาติแล้วก็ไม่สามารถจะร้องขอว่า ขอท่านทั้งหลายโปรดให้ของชื่อนี้แก่พวกเราเถิด ฉะนั้น กุลบุตรเมื่อระลึกถึงสิ่งที่ควรระลึกเหล่านี้ พึงให้ทักษิณา เพื่อหมู่เปรตเหล่านั้น จึงตรัสคาถานี้ว่า **ท่านได้ให้สิ่งนี้แก่เรา (อทาสิ เม)** เป็นต้น.

คาถานั้น มีเนื้อความว่า กุลบุตรเมื่อระลึกทุกอย่างอย่างนี้ว่า ท่านได้ให้ทรัพย์หรือธัญญาหารชื่อนี้แก่เรา ท่านได้พากเพียรด้วยตนเอง ได้กระทำกิจชื่อนี้แก่เรา คนโน้นเป็นญาติ เพราะเกี่ยวเนื่องข้างมารดา

หรือข้างบิดาของเรา คนโน้นเป็นมิตร เพราะสามารถช่วยเหลือโดยสิเนหา และคนโน้นเป็นเพื่อนเล่นฝุ่นด้วยกันของเรา ดังนี้ พึงให้ทักษิณา พึงมอบทานให้แก่เขาผู้ล่วงลับไปแล้ว.

มีปาฐะอื่นอีกว่า **พึงให้ทักษิณาแก่ฝูงเปรต (เปตานำ ทกฺขิณา ทชฺชา)**. ปาฐะนั้นมีเนื้อความว่า ชื่อว่า พึงให้ เพราะเป็นของที่พึงให้. ของที่พึงให้นั้น คืออะไร ก็คือทักษิณาเพื่อเขาผู้ล่วงลับไปแล้ว. อันกุลบุตรเมื่อระลึกถึงกิจที่ท่านทำมาแต่ก่อน โดยนัยว่า ท่านได้ให้สิ่งนี้แก่เรา ดังนี้เป็นต้น อธิบายว่า ผู้ตามระลึกถึงอยู่. คำนี้ พึงทราบว่าเป็นปฐมาวิภัตติลงในอรรถประสงค์เป็นตติยาวิภัตติ.

พรรณนาคาถาที่ ๑๑

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงอนุสสรณวัตถุ ที่เป็นเหตุในการมอบให้ซึ่งทักษิณาเพื่อหมู่เปรตทั้งหลายอย่างนี้ จึงตรัสว่า

บุคคลเมื่อระลึกถึงอุปการะที่ท่านทำมาแต่ก่อนว่า
ท่านได้ให้สิ่งนี้แก่เรา ได้ทำกิจนี้แก่เรา ได้เป็นญาติมิตร
สหายของเรา พึงให้ทักษิณาแก่ท่านผู้ล่วงลับไปแล้ว

เมื่อทรงแสดงอีกว่า ชนเหล่าใด มีการร้องไห้และเศร้าโศกเป็นต้นเป็นเบื้องหน้า เพราะความตายของญาติ ดำรงอยู่ ย่อมไม่ให้อะไร ๆ เพื่อประโยชน์แก่ญาติเหล่านั้น. การร้องไห้และการเศร้าโศกเป็นต้นนั้น ของชนเหล่านั้น มีแต่ทำตัวให้เดือดร้อนอย่างเดียวเท่านั้น ย่อมไม่ยังประโยชน์อะไร ๆ ให้สำเร็จแก่ผู้ล่วงลับไปแล้วเลย จึงตรัสคาถานี้ว่า **การร้องไห้ ... ก็ไม่ควรทำ (น หิ รุณฺณำ วา)** เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **การร้องไห้ (รุณฺณำ)** ได้แก่ การร่ำไห้ ความร่ำไห้ ความที่น้ำตาร่วง ทรงแสดงความลำบากกายด้วยคำนี้. คำว่า **ความโศก (โสโก)** ได้แก่ ความเศร้า ความโศกเศร้า. ทรงแสดง

ความลำบากใจด้วยคำนี้. คำว่า **อย่างอื่น ๆ (ยาวญฺญา)** ได้แก่ หรือว่านอกจากร้องไห้เศร้าโศกใด. คำว่า **การพิไรรำพัน (ปริเทวนา)** ได้แก่ การพร่ำเพ้อ การรำพันถึงคุณ โดยนัยว่า โอ้ ลูกน้อยคนเดียว ที่รักที่พึงใจ อยู่ไหน ดังนี้เป็นต้น ของคนที่ถูกความเสื่อมเสียญาติกระทบแล้ว. ทรงแสดงความลำบากวาจาด้วยคำนี้.

พรรณนาคาถาที่ ๑๒

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงการร้องไห้เป็นต้น ไม่เป็นประโยชน์ ว่า การร้องไห้ การเศร้าโศก หรือการรำพันอย่างอื่นแม้ทั้งหมด ไม่มีเพื่อประโยชน์แก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว ที่แท้ มีแต่ทำตัวให้เดือดร้อนอย่างเดียวเท่านั้น ญาติทั้งหลายก็คงอยู่อย่างนั้น ดังนี้แล้ว เมื่อทรงแสดงความที่ทักษิณาซึ่งพระเจ้ามคธรัฐทรงถวายแล้วมีประโยชน์อีก จึงตรัสคาถานี้ว่า **ทักษิณานี้แล (อยญฺจ โข ทกฺขิณา)** ดังนี้เป็นต้น.

คาถานั้น มีเนื้อความว่า ขอถวายพระพร ทักษิณานี้แล มหาบพิตรถวายอุทิศหมู่พระประยูรญาติของมหาบพิตรในวันนี้ เพราะเหตุที่พระสงฆ์เป็นเนื้อนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ฉะนั้น ทักษิณานั้น พึงเป็นทักษิณาที่ทรงตั้งไว้ดีแล้วในพระสงฆ์ จึงสำเร็จผล ท่านอธิบายว่า สัมฤทธิ์ผลิตผล เพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อสุข แก่เปรตชนสิ้นกาลนาน. ก็คำว่า **ย่อมสำเร็จ (อุปกปฺปติ)** ได้แก่ สำเร็จผลโดยฐานะ คือ สัมฤทธิ์ผลในขณะนั้นทันที ไม่นานเลย. เหมือนอย่างว่า ข้อที่แจ่มแจ้งในทันทีทันใด ก็ตรัสว่า "ก็ข้อนั้นแจ่มแจ้งกะตถาคตโดยฐานะ" ฉันใด ทักษิณาที่สำเร็จผลในทันทีทันใด แม้ในที่นี้ ก็ตรัสว่า "สำเร็จผลโดยฐานะ" ฉันนั้น. ฐานะใด ตรัสไว้ว่า "พราหมณ์ ทานนั้น ย่อมสำเร็จผลแก่สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในปิตติวิสัยใด ปิตติวิสัยนั้นแล เป็นฐานะ"[๑] ดังนี้. ทักษิณา

---

๑. อง. ทสก. ๒๔/๑๖๖/๒๙๒.

ที่สำเร็จผลในฐานะนั้น แตกต่างโดยประเภทมีขุปปิปาสิกเปรต (เปรตผู้หิวกระหาย) วันตาสาเปรต ปรทัตตูปชีวีเปรต (เปรตผู้อาศัยการให้ของบุคคลอื่นเป็นอยู่) และนิชฌามตัณหิกเปรตเป็นต้น ก็ตรัสว่า ย่อมสำเร็จผลโดยฐานะ เหมือนผู้ให้กทาปณะ ในโลกเขาก็เรียกกันว่า ย่อมให้โดยกทาปณะ ฉะนั้น. แต่ในอรรถวิกัปนี้ คำว่า **ย่อมสำเร็จ (อุปกปฺปติ)** ได้แก่ ปรากฏผล ท่านอธิบายว่า บังเกิดผล.

พรรณนาคาถาที่ ๑๓

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงความที่ทักษิณา ซึ่งพระราชาถวายแล้ว มีประโยชน์อย่างนี้ จึงตรัสว่า

ก็ทักษิณานี้แล มหาบพิตรถวายแล้ว เข้าไปตั้งไว้ดีแล้วในพระสงฆ์ ย่อมสำเร็จผลโดยฐานะ เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่เปรตนั้นตลอดกาลนาน ดังนี้

เพราะเหตุที่ญาติธรรม อันพระราชาผู้ทรงถวายทักษิณานี้ ทรงแสดงแล้วด้วยทรงทำกิจที่หมู่ญาติควรทำแก่หมู่ญาติ ทรงทำให้ปรากฏแก่ชนเป็นอันมาก หรือทรงยกเป็นตัวอย่างว่า ญาติธรรม แม้ท่านทั้งหลายก็พึงบำเพ็ญด้วยการทำกิจที่หมู่ญาติพึงทำแก่หมู่ญาติอย่างนั้นเหมือนกัน ไม่พึงทำตัวให้เดือดร้อนด้วยการร้องไห้เป็นต้น ซึ่งไร้ประโยชน์ การบูชาหมู่เปรต อันพระราชาผู้ทรงยังหมู่เปรตเหล่านั้นให้ประสบทิพยสมบัติทรงทำแล้วอย่างโอฬาร และกำลังของภิกษุทั้งหลาย อันพระราชาผู้ทรงอังคาสเลี้ยงดูภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขให้อิ่มหนำ ด้วยข้าวและน้ำเป็นต้น ชื่อว่าทรงเพิ่มให้แล้ว และบุญมิใช่น้อย อันพระราชาทรงยังจาคเจตนา มีคุณคือความอนุเคราะห์เป็นต้นเป็นบริวารให้เกิด ก็ทรงประสบแล้ว ฉะนั้น เมื่อทรงยังพระราชาให้ทรงร่าเริงด้วยคุณตามเป็นจริงเหล่านั้นอีก จึงทรงจบเทศนาด้วยพระคาถานี้ว่า

ญาติธรรมนี้นั้น เป็นอันทรงแสดงแล้ว การบูชาผู้ล่วงลับไปแล้ว ก็ทรงทำอย่างโอฬาร กำลังของภิกษุทั้งหลาย ก็ทรงเพิ่มให้แล้ว บุญมิใช่น้อย พระองค์ทรงชวนชวายแล้ว.

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงชี้แจงพระราชาด้วยธรรมีกถาด้วยบทคาถานี้ว่า **ญาติธรรมนี้นั้น เป็นอันทรงแสดงแล้ว (โส ญาติธมฺโม จ อยํ นิทสฺสิโต)**. ความจริง การแสดงญาติธรรมนี่องเป็นการชี้บ่อย ๆ ในข้อนี้. ทรงชักชวนด้วยบทคาถานี้ว่า **การบูชาผู้ล่วงลับไปแล้ว ก็ทรงทำอย่างโอฬาร (เปตาน ปูชา จ กตา อุฬารา)**. ความจริง การสรรเสริญว่า **อย่างโอฬาร** ก็เป็นการชักชวนด้วยการบูชาบ่อย ๆ ในข้อนี้. ทรงให้อาจหาญด้วยบทคาถานี้ว่า **กำลังของภิกษุทั้งหลาย ก็ทรงเพิ่มให้แล้ว (พลญฺจ ภิกฺขูนมนุปฺปทินฺนนิ)**. ความจริง การเพิ่มกำลังแก่ภิกษุทั้งหลาย ก็เป็นทานอย่างนี้ (อย่างหนึ่ง) ในข้อนี้. คำว่า **ทรงเพิ่มกำลังให้** เป็นการปลุกให้อาจหาญ ด้วยการเพิ่มอุตสาหะ แก่พระราชานั้น. ทรงให้ร่าเริงด้วยบทคาถานี้ว่า **บุญมิใช่น้อย พระองค์ทรงชวนชวายแล้ว (ตุมฺเหหิ ปุญฺญํ ปสุตํ อนปฺปกํ)**. ความจริง การระบุถึงการประสบบุญนั่นเอง พึงทราบว่า เป็นการให้เกิดความร่าเริง เพราะยังความร่าเริงให้เกิดขึ้น ด้วยการพรรณนาคุณตามเป็นจริงแก่พระราชานั้นในข้อนี้.

จบเทศนา การบรรลุธรรมได้มีแก่สัตว์ ๘๔,๐๐๐ ซึ่งสลดใจเพราะการพรรณนาโทษแห่งการเข้าถึงปิตติวิสัย แล้วตั้งความเพียรโดยแยบคาย. แม้วันรุ่งขึ้น พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงแสดงติโรกุฑฑสูตรนี้นี่แล แก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย. การตรัสรู้ธรรมอย่างนั้น ได้มีถึง ๗ วัน ด้วยประการฉะนี้.

อรรถกถาติโรกุฑฑสูตร จบ

---

๑. องฺ. ทสก. ๒๔/๑๖๖/๒๙๒.

นิธิกัณฑสูตรในขุททกปาฐะ

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอนคฤหบดีอุบาสก ตรัสพระคาถาว่า

[๙] บุรุษย่อมฝังขุมทรัพย์ไว้ในที่ลึกมีน้ำเป็นที่สุด ด้วยคิดว่า เมื่อกิจที่จำเป็นเกิดขึ้น ทรัพย์นี้จักเป็นประโยชน์แก่เรา เพื่อพ้นจากราชภัยเมื่อเราถูกกล่าวให้ร้ายบ้าง เพื่อพ้นจากโจรภัยเมื่อเราถูกมันเบียดเบียนบ้าง เพื่อเปลื้องหนี้บ้าง ในคราวทุพภิกขภัยบ้าง ในคราวคับขันบ้าง ขุมทรัพย์ที่เขาฝังไว้ในโลก ก็เพื่อประโยชน์นี้แล.

ขุมทรัพย์ที่เขาฝังไว้เป็นอันดี ในที่ลึกมีน้ำเป็นที่สุดเพียงนั้น ขุมทรัพย์ ย่อมหาสำเร็จประโยชน์แก่เขาได้ทั้งหมดในกาลทุกเมื่อทีเดียวไม่ เพราะขุมทรัพย์เคลื่อนจากที่ไปเสียบ้าง ความจำของเขาคลาดเคลื่อนไปเสียบ้าง พวกนาคลักไปเสียบ้าง พวกยักษ์ลักไปเสียบ้าง พวกทายาทผู้ไม่เป็นที่รักขุดเอาไปเมื่อเขาไม่เห็นบ้าง ในเวลาที่เขาสิ้นบุญ ขุมทรัพย์ทั้งหมดนั้นย่อมสูญไป.

ขุมทรัพย์ของผู้ใด เป็นสตรีก็ตาม เป็นบุรุษก็ตาม ฝังไว้ดีแล้วด้วยทาน ศีล สัญญมะ (ความสำรวม) ทมะ (ความฝึกตน) ในเจดีย์ก็ดี ในสงฆ์ก็ดี ในบุคคลก็ดี ในแขกก็ดี ในมารดาก็ดี ในบิดาก็ดี ในพี่ชายก็ดี.

ขุมทรัพย์นั้น ชื่อว่าฝังไว้ดีแล้ว ใคร ๆ ผจญไม่ได้ เป็นของติดตามตนไปได้ บรรดาโภคะที่จำต้องละไป เขาก็พาขุมทรัพย์คือบุญนั้นไปได้.

ขุมทรัพย์คือบุญ ไม่สาธารณะแก่ชนเหล่าอื่น โจรก็ลักไปไม่ได้ บุญนิธิอันใด ติดตามตนไปได้ ปราชญ์พึงทำบุญนิธิอันนั้น.

บุญนิธินั้น อำนวยผลที่น่าปรารถนาทุกอย่าง แก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย เทพและมนุษย์ปรารถนานักซึ่งอิฐผลใด ๆ อิฐผลทั้งหมดนั้น ๆ อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

ความมีวรรณะงาม ความมีเสียงเพราะ ความมีทรวดทรงดี ความมีรูปสวย ความเป็นใหญ่ยิ่ง ความมีบริวาร อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

ความเป็นพระราชาเฉพาะประเทศ ความเป็นใหญ่ (คือจักรพรรดิราช) สุขของพระเจ้าจักรพรรดิที่น่ารัก แม้ความเป็นพระราชาแห่งเทพในหมู่ทิพย์ อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

สมบัติของมนุษย์ ความยินดีใดในเทวโลก และสมบัติคือพระนิพพานอันใด อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

ความที่บุคคลอาศัยสัมปทาคือมิตรแล้ว ถ้าประกอบโดยอุบายที่แยบคาย เป็นผู้ชำนาญในวิชชาและวิมุตติ อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

ปฏิสัมภิทา วิโมกข์ สาวกบารมี ปัจเจกโพธิ และพุทธภูมิอันใด อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

บุญสัมปทา (คุณเครื่องถึงพร้อมคือบุญ) นั้น เป็นไปเพื่อประโยชน์ใหญ่อย่างนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิต

ผู้มีปัญญา จึงสรรเสริญความเป็นผู้ทำบุญไว้แล.

นิธิกัณฑ์ในขุททกปาฐะ จบ

อรรถกถานิธิกัณฑสูตร

เหตุตั้งพระสูตร

นิธิกัณฑสูตรนี้ ข้าพเจ้ายกขึ้นตั้งโดยนัยว่า **บุรุษย่อมฝังขุมทรัพย์ (นิธึ นิเธติ ปุริโส)** เป็นต้น ต่อลำดับจากติโรกุฑฑสูตร บัดนี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวเหตุตั้งและจักแสดงเหตุเกิดเรื่องแห่งนิธิกัณฑสูตรไว้ในที่นี้แล้ว จึงจักทำการพรรณนาเนื้อความแห่งนิธิกัณฑสูตรนั้น.

บรรดาเหตุทั้ง ๒ นั้น ในที่นี้ พึงทราบเหตุตั้งนิธิกัณฑสูตรนั้นก่อนอย่างนี้. แท้จริง นิธิกัณฑสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้า แม้มิได้ตรัสไว้ตามลำดับนี้ เพราะเหตุที่เป็นสูตรคู่ของติโรกุฑฑสูตรที่ตรัสไว้แล้ว โดยเป็นเรื่องอนุโมทนา ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงยกขึ้นตั้งไว้ในที่นี้. หรือว่า พึงทราบว่า ข้าพเจ้าครั้นแสดงวิบัติของหมู่ชนที่ปราศจากบุญ ด้วยติโรกุฑฑสูตรแล้ว จึงยกนิธิกัณฑสูตรนี้ตั้งไว้ในที่นี้ ก็เพื่อแสดงสมบัติของหมู่ชนที่ทำบุญไว้ ด้วยสูตรนี้. เหตุตั้งนิธิกัณฑสูตรนั้นไว้ในที่นี้มีเท่านี้.

เหตุเกิดพระสูตร

นิธิกัณฑสูตรนั้น มีเหตุเกิดดังนี้.

ได้ยินว่า ในกรุงสาวัตถี กุฏุมพีคนหนึ่ง มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก ทั้งเขาก็เป็นคนมีศรัทธาปสาทะ มีใจปราศจากมลทินคือ

ความดระหนี่ อยู่ครองเรือน. วันหนึ่ง เขาถวายทานแก่พระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข. สมัยนั้น พระราชามีพระราชประสงค์ทรัพย์ จึงทรงส่งราชบุรุษคนหนึ่งไปที่สำนักเขา ด้วยพระราชดำรัสสั่งว่า "พนาย เจ้าจงไปนำกุฎุมพีชื่อนี้มา." ราชบุรุษผู้นั้น ไปพูดกะกุฎุมพีนั้นว่า "ท่าน คฤหบดี พระราชาขอเชิญท่าน." กุฎุมพีมีใจประกอบด้วยคุณมีศรัทธาเป็นต้น กำลังอังคาสเลี้ยงดูพระภิกษุสงฆ์มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข จึงกล่าวว่า "ไปก่อนเถิดท่านราชบุรุษ ข้าพเจ้าจะมาทีหลัง ข้าพเจ้าจะฝังขุมทรัพย์ในขณะนี้เสียก่อน." พระผู้มีพระภาคเจ้าเสวยเสร็จ เพื่อจะทรงแสดงบุญสัมปทาว่า นิธิโดยปรมัตถ์ จึงได้ตรัสพระคาถาเหล่านี้ ว่า **บุรุษย่อมฝังขุมทรัพย์ (นิธึ นิเธติ ปุริโส)** เป็นต้น เพื่ออนุโมทนาแก่กุฎุมพีนั้น. นิธิกัณฑสูตรนั้น มีเหตุเกิดดังกล่าวมานี้.

ข้าพเจ้ากล่าวเหตุดัง และแสดงเหตุเกิดของนิธิกัณฑสูตรไว้ในที่นี้แล้ว จักทำการพรรณนาเนื้อความของนิธิกัณฑสูตรนั้น ดังต่อไปนี้.

พรรณนาคาถาที่ ๑

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **บุรุษย่อมฝังขุมทรัพย์ (นิธึ นิเธติ ปุริโส)** ความว่า ชื่อว่า นิธิ เพราะฝังไว้ อธิบายว่า ตั้งไว้ รักษาไว้ คุ้มครองไว้. นิธินั้น มี ๔ คือ **ถาวรนิธิ ชังคมนิธิ อังคสมนิธิ อนุคามิกนิธิ**. บรรดานิธิ ๔ นั้น ทรัพย์ที่ติดพื้นดินก็ดี ทรัพย์ที่ตั้งอยู่ในอากาศก็ดี เงินก็ดี ทองก็ดี นาก็ดี ที่ดิน (ปลูกบ้าน) ก็ดี ก็หรือทรัพย์เห็นปานนั้นแม้อื่นใด ที่เว้นจากเคลื่อนที่ด้วยตัวเอง ชื่อว่า ถาวร (มั่นคง) ขุมทรัพย์นี้ ชื่อว่า **ถาวรนิธิ**. ทาสหญิง ทาสชาย ช้าง โค ม้า ลา แพะ แกะ ไก่ สุกร ก็หรือว่า ทรัพย์เห็นปานนั้นแม้อื่นใด ที่ประกอบด้วยเคลื่อนที่ได้ด้วยตัวเอง ชื่อว่า ชังคมะ (เคลื่อนที่ได้) ขุมทรัพย์

นี้ ชื่อว่า **ธังคมนิธิ**. พาหุสัจจะ (ความเป็นพหูสูต) อันเป็นบ่อเกิดการงาน บ่อเกิดศิลปะ ที่ตั้งแห่งวิทยาการ ก็หรือว่า พาหุสัจจะเห็นปานนั้นแม้อื่นใด ที่ศึกษาแล้วศึกษาอีก ชำนาญติดตัวประหนึ่งอวัยวะใหญ่น้อย ชื่อว่า อังคสมะ (เสมอด้วยอวัยวะ) ขุมทรัพย์นี้ ชื่อว่า **อังคสมนิธิ**. บุญที่สำเร็จด้วยทาน ที่สำเร็จด้วยศีล ที่สำเร็จด้วยภาวนา ที่สำเร็จด้วยการฟังธรรม ที่สำเร็จด้วยการแสดงธรรม ก็หรือว่า บุญเห็นปานนั้นแม้อื่นใด ตามด้วยผลที่น่าปรารถนา ประดุจติดตามไปในที่นั้น ๆ ชื่อว่า อนุคามิกะ (ติดตามไปได้) ขุมทรัพย์นี้ ชื่อว่า **อนุคามิกนิธิ**. ส่วนในที่นี้ ทรงประสงค์เอา **ถาวรนิธิ**.

คำว่า **ปอมฝัง (นิเธติ)** ได้แก่ ตั้งไว้ เก็บไว้ รักษาไว้. คำว่า **บุรุษ (ปุริโส)** ได้แก่ มนุษย์. บุรุษก็ดี สตรีก็ดี บัณเฑาะก์ก็ดี ย่อมฝังขุมทรัพย์ได้ก็จริง ถึงกระนั้น ในที่นี้ ก็ทรงทำเทศนา ด้วยบุรุษเป็นสำคัญ แต่ว่าโดยอรรถ พึงเห็นว่าทรงประมวลคนแม้เหล่านั้นไว้ในที่นี้. ข้อว่า **ในที่ลึกมีน้ำเป็นที่สุด (คมฺภีเร โอทกนฺติเก)** ความว่า ที่ชื่อว่า ที่ลึก เพราะอรรถว่าต้องหยั่งลง ชื่อว่า **มีน้ำเป็นที่สุด** เพราะลึกสุดถึงน้ำ. ที่ลึกแต่ไม่มีน้ำเป็นที่สุดก็มี เช่นบ่อลึกชั่วบุรุษ ณ พื้นที่ดอน. ที่มีน้ำเป็นที่สุด แต่ไม่ลึกก็มี เช่นบ่อลึกศอกสองศอก ณ ที่ลุ่มเป็นโคลนตม. ที่ทั้งลึก ทั้งมีน้ำเป็นที่สุดก็มี เช่นบ่อที่เขาขุด ณ พื้นที่ดอนจนกว่าน้ำจักไหลมา ณ บัดนี้. คำว่า **คมฺภีเร โอทกนฺติเก** นี้ ตรัสหมายถึงที่ลึก และมีน้ำเป็นที่สุดนั้น.

ข้อว่า **เมื่อกิจที่จำเป็นเกิดขึ้น (อตฺเถ กิจฺเจ สมุปฺปนฺเน)** ความว่า ชื่อว่า จำเป็น เพราะไม่ปราศจากประโยชน์. ท่านอธิบายว่า นำมาซึ่งประโยชน์ นำมาซึ่งประโยชน์เกื้อกูล. ชื่อว่า กิจ เพราะควรทำ. ท่านอธิบายว่า กรณียะบางอย่าง. กิจอันเกิดขึ้นแล้วนั่นแล ชื่อว่า เกิดขึ้น. ท่านอธิบายว่า อันตั้งขึ้นแล้วโดยความเป็นกิจควรทำ. เมื่อกิจที่เป็นประโยชน์นั้นเกิดขึ้นแล้ว. คำว่า **ทรัพย์นี้จักเป็นประโยชน์แก่เรา**

(อตฺถาย เม ภวิสฺสติ) นี้ เป็นการแสดงถึงประโยชน์ของการฝังขุมทรัพย์. ความจริง บุรุษนั้นฝังขุมทรัพย์ไว้ก็เพื่อประโยชน์อย่างนี้ว่า เมื่อกรณียะบางอย่างที่นำมาซึ่งประโยชน์เกิดขึ้น ขุมทรัพย์จักเป็นประโยชน์แก่เราจักมีเพื่อความสำเร็จแห่งกิจของเรานั้น. เป็นความจริง ความสำเร็จแห่งกิจนั่นแล พึงทราบว่า เป็นประโยชน์ของขุมทรัพย์นั้น เมื่อกิจเกิดขึ้น

พรรณนาคาถาที่ ๒

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงประโยชน์แห่งการฝังขุมทรัพย์อย่างนี้ ครั้นทรงแสดงความประสงค์แห่งการประสบประโยชน์ บัดนี้ เพื่อทรงแสดงความประสงค์แห่งการหลีกสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ จึงตรัสว่า

ขุมทรัพย์นี้ จักเป็นประโยชน์แก่เรา เพื่อพ้น
จากราชภัยเมื่อเราถูกกล่าวให้ร้ายบ้าง เพื่อพ้นจากโจร
เมื่อเราถูกมันเบียดเบียนบ้าง เพื่อเปลื้องหนี้บ้าง ใน
ครามทุพภิกขภัยบ้าง ในครามคับขันบ้าง.

คาถานั้น พึงประกอบข้อความตามกำเนิดศัพท์ กับบททั้ง ๒ ว่า **ภวิสฺสติ ปโมกฺขาย** (จักช่วยเปลื้อง) ที่ตรัสในคำนี้ว่า **อตฺถาย เม ภวิสฺสติ** (จักเป็นประโยชน์แก่เรา) และว่า **อิณสฺส วา ปโมกฺขาย** (เพื่อเปลื้องหนี้บ้าง) จึงจะทราบความได้.

ในข้อนั้น ประกอบความอย่างนี้ว่า บุรุษฝังขุมทรัพย์ มิใช่ด้วยประสงค์ว่าจักเป็นประโยชน์แก่เราอย่างเดียวเท่านั้น. ก็คืออะไรอีกเล่า ? ก็คือ บุรุษฝังขุมทรัพย์ ก็ด้วยประสงค์ว่า จักช่วยเปลื้องเราให้พ้นจากราชภัยที่ต้องถูกพวกศัตรูหมู่ปัจจามิตรกล่าวร้าย โดยนัยอย่างนี้ว่า ผู้นี้เป็นโจรบ้าง เป็นชายชู้บ้าง หลบหนีภาษีบ้าง ดังนี้เป็นต้นบ้าง จักช่วยเปลื้องเราให้พ้นจากโจรภัย ที่ถูกพวกโจรเบียดเบียน ด้วยการลักทรัพย์โดยวิธีตัดช่องเป็นต้นบ้าง ด้วยการจับเป็นเรียกค่าไถ่ว่า เจ้าจงให้

เงินทองเท่านี้ ๆ บ้าง. เจ้าหนี้จักทวงให้เราชำระหนี้ ก็จักช่วยปลดเราพ้นจากหนี้ที่เจ้าหนี้เหล่านั้นทวงอยู่บ้าง. สมัยที่เกิดทุพภิกขภัย ข้าวกล้าเสีย อาหารหายาก ในสมัยนั้น จะยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยทรัพย์เล็กน้อย ทำไม่ได้ง่าย ๆ ขุมทรัพย์นั้นก็จักช่วยเราได้ในคราวทุพภิกขภัยเช่นนั้นมาถึงเข้า ดังนี้บ้าง. จักช่วยเราได้ในคราวคับขันที่เกิดจากอัคคีภัย อุทกภัย ทายาทที่ไม่เป็นที่รัก ดังนี้บ้าง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงประโยชน์แห่งการเก็บทรัพย์ ๒ อย่าง ด้วย ๒ คาถา คือ ความประสงค์ที่จะพบประโยชน์ และความประสงค์ที่จะหลีกจากสิ่งที่ไม่ใช่ประโยชน์อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อจะตรัสย้ำประโยชน์แม้ทั้ง ๒ นั้นนั่นแลแก่กุฏุมพีนั้น จึงตรัสว่า **ขุมทรัพย์ที่เขาฝังไว้ในโลกก็เพื่อประโยชน์อย่างนี้ (เอตทตฺถาย โลกสฺมึ นิธิ นาม นิธิยฺยติ).**

คาถานั้นมีความว่า ประโยชน์นี้ใด คือ การพบประโยชน์และการหลีกจากสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ ทรงแสดงไว้ โดยนัยเป็นต้นอย่างนี้ว่า จักเป็นประโยชน์แก่เรา และว่า จักพ้นราชภัย เมื่อเราถูกกล่าวให้ร้ายบ้าง. ธรรมดาขุมทรัพย์ ต่างโดยเงินทองเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง เขาฝังไว้ ตั้งไว้ เก็บงำไว้ ในโอกาสโลกนี้ ก็เพื่อประโยชน์นั้น คือ เพื่อทำกิจเหล่านั้นให้สำเร็จไป.

พรรณนาคาถาที่ ๓

บัดนี้ เพราะเหตุที่ขุมทรัพย์นั้น แม้เขาฝังไว้ดีแล้วอย่างนี้ ย่อมให้สำเร็จประโยชน์ที่ประสงค์ แก่ผู้มีบุญเท่านั้น ไม่สำเร็จประโยชน์แก่คนเหล่าอื่น ฉะนั้น เมื่อทรงแสดงประโยชน์นั้น จึงตรัสว่า

ขุมทรัพย์ที่เขาฝังไว้เป็นอันดี ในที่ลึกมีน้ำเป็น
ที่สุดเพียงนั้น ขุมทรัพย์ ย่อมหาสำเร็จประโยชน์แก่

เขาได้ทั้งหมดในกาลทุกเมื่อทีเดียวไม่.

คาถานั้นมีความว่า แม้ขุมทรัพย์นั้น เขาฝังไว้ดีถึงเพียงนั้น ท่านอธิบายว่า แม้เขาขุดหลุมเก็บไว้อย่างดีเพียงนั้น. เขาฝังไว้ดีอย่างไร ? เขาฝังไว้ในที่ลึกมีน้ำเป็นที่สุด ท่านอธิบายว่า ดีดราบเท่าที่นับได้ว่าฝังไว้ในที่ลึกสุดจนถึงน้ำ. ข้อว่า **ขุมทรัพย์ ย่อมหาสำเร็จประโยชน์แก่เขาได้ทั้งหมดในกาลทุกเมื่อไม่ (น สพฺโพ สพฺพทาเยว ตสฺส ตํ อุปกปฺปติ)** ความว่า ขุมทรัพย์ย่อมไม่สำเร็จประโยชน์ ไม่สำเร็จผลแม้ทั้งหมด แก่บุรุษที่ฝังไว้ได้ทุกเวลา ท่านอธิบายว่า ไม่สามารถทำกิจตามที่กล่าวมาแล้ว. คืออะไรเล่า ? คือว่า บางครั้งก็สำเร็จประโยชน์ บางครั้งก็ไม่สำเร็จประโยชน์เลย. ศัพท์ว่า **ตํ** ในคาถานั้น พึงเห็นว่าเป็นนิบาต ลงในอรรถว่าปทปูรณะ (ทำบทให้เต็ม) เช่นในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ยถา ตํ อปฺปมตฺตสฺส อาตาปิโน.** หรือว่าท่านทำลิงค์ (เพศศัพท์) ให้ต่างกัน เมื่อควรจะกล่าวว่า **โส** ก็กล่าวเสียว่า **ตํ.** จริงอยู่ เมื่อกล่าวอย่างนั้น ความนั้น ก็รู้ได้สะดวก.

พรรณนาคาถาที่ ๔ และที่ ๕

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสว่า "ขุมทรัพย์ ย่อมหาสำเร็จประโยชน์แก่เขาได้ทั้งหมดในกาลทุกเมื่อไม่" อย่างนี้ บัดนี้ เมื่อจะทรงแสดงเหตุที่ไม่สำเร็จประโยชน์นั้น จึงตรัสว่า

เพราะขุมทรัพย์เคลื่อนจากที่ไปเสียบ้าง ความจำของเขาคลาดเคลื่อนไปเสียบ้าง พวกนาคลักไปเสียบ้าง พวกยักษ์ลักไปเสียบ้าง พวกทายาทผู้ไม่เป็นที่รักขุดเอาไป เมื่อเขาไม่เห็นบ้าง.

คาถานั้นมีความว่า ขุมทรัพย์นั้น เคลื่อนย้ายออกไปจากที่ที่เขาฝังไว้ดีแล้ว คือ แม้ไม่มีเจตนาก็ไปที่อื่นได้ โดยเจ้าของสิ้นบุญบ้าง. ข้อ

ว่า **ความจำของเขาคลาดเคลื่อนไปเสียบ้าง (สญฺญา วาสฺส วิมุยฺหติ)** ความว่า เขาจำไม่ได้ถึงที่ที่ฝังขุมทรัพย์ไว้บ้าง พวกนาคที่ความสิ้นบุญของเขาเตือนแล้ว ยักย้ายขุมทรัพย์นั้น เอาไปที่อื่นเสียบ้าง. พวกยักษ์ลักพาเอาไปตามชอบใจเสียบ้าง. พวกทายาทผู้รับมรดกที่ไม่เป็นที่รัก ขุดพื้นดินยกเอาขุมทรัพย์นั้นไป เมื่อเขาไม่เห็นบ้าง. ขุมทรัพย์นั้น ไม่สำเร็จประโยชน์แก่เขา เพราะเหตุมีการเคลื่อนที่เป็นต้นเหล่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสเหตุที่ไม่สำเร็จประโยชน์ ซึ่งโลกสมมุติ มีการเคลื่อนที่เป็นต้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงเหตุที่เข้าใจกันว่า ความสิ้นบุญอย่างหนึ่งอย่างเดียวที่เป็นมูลแห่งเหตุแม้เหล่านั้น จึงตรัสว่า **ในเวลาที่เขาสิ้นบุญ ขุมทรัพย์ทั้งหมดนั้น ย่อมสูญไป (ยทา ปุญฺญกฺขโย โหติ สพฺพเมตํ วินสฺสติ).**

คาถานั้นมีความว่า สมัยใด บุญที่ทำโภคสมบัติให้สำเร็จ สิ้นไป ก็จะทำสิ่งที่มิใช่บุญ ที่เป็นไปเพื่อความเสื่อมแห่งโภคสมบัติ มีโอกาสตั้งอยู่ สมัยนั้น ธนชาตใดมีเงินและทองเป็นต้น ซึ่งผู้ฝังขุมทรัพย์ฝังไว้แล้ว ธนชาตนั้นทั้งหมด ก็พินาศหมดสิ้นไป.

พรรณนาคาถาที่ ๖

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสถึงขุมทรัพย์ ที่แม้บุคคลฝังไว้แล้วด้วยความประสงค์นั้น ๆ แต่ก็ไม่สำเร็จประโยชน์ตามที่ประสงค์ ถึงโลกสมมุติก็ต้องมีอันพินาศไปเป็นธรรมดา โดยประการต่าง ๆ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงบุญสัมปทาเท่านั้นว่า เป็นขุมทรัพย์โดยปรมัตถ์ เมื่อทรงแสดงนิธิกัณฑสูตรนี้ ที่ทรงเริ่มเพื่ออนุโมทนาแก่กุฏุมพีนั้น จึงตรัสว่า

ขุมทรัพย์ของผู้ใด จะเป็นสตรีก็ตาม บุรุษก็ตาม
ฝังไว้ดีแล้วด้วยทาน ศีล สัญญมะ และทมะ.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ทาน (ทานํ)** พึงถือเอาตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในมงคลข้อที่ว่า **ทานญฺจ ธมฺมจริยา** นั้น. คำว่า **ศีล (สีลํ)** ได้แก่ การไม่ล่วงละเมิดทางกายและวาจา คือ ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ และปาฏิโมกขสังวรศีล เป็นต้น. ศีลทุกอย่างท่านประสงค์ว่า ศีล ในที่นี้. คำว่า **สัญญมะ (สญฺญโม)** ได้แก่ ความสำรวม ชื่อว่า สัญญมะ ท่านอธิบายว่า การห้ามใจไปในอารมณ์ต่าง ๆ คำนี้ เป็นชื่อของสมาธิ. บุคคลประกอบแล้วด้วยสัญญมะ ท่านเรียกว่า ผู้สำรวมสูงสุด ในบาลีนี้ว่า **หตฺถสญฺญโต ปาทสญฺญโต วาจาสญฺญโต สญฺญตุตฺตโม** (ผู้สำรวมมือ สำรวมเท้า สำรวมวาจา ชื่อว่าผู้สำรวมสูงสุด). อาจารย์อีกพวกกล่าวว่า "ความสำรวม ชื่อว่าสัญญมะ ท่านอธิบายว่า ความสังวร คำนี้ เป็นชื่อของอินทรียสังวร." ความฝึกฝน ชื่อว่า **ทมะ** ท่านอธิบายว่า การระงับกิเลส คำนี้ เป็นชื่อของปัญญา. จริงอยู่ ปัญญา ในบาลีบางแห่งเรียกว่า ปัญญา ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สุสฺสูสี ลภเต ปญฺญํ** (ผู้ฟังด้วยดี ย่อมได้ปัญญา) บางแห่งท่านเรียกว่า ธรรมะ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **สจฺจํ ธมฺโม ธิติ จาโค** (สัจจะ ธรรมะ ธิติ จาคะ). บางแห่งท่านเรียกว่า ทมะ ในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ยทิ สจฺจา ทมา จาคา ชนฺตฺยา ภิยฺโยธ วิชฺชติ** (ผิว่า เหตุแห่งการได้ชื่อเสียงยิ่งไปกว่าสัจจะ เหตุแห่งการได้ปัญญายิ่งไปกว่าทมะ เหตุแห่งการผูกมิตรยิ่งไปกว่าจาคะ เหตุแห่งการได้โลกิยโลกุตรทรัพย์ยิ่งไปกว่าขันติมีอยู่ในโลกนี้ไซร้.[๑]

บัณฑิตรู้จักทานเป็นต้นอย่างนี้แล้ว พึงประมวลมาทราบเนื้อความแห่งคาถานี้ อย่างนี้ว่า ขุมทรัพย์ที่สำเร็จด้วยบุญของผู้ใด เป็นสตรีก็ตาม บุรุษก็ตาม เขาจะเอาธรรมะ ๔ เหล่านี้ คือ ทาน ศีล สัญญมะ ทมะ ที่ฝังไว้ดีแล้วด้วยการทำธรรมทั้ง ๔ มีทานเป็นต้นเหล่านั้นไว้ด้วยดี ใน

---

๑. ขุ. สุ. ๒๕/๓๑๑/๓๖๓.

จิตสันดานเดียว หรือในวัตถุมีเจดีย์เป็นต้น เหมือนขุมทรัพย์ที่สำเร็จด้วยธนชาต เขาก็เอาเงิน ทอง มุกดา มณี ฝังไว้ ด้วยการใส่เงินทองเป็นต้นเหล่านั้นลงในที่เดียวกัน ฉะนั้น.

พรรณนาคาถาที่ ๗

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความที่บุญสัมปทาเป็นขุมทรัพย์โดยปรมัตถ์ ด้วยคาถานี้ว่า **ขุมทรัพย์ของผู้ใด ... ฝังไว้ดีแล้วด้วยทาน (ยสฺส ทาเนน)** เป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงที่ที่เขาฝังขุมทรัพย์นั้น เป็นอันฝังไว้อย่างดี จึงตรัสว่า

ในเจดีย์ก็ดี ในสงฆ์ก็ดี ในบุคคลก็ดี ในแขกก็ดี ในมารดาก็ดี ในปิดาก็ดี ในพี่ชายก็ดี.

ในคาถานั้น ชื่อว่า **เจดีย์** เพราะควรก่อ. ท่านอธิบายว่าควรบูชา. ชื่อว่า เจดีย์ เพราะวิจิตรแล้ว. เจดีย์นั้นมี ๓ อย่าง คือ **บริโภคเจดีย์ อุทิสสกเจดีย์ ธาตุกเจดีย์.**

บรรดาเจดีย์ทั้ง ๓ นั้น โพธิพฤกษ์ ชื่อว่า **บริโภคเจดีย์** พระพุทธปฏิมา ชื่อว่า **อุทิสสกเจดีย์** พระสถูปที่มีห้องบรรจุพระธาตุ ชื่อว่า **ธาตุกเจดีย์.**

คำว่า **สงฆ์ (สงฺโฆ)** ได้แก่ ผู้ใดผู้หนึ่ง ในหมู่สงฆ์ที่มีพระพุทธเจ้าเป็นประมุข. คำว่า **บุคคล (ปุคฺคโล)** ได้แก่ ผู้ใดผู้หนึ่งในหมู่คฤหัสถ์และบรรพชิตเป็นต้น. ชื่อว่า **แขก (อติถิ)** เพราะเขาไม่มีดิถี คือ มาในวันไหนก็ได้. คำนี้เป็นชื่อของแขกผู้มาในขณะนั้น. คำที่เหลือ มีนัยที่กล่าวไว้แล้วทั้งนั้น.

บัณฑิตรู้จักเจดีย์เป็นต้นอย่างนี้แล้ว บัดนี้ พึงประมวลมาทราบเนื้อความแห่งคาถานี้ อย่างนี้. ขุมทรัพย์นั้นใด ตรัสว่า "เป็นอันฝังดีแล้ว" ขุมทรัพย์นั้น ที่เขาฝังไว้ในวัตถุเหล่านี้ ย่อมชื่อว่าฝังไว้ดีแล้ว.

เพราะเหตุไร ? เพราะสามารถอำนวยผลที่น่าปรารถนาได้ตลอดกาลนาน. จริงอย่างนั้น ชนทั้งหลายถวายในพระเจดีย์แม้เล็กน้อย ย่อมเป็นผู้ได้ผลที่ปรารถนาตลอดกาลนาน. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

เราถวายตอกไม้ดอกเดียว ก็จะไม่รู้จักทุคติถึง ๘๐ โกฏิกัป นี้เป็นผลของการถวายดอกไม้.

และว่า

ถ้าบุคคลพึงเห็นสุขอันไพบูลย์ เพราะสละสุขพอประมาณเสีย[๑]

พึงทราบการจำแนกผลทาน แม้ในวัตถุมีพระสงฆ์เป็นต้น ตามนัยที่กล่าวไว้แล้วในทักขิณาวิสุทธิสูตรและเวลามสูตร[๒] เป็นต้น ด้วยประการฉะนี้ อนึ่ง ทรงแสดงความเป็นไปและความเจริญผลแห่งทานในวัตถุมีเจดีย์เป็นต้น โดยประการใด ก็พึงปรารภคุณนั้น ๆ ในที่ทั้งปวงตามความประกอบแล้ว จึงทราบความเป็นไปและความเจริญผล แห่งศีลส่วนที่เป็นจารีตศีลและวาริตศีล แห่งสัญญมะ ส่วนที่เป็นพุทธานุสติเป็นต้น และแห่งทมะ ส่วนที่เป็นวิปัสสนา มนสิการ และการพิจารณาวัตถุนั้นโดยประการนั้น.

พรรณนาคาถาที่ ๘

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงวัตถุ ต่างโดยเจดีย์เป็นต้น ของขุมทรัพย์ที่สำเร็จด้วยบุญ ซึ่งเขาฝังไว้ด้วยทานเป็นต้น อย่างนี้แล้วบัดนี้ เมื่อทรงแสดงความต่างของขุมทรัพย์นั้น ที่เขาฝังลงในวัตถุเหล่านั้น จากขุมทรัพย์ที่ฝังลงในที่ลึกมีน้ำเป็นที่สุด จึงตรัสว่า

ขุมทรัพย์นั้น ชื่อว่าเขาฝังไว้ดีแล้ว ใคร ๆ ผจญไม่ได้ เป็นของติดตามตนไปได้ บรรดาโภคะที่จำ

---

๑. ขุ. ธ. ๒๕/๓๑/๕๓. ๒. องฺ. นวก. ๒๓/๒๒๔/๔๐๕.

ต้องละไป เขาก็พาขุมทรัพย์คือบุญนั้นไปได้.

ในคาถานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงขุมทรัพย์ที่ฝังไว้ดีแล้วด้วยทานเป็นต้นนั้น ด้วยบทต้นว่า ขุมทรัพย์นั้น ชื่อว่าเขาฝังไว้ดีแล้ว. คำว่า **ใคร ๆ ก็ผจญไม่ได้ (อเชยฺโย)** ได้แก่ คนอื่น ๆ ไม่อาจผจญแล้วเอาไปได้. ปาฐะว่า **อจฺเจยฺโย** ก็มี. อธิบายว่า อันใคร ๆ ไม่พึงชนะ ไม่ควรชนะ คือ ผู้ต้องการประโยชน์สุข ควรก่อสร้างเอง. ก็ในปาฐะนี้ ประกอบความว่า "ขุมทรัพย์นี้ ใคร ๆ ผจญไม่ได้" แล้วแสดงคำถามอีกว่า "เพราะเหตุไร" จึงสัมพันธ์ความว่า "เพราะเหตุที่ขุมทรัพย์ที่ฝังไว้ดีแล้วติดตามไปได้." แต่ความที่ขุมทรัพย์ที่ฝังไว้ดีแล้วโดยประการนอกนี้เป็นของที่ใคร ๆ ชนะไม่ได้ ก็พึงเป็นอันท่านกล่าวไว้แล้ว แต่ก็หาได้กล่าวไว้ไม่. แท้จริง ขุมทรัพย์นั้น ที่ฝังไว้ดีแล้ว อันใคร ๆ เอาชนะไม่ได้ คือ ไม่มีใครเอาชนะได้เลย. ขุมทรัพย์ชื่อว่า **อนุคามิก** เพราะติดตามไปได้. อธิบายว่า ไม่ละบุคคลแม้กำลังไปปรโลก ด้วยการอำนวยผลให้ในภพนั้น ๆ.

ได้ยินว่า ข้อว่า **บรรดาโภคะที่จำต้องละไป เขาก็พาขุมทรัพย์ (คือบุญ) นั้นไปได้ (ปหาย คมนีเยสุ เอตํ อาทาย คจฺฉติ)** นี้ มีความอย่างนี้ว่า เมื่อมรณกาล ปรากฏขึ้น บรรดาโภคะทั้งหลายที่จำต้องละไป เขาก็พาเอาขุมทรัพย์นี้ไปปรโลก. ความนั้นไม่ถูก. เพราะเหตุไร ? เพราะโภคะทั้งหลายไปไม่ได้. ความจริง โภคะนั้น ๆ อันผู้ต้องตายพึงละไปทั้งนั้น ไปไม่ได้เลย แต่คติวิเศษนั้น ๆ ต่างหาก (อันผู้ต้องตาย) จำต้องไป. เพราะเหตุที่ถ้าความพึงมีอย่างนี้ไซร้ ก็พึงกล่าวได้ว่า บรรดาคติวิเศษทั้งหลาย ที่จำต้องละโภคะทั้งหลายไป. ฉะนั้น จึงควรทราบความในข้อนี้อย่างนี้. เมื่อโภคะทั้งหลาย จำละผู้ต้องตายไปโดยประการเป็นต้นอย่างนี้ว่า "ขุมทรัพย์เคลื่อนไปจากที่บ้าง" มัจจะ (ผู้ต้องตาย) ก็พาไปได้แต่ขุมทรัพย์คือบุญ. ด้วยว่า ขุมทรัพย์คือบุญนั้น ไม่ละมัจจะนั้น เพราะเป็นทรัพย์ติดตามไปได้.

ในคาถานั้น ผู้ทักท้วงกล่าวว่า ในคำว่า **คมนียสฺ** นี้ จะพึงมีความว่า **คนฺตพฺเพสุ** ก็ไม่ใช่ความว่า **คจฺฉนฺเตสุ** ดำนั้น ไม่พึงถือเอาแต่แง่เดียว. เหมือนอย่างว่า ในคำว่า **อริยา นิยฺยานิกา** นี้ มีความว่า **นิยฺยนฺตา** ไม่ใช่มีความว่า **นิยฺยาตพฺพา** ฉันใด แม้ในที่นี้ก็มีความว่า **คจฺฉนฺเตสุ**. ไม่ใช่มีความว่า **คนฺตพฺเพสุ** ฉันนั้น.

อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ผู้นี้ ประสงค์จะให้แก่ใคร ๆ ในเวลาจะตาย ก็จับต้องโภคะให้ไม่ได้ ฉะนั้น โภคะเหล่านั้น อันเขาจำต้องละไปทางกายก่อน ภายหลัง จึงจำต้องจากไปทางใจที่หมดหวัง ท่านอธิบายว่า พึงล่วงเลยไป. เพราะฉะนั้น จึงควรเห็นความในข้อนี้อย่างนี้ว่า บรรดาโภคะทั้งหลายที่จำต้องละไปทางกายก่อน ภายหลัง จึงต้องละไปทางใจ. ในความข้อต้น เป็นสัตตมีวิภัตติ ลงในนิทธารณะว่า บรรดาโภคะทั้งหลายที่จำต้องละไป เขาก็นำโภคะคือบุญนิธินั้นอย่างเดียวเท่านั้น ออกจากโภคะทั้งหลาย พาไป. ในความข้อหลัง สัตตมีวิภัตติ ลงในภาวลักขณะ โดยภาวะว่า ก็โดยภาวะที่โภคะทั้งหลายติดตามไป ก็ย่อมกำหนดภาวะคือขุมทรัพย์นั้นพาไปด้วยได้.

พรรณนาคาถาที่ ๙

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงความต่างของบุญนิธินี้ จากขุมทรัพย์ที่เขาฝังไว้ในที่ลึก มีน้ำเป็นที่สุด เมื่อทรงยังอุตสาหะให้เกิดแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ในบุญนิธินั้น ด้วยการพรรณนาคุณบุญนิธิที่ทรงแสดงด้วยพระองค์อีก เหมือนพ่อค้าผู้ค้าสินค้าอันโอฬาร ยังอุตสาหะให้เกิดแก่คนซื้อ ด้วยการพรรณนาคุณสินค้าของตน ฉะนั้น จึงตรัสว่า

ขุมทรัพย์คือบุญ ไม่สาธารณะแก่ชนเหล่าอื่น โจร
ก็ลักไปไม่ได้ บุญนิธิอันใด ติดตามตนไปได้ ปราชญ์

ฟังทำบุญนิธิอันนั้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **อสาธารณมญเญส** แปลว่า ไม่สาธารณะแก่ชนเหล่าอื่น. **ม** อักษร ทำบทสนธิ เหมือนในประโยคเป็นต้นว่า **อทุกขมสุขาย เวทนาย สมุปยุตฺตา** (ประกอบด้วยเวทนาที่ไม่ใช่ทุกข์ไม่ใช่สุข). นิธิ อันโจรทั้งหลายลักไปไม่ได้ ชื่อว่า **อโจราหรโณ.** อธิบายว่า ย่อมเป็นนิธิที่โจรทั้งหลายลักพาไปไม่ได้. ชื่อว่า **นิธิ** เพราะเขาฝังไว้. พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงพรรณนาคุณของบุญนิธิ ด้วย ๒ บทต้นอย่างนี้แล้ว จากนั้นก็ทรงยังอุตสาหะให้เกิดในบุญนิธินั้นด้วย ๒ บทหลัง จึงตรัสว่า **บุญนิธิอันใด ติดตามตนไปได้ ปราชญ์พึงทำบุญนิธิอันนั้น.**

คาถานั้นมีเนื้อความว่า เพราะเหตุที่ธรรมดาบุญนิธิ ไม่สาธารณะแก่ชนเหล่าอื่น และเป็นนิธิที่โจรลักไปไม่ได้. แต่ก็มิใช่นิธิที่ไม่สาธารณะและโจรลักไปไม่ได้อย่างเดียว โดยแท้แล นิธินั้น ยังติดตามตนไปได้ ที่ตรัสไว้ว่า "ขุมทรัพย์นั้น เขาฝังไว้ดีแล้ว ใคร ๆ ผจญไม่ได้ เป็นของติดตามตนไปได้" ก็เพราะขุมทรัพย์นั้น ชื่อว่า บุญนิธินั่นเทียว ฉะนั้น ปราชญ์ คือ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยพุทธิความรู้ ถึงพร้อมด้วยธิติคือปัญญา พึงทำบำเพ็ญบุญทั้งหลาย.

พรรณนาคาถาที่ ๑๐

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงยังอุตสาหะให้เกิดแก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ในบุญนิธิ ด้วยการพรรณนาคุณอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ชนเหล่าใดอุตสาหะแล้ว ทำอุตสาหะนั้นให้สำเร็จผล ด้วยการทำบุญนิธิ บุญนิธิของชนเหล่านั้น ย่อมให้ผลอันใด เมื่อทรงแสดงผลอันนั้นโดยสังเขป จึงตรัสว่า **บุญนิธินั้นอำนวยผลที่น่าปรารถนาทุกอย่าง แก่เทพและมนุษย์ทั้งหลาย.**

บัดนี้ เพราะเหตุที่บุญนิธิ เนื่องอยู่ด้วยความปรารถนา เป็นเครื่องให้สิ่งตามปรารถนา จึงจะเว้นความปรารถนาเสียมิได้ เหมือนที่ตรัสไว้ว่า

> **คฤหบดีทั้งหลาย ถ้าผู้ประพฤติธรรม ประพฤติสม่ำเสมอ พึงหวังว่า โอหนอ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เราพึงเข้าถึงความเป็นสหายของเหล่ากษัตริย์มหาศาลไซร้ ข้อที่เขาหวังว่า เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เราพึงเข้าถึงความเป็นสหายของเหล่ากษัตริย์มหาศาล ก็เป็นฐานะเป็นไปได้. ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร. ก็เพราะผู้นั้น เป็นผู้ประพฤติธรรม ประพฤติสม่ำเสมอ อย่างนั้น.[๑] ฯลฯ เขากระทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันหาอาสวะมิได้ ด้วยปัญญายิ่งเอง ในปัจจุบันเข้าถึงอยู่. ข้อนั้น เพราะเหตุไร. ก็เพราะเขาเป็นผู้ประพฤติธรรม ประพฤติสม่ำเสมอ.[๒]**

จริงอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเป็นผู้ประกอบด้วยศรัทธา ประกอบด้วยศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ภิกษุนั้นปรารถนาอย่างนี้ว่า โอหนอ เบื้องหน้าแต่ตายเพราะกายแตก เราพึงเข้าถึงความเป็นสหายของเหล่ากษัตริย์มหาศาล. ภิกษุนั้น ตั้งจิตนั้น อธิษฐานจิตนั้น เจริญจิตนั้น. สังขาร (ปัจจัยเครื่องปรุงแต่ง) และวิหารธรรม (เครื่องอยู่) เหล่านั้น อันภิกษุนั้นเจริญให้มากอย่างนี้ ทำให้มากอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อเกิดในที่นั้น[๓]** อย่างนี้เป็นต้น.

---

๑ ม. มู. ๑๒/๔๘๖/๕๒๕. ๒. ม. มู. ๑๒/๔๘๖/๕๒๗. ๓. ม. อุ. ๑๔/๓๑๙/๒๑๗.

เพราะฉะนั้น เมื่อทรงแสดงปริยายแห่งความหวังอย่างนั้น ๆ ความปรารถนาที่มีอธิษฐานภาวนาด้วยการตั้งจิตเป็นบริขาร เหตุในความที่บุญนิธินั้น ให้ผลที่น่าใคร่ทุกอย่างนั้น จึงตรัสว่า

เทพและมนุษย์ ปรารถนานักซึ่งอิฐผลใด ๆ
อิฐผลทั้งหมดนั้น ๆ อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้

พรรณนาคาถาที่ ๑๑

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงแสดงถึงอิฐผลทั้งปวงนั้น ที่บุคคลได้ด้วยบุญนิธินั้น เป็นอย่าง ๆ จึงตรัสพระคาถาเป็นต้นอย่างนี้ว่า **ความมีวรรณะงาม ความมีเสียงเพราะ (สุวณฺณตา สุสรตา).**

บรรดาคาถาเหล่านั้น จะวินิจฉัยในคาถาที่ ๑ ก่อน ความมีฉวีวรรณงาม ความมีผิวหนังคล้ายทอง ชื่อว่า **ความเป็นผู้มีวรรณะงาม** ความเป็นผู้มีวรรณะงามแม้นั้น บุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์แต่ก่อน เป็นคนไม่โกรธ ไม่มาก ด้วยความคับแค้นใจ ถึงถูกเขาว่ากล่าวมาก ๆ ก็ไม่ขัดใจ ไม่โกรธ ไม่พยาบาท ไม่ใช้กำลัง ไม่ทำความกำเริบ โทสะ และความไม่มีเหตุปัจจัยให้ปรากฏ ทั้งเป็นผู้ให้ผ้าปูลาดผ้านุ่งห่มเนื้อละเอียดอ่อน ผ้าเปลือกไม้เนื้อละเอียด ผ้าฝ้ายเนื้อละเอียด ผ้าไหมเนื้อละเอียด ผ้ากัมพลเนื้อละเอียด แม้อันใด. ตถาคตนั้น เพราะการทำและสร้างสมกรรมนั้น ฯลฯ ตถาคตนั้น จุติจากภพนั้นแล้วมาสู่ความเป็นอย่างนี้ ย่อมได้มหาปุริสลักษณะนี้ คือ เป็นผู้มีวรรณะดังทอง มีผิว**

คล้ายทอง.[๑]

ความเป็นผู้มีเสียงดังพรหม ความเป็นผู้พูดเสียงดังนกการเวก ชื่อว่า **ความเป็นผู้มีเสียงเพราะ** ความเป็นผู้มีเสียงเพราะแม้นั้น อันบุคคลย่อมได้ก็ด้วยบุญนิธินี้ เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์แต่ก่อน ละวาจาหยาบ เว้นขาดจากวาจาหยาบ. กล่าวแต่วาจาไม่มีโทษ สบายหู น่ารัก จับใจ วาจาชาวเมือง ชนเป็นอันมากรักใคร่ พอใจ แม้อันใด. ตถาคตนั้น เพราะการทำและสร้างสมกรรมนั้น ฯลฯ ตถาคตนั้น จุติจากภพนั้นแล้วมาสู่ความเป็นอย่างนี้ ย่อมได้มหาปุริสลักษณะ ๒ อย่างนี้ คือ เป็นผู้มีชิวหาใหญ่ มีเสียงดังพรหม พูดเสียงดังนกการเวก.**[๒]

คำว่า **ความมีทรวดทรงดี (สุสณฺฐานา)** ได้แก่ ความมีทรวดทรงสมส่วน ท่านอธิบายว่า ความตั้งอยู่แห่งอวัยวะใหญ่น้อย ในที่อันควรอิ่มเต็มและกลม โดยความเป็นอวัยวะอันอิ่มเต็มและกลม เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า

> **ภิกษุทั้งหลาย ชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์แต่ก่อน หวังประโยชน์ หวังความเกื้อกูล หวังความผาสุก หวังความเกษมปลอดจากโยคะ แก่ชนเป็นอันมาก พึงยังชนเหล่านี้ให้เจริญด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ ปัญญา พึงให้เจริญด้วยทรัพย์และธัญพืช ด้วยไร่นาที่ดิน ด้วยสัตว์ ๒ เท้า ๔ เท้า ด้วยบุตรภรรยา ด้วยทาสกรรมกรชาย ด้วยญาติมิตรพวกพ้อง แม้อันใด ตถาคตนั้น เพราะการทำและสร้างสมกรรมนั้น ฯลฯ ตถาคตนั้น จุติ**

---

๑. ที. ปา. ๑๑/๑๔๘/๑๗๓. ๒. ที. ปา. ๑๑/๑๖๖/๑๘๔.

จากภพนั้นมาสู่ความเป็นอย่างนี้ ย่อมได้มหาปุริสลักษณะ ๓ เหล่านี้ คือ มีพระกายครึ่งบนดังสีหะ มีระหว่างพระอังสะ (คือพระอุระ) งาม และ มีพระองค์กลมเสมอ[๑]

อย่างนี้เป็นต้น.

บทแห่งพระสูตรทั้งหลาย ที่ทำให้การได้สำเร็จด้วยบุญนิธินี้ แม้ในที่อื่นจากนี้ ก็พึงนำมาจากที่นั้น ๆ กล่าวโดยนัยนี้. แต่เพราะกลัวพิสดารเกินไป จึงได้แต่ (กล่าว) สังเขปไว้ บัดนี้ ข้าพเจ้าจักทำการพรรณนาบทที่เหลือ.

ทั่วทั้งเรือนร่างพึงทราบว่า **รูป** ในคำว่า **ความมีรูปสวย (สุรูปตา)** นี้. เหมือนในประโยคเป็นต้นอย่างนี้ว่า สภาพอันอากาศห้อมล้อม ย่อมนับว่า รูป ทั้งนั้น. ความที่รูปนั้นดี ชื่อว่า ความมีรูปสวย ท่านอธิบายว่า ไม่ยาวนัก ไม่สั้นนัก ไม่ผอมนัก ไม่อ้วนนัก ไม่ดำนัก ไม่ขาวนัก. คำว่า **อาธิปจฺจ** แปลว่า ความเป็นใหญ่ยิ่ง อธิบายว่า ความเป็นนาย โดยเป็นกษัตริย์มหาศาลเป็นต้น. คำว่า **ความมีบริวาร (ปริวาโร)** ได้แก่ สำหรับคฤหัสถ์ สมบัติคือชนของตนและชนโดยรอบ สำหรับบรรพชิต สมบัติคือบริษัท. ความเป็นใหญ่และความมีบริวาร ชื่อว่า **ความเป็นใหญ่และมีบริวาร**. ก็บรรดาอิฐผลเหล่านั้น พึงทราบว่า ความถึงพร้อมแห่งสรีระ ตรัสด้วยความเป็นผู้มีวรรณะงามเป็นต้น สมบัติคือโภคะ ตรัสด้วยความเป็นใหญ่ สมบัติคือชนของตนและชนโดยรอบ ตรัสด้วยความมีบริวาร. ด้วยคำว่า **อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้ (สพฺพเมเตน ลพฺภติ)** พระผู้มีพระภาคเจ้าย่อมทรงแสดงว่า "ในคำที่ตรัสไว้ว่า 'เทพและมนุษย์ทั้งหลายปรารถนาผลใด ๆ ผลนั้น ๆ ทั้งหมด อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้' นั้น อิฐผลมีความมีวรรณะงามเป็นต้น ที่ตรัสไว้ส่วนแรกก่อนแม้นี้ พึงทราบว่า อิฐผลทั้งหมดนั้น บุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้."

---

๑. ที. ปา. ๑๑/๑๕๔/๑๗๘.

พรรณนาคาถาที่ ๑๒

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงสมบัติของเทพและมนุษย์ที่ต่ำกว่าสมบัติคือความเป็นพระราชา ที่บุคคลพึงได้ด้วยบุญญานุภาพด้วยคาถาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงสมบัติคือความเป็นพระราชาทั้ง ๒ นั้น จึงตรัสคาถานี้ว่า

ความเป็นพระราชาเฉพาะประเทศ ความเป็นใหญ่
(คือจักรพรรดิราช) สุขของพระเจ้าจักรพรรดิอันน่ารัก
แม้ความเป็นพระราชาแห่งเทพในหมู่ทิพย์ อิฐผล
ทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ความเป็นพระราชาเฉพาะประเทศ (ปเทสรชฺชํ)** ได้แก่ ความเป็นพระราชา แห่งประเทศ (แผ่นดิน) ในประเทศหนึ่ง ๆ แม้แต่ทวีปเดียวก็ไม่ถึงทั้งหมด. ความเป็นพระราชาผู้เป็นใหญ่ ชื่อว่า **ความเป็นใหญ่** ทรงแสดงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิแห่งทวีป ด้วยคำนี้. สุขของจักรพรรดิ ชื่อว่า **จักกวัตติสุข**. คำว่า **น่ารัก (ปิย)** ได้แก่ น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ. ทรงแสดงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ มีมหาสมุทรทั้ง ๔ เป็นขอบเขต ด้วยคำนี้. ความเป็นพระราชาในหมู่เทพ ชื่อว่า **ความเป็นพระราชาแห่งเทพ**. เป็นอันทรงแสดงความเป็นพระราชาแห่งเทพของมนุษย์ทั้งหลายมีพระเจ้ามันธาตุเป็นต้น ด้วยคำนี้. ด้วยคำว่า **ในหมู่ทิพย์ (อปิ ทิพฺเพสุ)** นี้ ทรงแสดงความเป็นพระราชาแห่งเทพของมนุษย์ทั้งหลายแม้ที่เกิดในหมู่ทิพย์ทั้งหลาย ที่เรียกกันว่า ทิพย์ เพราะมีในภพทิพย์. ด้วยคำว่า **อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้ (สพฺพเมเตน ลพฺภติ)** ทรงแสดงว่า ในคำที่ตรัสไว้ว่า 'เทพและมนุษย์ทั้งหลายปรารถนาผลใด ๆ ผลนั้น ๆ ทั้งหมด อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธิ' นั้น อิฐผลมีความเป็นพระราชาเฉพาะประเทศเป็นต้นที่ตรัสเป็นส่วนที่ ๒ แม้นี้ พึงทราบว่า

อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้."

พรรณนาคาถาที่ ๑๓

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงสมบัติคือความเป็นพระราชาของเทพและมนุษย์ ที่บุคคลพึงได้ด้วยบุญญานุภาพ ด้วยคาถานี้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงทำสมบัติที่ตรัสด้วย ๒ คาถาไว้ข้างหน้าโดยย่อ จะทรงแสดงสมบัติคือพระนิพพาน จึงตรัสคาถานี้ว่า

สมบัติของมนุษย์ ความยินดีอันใดในเทวโลก และสมบัติคือพระนิพพานใด อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้

พรรณนาบทของคาถานั้น มีดังนี้ ชื่อว่า **มานุสี** เพราะของนี้มีอยู่แก่มนุษย์ทั้งหลาย มานุสีนั่นแล ชื่อว่า **มานุสิกา**. ความถึงพร้อม ชื่อว่า **สมบัติ**. โลกของเทพทั้งหลาย ชื่อว่า **เทวโลก**. ในเทวโลกนั้น. คำว่า **ใด (ยา)** เป็นการถือเอาไม่มี (ส่วน) เหลือเลย. ชื่อว่า **รติ** เพราะยินดีด้วยสมบัติที่เกิดภายในหรือเป็นเครื่องอุปกรณ์ภายนอก. คำนี้เป็นชื่อของสุขและวัตถุเครื่องให้มีสุข. คำว่า **ใด (ยา)** เป็นคำแสดงความที่ไม่แน่นอน. **จ** ศัพท์ มีเนื้อความเป็นอันเดียวกันกับสมบัติทั้งปวง. พระนิพพานนั่นแล ชื่อว่า **สมบัติคือพระนิพพาน**.

ก็การพรรณนาเนื้อความ มีดังนี้ ด้วยคำว่า **ความมีวรรณะงาม (สุวณฺณตา)** เป็นต้นสมบัติและความยินดีนั้นใด ตรัสไว้ว่า **มานุสิกา จ สมฺปตฺติ เทวโลเก จ ยา รติ** (สมบัติของมนุษย์ และความยินดีใดในเทวโลก). สมบัติและความยินดีนั้นทั้งหมด และสมบัติคือพระนิพพานที่บุคคลพึงบรรลุโดยส่วนความเป็นพระอริยบุคคล ที่เป็นสัทธานุสารีเป็นต้นอื่น ๆ อิฐผลดังกล่าวมานี้ ที่ตรัสไว้เป็นส่วนที่ ๓ พึงทราบว่า อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

อีกนัยหนึ่ง สมบัติของมนุษย์อันใด ที่มิได้ตรัสไว้ก่อนด้วยอิฐผลมีความมีวรรณะงามเป็นต้น และต่างโดยความรู้ความฉลาดเป็นต้น ซึ่งท่านแสดงไว้โดยนัยอย่างนี้ว่า ผู้กล้า มีสติ การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ในพระธรรมวินัยนี้[๑] เป็นต้น สมบัติอันเป็นของมนุษย์และความยินดีในฌานเป็นต้น ในทิวโลกอย่างอื่นใดอีก และนิพพานสมบัติ มีประการที่กล่าวแล้วอันใด อิฐผลดังว่ามาแม้นี้ ตรัสไว้เป็นส่วนที่ ๓ พึงทราบว่า อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้. พึงทราบการพรรณนาความในข้อนี้ ด้วยประการฉะนี้.

พรรณนาคาถาที่ ๑๔

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงถึงนิพพานสมบัติ ที่พึงได้ด้วยบุญญานุภาพ และที่พึงบรรลุความเป็นพระอริยบุคคลผู้สัทธานุสารีเป็นต้น ด้วยคาถานี้อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงนิพพานนั้นและอุบายแห่งนิพพานนั้น ที่พึงบรรลุโดยความเป็นผู้ชำนาญในวิชชา ๓ และอุภโตภาควิมุตติ จึงตรัสคาถานี้ว่า

ความที่บุคคลอาศัยสัมปทาคือมิตรแล้ว ถ้าประกอบ
โดยอุบายแยบคาย เป็นผู้ชำนาญในวิชชาและวิมุตติ
อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

พรรณนาบทของคาถานั้น มีดังนี้ว่า ชื่อว่า สัมปทา เพราะเป็นเครื่องสำเร็จผล คือ ถึงความเจริญแห่งคุณ สัมปทาคือมิตร ชื่อว่า มิตรสัมปทา. ซึ่งมิตรสัมปทานั้น. คำว่า **อาคมฺม** แปลว่า อาศัย. คำว่า **โยนิโส** แปลว่า โดยอุบาย. คำว่า **ประกอบ (ปยุญฺชโต)** ได้แก่ ทำความขยันประกอบ. ชื่อว่า **วิชชา** เพราะเป็นเครื่องรู้แจ้ง. ชื่อว่า **วิมุตติ** เพราะเป็นเครื่องหลุดพ้น หรือหลุดพ้นเอง. ทั้งวิชชาทั้งวิมุตติ

---

๑. องฺ. นวก. ๒๓/๒๒๕/๔๐๙.

ชื่อว่า วิชชาและวิมุตติ. ความเป็นผู้ชำนาญในวิชชาและวิมุตติชื่อว่า **วิชชาวิมุตติวสีภาวะ.**

ส่วนการพรรณนาเนื้อความ มีดังต่อไปนี้.

คำว่า **อาศัยสัมปทาคือมิตร (มิตฺตสมฺปทมาคมฺม)** ความว่า ความที่บุคคลอาศัยพระศาสดาหรือสพรหมจารีผู้เป็นที่ตั้งแห่งความเคารพท่านใดท่านหนึ่ง รับโอวาทและอนุศาสนีจากท่านแล้ว ประกอบโดยอุบายแยบคาย ด้วยการปฏิบัติตามที่ท่านสอน เป็นผู้ชำนาญในวิชชา ๓ มีบุพเพนิวาสญาณเป็นต้น และในวิมุตติที่ต่างโดยสมาบัติ ๘ และพระนิพพาน ที่มาอย่างนี้ว่า ในธรรมเหล่านั้น วิมุตติคืออะไร คือ ความหลุดพ้นอันยิ่งแห่งจิตและนิพพาน[๑] ดังนี้ โดยความเป็นผู้ไม่ชักช้าโดยประการนั้น ๆ นี้ใด ผลที่ตรัสเป็นส่วนที่ ๔ แม้นี้ พึงทราบว่า อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

พรรณนาคาถาที่ ๑๔

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงนิพพานสมบัติที่พึงได้ด้วยอานุภาพแห่งบุญอันเป็นส่วนแห่งความเป็นผู้ชำนาญในวิชชาและวิมุตติที่กล่าวมาก่อนแล้ว ที่พึงบรรลุแม้โดยอ่านาจแห่งไตรวิชชาและอุภโตภาควิมุตติ ด้วยคาถานี้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพราะเหตุที่ท่านถึงความเป็นผู้บรรลุความเป็นผู้ชำนาญในวิชชาและวิมุตติ แม้เป็นผู้มีวิชชา ๓ และหลุดพ้นแล้วโดยส่วน ๒ (คือ เจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ) ท่านเหล่านั้นทั้งหมด มิใช่ได้ความเจริญแห่งคุณมีปฏิสัมภิทาเป็นต้น แต่ความเจริญแห่งคุณ มีปฏิสัมภิทาเป็นต้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญสัมปทานี้โดยประการนั้น ๆ โดยเป็นปทัฏฐานแห่งความเจริญแห่งคุณนั้น ฉะนั้น เมื่อทรงแสดงความเจริญแห่งคุณแม้นั้น จึงตรัสคาถานี้ว่า

---

๑. อภิ. สง. ๓๔/๘๗๖/๓๓๙.

ปฏิสัมภิทา วิโมกข์ สาวกบารมี ปัจเจกโพธิ และพุทธภูมิอันใด อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้.

เพราะเหตุว่า ปัญญานี้ใด ที่ถึงความแตกฉานในธรรม อรรถ นิรุตติ และปฏิภาณ ท่านเรียกว่า ปฏิสัมภิทา วิโมกข์ ๘ เหล่านี้ใด โดยนัยว่า ผู้มีรูปย่อมเห็นรูป[๑] เป็นต้น. สาวกบารมีนี้ใด ที่ให้สำเร็จสาวกสมบัติ อันพระสาวกทั้งหลายของพระผู้มีพระภาคเจ้า พึงบรรลุ. ปัจเจกพุทธโพธิใด ที่ให้สำเร็จความเป็นพระสยัมภู และพุทธภูมิใด ที่ให้สำเร็จความเป็นผู้สูงสุดแห่งสรรพสัตว์ ซึ่งเขาทำแล้วโดยชอบ. อิฐผล ที่ตรัสเป็นส่วนที่ ๕ แม้นี้ พึงทราบว่า อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้

พรรณนาคาถาที่ ๑๖

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงผลที่ตรัสไว้ว่า "เทพและมนุษย์ทั้งหลาย ปรารถนาอิฐผลใด ๆ อิฐผลทั้งหมดนั้น อันบุคคลย่อมได้ด้วยบุญนิธินี้" เป็นอย่าง ๆ ด้วยคาถา ๕ คาถาเหล่านั้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงสรรเสริญบุญสัมปทา ที่เข้าใจกันว่าเป็นนิธิที่อำนวยผลที่น่าปรารถนาทุกอย่างนี้ทั้งหมด จึงทรงจบเทศนาด้วยคาถานี้ว่า

บุญสัมปทานี้มีประโยชน์มากอย่างนี้ เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญา จึงสรรเสริญความเป็นผู้ทำบุญไว้แล้ว.

พรรณนาบทแห่งคาถานั้น ดังนี้. คำว่า **อย่างนี้ (เอวํ)** เป็นคำแสดงความที่ล่วงแล้ว. ชื่อว่า **มหัตถิกา** เพราะมีประโยชน์มาก. ท่านอธิบายว่า เป็นไปเพื่อประโยชน์อย่างใหญ่. ปาฐะว่า **มหิทฺธิกา** ดังนี้ก็มี. คำว่า **นี้ (เอสา)** เป็นคำอุเทศ (กระทู้). ยกบุญสัมปทา ที่ตรัสตั้งต้น

---

๑. ที. มหา. ๑๐/๖๖/๘๓.

แต่คำนี้ว่า **ยสฺส ทาเนน สีเลน** (ขุมทรัพย์ของผู้ใด ... ฝังไว้ดีแล้วด้วย ทาน ศีล) จนถึงคำว่า **กยิราถ ธีโร ปุญฺญานิ** (ปราชญ์พึงทำบุญนิธิอันนั้น) ด้วยคำอุเทศนั้น. ศัพท์ว่า **ยทิทำ** เป็นนิบาต ลงในอรรถทำให้พร้อมหน้ากัน. เพื่อทรงอธิบายบทอุเทศที่ทรงยกขึ้นว่า **เอสา** จึงทรงทำให้พร้อมหน้ากันว่า **ยา เอสา** ด้วยศัพท์นิบาตว่า **ยทิทำ** นั้น. ความถึงพร้อมแห่งบุญทั้งหลาย ชื่อว่า **บุญสัมปทา**. คำว่า **เพราะฉะนั้น (ตสฺมา)** เป็นคำแสดงเหตุ. คำว่า **ธีรา** ได้แก่ ผู้มีปัญญา. คำว่า **ปสํสนฺติ** แปลว่า สรรเสริญ. คำว่า **บัณฑิต (ปณฺฑิตา)** ได้แก่ ผู้ถึงพร้อมด้วยปัญญา. คำว่า **กตปุญฺญตำ** แปลว่า ความเป็นผู้ทำบุญไว้แล้ว.

ส่วนการพรรณนาเนื้อความมีดังนี้ว่า พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงสรรเสริญบุญนิธิมีความเป็นผู้มีวรรณะงามเป็นต้น มีพุทธภูมิเป็นที่สุด ซึ่งพอที่บุคคลจะพึงบรรลุได้ด้วยอานุภาพแห่งบุญสัมปทา ดังนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงประมวลแสดงตามข้อนั้นนั่นแล เมื่อทรงยกความที่บุญสัมปทาตามประการที่กล่าวแล้วมีประโยชน์มาก ด้วยความนั้นนั่นแหละ จึงตรัสว่า "ข้อที่บุญสัมปทา ที่ชื่อว่ามีประโยชน์มาก เพราะนำมาซึ่งประโยชน์ใหญ่อย่างนี้ ซึ่งเราแสดงโดยนัยว่า **ยสฺส ทาเนน สีเลน** อย่างนี้เป็นต้น เพราะฉะนั้น บัณฑิตผู้มีปัญญาเช่นเรา จึงสรรเสริญความเป็นผู้ทำบุญไว้แล้ว ซึ่งมีอาการและโวการคือชันธ์มาก ด้วยคำที่กล่าวในที่นี้มีว่า นิธิไม่สาธารณะแก่คนอื่น ๆ อันโจรลักไปไม่ได้เป็นต้น และที่ไม่ได้กล่าวไว้ (ในที่นี้) มีว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธออย่ากลัวบุญเลย คำว่า **บุญ** เป็นชื่อของความสุข[๑] ดังนี้เป็นต้น ด้วยคุณตามที่เป็นจริง เพราะไม่ด้อยในการแสดงธรรม อันนำมาซึ่งประโยชน์สุขแก่สัตว์ทั้งหลาย มิใช่สรรเสริญด้วยเข้าข้างพรรคพวกตน."

---

๑. องฺ. สตฺตก. ๒๓/๕๙/๙๐.

จบเทศนา อุบาสกนั้น ก็ตั้งอยู่ในโสดาปัตติผลพร้อมด้วยชนเป็นอันมาก และเขาก็เข้าเฝ้าพระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลความข้อนั้น. พระราชาทรงยินดีอย่างเหลือเกิน ทรงชมว่า "ดีจริง คฤหบดี ดีจริงแล คฤหบดี ท่านฝังขุมทรัพย์ ที่แม้เราก็นำไปไม่ได้" ได้ทรงทำการบูชาเป็นอย่างมากแก่อุบาสกผู้นั้นแล.

อรรถกถานิธิกัณฑสูตร จบ

เมตตสูตรในขุททกปาฐะ
ว่าด้วยการแผ่เมตตาในสัตว์ทั้งปวง

พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสสอนพวกภิกษุผู้อยู่ป่าว่า

[๑๐] กุลบุตรผู้ประสงค์จะบรรลุบทอันสงบอยู่ พึงทำกิจนั้นใด กิจนั้น อันกุลบุตรผู้ฉลาดในประโยชน์พึงกระทำ.

กุลบุตรนั้น พึงเป็นผู้อาจหาญ ตรงและตรงด้วยดี พึงเป็นผู้ว่าง่าย อ่อนโยน ไม่มีอติมานะ เป็นผู้สันโดษเลี้ยงง่าย เป็นผู้มีกิจน้อย ประพฤติเบา เป็นผู้มีอินทรีย์สงบ มีปัญญารักษาตัว เป็นผู้ไม่คะนอง ไม่ติดในสกุลทั้งหลาย.

วิญญูชนติเตียนชนทั้งหลายอื่นได้ ด้วยกรรมใด ถึงกรรมไร ๆ เพียงเล็กน้อยนั้น ก็ไม่พึงประพฤติ.

พึงแผ่ไมตรีจิตไปในหมู่สัตว์ว่า สัตว์มีชีวิตทั้งหลายเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ยังเป็นผู้สะดุ้ง (มีตัณหา) หรือเป็นผู้มั่นคง (ไม่มีตัณหา) ไม่เหลือเลย มีอยู่ ขอสัตว์ทั้ง

ปวงเหล่านั้น จงเป็นผู้มีสุข มีความเกษม มีตนถึงความสุขเถิด.

สัตว์เหล่าใด ยาวหรือใหญ่ ปานกลางหรือสั้น เล็กหรืออ้วน เหล่าใดที่เราเห็นแล้ว หรือมิได้เห็น เหล่าใดอยู่ในที่ไกลหรือไม่ไกล ที่เกิดแล้ว หรือที่แสวงหาภพเกิด ขอสัตว์ทั้งปวงเหล่านั้น จงเป็นผู้มีตนถึงความสุขเถิด.

สัตว์อื่นไม่พึงข่มเหงสัตว์อื่น ไม่พึงดูหมิ่นใคร ๆ นั้น ไม่ว่าในที่ไหน ๆ เลย ไม่พึงปรารถนาทุกข์แก่กันและกัน เพราะความกริ้วโกรธ และเพราะความคุมแค้น.

มารดาถนอมบุตรตนเองซึ่งเป็นบุตรคนเดียว ด้วยอายุ ฉันใด พึงเจริญเมตตามีในใจไม่มีประมาณ ในสัตว์ทั้งปวง แม้ฉันนั้น.

พึงเจริญเมตตามีในใจไม่มีประมาณ ในโลกทั้งปวง ทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง อันไม่คับแคบ ไม่มีเวร ไม่มีศัตรู.

ผู้เจริญเมตตานั้น ยืนก็ดี เดินก็ดี นั่งก็ดี นอนก็ดี ยังเป็นผู้ปราศจากความง่วงนอนเพียงใด ก็พึงตั้งสตินั้นไว้เพียงนั้น. ปราชญ์ทั้งหลายเรียกการอยู่นี้ว่า พรหมวิหาร ในพระศาสนานี้.

ผู้มีเมตตา ไม่เข้าถึงทิฏฐิ (สักกายทิฏฐิ) เป็นผู้มีศีล ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ (สัมมาทิฏฐิในโสดาปัตติมรรค) นำความหมกมุ่นในกามทั้งหลายออกไปได้ ก็ย่อมไม่เข้าถึงการนอนในครรภ์อีก โดยแท้แล.

เมตตสูตร จบ

อรรถกถาเมตตสูตร

ประโยชน์ของการตั้งสูตร

บัดนี้ ถึงลำดับการพรรณนาเนื้อความของเมตตสูตร ซึ่งยกตั้งไว้ในลำดับต่อจากนิธิกัณฑสูตร. ในที่นี้ ข้าพเจ้าจักกล่าวประโยชน์ของการตั้งเมตตสูตรนั้นแล้ว ต่อจากนั้น พึงทราบการชี้แจงบทเหล่านี้ว่า เมตตสูตรนั้นผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใด และกล่าวเพราะเหตุใด (ข้าพเจ้า) ชำระนิทานแล้วจึงจักทำการพรรณนาเนื้อความของเมตตสูตรนั้น.

ในเมตตสูตรนั้น เพราะเหตุที่ตรัสบุญสัมปทามีทาน ศีล เป็นต้น ด้วยนิธิกัณฑสูตร. เมื่อบุคคลทำเมตตาในสัตว์ทั้งหลาย บุญสัมปทานั้นย่อมมีผลมาก จนถึงสามารถให้บรรลุพุทธภูมิได้ ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงยกเมตตสูตรขึ้นตั้งในที่นี้ เพื่อแสดงว่าเมตตาเป็นอุปการะแก่บุญสัมปทานั้น หรือเพราะเหตุที่ข้าพเจ้าครั้นแสดงกรรมฐานอันสามารถละราคะ ด้วยทวัตติงสาการ สำหรับชนทั้งหลาย ผู้นับถือพระศาสนาด้วยสรณะแล้ว ตั้งอยู่ในศีลด้วยสิกขาบททั้งหลาย และสามารถละโมหะ ด้วยกุมารปัญหา จึงแสดงว่าความประพฤติสรณะเป็นต้นนั้น เป็นมงคลและรักษาตนเองด้วยมงคลสูตร แสดงการรักษาผู้อื่นอันเหมาะแก่มงคลนั้น ด้วยรัตนสูตร แสดงการเห็นภูตบางพวก ในบรรดาภูตทั้งหลายที่กล่าวไว้ในรัตนสูตร และความวิบัติของเหล่าชนที่ประมาทในบุญสมบัติ ดังที่กล่าวแล้ว ด้วยติโรกุฑฑสูตร และแสดงสมบัติอันเป็นปฏิปักษ์ต่อวิบัติที่กล่าวไว้ในติโรกุฑฑสูตร ด้วยนิธิกัณฑสูตร แต่ยังมิได้แสดงกรรมฐานที่สามารถละโทสะ ฉะนั้น เพื่อแสดงกรรมกฐานอันสามารถละโทสะนั้น ข้าพเจ้าจึงยกเมตตสูตรนี้ขึ้นตั้งในที่นี้. เมื่อเป็นดังนั้น ขุททกปาฐะ จึงย่อมจะบริบูรณ์ด้วยดี ข้อที่กล่าวมาดังนี้ เป็นประโยชน์แห่งการตั้งเมตตสูตรนั้นไว้ในที่นี้.

การชำระนิทาน

บัดนี้ ข้าพเจ้ายกมาติกานี้ใดไว้ว่า

พึงทราบการชี้แจงบทเหล่านี้ว่า เมตตสูตรนี้ ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใด และกล่าวเพราะเหตุใด ข้าพเจ้าชำระนิทานแล้วจึงจักทำการพรรณนาเนื้อความของเมตตสูตรนั้น ดังนี้.

ในมาติกาอันนี้ พึงทราบการชี้แจงบทเหล่านี้ และการชำระนิทานโดยสังเขปอย่างนี้ก่อนว่า เมตตสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคเจ้าพระองค์เดียวตรัส พระสาวกเป็นต้นมิได้กล่าว. ก็แต่ว่า เมื่อใด ภิกษุทั้งหลายถูกเทวดาทั้งหลายรบกวนข้างภูเขาหิมวันต์ จึงพากันมาเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสเมตตสูตรนั้น เพื่อป้องกัน และเพื่อเป็นกรรมฐานสำหรับภิกษุเหล่านั้น.

ส่วนโดยพิสดาร พึงทราบอย่างนี้.

สมัยหนึ่ง ใกล้ดิถีเข้าจำพรรษา พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่กรุงสาวัตถี. สมัยนั้น ภิกษุทั้งหลายจากหลาย ๆ ประเทศ จำนวนมาก รับกรรมฐานในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ประสงค์จะเข้าจำพรรษาในที่นั้น ๆ จึงเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ได้ยินว่าสมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสกรรมฐานทั้งหลายที่อนุกูลแก่จริตจำนวน ๘๔,๐๐๐ ประเภท โดยนัยนี้คือ อสุภกรรมฐาน ๑๑ อย่าง คือ อสุภที่มีวิญญาณและไม่มีวิญญาณ สำหรับคนราคจริต, กรรมฐานมีเมตตากรรมฐานเป็นต้น ๔ อย่าง สำหรับคนโทสจริต, กรรมฐานมีมรณัสสติกรรมฐานเป็นต้น สำหรับคนโมหจริต, กรรมฐานมีอานาปานัสสติและปฐวีกสิณเป็นต้น สำหรับคนวิตกจริต, กรรมฐานมีพุทธานุสสติกรรมฐานเป็นต้น สำหรับคนสัทธาจริต, กรรมฐานมีจตุธาตุววัตถานกรรมฐานเป็นต้น สำหรับคนพุทธิจริต.

ลำดับนั้น ภิกษุประมาณ ๕๐๐ รูป เรียนกรรมฐานในสำนักพระผู้มีพระภาคเจ้า กำลังแสวงหาเสนาสนะที่เป็นสัปปายะและโคจรคามเดินไปตามลำดับ ได้พบภูเขา มีพื้นศิลาดล้ายมณีสีคราม ประดับด้วยราวป่าสีเขียว มีร่มเงาทึบเย็น มีภูมิภาคเกลื่อนด้วยทรายเสมือนแผ่นเงินข่ายมุกดา ล้อมด้วยชลาลัยที่สะอาดเย็นดี ติดเป็นพืดเดียวกับป่าหิมวันต์ในปัจจันตประเทศ. ภิกษุเหล่านั้น พักอยู่คืนหนึ่ง ณ ที่นั้น เมื่อราตรีรุ่งสว่างทำสรีรกิจแล้ว ก็พากันเข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้านแห่งหนึ่งใกล้ ๆ นั้นเอง. หมู่บ้านประกอบด้วยตระกูล ๑,๐๐๐ ตระกูล ซึ่งอาศัยอยู่กันหนาแน่นในหมู่บ้านนั้น มนุษย์ทั้งหลายมีศรัทธาปสาทะ พวกเขาเห็นภิกษุทั้งหลายเท่านั้นก็เกิดปีติโสมนัส เพราะการเห็นบรรพชิตในปัจจันต-ประเทศ หาได้ยาก นิมนต์ภิกษุเหล่านั้นให้ฉันแล้ว ก็วอนขอว่า "ท่านเจ้าข้า ขอท่านอยู่ในที่นี้ตลอดไตรมาสเถิด" แล้วช่วยกันสร้างกุฏิสำหรับทำความเพียร ๕๐๐ หลัง จัดแจงเครื่องอุปกรณ์ทุกอย่าง มีเตียง ตั่ง หม้อน้ำฉัน น้ำใช้ เป็นต้น ณ ที่นั้น.

วันรุ่งขึ้น ภิกษุทั้งหลายเข้าไปบิณฑบาตยังหมู่บ้านตำบลอื่น. ในหมู่บ้านแม้นั้น มนุษย์ทั้งหลาย ก็บำรุงอย่างนั้นเหมือนกัน อ้อนวอนให้อยู่จำพรรษา. ภิกษุทั้งหลายรับนิมนต์โดยมีเงื่อนไขว่า "เมื่อไม่มีอันตราย" จึงพากันเข้าไปยังราวป่านั้น เป็นผู้ปรารภความเพียรตลอดทั้งกลางคืนกลางวัน ตีระฆังบอกยาม เป็นผู้มากด้วยโยนิโสมนสิการอยู่ จึงเข้าไปนั่งที่โคนไม้. รุกขเทวดาทั้งหลาย ถูกเดชของเหล่าภิกษุผู้มีศีลกำจัดเดชเสียแล้ว ก็ลงจากวิมานของตน ๆ พาพวกลูก ๆ เที่ยวระหกระเหินไปเปรียบเหมือนเมื่อพระราชา หรือราชมหาอำมาตย์ ไปยังที่อยู่ของชาวบ้าน ยึดโอกาสที่ว่างในเรือนทั้งหลายของพวกชาวบ้าน พวกชาวบ้านก็ต้องออกจากบ้านไปอยู่ที่อื่น ก็ได้แต่มองดูอยู่ไกล ๆ ด้วยหวังว่า เมื่อไรหนอท่านจึงจักไปกัน ฉันใด เทวดาทั้งหลายต้องละทิ้งวิมานของตน ๆ กระเจิดกระเจิงไป ได้แต่มองดูอยู่ไกล ๆ ด้วยหวังว่า เมื่อไรหนอ ท่าน

จึงจักไปกัน ก็ฉันนั้นเหมือนกัน. แต่นั้น เทวดาทั้งหลายก็ร่วมคิดกันอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลายเข้าพรรษาแรกแล้ว จักอยู่กันตลอดไตรมาสแน่ แต่พวกเราไม่อาจจะพาพวกเด็กอยู่อย่างระทกระเทินได้นาน ๆ เอาเถิด พวกเราจักแสดงอารมณ์ที่น่ากลัวแก่ภิกษุทั้งหลาย. เทวดาเหล่านั้น จึงเนรมิตรูปยักษ์ที่น่ากลัวยืนอยู่ข้างหน้า ๆ เวลาภิกษุทั้งหลายทำสมณธรรมตอนกลางคืน และทำเสียงที่น่าหวาดกลัว เพราะเห็นรูปเหล่านั้นและได้ยินเสียงนั้น หัวใจของภิกษุทั้งหลาย ก็กวัดแกว่ง ภิกษุเหล่านั้นมีผิวเผือด และเกิดเป็นโรคผอมเหลือง. ด้วยเหตุนั้น ภิกษุเหล่านั้นจึงไม่อาจทำจิตให้มีอารมณ์เดียวได้ เมื่อจิตไม่มีอารมณ์เดียว สลดใจบ่อย ๆ เพราะความกลัว สติของภิกษุเหล่านั้น ก็ลืมเลือนไป แต่นั้น อารมณ์ที่เหม็น ๆ ก็ประจวบแก่ภิกษุเหล่านั้นซึ่งมีสติหลงลืมแล้ว มันสมองของภิกษุเหล่านั้น ก็เหมือนถูกกลิ่นเหม็นนั้นบีบคั้น โรคปวดศีรษะก็เกิดอย่างหนัก. ภิกษุเหล่านั้น ก็ไม่ยอมบอกเรื่องนั้นแก่กันและกัน.

ต่อมาวันหนึ่ง เมื่อภิกษุทุกรูปประชุมกันในเวลาบำรุงพระสังฆเถระ. พระสังฆเถระก็ถามว่า "ผู้มีอายุ เมื่อพวกท่านเข้าไปในราวป่านี้ ผิวพรรณดุบริสุทธิ์ผุดผ่องอย่างเหลือเกินอยู่ ๒-๓ วัน ทั้งอินทรีย์ก็ผ่องใส แต่บัดนี้ ในที่นี้พวกท่านซูบผอม ผิวเผือด เป็นโรคผอมเหลือง ในที่นี้พวกเธอไม่มีสัปปายะหรือ ?" ลำดับนั้น ภิกษุรูปหนึ่งกล่าวว่า "ท่านขอรับ ตอนกลางคืนกระผมเห็นและได้ยินอารมณ์ที่น่ากลัวอย่างนี้ ๆ สูดแต่กลิ่นเช่นนี้ ด้วยเหตุนั้น จิตของกระผมจึงไม่ตั้งมั่นเป็นสมาธิ." ภิกษุเหล่านั้นทุกรูปจึงพากันบอกเรื่องนั้น โดยอุบายนี้เหมือนกัน. พระสังฆเถระกล่าวว่า "ผู้มีอายุ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงบัญญัติการเข้าจำพรรษาไว้ ๒ อย่าง ก็เสนาสนะนี้ไม่เป็นสัปปายะแก่พวกเรา มาเถิดผู้มีอายุ พวกเราจะพากันไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า ทูลถามถึงเสนาสนะที่เป็นสัปปายะอื่น ๆ" ภิกษุเหล่านั้นรับคำพระเถระว่า "ดีละขอรับ" ทุกรูปก็เก็บงำเสนาสนะ ถือบาตรจีวรไม่บอกกล่าวใคร ๆ ในตระกูลทั้งหลาย เพราะความที่ตน

ไม่ติดอยู่ในตระกูลทั้งหลาย พากันจาริกไปทางกรุงสาวัตถี ก็ถึงกรุงสาวัตถีตามลำดับแล้ว ก็พากันเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า.

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเห็นภิกษุเหล่านั้นจึงตรัสว่า "ภิกษุทั้งหลาย เราบัญญัติสิกขาบทไว้ว่า 'ภิกษุไม่พึงเที่ยวจาริกไปภายในพรรษา' เหตุไรพวกเธอจึงยังจาริกกันอยู่เล่า." ภิกษุเหล่านั้นจึงกราบทูลเรื่องทั้งหมดแด่พระผู้มีพระภาคเจ้า. พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงนึกอยู่ ก็ไม่ทรงเห็นเสนาสนะที่เป็นสัปปายะอื่นสำหรับภิกษุเหล่านั้น ทั่วชมพูทวีป โดยที่สุดแม้แต่เพียงตั่งมี ๔ เท้า ดังนั้น จึงตรัสบอกภิกษุเหล่านั้นว่า "ภิกษุทั้งหลาย เสนาสนะที่เป็นสัปปายะอื่นสำหรับพวกเธอไม่มีดอก พวกเธออยู่ในที่นั้นนั่นแหละ จักบรรลุธรรมเป็นที่สิ้นอาสวะ ไปเถิดภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเข้าไปอาศัยเสนาสนะนั้นนั่นแหละอยู่กันเถิด ก็ถ้าว่า พวกเธอปรารถนาความไม่มีภัยจากเทวดาทั้งหลาย ก็จงพากันเรียนพระปริตรนี้. ด้วยว่า พระปริตรนี้จักเป็นเครื่องป้องกัน และจักเป็นกรรมฐานสำหรับพวกเธอ" ดังนี้ แล้วจึงตรัสพระสูตรนี้.

แต่อาจารย์พวกอื่นอีกกล่าวว่า "พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสพระดำรัสนี้ว่า 'ไปเถิดภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเข้าไปอาศัยเสนาสนะนั้นนั่นแหละอยู่กันเถิด' แล้วจึงตรัสว่า 'อนึ่งเล่า ภิกษุผู้อยู่ป่าควรรู้จักบริหาร. บริหารอย่างไร ? บริหารอย่างนี้ คือ แผ่เมตตา ๒ เวลา คือ ทำเวลาเย็นและเช้า ทำพระปริตร ๒ เวลา เจริญอสุภะ ๒ เวลา เจริญมรณัสสติ ๒ เวลา และนึกถึงมหาสังเวควัตถุ ๘ ทั้ง ๒ เวลา คือ ชาติ ชรา พยาธิมรณะ อบายทุกข์ ๔ ชื่อมหาสังเวควัตถุ ๘.' อีกนัยหนึ่ง ชาติชราพยาธิมรณะ ๔ อบายทุกข์เป็นที่ ๕ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอดีต ๑ ทุกข์มีวัฏฏะเป็นมูลในอนาคต ๑ ทุกข์มีการแสวงอาหารเป็นมูลในปัจจุบัน ๑." พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงบอกการบริหารอย่างนี้แล้ว จึงได้ตรัสพระสูตรนี้เพื่อเป็นเมตตา เพื่อเป็นพระปริตร และเพื่อฌานอันเป็นบาทแห่งวิปัสสนาแก่ภิกษุเหล่านั้น. พึงทราบการชี้แจงบทเหล่านี้ว่า **เมตตสูตรนี้**

ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใด และกล่าวเพราะเหตุใด และการชำระนิทาน แม้โดยพิสดาร ด้วยประการฉะนี้.

มาติกา (หัวข้อ) นั้นใด ข้าพเจ้าตั้งไว้ว่า **พึงทราบการชี้แจงบทเหล่านี้ว่า เมตตสูตรนี้ ผู้ใดกล่าว กล่าวเมื่อใด กล่าวที่ใด และกล่าวเพราะเหตุใด ข้าพเจ้าชำระนิทานแล้ว** มาติกานั้น เป็นอันข้าพเจ้ากล่าวพิสดารแล้ว โดยอาการทั้งปวง ด้วยกถามีประมาณเพียงนี้.

พรรณนาคาถาที่ ๑

บัดนี้ จะเริ่มพรรณนาเนื้อความแห่งพระสูตรนั้น ที่ทำการชำระนิทานแล้วอย่างนี้ เพราะข้าพเจ้ากล่าวไว้ว่า **จึงจักทำการพรรณนาเนื้อความเมตตสูตรนั้น** ดังนี้. ในคาถานั้น จะเริ่มพรรณนาบทแห่งคาถาที่ ๑ นี้ว่า **ผู้ฉลาดในประโยชน์พึงกระทำ (กรณียมตฺถกุสเลน)** ก่อน ดังนี้. คำว่า **พึงกระทำ (กรณีย)** ได้แก่ ควรกระทำ อธิบายว่า ควรแก่การทำ. ปฏิปทา ชื่อว่า **ประโยชน์** หรือ ประโยชน์เกื้อกูลแก่ตนอย่างใดอย่างหนึ่ง ประโยชน์เกื้อกูลนั้นทั้งหมด ท่านเรียกว่า ประโยชน์ เพราะเป็นที่ตั้งแห่งความสงบ. ชื่อว่า **เป็นที่ตั้งแห่งความสงบ** เพราะอันบุคคลพึงเข้าถึง. อันผู้ฉลาดในที่ตั้งแห่งความสงบ. ชื่อว่า **ผู้ฉลาดในประโยชน์** ท่านอธิบายว่า อันผู้เฉียบแหลมในประโยชน์. คำว่า **ยं** เป็นปฐมาวิภัตติแสดงความไม่แน่นอน. คำว่า **ตं** เป็นทุติยาวิภัตติแสดงความแน่นอน. หรือว่า คำว่า **ยं ตं** แม้ทั้ง ๒ เป็นปฐมาวิภัตติ. คำว่า **สนฺตं ปทं** เป็นทุติยาวิภัตติ. บรรดาคำทั้ง ๒ นั้น ที่ชื่อว่า **สงบ** เพราะเป็นลักษณะ. ที่มีชื่อว่า **บท** เพราะอันบุคคลพึงบรรลุ คำนี้เป็นชื่อของพระนิพพาน. คำว่า **อภิสเมจฺจ** แปลว่า บรรลุแล้ว. ผู้ใดย่อมอาจ เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า **สกฺกจฺจ** (ผู้อาจ). ท่านอธิบายว่า ผู้สามารถ ผู้อาจหาญ. คำว่า **ตรง (อุชุ)** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความตรง. ผู้ใดตรงด้วยดี เหตุนั้น ผู้นั้น

ชื่อว่า **สุหุชู** (ผู้ตรงด้วยดี). ความว่างายมีในผู้นั้น เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า **สุวโจ** (ผู้ว่างาย). คำว่า **อสฺส** แปลว่า พึงมีพึงเป็น. คำว่า **อ่อนโยน (มุทุ)** ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยความอ่อนโยน. ผู้ใดไม่มีความถือตัวว่าเหนือกว่า เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า **อนติมานี** (ไม่มีอติมานะ).

ส่วนการพรรณนาเนื้อความในคาถาที่ ๑ นี้ดังนี้.

จะวินิจฉัยในคำว่า **กุลบุตรผู้ประสงค์จะบรรลุบทอันสงบอยู่ พึงทำกิจนั้นใด กิจนั้น อันกุลบุตรผู้ฉลาดในประโยชน์ พึงกระทำ (กรณีย-มตฺถกุสเลน ยนฺตำ สนฺตำ ปทำ อภิสเมจฺจ)** นี้ก่อน. **กรณียะ** (สิ่งที่พึงทำ) ก็มี **อกรณียะ** (สิ่งที่ไม่พึงทำ) ก็มี. ใน ๒ อย่างนั้น โดยสังเขปสิกขา ๓ ชื่อว่า **กรณียะ**. ศีลวิบัติ ทิฏฐิวิบัติ อาจารวิบัติ อาชีววิบัติ ดังกล่าวมาอย่างนี้เป็นต้น ชื่อว่า **อกรณียะ**. อนึ่ง อัตถโกศลก็มี อนัตถ-โกศลก็มี. ใน ๒ อย่างนั้น ผู้ใดบวชในพระศาสนานี้ ไม่ประกอบตนไว้โดยชอบ เป็นผู้มีศีลขาด อาศัยอเนสนา (การแสวงหาที่ไม่สมควร) ๒๑ อย่างเลี้ยงชีวิต คือ ๑ ให้ไม้ไผ่ ๒ ให้ใบไม้ ๓ ให้ดอกไม้ ๔ ให้ผลไม้ ๕ ให้ไม้ชำระฟัน ๖ ให้น้ำล้างหน้า (ปาก) ๗ ให้น้ำอาบ ๘ ให้ผงทาตัว ๙ ให้ดินถูตัว ๑๐ ประจบ ๑๑ พูดจริงปนเท็จ ๑๒ เลี้ยงลูกให้เขา ๑๓ รับใช้คฤหัสถ์ ๑๔ ทำตัวเป็นหมอ ๑๕ ทำตัวเป็นทูต ๑๖ รับส่งข่าวคฤหัสถ์ ๑๗ ให้ข้าวของหวังผลตอบแทน ๑๘ แลกเปลี่ยน ๑๙ เป็นหมอดูพื้นที่ ๒๐ เป็นหมอดูฤกษ์ ๒๑ เป็นหมอดูลักษณะ. และประพฤติอโคจร ๖ คือ ๑ หญิงแพศยา ๒ หญิงหม้าย ๓ หญิงสาวแก่ ๔ บัณเฑาะก์ ๕ ภิกษุณี ๖ ร้านเหล้า. คลุกคลีอยู่กับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ สาวกเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีอย่างคฤหัสถ์อันไม่สมควร เสพ คบ เข้าใกล้ ซึ่งตระกูลที่ไม่มีศรัทธาปสาทะ ไม่เป็นดั่งบ่อน้ำ ด่าและบริภาษ หวังแต่สิ่งที่ไม่มีประโยชน์ ไม่เกื้อกูล ไม่ผาสุก ไม่ปลอดโยคะ แก่ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา. ผู้นี้ชื่อว่า **ผู้ฉลาดในสิ่งที่ไม่มีประโยชน์**.

อนึ่ง ผู้ใดบวชในพระศาสนานี้ ประกอบตนโดยชอบ ละอเนสนา ปรารถนาแต่จะตั้งอยู่ในจตุปาริสุทธิศีล บำเพ็ญปาฏิโมกขสังวรศีลด้วยศรัทธาเป็นสำคัญ บำเพ็ญอินทรียสังวรศีลด้วยสติเป็นสำคัญ บำเพ็ญอาชีวปาริสุทธิศีลด้วยความเพียรเป็นสำคัญ บำเพ็ญการเสพปัจจัยด้วยปัญญาเป็นสำคัญ. ผู้นี้ชื่อว่า **ผู้ฉลาดในประโยชน์.**

อนึ่ง ผู้ใดชำระปาฏิโมกขสังวรศีล โดยชำระอาบัติ ๗ กอง ชำระอินทรียสังวรศีล โดยไม่ให้อภิชฌาเป็นต้นเกิดในอารมณ์ที่กระทบในทวาร ๖ ชำระอาชีวปาริสุทธิศีล โดยเว้นอเนสนา และเสพแต่ปัจจัยที่วิญญูชนสรรเสริญและที่พระพุทธเจ้าและสาวกของพระพุทธเจ้าสรรเสริญ ชำระการเสพปัจจัย โดยการพิจารณาปัจจัยตามที่กล่าว และชำระสัมปชัญญะโดยการพิจารณาโดยเป็นสาตถกสัมปชัญญะเป็นต้น ในการเปลี่ยนอิริยาบถทั้ง ๔. แม้ผู้นี้ ก็ชื่อว่า **ผู้ฉลาดในประโยชน์.**

อนึ่ง ผู้ใดรู้ว่า ผ้าสกปรก อาศัยน้ำเค็มก็ทำให้สะอาดได้ กระจกอาศัยเถ้าก็ทำให้สะอาดได้ ทองอาศัยเบ้าหลอมก็ทำให้ผ่องแผ้วได้ ฉันใด ศีลอาศัยญาณก็ผ่องแผ้วได้ ฉันนั้น แล้วชำระด้วยน้ำคือญาณ ก็ทำศีลให้บริสุทธิ์ได้. เปรียบเหมือนนกต้อยตีวิดรักษาไข่ มฤคจามรีรักษาชนทาง นารีมีบุตรคนเดียวรักษาบุตรคนเดียวที่น่ารัก บุรุษมีดวงตาข้างเดียว รักษาดวงตาข้างเดียวนั้นไว้ ฉันใด ผู้ไม่ประมาทอย่างเหลือเกินก็รักษาศีลขันธ์ของตน ฉันนั้น เขาพิจารณาองค์ศีลทั้งเย็นเช้า ก็ไม่พบโทษแม้ประมาณน้อย. แม้ผู้นี้ ก็ชื่อว่า **ผู้ฉลาดในประโยชน์.**

อนึ่งเล่า ผู้ใดตั้งอยู่ในศีล ที่ไม่ทำความเดือดร้อน ย่อมประคองปฏิปทาเครื่องข่มกิเลส ครั้นประคองปฏิปทานั้นแล้ว ย่อมทำบริกรรมในกสิณ ครั้นทำบริกรรมในกสิณแล้ว ย่อมยังสมาบัติทั้งหลายให้เกิด. แม้ผู้นี้ ก็ชื่อว่า **ผู้ฉลาดในประโยชน์.**

อนึ่งเล่า ผู้ใดออกจากสมาบัติ พิจารณาสังขารทั้งหลาย ย่อมบรรลุพระอรหัต ผู้นี้เป็นยอดของผู้ฉลาดในประโยชน์. ชนเหล่านี้ใด

เป็นผู้ฉลาดในประโยชน์อันท่านสรรเสริญแล้ว โดยเพียงตั้งอยู่ในศีลที่ไม่ทำความเดือดร้อน หรือโดยเพียงประคองปฏิปทาเครื่องข่มกิเลส ชนเหล่านั้น ท่านประสงค์ว่า **ผู้ฉลาดในประโยชน์** ในอรรถนี้. และภิกษุเหล่านั้น ก็เป็นอย่างนั้น. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงหมายถึงภิกษุเหล่านั้น จึงตรัสด้วยเทศนาเป็นบุคลาธิษฐานอย่างหนึ่งว่า **กรณียมตฺถกุสเลน** (อันผู้ฉลาดในประโยชน์ พึงกระทำ) ดังนี้.

ต่อแต่นั้น เมื่อภิกษุเหล่านั้นเกิดความสงสัยว่า กิจอะไรที่ต้องทำ พระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสว่า **กุลบุตรผู้ประสงค์จะบรรลุบทอันสงบอยู่ พึงทำกิจนั้นใด (ยนฺตํ สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ)**. ในคำนี้มีอธิบายดังนี้. พระพุทธะและอนุพุทธะทั้งหลาย ต่างสรรเสริญกิจที่ผู้ประสงค์จะบรรลุสันตบทคือบทแห่งนิพพาน โดยการแทงตลอดแล้วอยู่พึงทำ. ก็ในคำนี้พึงทราบว่า คำว่า **ใด (ยํ)** ข้าพเจ้ากล่าวไว้ข้างต้นบทคาถานี้นั้นแล้ว ย่อมเป็นไปโดยอธิการว่า **กรณีย์** (พึงทำ) คือ **ตํ สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ** (บรรลุบทอันสงบนั้น) แต่เพราะเหตุที่ความนี้ มีปาฐะที่ต้องเติมคำที่เหลือ. ฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า **วิหริตุกาเมน** (ผู้ประสงค์จะ ... อยู่).

อีกอย่างหนึ่ง ในคำนี้พึงทราบอธิบายอย่างนี้ว่า ข้อว่า **บรรลุบทอันสงบ (สนฺตํ ปทํ อภิสเมจฺจ)** ย่อมเป็นไปโดยอธิการว่า กิจนั้นใดอันผู้ประสงค์จะรู้บทคือพระนิพพานว่า สงบ ดังนี้ ด้วยโลกิยปัญญาโดยได้ฟังกันมาเป็นต้น จะบรรลุบทคือนิพพานนั้นพึงทำ. อีกนัยหนึ่ง ครั้นเมื่อตรัสว่า **ผู้ฉลาดในประโยชน์พึงกระทำ** เมื่อภิกษุทั้งหลายพากันคิดว่า อะไร จึงตรัสว่า **บรรลุบทอันสงบ**. นัยนั้นพึงทราบอธิบายอย่างนี้ กิจใด อันบุคคลรู้บทอันสงบด้วยโลกิยปัญญาแล้ว พึงทำพึงประกอบกิจนั้นก็ควรทำ ท่านอธิบายว่า กิจนั้นควรแก่การทำทั้งนั้น.

ถามว่า กิจนั้นคืออะไร ? ตอบว่า กิจอะไรอื่นพึงมี นอกจากอุบายบรรลุบทคือนิพพานนั้น. กิจนั้น ข้าพเจ้ากล่าวไว้แล้วด้วยบทต้นอันแสดงสิกขา ๓ เพราะอรรถว่าควรแก่การทำ ก็จริงอยู่. ถึงอย่างนั้น

ในการพรรณนาเนื้อความแห่งคำนั้น ข้าพเจ้าก็ได้กล่าวไว้แล้วว่า **กรณียะ** ก็มี **อกรณียะ** ก็มี. ใน ๒ อย่างนั้น โดยสังเขป สิกขา ๓ ชื่อว่า กรณียะ. แต่เพราะทรงแสดงไว้โดยสังเขปเกินไป บรรดาภิกษุเหล่านั้น บางพวกก็รู้ บางพวกก็ไม่รู้. แต่นั้น เมื่อตรัสกิจโดยเฉพาะอย่างยิ่งที่ภิกษุผู้อยู่ป่าควรทำ ให้พิสดาร เพื่อให้พวกภิกษุที่ไม่รู้ได้รู้ จึงตรัสกึ่งคาถานี้ก่อนว่า **กุลบุตรนั้น พึงเป็นผู้อาจหาญ ตรง และตรงด้วยดี พึงเป็นผู้ว่าง่าย อ่อนโยน ไม่มีอติมานะ (สกฺโก อุชุ จ สุหุชู จ สุวโจ จสฺส มุทุ อนติมานี).**

ท่านอธิบายไว้ว่าอย่างไร ? ท่านอธิบายว่า ภิกษุผู้อยู่ป่า ประสงค์จะบรรลุสันตบทอยู่ หรือบรรลุสันตบทนั้นด้วยโลกิยปัญญาแล้ว ปฏิบัติเพื่อบรรลุสันตบทนั้น ไม่อาลัยในกายและชีวิต ด้วยประกอบด้วยปธานิยังคะข้อที่ ๒ และข้อที่ ๔ พึงเป็นผู้อาจปฏิบัติเพื่อแทงตลอดสัจจะ กรณียกิจที่ควรทำไร ๆ นั้นใด ไม่ว่าสูงต่ำของสพรหมจารี ในการบริกรรมกสิณสมาทานวัตรเป็นต้น และในการซ่อมแซมบาตรจีวรเป็นต้นของตน ก็พึงอาจ พึงขยัน ไม่เกียจคร้าน สามารถในกรณียกิจเหล่านั้น และในกิจเช่นนั้นอย่างอื่น ก็เหมือนกัน. แม้เมื่อเป็นผู้อาจ ก็พึงเป็นผู้ตรงด้วยการประกอบด้วยปธานิยังคะข้อที่ ๓. แม้เมื่อเป็นผู้ตรง ก็พึงเป็นผู้ตรงด้วยดี ด้วยเป็นผู้ตรงคราวเดียว หรือ ด้วยเป็นผู้ตรงในเวลายังหนุ่ม ด้วยไม่ถึงสันโดษแต่ทำไม่ย่อหย่อนบ่อย ๆ จนตลอดชีวิต. หรือว่า ชื่อว่า **ตรง (อุชุ)** เพราะทำด้วยความไม่อวดดี ชื่อว่า **ตรงด้วยดี (สุหุชู)** เพราะไม่มีมายา. หรือว่า ชื่อว่า **ตรง** เพราะละความคดทางกายและวาจา ชื่อว่า **ตรงด้วยดี** เพราะละความคดทางใจ. หรือชื่อว่า **ตรง** เพราะไม่อวดคุณที่ไม่มีจริง ชื่อว่า **ตรงด้วยดี** เพราะไม่อดกลั้นต่อลาภที่เกิดเพราะคุณที่ไม่มีจริง. พึงชื่อว่า **เป็นผู้ตรงและตรงด้วยดี** ด้วยอารัมมณูปนิชฌาน และลักขณูปนิชฌาน ด้วยสิกขาข้อ ๒-๓ ข้างต้น และด้วยปโยคสุทธิ และอาสยสุทธิ ด้วยประการฉะนี้.

ภิกษุมิใช่พึงเป็นผู้ตรงและตรงด้วยดีอย่างเดียวดอก ที่แท้ **พึงเป็นผู้ว่าง่าย**อีกด้วย. ก็บุคคลใด ถูกท่านว่ากล่าวว่า "ท่านไม่ควรทำข้อนี้" ก็พูดว่า "ท่านเห็นอะไร ท่านได้ยินอย่างไร ท่านเป็นอะไรกับเราจึงพูด เป็นอุปัชฌาย์ อาจารย์ เพื่อนเห็นเพื่อนคบหรือ" หรือเบียดเบียนผู้นั้นด้วยความนิ่งเสีย หรือยอมรับแล้วไม่ทำอย่างนั้น ผู้นั้นชื่อว่ายังอยู่ไกลการบรรลุคุณวิเศษ. ส่วนผู้ใด ถูกท่านโอวาท ก็กล่าวว่า "ดีละ ท่านขอรับ ท่านพูดดี ขึ้นชื่อว่าโทษของตนเป็นของเห็นได้ยาก ท่านเห็นภระผมเป็นอย่างนี้ โปรดอาศัยความเอ็นดูว่ากล่าวอีกเถิด กระผมไม่ได้รับโอวาทจากสำนักท่านเสียนาน" และปฏิบัติตามที่ท่านสอน ผู้นั้นชื่อว่า อยู่ไม่ไกลการบรรลุคุณวิเศษ. เพราะฉะนั้น บุคคลรับคำของผู้อื่นแล้วกระทำอย่างนี้ พึงชื่อว่าเป็นผู้ว่าง่าย.

อนึ่ง เป็นผู้ว่าง่ายอย่างใด ก็พึงเป็นผู้อ่อนโยนอย่างนั้น. คำว่า **อ่อนโยน (มุทุ)** ความว่า ภิกษุถูกพวกคฤหัสถ์ใช้ในการเป็นทูตไปรับส่งข่าวเป็นต้น ก็ไม่ทำความอ่อนแอในกิจนั้น เป็นผู้แข็งขืนเสีย พึงเป็นผู้อ่อนโยนในวัตรปฏิบัติและพรหมจรรย์ทั้งสิ้น ทนต่อการไม่ต้องรับใช้ในกิจนั้นเหมือนทองที่ช่างตกแต่งด้วยดี. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **อ่อนโยน (มุทุ)** ได้แก่ เป็นผู้ไม่มีหน้าสยิ้ว คือ เป็นผู้มีหน้าเบิกบาน เจรจาแต่คำที่ให้เกิดสุข ต้อนรับแขก พึงเป็นผู้ที่คบหาเป็นสุขเหมือนท่าน้ำที่ดี มิใช่แต่เป็นผู้อ่อนโยนอย่างเดียว พึงเป็นผู้**ไม่มีอติมานะ** (ดูหมิ่นเขา) ด้วย. ไม่พึงดูหมิ่นผู้อื่นด้วยวัตถุแห่งการดูหมิ่น มีชาติและโคตรเป็นต้น พึงมีใจเสมอด้วยเด็กจัณฑาลอยู่ เหมือนท่านพระสารีบุตรเถระ ฉะนั้น.

พรรณนาคาถาที่ ๒

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสกรณียกิจบางอย่างโดยเฉพาะอย่างยิ่งของภิกษุผู้อยู่ป่า ซึ่งประสงค์จะบรรลุสันตบทอยู่ หรือปฏิบัติเพื่อ

บรรลุสันตบทนั้น อย่างนี้แล้ว มีพระพุทธประสงค์จะตรัสยิ่งขึ้นไปกว่านั้นอีก จึงตรัสคาถาที่ ๒ ว่า **เป็นผู้สันโดษ (สนฺตุสฺสโก จ)** เป็นต้น.

ในคาถาที่ ๒ นั้น ภิกษุชื่อว่า **ผู้สันโดษ** เพราะสันโดษด้วยสันโดษ ๑๒ อย่าง มีประเภทที่กล่าวไว้แล้วในมงคลข้อนี้ว่า **สนฺตุฏฺฐี จ กตญฺญุตา** (ความสันโดษ ความกตัญญู) นี้. อีกนัยหนึ่ง ภิกษุใดย่อมยินดี เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า **ตุสสกะ** (ผู้ยินดี) ภิกษุผู้ยินดีด้วยของตนเอง ผู้ยินดีด้วยของที่มีอยู่ ผู้ยินดีด้วยอาการสม่ำเสมอ เหตุนั้น จึงชื่อว่า**สันตุสสกะ** (ผู้สันโดษ). ในลักษณะ ๓ อย่างนั้น ปัจจัย ๔ ที่ท่านยกขึ้นแสดงในโรงอุปสมบทอย่างนี้ว่า **ปิณฺฑิยาโลปโภชนํ นิสฺสาย** (อาศัยโภชนะคือคำข้าวที่ทามาด้วยปลีแข้ง) เป็นต้น และตนก็รับไว้แล้ว ชื่อว่า **ของของตน**.

ภิกษุไม่แสดงอาการผิดปกติในเวลารับและในเวลาบริโภค ยังอัตภาพให้เป็นไปด้วยปัจจัยของตนนั้น ดีก็ตาม ไม่ดีก็ตาม ที่เขาถวายโดยเคารพและไม่เคารพก็ตาม เรียกว่า **ผู้ยินดีด้วยของของตน**.

ของใดได้มาแล้ว มีอยู่แก่ตน ของนั้นชื่อว่า **มีอยู่**. ภิกษุยินดีด้วยของมีอยู่นั่นนั่นแล ไม่ปรารถนาของนอกจากนั้น ละความเป็นผู้ปรารถนาเกินส่วนเสีย (มักมาก) เรียกว่า **ผู้ยินดีด้วยของมีอยู่**.

การละความยินดียินร้าย ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ชื่อว่า **สม่ำเสมอ**. ภิกษุยินดีในอารมณ์ทั้งปวงด้วยอาการสม่ำเสมอนั้น เรียกว่า **ผู้ยินดีด้วยอาการสม่ำเสมอ**.

ชื่อว่า **เลี้ยงง่าย** เพราะเขาเลี้ยงโดยง่าย. ท่านอธิบายว่า ผู้ที่เขาเลี้ยงง่าย. ก็ภิกษุใด เมื่อมนุษย์เอาบาตรบรรจุเต็มด้วยข้าวสาลีเนื้อและข้าวสุกเป็นต้นถวายแล้ว แสดงภาวะหน้าเสีย และใจเสีย พูดว่า "พวกท่านให้อะไร" หมิ่นบิณฑบาตนั้นต่อหน้าเขา ให้แก่สามเณรและคฤหัสถ์เป็นต้นเสีย ภิกษุนั้น ชื่อว่า ผู้ที่เขาเลี้ยงยาก. มนุษย์ทั้งหลายเห็นภิกษุนั้นแล้ว ก็ละเว้นเสียแต่ไกลทีเดียว ด้วยกล่าวว่า "ภิกษุเลี้ยงยาก

ใครก็ไม่อาจเลี้ยงดูได้." ส่วนภิกษุใดได้ของปอนหรือประณีตอย่างใดอย่างหนึ่ง น้อยหรือมาก มีใจดี หน้าตาผ่องใส ยังอัตภาพให้เป็นไป ภิกษุนั้นชื่อว่า ผู้เลี้ยงง่าย. มนุษย์ทั้งหลายเห็นภิกษุนั้น เป็นผู้สนิทสนมอย่างยิ่ง ก็ปฏิญาณรับเลี้ยงว่า "พระคุณเจ้าของเรา เลี้ยงง่าย ย่อมยินดีด้วยปัจจัยตามมีตามได้ เราจักเลี้ยงดูท่าน." ภิกษุเห็นปานนี้ ท่านประสงค์ว่า เป็นผู้เลี้ยงง่าย ในที่นี้.

กิจของภิกษุน้อย เหตุนั้น ภิกษุนั้นชื่อว่า**อัปปกิจจะ** (ผู้มีกิจน้อย) มิใช่ผู้ขวนขวายด้วยกิจมากอย่างเช่น เพลินงาน เพลินคุย เพลินคลุกคลีเป็นต้น อีกอย่างหนึ่ง เป็นผู้เว้นกิจ มีงานก่อสร้าง การบริโภคของสงฆ์ การสั่งสอนสามเณร และคนวัดเป็นต้น ทั่วทั้งวิหาร. ท่านอธิบายว่า ทำการปลงผม ตัดเล็บ ระบมบาตร ทำจีวรเป็นต้นของตน นอกจากกิจคือสมณธรรม.

ความประพฤติของภิกษุนั้นเบา เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า **สัลลหุกวุตติ** (ผู้มีความประพฤติเบา). ภิกษุผู้มีบริขารมากบางรูป เวลาออกเดินทาง ก็ให้มหาชนยกบาตร จีวร เครื่องปูลาด น้ำมัน น้ำอ้อยงบเป็นต้น เป็นอันมากเทินศีรษะ กระเดียดที่สะเอวเป็นต้นหลีกไป อย่างใด ภิกษุใด ไม่เป็นอย่างนั้น ย่อมเป็นผู้มีบริขารน้อย รักษาแต่เพียงสมณบริขาร ๘ มีบาตรจีวรเป็นต้นเท่านั้น เวลาเดินทาง ก็ถือเดินทางไปเหมือนนกมีแต่ปีก (บินไป) ภิกษุเห็นปานนั้น ท่านประสงค์ว่า ผู้มีความประพฤติเบา ในที่นี้. อินทรีย์ทั้งหลายของภิกษุนั้น สงบ เหตุนั้น ภิกษุนั้น ชื่อว่า **สันตินทรีย์** (ผู้มีอินทรีย์สงบ). ท่านอธิบายว่า ผู้มีอินทรีย์ไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจราคะเป็นต้น ในอิฏฐารมณ์เป็นอาทิ. คำว่า **ผู้มีปัญญา (นิปโก)** ได้แก่ ผู้เป็นวิญญูชน ผู้แจ่มแจ้ง มีปัญญา อธิบายว่า ผู้ประกอบด้วยปัญญาเครื่องตามรักษาศีล ด้วยปัญญาเครื่องพิจารณาปัจจัย ๔ มีจีวรเป็นต้น และด้วยปัญญากำหนดรู้สัปปายะ ๗ อย่าง มีอาวาสสัปปายะเป็นต้น.

ผู้ไม่คะนอง เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อัปปคัพภะ** (ผู้ไม่คะนอง). อธิบายว่า เว้นจากการคะนองทางกาย ๘ ฐาน[๑] จากการคะนองวาจา ๔ ฐาน และจากการคะนองทางใจมากฐาน.

การทำไม่สมควรทางกาย ในสงฆ์ คณะ บุคคล โรงฉัน เรือนไฟ ท่าอาบน้ำ ทางบิณฑบาต และการเข้าสู่ละแวกบ้าน ชื่อว่า การคะนองทางกาย ๘ ฐาน คือ เป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ นั่งรัดเข่า หรือเอาเท้าจับเท้าในท่ามกลางสงฆ์. ในท่ามกลางคณะ ในที่ชุมนุมบริษัท ๔ ก็เหมือนกัน ในบุคคลผู้แก่กว่า ก็เหมือนกัน. ส่วนในโรงฉัน ภิกษุไม่ให้อาสนะแก่ผู้แก่กว่า ห้ามอาสนะแก่ภิกษุใหม่ ในเรือนไฟ ก็เหมือนกัน ก็ในเรือนไฟนั้น ภิกษุไม่ขอโอกาสภิกษุผู้แก่กว่าทำการติดไฟเป็นต้น. ส่วนในท่าอาบน้ำ ท่านกล่าวคำนี้ไดว่า ไม่ต้องถือว่า หนุ่ม แก่ พึงอาบน้ำได้ตามลำดับของผู้มาถึง ภิกษุไม่ยึดคำนั้นมาทีหลัง ก็ลงน้ำ กีดกันภิกษุผู้แก่และภิกษุใหม่. ส่วนในทางภิกขาจาร ภิกษุไปข้างหน้า ๆ เอาแขนกระทบแขนภิกษุผู้แก่ เพื่อประสงค์อาสนะอันเลิศ น้ำอันเลิศและอาหารอันเลิศ. ในการเข้าไปสู่ละแวกบ้าน ก็มีเป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุเข้าไปก่อนภิกษุผู้แก่ ทำการเล่นทางกาย (หยอกล้อ) กับภิกษุหนุ่ม.

การเปล่งวาจาไม่สมควร ในสงฆ์ คณะ บุคคล และละแวกบ้าน ชื่อว่า คะนองทางวาจา ๔ ฐาน[๒] คือ เป็นต้นอย่างนี้ว่า ภิกษุบางรูปในพระศาสนานี้ ไม่ขอโอกาสในท่ามกลางสงฆ์กล่าวธรรม. ในคณะในบุคคลผู้แก่กว่า ดังที่กล่าวมาก่อนแล้วก็เหมือนกัน. ณ ที่นั้น ภิกษุถูกมนุษย์ทั้งหลายถามปัญหา ไม่ขอโอกาสภิกษุผู้แก่กว่า ก็ตอบปัญหา. ส่วนในละแวกบ้าน ภิกษุกล่าวเป็นต้นอย่างนี้ว่า "มีอะไรในบ้านโน้น ข้าวต้มหรือของเคี้ยวหรือของกิน ท่านจักให้อะไรแก่เรา วันนี้เราจักเคี้ยว จักกินอะไร จักดื่มอะไร."

แม้ไม่ถึงความละเมิดทางกายและวาจา ในฐานะนั้น ๆ แต่ก็มี

---

๑. ขุ. มหา. ๒๙/๓๙๙/๒๗๒. ๒. ขุ. มหา. ๒๙/๓๙๙/๒๗๔.

วิตกอันไม่สมควรประการต่าง ๆ มีกามวิตกเป็นต้นทางใจ ชื่อว่า การคะนองทางใจ มีมากฐาน.*

คำว่า **ไม่ติดในสกุลทั้งหลาย (กุเลสุ อนนุคิทฺโธ)** ความว่า ภิกษุเข้าไปหาตระกูลเหล่านั้นใด ไม่ติดด้วยความอยากได้ปัจจัย หรือด้วยการคลุกคลีกับคฤหัสถ์ ที่ไม่สมควรในตระกูลเหล่านั้น ท่านอธิบายว่า ไม่โศกเศร้าร่วมด้วย ไม่ร่าเริงร่วมด้วย, ไม่สุขด้วย เมื่อตระกูลเหล่านั้นประสบสุข, ไม่ทุกข์ด้วย เมื่อตระกูลเหล่านั้นประสบทุกข์ หรือเมื่อกรณียกิจทั้งหลายที่ควรทำเกิดขึ้น ก็ไม่เข้าประกอบด้วยตนเอง. ก็คำใดว่า **อสฺส** (พึงเป็น) ที่ตรัสไว้ในคำนี้ว่า **สุวโจ อสฺส** (พึงเป็นผู้ว่าง่าย) แห่งคาถานี้ คำนั้น พึงประกอบเข้ากับคำทุกคำอย่างนี้ว่า **สนฺตุสฺสโก จ อสฺส สุภโร จ อสฺส** (พึงเป็นผู้สันโดษ พึงเป็นผู้เลี้ยงง่าย).

พรรณนาคาถาที่ ๓

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นตรัสบอกกรณียะแม้ยิ่งไปกว่านั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งแก่ภิกษุผู้อยู่ป่า ซึ่งประสงค์จะบรรลุสันตบทแล้วอยู่ หรือประสงค์จะปฏิบัติเพื่อบรรลุสันตบทนั้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ มีพระพุทธประสงค์จะตรัสบอกอกรณียะ จึงตรัสกึ่งคาถาว่า **วิญฺญูชนติเตียนชนทั้งหลายเหล่าอื่นได้ ด้วยกรรมอันเล็กน้อยอันใด ถึงกรรมไร ๆ เพียงเล็กน้อยนั้น ก็ไม่พึงประพฤติ (น จ ขุทฺทํ สมาจเร กิญฺจิ เยน วิญฺญู ปเร อุปวเทยฺยุ่ง).**

กึ่งคาถานั้น มีเนื้อความดังนี้ ภิกษุเมื่อทำกรณียะนี้อย่างนี้ ก็ไม่พึงประพฤติกายทุจริต วจีทุจริต และมโนทุจริต ที่เรียกว่า **ขุทฺทะ** (กรรมเล็กน้อย) คือ ลามก. ไม่พึงประพฤติกรรมเล็กน้อยนั้นด้วย และเมื่อไม่ประพฤติ มิใช่ไม่ประพฤติแต่กรรมหยาบอย่างเดียวเท่านั้น

---

๑. ขุ. มหา. ๒๙/๓๙๙/๒๗๖.

แม้กรรมเล็กน้อยไร ๆ ก็ไม่พึงประพฤติ ท่านอธิบายว่า ไม่พึงประพฤติกรรมลามกทั้งจำนวนน้อย ทั้งขนาดเล็ก.

แต่นั้นพระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงแสดงโทษที่เห็นได้เอง ในการประพฤติกรรมลามกนั้นว่า **วิญญูชนติเตียนชนทั้งหลายเหล่าอื่นได้ด้วยกรรมใด**. ก็ในคำนี้ เพราะเหตุที่ผู้มิใช่วิญญูชนเหล่าอื่น ไม่ถือเป็นประมาณ. เพราะอวิญญูชนเหล่านั้น ยังทำกรรมไม่มีโทษหรือมีโทษ มีโทษน้อยหรือมีโทษมาก. ส่วนวิญญูชนทั้งหลายเท่านั้น ถือเป็นประมาณได้. เพราะว่า วิญญูชนเหล่านั้น ใคร่ครวญทบทวนแล้ว ย่อมติเตียนผู้ที่ควรติเตียน สรรเสริญผู้ควรสรรเสริญ. ฉะนั้น จึงตรัสว่า "วิญญูชนติเตียนชนทั้งหลายเหล่าอื่นได้."

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นตรัสอุปจารแห่งกรรมฐาน ต่างโดยกรณียะและอกรณียะ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง แก่ภิกษุผู้อยู่ป่า ซึ่งประสงค์จะบรรลุสันตบทแล้วอยู่ หรือประสงค์จะปฏิบัติเพื่อบรรลุสันตบทนั้น และแก่พวกภิกษุผู้ประสงค์จะรับกรรมฐานอยู่แม้ทุกรูป โดยยกภิกษุผู้อยู่ป่าเป็นสำคัญ ด้วยสองคาถาครึ่งนี้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ จึงทรงเริ่มตรัสเมตตกถา โดยนัยว่า **จงเป็นผู้มีสุข มีความเกษม (สุขิโน วา เขมิโน โหนฺตุ)** เป็นต้น เพื่อเป็นปริตรกำจัดภัยแต่เทวดานั้น และเพื่อเป็นกรรมฐานโดยอาศัยฌานเป็นบาทแห่งวิปัสสนา แก่ภิกษุเหล่านั้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ผู้มีสุข (สุขิโน)** ได้แก่ ผู้พรั่งพร้อมด้วยสุข. คำว่า **เขมิโน** แปลว่า ผู้มีความเกษม. ท่านอธิบายว่า ผู้ไม่มีภัย ไม่มีอุปัทวะ. คำว่า **ทั้งปวง (สพฺเพ)** ได้แก่ ไม่เหลือเลย. คำว่า **สัตว์ (สตฺตา)** ได้แก่ สัตว์มีชีวิต. คำว่า **มีตนถึงความสุข (สุขิตตฺตา)** ได้แก่ ผู้มีจิตถึงสุข. ก็ในคำนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่าผู้มีสุขโดยสุขทางกาย, ชื่อว่ามีตนถึงสุข โดยสุขทางใจ, ชื่อว่ามีความเกษมแม้โดยสุขทั้ง ๒ นั้น หรือโดยไปปราศจากภัยและอุปัทวะทั้งปวง. ก็เหตุไร จึงตรัสอย่างนี้ ? ก็เพื่อแสดงอาการแห่งเมตตาภาวนา. ก็เมื่อ

เป็นอย่างนี้ จึงควรเจริญเมตตาว่า **ขอสัตว์ทั้งปวง จงมีสุข** ดังนี้บ้าง ว่า **จงมีความเกษม** ดังนี้บ้าง **จงเป็นผู้มีตนถึงสุข** ดังนี้บ้าง.

พรรณนาคาถาที่ ๔

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเมตตาภาวนา โดยสังเขป ตั้งแต่อุปจารจนถึงอัปปนาเป็นที่สุด อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพื่อทรงแสดงเมตตาภาวนานั้น แม้โดยพิสดาร จึงตรัส ๒ คาถาว่า **เยเกจิ** (เหล่าใดเหล่าหนึ่ง) เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่จิตถูกสะสมอยู่ในอารมณ์ที่ยังหนาแน่น (ในอารมณ์ปุถุชน) ย่อมไม่หยุดอยู่ในอารมณ์เดียวโดยเบื้องต้นเท่านั้น แต่จะแล่นติดตามประเภทอารมณ์โดยลำดับ ฉะนั้น จึงตรัส ๒ คาถาว่า **เยเกจิ** เป็นต้น เพื่อจิตที่แล่นติดตามไปแล้วหยุดอยู่ในอารมณ์อันเป็นประเภทแห่งทุกะ (หมวด ๒) แห่งสัตว์และติกะ (หมวด ๓) แห่งสัตว์มีตสถาวรทุกะเป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่อารมณ์ใดของผู้ใด เป็นอารมณ์ที่ปรากฏชัดแล้ว จิตของผู้นั้น ย่อมตั้งอยู่เป็นสุขในอารมณ์นั้น ฉะนั้น อารมณ์ใดของภิกษุรูปใด ในบรรดาภิกษุเหล่านั้นปรากฏชัดแล้ว พระผู้มีพระภาคเจ้ามีพระพุทธประสงค์จะให้จิตของภิกษุรูปนั้น ตั้งอยู่ในอารมณ์นั้น จึงตรัส ๒ คาถานี้ว่า **เยเกจิ** เป็นต้น อันแสดงความต่างแห่งอารมณ์เป็นทุกะและติกะมี**ตสถาวรทุกะ** เป็นต้น.

ความจริง ใน ๒ คาถานั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงทุกะ (หมวด ๒ แห่งสัตว์) ๔ ทุกะ คือ **ตสถาวรทุกะ** หมวด ๒ แห่งสัตว์ผู้สะดุ้งและผู้มั่นคง **ทิฏฐาทิฏฐทุกะ** หมวด ๒ แห่งสัตว์ผู้ที่ตนเห็นแล้วและผู้ที่ตนยังไม่เห็น **ทูรสันติกทุกะ** หมวด ๒ แห่งสัตว์ผู้ที่อยู่ไกลและผู้ที่อยู่ใกล้ **ภูตสัมภเวสีทุกะ** หมวด ๒ แห่งสัตว์ผู้ที่เกิดแล้วและผู้ที่แสวงหาที่เกิด. และทรงแสดงติกะ (หมวด ๓ แห่งสัตว์) ๓ ติกะ คือ **ทีฆรัสสมัชฌิมติกะ** หมวด ๓ แห่งสัตว์ผู้มีอัตภาพยาว ต่ำ และปานกลาง

มหันตาณุกมัชฌิมติกะ หมวด ๓ แห่งสัตว์ผู้มีอัตภาพใหญ่ เล็ก และปานกลาง **ถูลาณุกมัชฌิมติกะ** หมวด ๓ แห่งสัตว์ ผู้มีอัตภาพอ้วนผอม และปานกลาง โดยมัชฌิมบทเป็นที่เกิดประโยชน์ใน ๓ ติกะ และอณุกถูลบทเป็นที่เกิดประโยชน์ใน ๒ ติกะ ด้วยบท ๖ บท มีทีฆบทเป็นต้น. บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **เหล่าใดเหล่าหนึ่ง (เยเกจิ)** เป็นคำแสดงว่าไม่มีส่วนเหลือเลย. หมู่สัตว์ที่เกิดแล้ว คือ **สัตว์มีปราณ** (มีชีวิต) ชื่อว่า **ปาณภูตะ** (สัตว์มีชีวิต). อีกอย่างหนึ่ง สัตว์ทั้งหลายย่อมหายใจเหตุนั้น จึงชื่อว่า **ปาณะ** (สัตว์มีลมหายใจ). ทรงถือเอาปัญจโวการสัตว์ที่เนื่องด้วยอัสสาสปัสสาสะ (ลมหายใจเข้าออก) ด้วยคำนี้. สัตว์ทั้งหลายย่อมเกิด เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ภูต.** ทรงถือเอาเอกโวการสัตว์และจตุโวการสัตว์ ด้วยคำนี้. คำว่า **อตฺถิ** แปลว่า มี คือ มีพร้อม.

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงสัตว์ทั้งปวง ที่ทรงสงเคราะห์ด้วยทุกะและติกะรวมกัน ด้วยคำว่า **สัตว์มีชีวิตทั้งหลาย เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ... มีอยู่ (เยเกจิ ปาณภูตตฺถิ)** นี้ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงสงเคราะห์สัตว์เหล่านั้นแม้ทั้งหมด แสดงด้วยทุกะนี้ว่า **ยังเป็นผู้สะดุ้ง หรือเป็นผู้มั่นคง ไม่เหลือเลย (ตสา วา ถาวรา วา อนวเสสา).**

ในทุกะนี้ สัตว์ทั้งหลายย่อมสะดุ้ง เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ตสา** (ผู้สะดุ้ง). คำนี้เป็นชื่อของสัตว์ทั้งหลายผู้มีตัณหาและมีภัย. สัตว์ทั้งหลายย่อมมั่นคง เหตุนั้น จึงชื่อว่า **ถาวรา** (ผู้มั่นคง). คำนี้เป็นชื่อของพระอรหันต์ทั้งหลายผู้ละตัณหาและภัยได้แล้ว. ส่วนเหลือของสัตว์เหล่านั้นไม่มี เหตุนั้น จึงชื่อว่า **อนวเสสา** (ไม่เหลือเลย) ท่านอธิบายว่า แม้ทุกตัวสัตว์. ก็คำใด ตรัสไว้ท้ายแห่งคาถาที่ ๒ คำนั้น พึงเชื่อมกับทุกะและติกะทั้งหมด. ข้อว่า **สัตว์มีชีวิตทั้งหลาย เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ... มีอยู่ (เยเกจิ ปาณภูตตฺถิ)** ความว่า สัตว์ทั้งหลายที่สะดุ้งกลัวก็ดี ที่มั่นคงก็ดี ไม่เหลือเลย สัตว์แม้เหล่านี้ทั้งหมด จงเป็นผู้มีตนถึงสุข. สัตว์ทั้งหมดแม้เหล่านี้ที่เกิดแล้วก็ดี แสวงหาที่เกิดก็ดี จงเป็นผู้มีตนถึง

ความสุขเถิด ด้วยประการฉะนี้.

บัดนี้ บรรดาบททั้ง ๖ มี **ทีฆา วา** เป็นต้น ที่แสดงติกะ ๓ หมวด มีทีฆรัสสมัชฌิมติกะ เป็นต้น. คำว่า **ยาว (ทีฆา)** ได้แก่ สัตว์ที่มีอัตภาพยาว มีนาค ปลา เทียเป็นต้น. จริงอยู่ แม้อัตภาพของนาคทั้งหลายในมหาสมุทร ก็มีขนาดหลายร้อยวา. อัตภาพของปลาและเทียเป็นต้น ก็มีขนาดหลายโยชน์. คำว่า **ใหญ่ (มหนฺตา)** ได้แก่ สัตว์มีอัตภาพใหญ่ ในน้ำก็มีปลาและเต่าเป็นต้น บนบกก็มีพญาช้างเป็นต้น ในจำพวกอมนุษย์ก็มีทานพ (อสูร) เป็นต้น. และตรัสว่า "ราหู" เป็นยอดของสัตว์ที่มีอัตภาพทั้งหลาย."[1] จริงอยู่ อัตภาพของราหูนั้น สูง ๔,๘๐๐โยชน์ แขน ๑,๒๐๐ โยชน์ ระหว่างคิ้ว ๕๐ โยชน์ ระหว่างนิ้วก็เหมือนกัน ฝ่ามือ ๒๐๐ โยชน์แล. คำว่า **ปานกลาง (มชฺฌิมา)** ได้แก่ อัตภาพของม้า โค กระบือ สุกรเป็นต้น. คำว่า **สั้น (รสฺสกา)** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลาย มีขนาดต่ำ ตรงกลางยาว ตรงกลางอ้วน มีคนเตี้ยเป็นต้น ในชาตินั้น ๆ. คำว่า **เล็ก (อณุกา)** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่อัตภาพละเอียด ที่บังเกิดในน้ำเป็นต้น ไม่เป็นอารมณ์ของมังสจักษุ เป็นวิสัยของทิพยจักษุ หรือสัตว์เล็ก ๆ มีเล็นเป็นต้น. อนึ่ง สัตว์เหล่าใดมีขนาดต่ำ ตรงกลางใหญ่ และตรงกลางอ้วน ในชาตินั้น ๆ สัตว์เหล่านั้นพึงทราบว่า **เล็ก**. คำว่า **อ้วน (ถูลา)** ได้แก่ สัตว์ทั้งหลายที่มีอัตภาพกลม มีปลา เต่า หอยกาบ หอยโข่ง เป็นต้น.

พรรณนาคาถาที่ ๕

พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัตว์ทั้งหลายไม่เหลือด้วยติกะ ๓ ติกะอย่างนี้แล้ว บัดนี้ ทรงสงเคราะห์สัตว์เหล่านั้นแสดงด้วยทุกะ ๓ **ทุกะ** ว่า **เหล่าใดที่เราเห็นแล้วหรือมิได้เห็น (ทิฏฺฐา วา เย จ อทิฏฺฐา)**

---

๑. องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๕/๒๒.

เป็นต้น.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **ที่เราเห็นแล้ว (ทิฏฺา)** ได้แก่ สัตว์เหล่าใด เคยเห็นโดยมาปรากฏแก่ตาของตน. คำว่า **มิได้เห็น (อทิฏฺา)** ได้แก่ สัตว์เหล่าใด ตั้งอยู่ในสมุทรอื่น ภูเขาอื่น และจักรวาลอื่นเป็นต้น. แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงสัตว์ที่อยู่ไกลและไม่ไกลอัตภาพของตน ด้วยทุกะนี้ว่า **เหล่าใดอยู่ในที่ไกลหรือไม่ไกล (เย จ ทูเร วสนฺติ อวิทูเร)**. สัตว์เหล่านั้น พึงทราบโดยเป็นสัตว์ไม่มีเท้าและสัตว์ ๒ เท้า. ก็เหล่าสัตว์ที่อยู่ในกายของตน เรียกว่า อยู่ไม่ไกล เหล่าสัตว์ที่อยู่นอกกาย เรียกว่า อยู่ไกล. อนึ่ง เหล่าสัตว์ที่อยู่ภายในอุปจาร เรียกว่า อยู่ไม่ไกล. ที่อยู่ภายนอกอุปจาร เรียกว่า อยู่ไกล. ที่อยู่ในพระวิหาร ตามชนบท ทวีป จักรวาล เรียกว่า อยู่ไม่ไกล ที่อยู่ในจักรวาลอื่น เรียกว่า อยู่ไกล.

คำว่า **เกิดแล้ว (ภูตา)** ได้แก่ ที่เกิดแล้ว บังเกิดแล้ว. พระขีณาสพเหล่าใดเป็นแล้วนั่นแล ไม่นับว่าจักเป็นอีก คำนั้นเป็นชื่อของพระขีณาสพเหล่านั้น. สัตว์เหล่าใด แสวงหาที่เกิด เหตุนั้น สัตว์เหล่านั้น ชื่อว่า **สัมภเวสี**. คำนี้ เป็นชื่อของพระเสขะและปุถุชนทั้งหลายที่กำลังแสวงหาที่เกิดแม้ในอนาคต เพราะยังละภพและสังโยชน์ยังไม่ได้. อีกอย่างหนึ่ง บรรดากำเนิด ๔ เหล่า สัตว์ที่เป็นอัณฑชะเกิดในไข่และชลาพุชะเกิดในครรภ์ ยังไม่ทำลายเปลือกฟองไข่และรกออกมาตราบใด ตราบนั้น ก็ชื่อว่า **สัมภเวสี**. ที่ทำลายเปลือกฟองไข่และรก แล้วออกมาข้างนอก ชื่อว่า **ภูต**. เหล่าสัตว์ที่เป็นสังเสทชะ (เกิดในที่แฉะ) และโอปปาติกะ (เกิดผุดขึ้นโตเต็มที่) ชื่อว่า **สัมภเวสี** ในขณะปฐมจิต ตั้งแต่ขณะทุติยจิตไป ชื่อว่า **ภูต**. หรือสัตว์ทั้งหลายเกิดโดยอิริยาบถใด ยังไม่เปลี่ยนอิริยาบถเป็นอื่นไปจากอิริยาบถนั้นตราบใด ตราบนั้น ยังชื่อว่า **สัมภเวสี** นอกจากนั้นไป ชื่อว่า **ภูต**.

พรรณนาคาถาที่ ๖

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเมตตาภาวนาในสัตว์ทั้งหลาย โดยปรารถนาแต่จะให้เข้าถึงประโยชน์สุขแก่ภิกษุเหล่านั้น โดยประการต่าง ๆ ด้วย ๒ คาถาครึ่งว่า **เป็นผู้มีสุข (สุขิโน วา)** เป็นต้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงเมตตาภาวนานั้น แม้โดยปรารถนาให้ออกไปจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และทุกข์ จึงตรัสว่า **สัตว์อื่นไม่พึงข่มเหงสัตว์อื่น (น ปโร ปรं นิกุพฺเพถ)**. นี้เป็นปาฐะเก่า แต่ปัจจุบันสวดกันว่า **ปรं หิ** ดังนี้ก็มี ปาฐะนี้ไม่งาม.

บรรดาคำเหล่านั้น คำว่า **สัตว์อื่น (ปโร)** ได้แก่ ชนอื่น. คำว่า **สัตว์อื่น (ปรं)** ได้แก่ ซึ่งชนอื่น. คำว่า **ไม่พึงข่มเหง (น นิกุพฺเพถ)** ได้แก่ ไม่กำจัด. คำว่า **ไม่พึงดูหมิ่น (นาติมญฺเญถ)** ได้แก่ ไม่ดูหมิ่นล่วงเกิน. คำว่า **ในที่ไหน ๆ (กตฺถจิ)** ได้แก่ ในโอกาสไหน ๆ คือ ในหมู่บ้านหรือในเขตหมู่บ้าน ท่ามกลางญาติหรือท่ามกลางบุคคล ดังนี้เป็นต้น. คำว่า **นं** แปลว่า นั่น. คำว่า **ใคร ๆ (กิญฺจิ)** ได้แก่ ผู้ใดผู้หนึ่ง คือ กษัตริย์หรือพราหมณ์ คฤหัสถ์หรือบรรพชิต ที่ถึงสุข หรือที่ถึงทุกข์ ดังนี้เป็นต้น. คำว่า **เพราะความกริ้วโกรธและความคุมแค้น (พฺยาโรสนา ปฏิฆสญฺญา)** ได้แก่ เพราะความกริ้วโกรธด้วยกายวิการและวจีวิการ และเพราะคุมแค้นด้วยมโนวิการ. เพราะเมื่อควรจะตรัสว่า **พฺยาโรสนาย ปฏิฆสญฺญาย** แต่ก็ตรัสเสียว่า **พฺยาโรสนา ปฏิฆสญฺญา** เหมือนเมื่อควรจะตรัสว่า **สมฺมทญฺญาย วิมุตฺตา** แต่ก็ตรัสเสียว่า **สมฺมทญฺญา วิมุตฺตา** และเหมือนเมื่อควรจะตรัสว่า **อนุปฺปพนฺธิกฺขาย อนุปฺปพนฺธกิริยาย อนุปฺปพนฺธปฏิปทาย** แต่ก็ตรัสเสียว่า **อนุปฺปพนฺธิกฺขา อนุปฺปพนฺธกิริยา อนุปฺปพนฺธปฏิปทา อญฺญาราธนา** ฉะนั้น. ข้อว่า **นาญฺญมญฺญสฺส ทุกฺขมิจฺเฉยฺย** แปลว่า ไม่พึงปรารถนาทุกข์แก่กันและกัน. ท่านอธิบายไว้อย่างไร ? ท่านอธิบายไว้ว่า มิใช่เจริญเมตตาโดยมนสิการเป็นต้นว่า

ขอสัตว์ทั้งหลายจงมีสุข มีความเกษมเถิด ดังนี้อย่างเดียว ที่แท้ พึงมนสิการอย่างนี้ว่า โอหนอ บุคคลอื่นไม่ว่าใคร ๆ ไม่พึงข่มเหงบุคคลอื่นไม่ว่าใคร ๆ ด้วยกิริยาดูดโกง มีล่อลวงเป็นต้น ไม่พึงดูหมิ่นบุคคลอื่นไม่ว่าใคร ๆ ไม่ว่าในประเทศไหน ๆ ด้วยวัตถุแห่งมานะ ๙ อย่าง มีชาติเป็นต้น และไม่พึงปรารถนาทุกข์แก่กันและกัน เพราะความกริ้วโกรธหรือเพราะความคุมแค้น ดังนี้อีกด้วย.

พรรณนาคาถาที่ ๗

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงเมตตาภาวนา โดยอรรถ ด้วยปรารถนาให้เขาออกไปจากสิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์และทุกข์ อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงเมตตาภาวนานั้นนั่นแลด้วยอุปมา จึงตรัสว่า **มารดาถนอมบุตรตนเอง ... ฉันใด (มาตา ยถา นิยं ปุตฺตं)** เป็นต้น.

คาถานั้นมีเนื้อความว่า มารดาพึงอนุรักษ์บุตรตนเอง คือ บุตรที่เกิดในตน เกิดแต่อก พึงทะนุถนอมบุตรนั้นซึ่งมีคนเดียวเท่านั้น ด้วยอายุ คือ ยอมสละแม้อายุของตนถนอมบุตรนั้น เพื่อห้ามกันทุกข์มาถึงบุตรนั้น ฉันใด ภิกษุพึงทำมนัสที่ประกอบด้วยเมตตานี้ให้เจริญ คือให้เกิดบ่อย ๆ ให้ขยายไป และยังเมตตาภาวนานั้นให้เจริญไม่มีประมาณ โดยถือสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์ หรือโดยแผ่ไปไม่เหลือเลย แม้แต่ในสัตว์ตัวหนึ่ง ฉันนั้น.

พรรณนาคาถาที่ ๘

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้งทรงแสดงเมตตาภาวนาโดยอาการทั้งปวงอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงการเจริญเมตตาภาวนานั้นนั่นแล จึงตรัสว่า **เมตตา ... ในโลกทั้งปวง (เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ)** เป็นต้น.

ในคาถานั้น ชื่อว่า **มิตร** เพราะรักและรักษา อธิบายว่า ห่วงใย เพราะมีอัธยาศัยมุ่งประโยชน์เกื้อกูล และรักษาให้พ้นจากการมาถึงของสิ่งไม่เป็นประโยชน์. ความเป็นแห่งมิตร ชื่อว่า **เมตตา**. คำว่า **ในโลกทั้งปวง (สพฺพโลกสฺมึ)** ได้แก่ ในสัตวโลกไม่เหลือเลย. มีในใจ เหตุนั้นจึงชื่อว่า **มานัส**. ก็คำว่า **มีในใจ (มานสึ)** นั้น ท่านกล่าวอย่างนี้ก็เพราะประกอบกับจิต. คำว่า **ภาวเย** แปลว่า พึงเจริญ. ประมาณของมานสะนั้น ไม่มี เหตุนั้นจึงชื่อว่า **อปริมาณ** (ไม่มีประมาณ). ท่านกล่าวอย่างนี้ ก็เพราะเมตตามีสัตว์ไม่มีประมาณเป็นอารมณ์. คำว่า **อุทฺธ** แปลว่า เบื้องบน. ทรงถือเอารูปภพด้วยคำนั้น. คำว่า **อโธ** แปลว่า เบื้องล่าง ทรงถือเอากามภพด้วยบทนั้น. คำว่า **ติริยญ** แปลว่า เบื้องขวาง ทรงถือเอารูปภพด้วยคำนั้น. คำว่า **อันไม่คับแคบ (อสมฺพาธ)** ได้แก่ เว้นจากความคับแคบ. ท่านอธิบายว่า **มีขอบเขตอันแตกแล้ว (ไม่มีขอบเขต)**. ข้าศึกท่านเรียกชื่อว่า ขอบเขต อธิบายว่า **เป็นไปในที่ไม่มีขอบเขตนั้น**. คำว่า **ไม่มีเวร (อเวร)** ได้แก่ เว้นจากเวร อธิบายว่า เว้นจากความปรากฏแห่งเจตนาก่อเวรแม้ในระหว่าง ๆ. คำว่า **ไม่มีศัตรู (อสปตฺต)** ได้แก่ ปราศจากข้าศึก. จริงอยู่ บุคคลผู้อยู่ด้วยเมตตา ย่อมเป็นที่รักของมนุษย์ เป็นที่รักของพวกอมนุษย์. ข้าศึกไร ๆ ของเขาย่อมไม่มี. ด้วยเหตุนั้น มานัส (สิ่งที่มีในใจ) ของเขานั้น ท่านจึงเรียกว่า ไม่มีศัตรู เพราะปราศจากข้าศึก. ก็คำที่ว่า ข้าศึก ศัตรูนั้น เป็นคำโดยปริยาย. การพรรณนาเนื้อความตามบทมีเท่านี้

ส่วนการแสดงความที่ประสงค์ ในที่นี้มีดังนี้.

พึงเจริญขยายเมตตาที่ตรัสไว้ว่า **พึงเจริญเมตตามีในใจไม่มีประมาณ ในสัตว์ทั้งปวง แม้ฉันนั้น (เอวมฺปิ สพฺพภูเตสุ มานสึ ภาวเย อปริมาณ)** ดังนี้ แผ่เมตตาที่มีอยู่ในใจไม่มีประมาณ ให้บรรลุถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในโลกทั้งปวง. ทำอย่างไร ? คือ แผ่เมตตานั้นไปไม่เหลือทั้งเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง คือ เบื้องบนก็

ตั้งแต่ภวัคคพรหมลงมา เบื้องล่างก็ตั้งแต่อเวจีนรกขึ้นไป เบื้องขวางก็ตั้งแต่ทิศที่เหลือ หรือ เบื้องบนก็ได้แก่อรูปธาตุ เบื้องล่างก็ได้แก่กามธาตุ เบื้องขวางก็ได้แก่รูปธาตุ. ก็แลเมื่อเจริญเมตตาอยู่อย่างนี้ กระทำไม่ให้มีความคับแคบ ไม่ให้มีเวร และไม่ให้มีข้าศึก. พึงเจริญเมตตานั้นโดยประการที่ไม่มีความคับแคบ ไม่มีเวร และไม่มีข้าศึก. หรือว่าเมตตานั้น ถึงภาวนาสัมปทา เป็นคุณชื่อว่าไม่คับแคบ เพราะเป็นโอกาสโลกทั้งปวง (คือ ๓๑ ภูมิ) เป็นคุณชื่อว่าไม่มีเวร เพราะกำจัดความอาฆาตของตนในสัตว์อื่นเสีย เป็นคุณชื่อว่าไม่มีข้าศึก เพราะกำจัดความอาฆาตของสัตว์อื่นในตนเสีย ก็พึงเจริญขยายเมตตาอันมีในใจนั้นที่ไม่คับแคบ ที่ไม่มีเวร ที่ไม่มีข้าศึก ไม่มีประมาณไปในโลกทั้งปวง โดยกำหนดทิศทั้ง ๓ คือ เบื้องบน เบื้องล่าง และเบื้องขวาง.

พรรณนาคาถาที่ ๙

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงการเจริญเมตตาภาวนาอย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงความไม่มีอิริยาบถแน่นอนของผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งการเจริญเมตตานั้นอยู่ จึงตรัสว่า **ยืนก็ดี เดินก็ดี ฯลฯ ก็พึงตั้งสติ (ติฏฺฐं จรं ฯเปฯ อธิฏฺเฐยฺย)** ดังนี้.

คาถานั้นมีเนื้อความว่า ผู้เจริญเมตตา เมื่อเจริญเมตตามีในใจนี้อย่างนี้ ไม่ต้องจำกัดอิริยาบถ เหมือนอย่างในบาลีว่า นั่งขัดสมาธิตั้งกายตรง ดังนี้เป็นต้น เมื่อทำการบรรเทาความปวดเมื่อยด้วยอิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามสบาย จะยืนหรือเดิน นั่งหรือนอน ยังเป็นผู้ปราศจากความง่วงนอน เพียงใด ก็พึงตั้งสติในเมตตาฌานนั้นไว้เพียงนั้น.

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงการเจริญเมตตาภาวนา อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เมื่อทรงแสดงความเป็นผู้ชำนาญ จึงตรัสว่า **ยืนก็ดี เดินก็ดี (ติฏฺฐं จรं)** เป็นต้น. จริงอยู่ ผู้ชำนาญแล้ว

ยังประสงค์จะตั้งสติในเมตตาฌานด้วยอิริยาบถเพียงใด จะยืนหรือเดิน จะนั่งหรือนอน ก็ย่อมได้. อีกนัยหนึ่ง ผู้ชำนาญ จะยืนหรือเดิน จะนั่งหรือนอน เพราะเหตุนั้น การยืนเป็นต้น ย่อมไม่ทำอันตรายแก่ผู้นั้น. อนึ่งเล่า ผู้ชำนาญ ยังประสงค์จะตั้งสติมั่นไว้ในเมตตาฌานนี้เพียงใด ก็ต้องเป็นผู้ปราศจากความง่วงนอน จึงตั้งสติไว้ได้เพียงนั้น. ความเนิ่นช้าในเมตตาฌานนั้นของผู้นั้น ย่อมไม่มี. ด้วยเหตุนั้น จึงตรัสว่า "จะยืนหรือเดิน นั่งหรือนอน ยังเป็นผู้ปราศจากความง่วงนอนเพียงใด ก็พึงตั้งสตินั้นไว้เพียงนั้น."

คาถานั้นมีอธิบายดังนี้ ผู้ชำนาญพึงเจริญเมตตา ที่ตรัสไว้ว่า **พึงเจริญเมตตามีในใจในโลกทั้งปวง (เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ มานสมฺ ภาวเย)** โดยประการที่ผู้ชำนาญ ไม่จำต้องเอื้อด้วยอิริยาบถ บรรดาอิริยาบถมียืนเป็นต้น หรือถึงอิริยาบถมียืนเป็นต้น ยังประสงค์จะตั้งสติในเมตตาฌานนั้นเพียงใด เป็นผู้ปราศจากความง่วงนอนแล้ว ก็พึงตั้งสตินั้นไว้เพียงนั้น.

พระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงความเป็นผู้ชำนาญในเมตตาภาวนา อย่างนี้ ทรงประกอบภิกษุไว้ในเมตตาวิหาร (การอยู่ด้วยเมตตา) นั้น ว่า **พึงตั้งสตินั้นไว้ (เอตํ สตึ อธิฏฺเฐยฺย)** บัดนี้ เมื่อทรงชมเชยการอยู่นั้น จึงตรัสว่า **ปราชญ์ทั้งหลายเรียกการอยู่นี้ว่า พรหมวิหารในพระศาสนานี้ (พฺรหฺมเมตํ วิหารึ อิธมาหุ).**

คาถานั้น มีเนื้อความว่า การอยู่ด้วยเมตตานี้ใด ที่ทรงสรรเสริญตั้งต้นแต่พระพุทธดำรัสว่า **สุขิโน วา เขมิโน วา โหนฺตุ** (จงเป็นผู้มีสุขหรือมีความเกษม) จนถึงพระพุทธดำรัสว่า **เอตํ สตึ อธิฏฺเฐยฺย** (พึงตั้งสตินั้นไว้เพียงนั้น). ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวการอยู่ด้วยเมตตานั้นว่า **พรหมวิหาร** (การอยู่อย่างพรหม) กล่าวการอยู่ด้วยเมตตานั้นว่า **เสฏฐวิหาร** (การอยู่อย่างประเสริฐสุด) ในพระศาสนา คือ ในธรรมวินัย ของพระอริยะนี้ เพราะไม่มีโทษในการอยู่อย่างทิพย์ อยู่อย่างพรหม อยู่อย่างพระอริยะ

และอยู่โดยอิริยาบถทั้ง ๔ และการอยู่ด้วยเมตตานั้นทำประโยชน์ทั้งแก่ตนทั้งแก่ผู้อื่น. เพราะเหตุที่ความสงบติดต่อกัน ไม่ถูกแทรกแซง ฉะนั้น ผู้เจริญเมตตา ยืนก็ดี เดินก็ดี นั่งก็ดี นอนก็ดี ยังไม่ง่วงนอนเพียงใด ก็พึงตั้งสตินั้นไว้เพียงนั้น.

การพรรณนาคาถาที่ ๑๐

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงแสดงเมตตาภาวนาประการต่าง ๆ แก่ภิกษุเหล่านั้น อย่างนี้แล้ว บัดนี้ เพราะเหตุที่เมตตาใกล้ต่ออัตตทิฏฐิ (ความเห็นว่าเป็นตน) เพราะมีสัตว์เป็นอารมณ์ ฉะนั้น เมื่อทรงแสดงการบรรลุอริยภูมิ ทำเมตตาฌานนั้นนั่นแหละให้เป็นบาท แก่ภิกษุเหล่านั้น โดยยกการห้ามการถือทิฏฐิขึ้นนำหน้า จึงทรงจบเทศนาด้วยคาถานี้ว่า **ไม่เข้าถึงทิฏฐิ (ทิฏฺฐิญฺจ อนุปคมฺม)** เป็นต้น.

คาถานั้น มีเนื้อความว่า การอยู่ด้วยเมตตาฌานนี้ใด ที่ทรงสรรเสริญไว้ว่า "ปราชญ์ทั้งหลายกล่าวการอยู่นั้นว่า พรหมวิหาร ในพระธรรมวินัยนี้" ผู้เจริญเมตตา ออกจากการอยู่ด้วยเมตตาฌานนั้นแล้ว กำหนด (นาม) ธรรม มีวิตกวิจารเป็นต้น ในที่นั้น และรูปธรรมตามแนวการกำหนด (นาม) ธรรมเหล่านั้นเป็นต้น และด้วยการกำหนดนามรูป ก็ไม่ยึดทิฏฐิอย่างนี้ว่า นี้กองสังขารอันบริสุทธิ์ บุคคลย่อมถือไม่ได้ว่าสัตว์ในสังขารนี้" ดังนี้ เป็นผู้มีศีลโดยโลกุตตรศีลตามลำดับ ถึงพร้อมด้วยทัสสนะ ที่เข้าใจกันว่าสัมมาทิฏฐิในโสดาปัตติมรรค ซึ่งประกอบด้วยโลกุตตรศีล ต่อจากนั้น ก็นำออก ขจัด ระงับความหมกมุ่นในกามทั้งหลาย คือ กิเลสกามที่ยังละไม่ได้ ด้วยการทำให้เบาบางด้วยสกทาคามิมรรคและอนาคามิมรรค และด้วยการละไม่ให้เหลือเลย ก็ย่อมไม่เข้าถึงการนอนในครรภ์มารดาอีก คือ ไม่ต้องนอนในครรภ์อีก

---

๑. ขุ. มหา. ๒๙/๘๖๕/๕๓๖.

อย่างแน่นอน ได้แก่ บังเกิดในหมู่เทพชั้นสุทธาวาสทั้งหลาย บรรลุพระอรหัตแล้วปรินิพพานในชั้นสุทธาวาสนั้นนั่นเอง.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ครั้นทรงจบเทศนาอย่างนี้แล้วตรัสกะภิกษุเหล่านั้นว่า "ไปเถิดภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงอยู่ในราวป่านั้นนั่นแหละ และจงเคาะระฆังในวันธัมมัสสวนะ ๘ วัน ต่อเดือน แล้วจงสวดพระสูตรนี้ จงทำธรรมกถา กล่าวธรรม สนทนาธรรม อนุโมทนากัน จงช่องเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งกรรมฐานนี้นี่แหละ พวกอมนุษย์แม้เหล่านั้น จักไม่แสดงอารมณ์น่าสะพรึงกลัวนั้น จักเป็นผู้หวังดี หวังประโยชน์แก่พวกเธอแน่แท้." ภิกษุเหล่านั้นรับพระพุทธดำรัสแล้ว ลุกจากอาสนะ กราบถวายบังคมพระผู้มีพระภาคเจ้าแล้ว ทำประทักษิณไปในราวป่านั้นแล้วทำตามที่ทรงสอนทุกประการ. เทวดาทั้งหลายเกิดปีติโสมนัสว่า พระคุณเจ้าทั้งหลาย ช่างหวังดีหวังประโยชน์แก่พวกเรา ก็พากันเก็บกวาดเสนาสนะเอง จัดแจงน้ำร้อน นวดหลัง นวดเท้า จัดวางอารักขาไว้. ภิกษุแม้เหล่านั้นก็พากันเจริญเมตตานั้น ทำเมตตานั้นให้เป็นบาท เริ่มวิปัสสนา ก็บรรลุพระอรหัตอันเป็นผลเลิศภายในไตรมาสนั้นนั่นเองหมดทุกรูป ปวารณาด้วยวิสุทธิปวารณาในวันมหาปวารณาแล.

พระตถาคตผู้เป็นเจ้าแห่งธรรม ผู้ทรงฉลาดในประโยชน์ ตรัสกรณียเมตตสูตรอันมีประโยชน์ด้วยประการฉะนี้

ภิกษุทั้งหลาย ผู้มีปัญญาบริบูรณ์ ได้รับความสงบแห่งหทัยอย่างยิ่ง ก็บรรลุสันตบท.

เพราะฉะนั้นแล วิญญูชนประสงค์จะบรรลุสันตบทอันเป็นอมตะ ที่น่าอัศจรรย์ อันพระอริยเจ้ารักอยู่ ก็พึงทำกรณียะอันมีประโยชน์ ด่างโดยศีล สมาธิ ปัญญาอันไร้มลทิน ต่อเนื่องไม่ขาดสาย เทอญ.

อรรถกถาเมตตสูตร จบ

นิคมกถา

ด้วยกถามีประมาณเท่านี้ ข้าพเจ้ากล่าวคำใดไว้ว่า

ข้าพเจ้าไหว้พระรัตนตรัยอันสูงสุดแห่งวัตถุที่ควรไหว้แล้ว จักแต่งอรรถกถาแห่งขุททกปาฐะบางปาฐะ.

ในคำนั้น เป็นอันข้าพเจ้าแต่งอรรถกถาแห่งขุททกปาฐะ ๙ ประเภท คือ ๑. สรณะ ๒. สิกขาบท ๓. ทวัตติงสาการ ๔. กุมารปัญหา ๕. มงคลสูตร ๖. รัตนสูตร ๗. ติโรกุฑฑสูตร ๘. นิธิกัณฑสูตร และ ๙. เมตตสูตรก่อน. ด้วยเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวคำนี้ว่า

ข้าพเจ้าประสงค์จะให้พระสัทธรรมตั้งมั่น จึงแต่งอรรถกถาแห่งขุททกปาฐะนี้ ประสบกุศลอันใด.

ขอชนนี้ จงพลันบรรลุความเจริญ งอกงาม ไพบูลย์ในธรรมที่พระอริยเจ้าประกาศแล้ว เพราะอานุภาพแห่งกุศลอันนั้น.

อรรถกถาแห่งขุททกปาฐะชื่อปรมัตถโชติกานี้ รจนาโดยพระเถระที่ท่านครูทั้งหลายถวายนามว่า **พุทธโฆสะ** ผู้ประดับด้วยคุณคือความบริสุทธิ์อย่างยิ่ง ความเชื่อ ความรู้ และความเพียร อันคุณสมุทัยคือศีล อาจาระ อาชวะ และมัททวะเป็นต้นดลบันดาลแล้ว ผู้สามารถหยั่งลงสู่ชัฏคือลัทธิตนและลัทธิอื่น ประกอบด้วยความรู้ความฉลาด ผู้มีประภาพคืออำนาจแห่งญาณอันไม่มีอะไรขัดขวาง ในสัตถุศาสน์ อันต่างโดยพระไตรปิฎกปริยัติธรรมพร้อมทั้งอรรถกถา ประกอบด้วยความงามแห่งวจนะอันไพเราะโอฬารที่เปล่งได้สะดวกซึ่งยังสมบัติคือกรณะให้เกิดแล้วโดยมหาไวยากรณ์ ผู้มีวาทะถูกต้องแตกฉาน มีวาทะอันประเสริฐเป็นมหากวี ผู้มีความบริสุทธิ์และความรู้อันไพบูลย์ เป็นอลังการ แห่งวงศ์ของพระเถระทั้งหลายผู้อยู่ ณ มหาวิหาร ประทีปแห่งเถรวงศ์ (เถรวาท) ซึ่งมีความรู้มั่นคงดีแล้วในธรรมอันยิ่งของมนุษย์ อันประดับด้วยคุณต่าง

โดยอภิญญา ๖ และปฏิสัมภิทาเป็นต้น.

ตาว ติฏฺฐตุ โลกสฺมึ โลกนิตฺถรเณสินํ
ทสฺเสนฺตี กุลปุตฺตานํ นยํ สีลาทิสุทฺธิยา.
ยาว พุทฺโธติ นามมฺปิ สุทฺธจิตฺตสฺส ตาทิโน
โลกมฺหิ โลกเชฏฺฐสฺส ปวตฺตติ มเหสิโน

(คัมภีร์ปรมัตถโชติกา) อันแสดงนัยแห่งวิสุทธิมีศีลวิสุทธิเป็นต้น แก่กุลบุตรทั้งหลายผู้แสวงหาการออกจากโลก จงดำรงอยู่ในโลก ตราบเท่าที่แม้พระนามว่าพุทธะของพระผู้มีจิตบริสุทธิ์ ผู้คงที่ ผู้เจริญที่สุดแห่งโลก ผู้ทรงแสวงหาพระคุณอันยิ่งใหญ่ ยังเป็นไปอยู่ในโลก เทอญ.

อรรถกถาขุททกปาฐะ
แห่ง
อรรถกถาขุททกนิกาย ชื่อว่า ปรมัตถโชติกา จบ

ดรรชนี

อักษร ก

กชังคละ,นิคม ๑๗๗
กชังคลาภิกษุณี ๑๐๓,๑๑๐
กฏโมทกะ (ชื่อคนพาล) ๑๖๙
กตัญญุตา ๑๙๑,๑๙๕
กบิลพัสดุ์,กรุง ๒๔
กรรณิการ์,ดอกไม้ ๖๖
กรรณิการ์,ยางต้นไม้ ๘๔
กระดูก ๖๑
กฤษณา ๑๗๑
กลีบปทุมแดง ๖๖
กสิกรรม ๑๘๕,๒๖๘,๒๘๗
กหาปณะ ๔๔
กะเพรา,ต้นไม้ ๘๔
กะลามะพร้าว ๖๓
กะโหลกน้ำเต้า ๖๓
กังวล ๑๐ ประการ ๔๙
กัณฑระ (ชื่อเอ็น) ๖๐
กันทละตำ,ต้นไม้ ๖๑
กันทละดูม,ดอกไม้ ๕๙

กัปปโกลาหล ๑๖๒
กัมพลนาค ๒๑๘
กัสสปะ,พระพุทธเจ้า ๒๗๓
กาปฏะ,หนอน ๗๑
กามสุขัลลิกานุโยค ๑๐๙,๑๕๒
กายคตาสติกัมมัฏฐาน ๑๔ ปัพพะ ๔๗
กายวิการ ๓๕๐
การขาด (สิกขาบท) ๓๑
การร้องไห้ ๒๘๙
การเวก,นก ๓๑๐
การเศร้าโศก ๒๘๙
กิเลสมาร ๒๐๕
กิเลสวัฏ ๒๕๒
กุกกุรวัตร ๒๕๒
กุกกุรศีล ๒๕๒
กุณฐะ,หญ้า ๕๓
กุมารปัญหา ๔,๔๕
กุมุทแดง,ดอกไม้ ๖๗
เกล็ดปลา ๕๔
โกกาลิกะ ๑๖๙
โกลังโกละ ๒๕๓,๒๕๙
โกลาหล ๕ ๑๖๒

อักษร ข

ขน ๕๓
ข้ออุปมา (พระรัตนตรัย) ๑๙

ขันติ (ในมงคลสูตร) ๑๙๗
ขันติวาทีดาบส ๑๙๗
ขันธมาร ๒๐๕
ข่ายมุกดา ๓๒๒
ขุททกปาฐะ ๙ ๔
ขุปปิปาสิกเปรต ๒๙๐
ขุมทรัพย์ (ในนิธิกัณฑสูตร) ๒๙๓
แขก (ความหมาย) ๓๐๓
ไขข้อ ๘๔

อักษร ค-ง

คงคา,แม่น้ำ ๑๕๒,๒๑๓,๒๖๔
คนทีสอแห้ง,ดอกไม้ ๖๘
คนโท ๒๖๖
คยาสีสประเทศ ๒๗๔
ความเป็นกุศล (จำแนกสิกขาบท) ๔๒
คหปติรัตนะ ๒๓๑
คะนองทางกาย ๘ ฐาน ๓๓๓
คะนองวาจา ๔ ฐาน ๓๓๓
คัณฑุปาทกะ,หนอน ๗๑
คาถา ๔ ๑๖๗
คารวะ (เป็นมงคล) ๑๙๑
โคจรคาม ๓๒๒
โคมูตร ๗๐
โครักขกรรม ๑๘๕,๒๖๘,๒๘๗

โควัตร ๒๕๒
โคศีล ๒๕๒
โคอุสภะ ๑๙๒
งูเรือน ๗๐

อักษร จ

จตุธาตุววัตถานกรรมฐาน ๓๒๑
จตุมหาราชิกเทวดา ๑๖๑
จตุสัมปชัญญปัพพะ ๔๗
จักกวัตติโกลาหล ๑๖๒
จักกวัตติสุข ๓๑๒
จักรรัตนะ ๒๒๘,๒๓๐
จารีตศีล ๓๐๔
จำปา,ดอกไม้ ๒๔๓
จิกขัลลิกะ,กษัตริย์ ๔
จิญจมาณวิกา,นาง ๑๖๔
จิตรมาส,เดือน ๒๕๖
เจดีย์ ๓ ๓๐๓
เจตกเถระ,พระ ๑๒๔
เจตนา (ในสิกขาบท) ๓๔
เจ้าลิจฉวี ๒๑๖,๒๖๔
โจรภัย ๒๔๘

อักษร ช-ช-ญ

ชฎิล ๒๕๘
ชฎิล ๓ พี่น้อง ๒๗๔

ชมพูทวีป ๑๕๙
ชลาพุชะ ๓๓๙
ชลาลัย ๓๒๒
ชังคมนิธิ ๒๙๗
ชัยเสน,พระราชา ๒๗๑
ชาณุสโสณิพราหมณ์ ๒๘๓
ชาวชมพูทวีป ๑๖๕
ชีวก,หมอ ๑๓๐
เชตราชกุมาร ๑๕๐
เชตวัน ๑๕๐
ชองหวี ๕๗
ชากศพ ๒๑๙
ญาติธรรม ๒๖๙,๒๙๒
ญาติสาโลหิต ๒๘๓

อักษร ฐ-ด-ต

ฐานะ ๒๘๔
ฐิตกัปปี ๒๔๑
ดงตาล ๓๒ ๙๐
ดินเหลือง ๗๓
ดี (อาการ ๓๒) ๗๕
โดยกรรม (จำแนกสิกขาบท) ๓๗,๔๒
โดยมูล (จำแนกสิกขาบท) ๓๗.๔๒
โดยวิรัติ (จำแนกสิกขาบท) ๓๗,๔๒
โดยเวทนา (จำแนกสิกขาบท) ๓๖.๔๑

โดยสมาทาน (จำแนกสิกขาบท) ๓๑,๕๓
โดยสมุฏฐาน (จำแนกสิกขาบท) ๓๖,๕๑
โดยอารมณ์ (จำแนกสิกขาบท) ๓๑,๕๑
ตจปัญจกกรรมฐาน ๕๑
ตถาคตธรรม ๒๖๓
ตถาคตสงฆ์ ๒๖๓
ตปะ ๒๐๐
ตปุสสะ ๑๑
ตสถาวรทุกะ ๓๓๖
ต้อยตีวิด,นก ๓๒๗
ตะเพียนแดง,ปลา ๑๖๐
ตักกสิลา,กรุง ๒๖๕
ตักโกฏกะ,หนอน ๗๑
ตันตุ,หนอน ๗๑
ตับ (ในอาการ ๓๒) ๖๗
ตาลทิรกะ,หนอน ๗๑
ติโรกุฑฑสูตร ๕,๒๖๘
ติสสชัณฑาเทวีบุตร ๑๖๙
ไต (ในอาการ ๓๒) ๖๕
ไตรวิชชา ๓๑๕

อักษร ถ

ถลกบาตร ๕๗
ถาวรนิธิ ๒๙๗
ถาวรประโยค ๓๒,๓๕

๓๕๕

ฎณะ,บ้านพราหมณ์ ๑๗๗
ฎลาณุกมัชฌิมติกะ ๓๓๗
เถรวงศ์ ๓๔๗
เถริกา (ชื่อปฐมสังคีติ) ๑๓๐
เถากระพังโหม ๕๙

อักษร ท

ทมะ ๒๙๓,๓๐๒
ทวัตติงสาการ ๔๖
ทวัตติงสาการ ๔
ทองกวาว,ดอกไม้ ๕๘
ทองสิงคี ๒๗๔
ทักขิณาวิสุทธิสูตร ๓๐๔
ทักษิณา ๒๔๔,๒๖๙,๒๘๓
ทัพพะ,หญ้า ๕๔
ทัสสนสัมปทา ๒๐๙,๒๕๑
ทัสสนะ ๒๕๑,๓๑๙,๓๔๕
ทาน (ความหมายในมงคลสูตร) ๑๘๖,๓๐๒
ทานพ ๓๓๘
ทาสชาย ๒๙๖
ทาสหญิง ๒๙๖
ทิฏฐมงคล ๑๖๐
ทิฏฐมังคลิกะ ๑๕๙
ทิฏฐาทิฏฐกะ ๓๓๖
ทิฏฐิวิบัติ ๓๒๖

ทิพย์ ๓๑๒
ทีฆนิกาย ๓
ทีฆนิกาย,คัมภีร์ ๑๓๐
ทีฆรัสสมัชฌิมติกะ ๓๓๖
ทีปังกร,พระพุทธเจ้า ๒๕๘
ทุพภิกขภัย ๒๑๖,๒๙๙
ทูรสันติกทุกะ ๓๓๖
เทพ ๓ ๑๖๔
เทวทัต ๓๐,๑๖๙
เทวปุตตมาร ๒๐๕
โทษมาก ๓๒
โทสจริต ๓๒๑

อักษร ธ

ธรรมจริยา ๑๘๖
ธรรมทาน ๑๘๗
ธรรมทินนา,พระเถรี ๒๗๔
ธรรมปฏิสัมภิทา ๑๓๘
ธรรมวาที ๑๒๑
ธรรมสากัจฉา ๑๙๗
ธรรมะ ๔ ๓๐๒
ธัมมัสสวนะ ๑๙๑
ธัมมัสสวนะ,วัน ๓๔๖
ธาตุกเจดีย์ ๓๐๓
ธาตุมนสิการปัพพะ ๔๗

อักษร น

นครกุสินารา ๑๒๑
นครปาวา ๑๒๑
นหุต ๒๗๔
นัจจคีตวาทิตวิสูกทัสสนะ ๔๓
นัจจคีตวาทิตวิสูกะ ๔๓
นาคราช ๒๑๘
นามและรูป ๑๐๐
นายคัณฑะ ๑๗๖
นายสุมนมาลาการ ๑๗๓
น้ำตา ๘๐
น้ำตาลกรวด ๗๐
น้ำมันงาใส ๗๘,๘๐
น้ำมันมะซาง ๗๕
น้ำมูก ๘๓
น้ำลาย ๘๒
น้ำเหลือง ๗๗
นิกาย ๕ ๓
นิชฌามตัณหิกเปรต ๒๙๑
นิธิ ๔ ๒๙๖
นิธิกัณฑสูตร ๔,๒๙๓,๒๙๕
นิพพานสัจฉิกิริยา ๒๐๑,๒๐๒
นิมิราช,พระเจ้า ๑๗๑
นิรัคคฬะ ๒๒๕
นิรุกติปฏิสัมภิทา ๑๓๘

นิสสัคคิยประโยค ๓๒,๓๔
เนมิตตกนาม ๑๔๓
เนื้อ (ในอาการ ๓๒) ๕๘

อักษร บ

บริโภคเจดีย์ ๓๐๓
บริหารของภิกษุผู้อยู่ป่า ๓๒๔
บ่อ ๒๔๗
บัณฑิต (ตัวอย่างผู้เป็น) ๑๗๑
บัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ๑๖๓
บัวจงกลนี ๗๐
บุญนิธิ ๒๔๔
บุญสัมปทา ๒๔๔,๓๑๗
บุพพวิเทหทวีป ๒๓๕
บุรพาจารย์ ๑๘๓
บุรุษไวยาวัจกร ๒๗๒

อักษร ป

ปฏิกูลมนสิการปัพพะ ๔๗
ปฏิภาณปฏิสัมภิทา ๑๓๘
ปฏิรูปเทส ๑๗๖
ปฏิสังขรณ์ ๑๒๕
ปฏิสัมภิทา ๒๔๔,๓๑๖,๓๔๘
ปฏิสัมภิทา.คัมภีร์ ๑๐๙
ปฐมมหาสังคีติ ๑๓๐

ปฐวีกสิณ ๓๒๑
ปทุมคูม,ดอกไม้ ๖๖
ปยัตตะ,พระ ๑๔๖
ปโยคสุทธิ ๓๒๙
ปรทัตตูปชีวีเปรต ๒๙๑
ปริณายกรัตนะ ๒๓๑
ปลาเน่า ๑๗๐
ปเสนทิโกศล,พระเจ้า ๓๑๘
ปอด ๖๙
ปัจจันตประเทศ ๓๒๒
ปัจเจกพุทธโพธิ ๓๑๖
ปัจเจกพุทธรัตนะ ๒๓๗
ปัจเจกโพธิ ๒๙๔
ปัญจวัคคีย์,พระ ๒๗๔
ปัญจสตา (ชื่อปฐมสังคีติ) ๑๓๐
ปัญญาจิกิจฉิตะ ๒๕๑
ปัญหา ๕ ข้อ ๖
ปัณณัติวัชชะ ๒๕๔
ปัตติทาน ๒๒๖
ปับผาสปัญจกกรรมฐาน ๕๒
ปาฏิโมกขสังวรศีล ๓๐๒,๓๒๗
ปาณาติบาตมี ๖ ประโยค ๓๒
ปาณาติบาตมีองค์ ๕ ๓๕
ปาพจน์ ๑๑๙
ปาริฉัตร,ต้นไม้ ๑๖๓
ปิตติวิสัย ๒๖๘

ปุจฉิตคาถา ๑๖๗
ปุถุชนรัตนะ ๒๓๖
ปุพพวิเทหทวีป,ชาว ๑๖๕
ปุริสเมธะ ๒๒๕
ปุสสะ (พระโพธิสัตว์) ๒๗๑
ปูชเนยยบุคคล ๑๗๕
ปูนขาว ๗๐
ปูรณกัสสปะ ๒๓๓
เปรต ๒๖๘
โปณิกะ,กษัตริย์ ๔

อักษร ผ-ฝ

ผล (จำแนกสิกขาบทโดยผล) ๓๘
ผลบุนนาค ๖๒
ผ้ากรองน้ำ ๗๑
ผ้ากัมพล ๓๐๙
ผ้า,แคว้นกาสี ๒๒๙
ผ้าเช็ดเท้า ๑๙๒
ผ้าซับระดู ๗๑
ผ้าเปลือกไม้ ๓๐๙
ผ้าฝ้าย ๓๐๙
เผดียงสงฆ์ ๑๒๘
แผ่เมตตา ๒ เวลา ๓๒๔
ฝนโบกขรพรรษ ๒๑๙,๒๖๗
ฝักกุญแจ ๕๗

๓๖๑

ฝักมีดโกน ๕๗

อักษร พ-ฟ

พญานาค ๒๖๓
พยับแดด ๑๐๗
พยาสนัย ๒๕๐
พรหมจรรย์ ๒๐๑
พรหมชาลสูตร ๕๓,๑๒๔
พรหมวิหาร ๓๕๔
พรหมายุ,พราหมณ์ ๑๑
พระคันธกุฎี ๒๖๔
พระจันทร์เสี้ยว ๖๒
พระธรรมจักร ๒๗๔
พระปริตร ๒๒๐,๓๒๔
พระปัจเจกพุทธเจ้า ๑๗๑,๒๖๖
พระพุทธปฏิมา ๓๐๓
พระมนู ๑๖๕
พระราชลัญจกร ๒๑๓
พระสกทาคามี ๒๔ พวก ๒๔๓
พระโสดาบัน ๓ พวก ๒๔๓
พลีกรรม ๒๐๘,๒๒๕
พังผืด ๖๘
พาล (ตัวอย่างคนพาล) ๑๖๙
พาหิยทารุจีริยะ,พระ ๒๓๓
พาหุสัจจะ ๑๗๙,๒๙๗

พิกุล,ดอกไม้ ๗๕,๒๔๓
พิมพิสาร,พระเจ้า ๑๗๓,๒๑๗,๒๖๔,๒๖๘,๒๗๔
พุทธโกลาหล ๑๖๒
พุทธโฆสะ ๓๔๗
พุทธภูมิ ๒๙๔,๓๑๖
พุทธะ ๘
พุทธานุสสติกรรมฐาน ๓๒๑
พุทธิจริต ๓๒๑
พุ่มไม้ (อุปมาในรตนสูตร) ๒๕๖
โพชฌงค์ ๗ ๑๐๘
โพธิ ๑๐๙
โพธิพฤกษ์ ๓๐๓
ไพชยนต์ปราสาท ๒๒๗
ฟองน้ำ ๑๐๗
ฟองน้ำทะเล ๘๒
ฟัน ๕๕

อักษร ภ

ภควา ๑๔๓,๑๔๕,๑๔๖,๑๔๗
ภวัคคพรหม ๒๓๘,๓๔๓
ภัททวัคคีย์,พระ ๒๕๘
ภัทรกัป ๒๗๓
ภัย ๓ อย่าง ๒๑๖
ภัลลิกะ (นายพาณิช) ๑๑
ภาวนปุงสกลิงค์ ๑๕๘

ภุมมเทวดา ๑๖๑,๒๖๓
ภูต ๒๐๘,๓๓๙
ภูตสัมภเวสีทุกะ ๓๓๖

อักษร ม

มงคลโกลาหล ๑๖๒
มงคลสูตร ๔,๑๑๘
มนสิการโกศล ๑๐ ข้อ ๘๖
มนุษย์ (ความหมาย, ประเภท) ๑๖๕
มโนธาตุ ๖๖
มโนวิการ ๓๔๐
มโนวิญญาณธาตุ ๖๖
มรณัสสติกรรมฐาน ๓๒๑
มรรค (เป็นพรหมจรรย์) ๒๐๑
มฤคจามรี ๓๒๗
มหันตาณุกมัชฌิมติกะ ๓๓๗
มหากัปปินะ,พระเจ้า ๑๗๘
มหากัสสปะ,พระ ๑๑,๑๑๙
มหาโควินทะ,ครู ๑๗๑
มหาปวารณา,วัน ๓๔๖
มหาปุริสลักษณะ ๒ ๓๑๐
มหาปุริสลักษณะ ๓ ๓๑๑
มหามายา,พระนางเจ้า ๑๔๓
มหาเมฆ ๒๑๙
มหาวิหาร ๓๔๗

มหาสังเวควัตถุ ๘ ๓๒๔
มหาสาลา ๑๗๗
มหาหิงคุ์ ๒๑๓
มโหสถสุตโสมบัณฑิต ๑๗๑
มะตูม,ต้นไม้ ๑๖๐
มะพลับ,ต้นไม้ ๑๕๐
มะลิตูม ๕๕
มัจจะ ๓๐๕
มัชชปานะ ๑๘๔
มัชฌิมนิกาย ๓,๑๓๐
มัททวะ ๓๔๗
มันข้น ๗๔
มันสมอง ๗๔
มันเหลว ๘๑
มัลลิกา,นาง ๑๗๓
มัลลิกา,พระนาง ๑๕๐
มาติกา ๑๑๘,๓๒๑
มานัส ๓๔๒
มานุสิกา ๓๑๓
ม้าม ๖๘
มารดาบิดา (ในมงคลสูตร) ๑๘๒
มาสกก้อนยาง ๔๔
มาสกไม้ ๔๔
มาสกโลหะ ๔๔
ม้าอาชาไนย ๑๖๐
มิตร (ความหมาย) ๓๔๒

มิตรสัมปทา ๓๑๔
มุตมงคล ๑๖๑
มุตมังคลิกะ ๑๖๐
มุสาวาทมีองค์ ๔ ๓๖
มูตร ๘๕
เมตตสูตร ๔,๓๑๘
เมตตา (ความหมาย) ๓๔๒
เมตตาฌาน ๓๔๕
เมตตาภาวนา ๓๔๕
เมตตาวิหาร ๓๔๔
เมถุนวิรัติ ๒๐๑
เมรัย ๕ อย่าง ๒๘
เมล็ดตุมกา ๖๑
เมล็ดน้ำเต้า ๕๕
เมล็ดมะขาง ๕๔
โมคคัลลานะ,พระ ๒๓๗
โมเนยยโกลาหล ๑๖๒
โมเนยยธรรม ๒๔๐
โมหจริต ๓๒๑
ไม้ค้ำยาน ๕๕

อักษร ย

ยถาพลสันโดษ ๑๙๒
ยถาลาภสันโดษ ๑๙๒
ยถาสารุปปสันโดษ ๑๙๒

ยมุนา,แม่น้ำ ๑๕๒
ยัญทัต ๓๐
ยสะ,พระ ๗
ยาระบาย ๑๒๔
เยื่อในกระดูก ๖๔

อักษร ร

รถเทียมม้า ๑๖๐
รังบวบขม ๗๕
รังหนอน ๕๗
รังไหม ๕๖
รัตนสูตร ๔,๒๐๘,๒๑๗
รัตนะ ๒๓๐
รากสุนัข ๗๒
ราคจริต ๓๒๑
รางเลือด ๗๐
ราชภัย ๒๙๘
ราหุล,พระ ๒๔
ราหู ๓๓๘
รูป (ความหมาย) ๓๑๑
รูปาวจรสมาธิ ๒๔๑
โรคผอมเหลือง ๓๒๓

อักษร ฤ

ฤดูคิมหันต์ ๒๕๗

๓๖๗

ฤดูวสันต์ ๒๕๗
ฤษี ๒๖๕

อักษร ล

ลักขณูปนิชฌาน ๓๒๙
ลังฆิมา (อิสริยะ) ๑๔๖
ลำเจียก,ดอกไม้ ๕๘
ลิงคิกนาม ๑๔๓
ลิจฉวี ๒๑๔
ลูกหินบดปูนขาว ๕๘
เล็บ ๕๔
เลือด ๗๗
โลกธรรม ๒๐๓
โลกวัชชะ ๒๕๔
โลกสมมุติ ๓๐๑
โลกุตตรศีล ๓๔๕

อักษร ว

วจีวิการ ๓๔๐
วักกปัญจกกรรมฐาน ๕๒
วังคีสเถระ,พระ ๑๘๑
วันตาสาเปรต ๒๙๑
วาจเปยยะ ๒๒๕
วานะ ๒๐๒
วาริตศีล ๓๐๔

วิกาลโภชนะมีองค์ ๕ ๔๑
วิจิกิจฉา ๒๐๙,๒๕๑
วิจิกิจฉิตะ ๒๕๒
วิชชา ๓ ๓๑๕
วิชชามยประโยค ๓๒,๓๕
วิตกจริต ๓๒๑
วิธูรบัณฑิต ๑๗๑
วินัยวาที ๑๒๑
วิปากวัฏ ๒๕๒
วิมานรัตนะ ๒๒๗
วิโมกข์ ๒๔๔
วิโมกข์ ๘ ๓๑๖
วิรัติ ๒๖,๓๗,๔๒
วิสสุกรรมเทพบุตร ๑๒๖
วิสาขะ,มหาเศรษฐี ๒๗๔
วิสุทธิ ๓๔๘
วิสุทธิเทพ ๑๖๔
วิสุทธิปวารณา ๓๔๖
เวกัลยนัย ๒๕๐
เวทนา ๓ ๑๐๑
เวเทหมุนี ๑๓๑
เวภาระ,ภูเขา ๑๒๕
เวรมณี (ความหมาย) ๒๕
เวลามสูตร ๓๐๔
เวสาลี,กรุง ๒๑๕,๒๑๖
โวการ ๓๑๗

อักษร ศ

ศาสนา (เป็นพรหมจรรย์) ๒๐๑
ศิลปะ ๑๗๙
ศีล (ความหมาย) ๓๐๒
ศีลวัตร ๒๕๒

อักษร ส

สกทาคามี ๓ พวก ๒๔๓
สติปัฏฐาน ๔ ๑๐๓
สถูป ๒๖๖
สนธิ ๒๗๗
สมณธรรม ๒๐๑
สมณมุณฑิกา,นาง ๑๕๐
สมถยานิกรัตนะ ๒๓๗
สมมุติเทพ ๑๖๔
สมาทานวิรัติ ๑๘๙
สมาสนัย ๒๕๐
สมุจเฉทวิรัติ ๑๘๙
สมุทททัตตะ ๑๖๙
สรณคมน์ ๑
สรณตรัย ๒
สรณะ ๔,๑๐,๑๗๑
สรภังคฤษี ๑๙๘
สระโบกขรณี ๒๗๖
สวัตถะ,ฤษี ๑๔๘

สวิญญาณภารัตนะ ๒๓๖
สสังขารปรินิพพายี ๒๔๓
สะเก็ดไม้โมระ ๖๑
สักกะ,ท้าว ๑๙๐
สักกายทิฏฐิ ๒๐๙,๒๕๑
สังขะ,พราหมณ์ ๒๖๔
สังยุตตนิกาย ๓
สังเสทชะ ๓๓๙
สัจฉิกาบัญญัติ ๑๕๓
สัญญมะ ๒๙๓,๓๐๒
สัตตบรรณ,ถ้ำ ๑๒๕
สัตตภักขัตตุปรมะ ๒๔๓,๒๔๙
สัตตาวาส ๑๐๒
สัตตาวาส ๙ ๑๑๓
สัทธาจริต ๓๒๑
สัทธานุสารี ๓๑๓
สันโดษ ๑๙๒,๓๑๘
สันถวกา ๓๒๙
สันทิฏฐิกทรีย์ ๓๓๒
สันตุฏฐี ๑๙๕
สันตุสสกะ ๓๓๑
สัปปายะ ๓๒๒,๓๓๒
สัพพัญญู ๒๔๙
สัมปัตตวิรัติ ๑๘๙
สัมภเวสี ๓๓๙
สัมมากัมมันตะ ๑๑๕

สัมมาญาณะ ๑๑๕
สัมมาทิฏฐิ ๑๑๕,๓๔๕
สัมมาปาสะ ๒๒๕
สัมมาวาจา ๑๑๕
สัมมาวายามะ ๑๑๕
สัมมาวิมุตติ ๑๑๕
สัมมาสติ ๑๑๕
สัมมาสมาธิ ๑๑๕
สัมมาสังกัปปะ ๑๑๕
สัมมาสัมพุทธรัตนะ ๒๓๗
สัมมาอาชีวะ ๑๑๕
สัลลวดี,แม่น้ำ ๑๗๗
สัลลหุกวุตติ ๓๓๒
สัสสตทิฏฐิ ๑๐๙
สากัลยนัย ๒๕๐
สานุสันธิกคาถา ๑๖๗
สามัญญผลสูตร ๑๒๙
สารีบุตร,พระ ๑๕๓,๒๓๗
สาวกบารมี ๒๙๕,๓๑๖
สาวกปารมีปัตตรัตนะ ๒๓๗
สาวัตถี ๑๕๘
สาหัตถิกประโยค ๓๒
สิกขา ๓ ๒๖
สิกขาบท ๑๐ ๒๒
สิงฆาฏกะ ๒๗๗
สิริมา,พระพุทธมารดา ๒๗๑

สีลัพพตปรามาส	๒๐๙,๒๕๑
สีวลิกาปัพพะ ๙ ปัพพะ	๔๗
สีหเสนาบดี	๑๘๗
สุกขวิปัสสกรัตนะ	๒๓๗
สุตตกะ,หนอน	๗๑
สุตมังคลิกะ	๑๖๐
สุทธาวาส,เทพชั้น	๓๔๖
สุทโธทนมหาราช	๑๔๓
สุทัตตะ,คฤหบดี	๑๕๐
สุทัสสา	๒๔๓
สุทัสสี	๒๔๓
สุทัสสีเทวดา	๑๖๑
สุธรรมสภา	๒๒๗
สุนาปรันตะ,ชาว	๑๔๗
สุเนตตะ,ครู	๑๗๑
สุบรรณ	๒๒๖
สุภามาณพ	๑๒๔
สุภัททปริพาชก	๑๑๔
สุมนิสสระ,พระปัจเจก	๑๗๔
สุรา ๕ อย่าง	๒๘
สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐาน	๒๔
สุราเมรยมัชชปมาทัฏฐานมีองค์ ๔	๓๖
สุสีมมาณพ	๒๖๔
สูจิมุข,หนอน	๗๑
เสขรัตนะ	๒๓๗
เสฏฐวิหาร	๓๔๔

เสตกัณณิกานิคม ๑๗๗
เสตุ ๒๖
เสนาสนะ ๑๘ ประเภท ๕๐
เสลด ๗๖
เสาเขื่อน ๒๔๗
เสาเหล็ก ๒๔๘
โสปากะ ๙๖
โสมทัต ๓๐
โสวจัสสตา ๑๔๗
ไส้น้อย ๗๐
ไส้ใหญ่ ๗๐

อักษร ห

หนอน ๓๒ ตระกูล ๗๑
หนัง ๕๖
หนังหุ้มรางพิณ ๕๖
หนังหุ้มโล่ ๕๖
หอยโข่ง ๘๓
หัตถิรัตนะ ๒๓๐
หัวใจ ๖๖
หิมวันต์,ป่า ๓๒๒
หิมวันต์,ภูเขา ๓๒๑
เหงื่อ ๗๘

อักษร อ-ฮ

อกนิฏฐเทวดา ๑๖๑
อกรณียะ ๓๒๖
อกิตติบัณฑิต ๑๗๐
อกุศลกรรมบถ ๑๐ ๑๑๔
อคาริกรัตนะ ๒๓๗
อชาตศัตรู,พระเจ้า ๑๒๕,๑๓๐
อณิมา (อิสริยะ) ๑๔๖
อตัปปา ๒๔๓
อติมานะ ๓๑๘
อทินนาทาน ๒๘
อทินนาทานมีองค์ ๕ ๓๕
อธิจจสมุปปันนนาม ๑๔๓
อธิวาสนขันติ ๑๙๗
อธิษฐานธรรม ๒๕๙
อนคาริกรัตนะ ๒๓๖
อนนุสันธิกคาถา ๑๖๗
อนัตถโกศล ๓๒๖
อนันตริกสมาธิ ๒๔๑
อนาถบิณฑิกะ ๑๕๐
อนุคามิก ๓๐๕
อนุคามิกนิธิ ๒๙๗
อนุรุทธเถระ,พระ ๑๒๔
อเนสนา ๒๑ อย่าง ๓๒๖
อบายมี ๔ ๒๕๒

อปรโคยานทวีป ๑๖๕,๒๓๕
อปุจฉิตคาถา ๑๖๗
อพรหมจรรย์ (ความหมายในสิกขาบท) ๒๘
อพรหมจรรย์มีองค์ ๔ ๒๘
อภิญญา ๖ ๓๔๘
อภิฐาน ๖ ๒๑๐,๒๕๓
อภิสังขารมาร ๒๐๕
อโยฆรกุมาร ๑๗๑
อรรถปฏิสัมภิทา ๑๓๘
อริยมรรคมีองค์ ๘ ๑๑๐
อริยรัตนะ ๒๓๖
อริยสัจ ๑๐๔
อริยสัจจานทัสสนะ ๒๐๒
อริยะ ๑๑๑
อรูปาวจรสมาธิ ๒๔๑
อวิญญาณกรัตนะ ๒๓๖
อเวจีนรก ๓๔๓
อสีติมหาสาวก,พระ ๑๗๑
อสังขารปรินิพพายี ๒๔๓
อสัญญีสัตว์ ๙๘
อสัทธิยะ ๑๓๙
อสุภกรรมฐาน ๑๑ อย่าง ๓๒๑
อสุภภาวนา ๔๙
อเสขรัตนะ ๒๓๗
อเสขะ ๑๑๔
อโสกะ ๒๐๔

อหิวาตกโรค ๒๑๖
อัคคัปปสาทสูตร ๑๗
อัคคีภัย ๒๙๔
อังคสมนิธิ ๒๙๗
อังคุตตรนิกาย ๓
อัชฌัตติกะ ๑๐๖
อัญญสัตถารุทเทส ๒๕๓
อัฏฐานะ ๒๘๔
อัณฑชะ ๓๓๔
อัตตกิลมถานุโยค ๑๐๙,๑๕๒
อัตตสัมมาปณิธิ ๑๗๘
อัตถโกศล ๓๒๖
อันตราปรินิพพายี ๒๔๓
อัปปกิจจะ ๓๓๒
อัปปฆัฏฐะ ๓๓๓
อัมพลัฏฐิกา,พระราชอุทยาน ๑๒๔
อัสสตรนาค ๒๑๘
อัสสเมธะ ๒๒๕
อัสสรัตถะ ๒๓๐
อาจารวิบัติ ๓๒๖
อาจาระ ๓๔๗
อาชวะ ๓๔๗
อาชีวปาริสุทธิศีล ๓๒๗
อาชีววิบัติ ๓๒๖
อาณัตติกประโยค ๓๒,๓๓
อาณัตติกประโยค ๖ อย่าง ๓๓

อาตาปี ๒๐๑
อานนท์,พระ ๑๑๙,๑๒๔,๒๑๙
อานาปานัสสติ ๓๒๑
อานาปานปัพพะ ๔๗
อามิสทาน ๑๘๗
อายตนะภายใน ๖ ๑๐๗
อารตี ๑๘๙
อารักขเทวดา ๑๖๑
อารัมมณูปนิชฌาน ๓๒๙
อาวัตถิกนาม ๑๔๓
อาวาส (ความหมาย) ๑๑๒
อาสยสุทธิ ๓๒๙
อาหาร (ในกุมารปัญหา) ๙๗
อาหาร ๔ ๑๐๓
อาหารเก่า ๗๓
อาหารใหม่ ๗๑
อาหุเนยยบุคคล ๑๘๓
อาฬกมันทาเทพธานี,กรุง ๑๔๙
อิตถีรัตนะ ๒๓๑
อิทธิมยประโยค ๓๒,๓๕
อินทรียสังวร ๓๐๒
อินทรียสังวรศีล ๓๒๗
อิริยาปถปัพพะ ๔๗
อิสิปตนมิคทายวัน ๗
อิสิปตนะ,ป่า ๒๖๕
อุดดาหมานะ,ปริพาชก ๑๔๐

อุจเฉททิฏฐิ ๑๐๙
อุตตรกุรุทวีป ๒๓๕
อุตตรกุรุทวีป.ชาว ๑๖๕
อุทกภัย ๒๙๙
อุทธังโสโตอกนิฏฐคามี ๒๔๓
อุทิสสกเจดีย์ ๓๐๓
อุบาลี,พระ ๑๒๘
อุปปัตติเทพ ๑๖๕
อุปหัจจปรินิพพายี ๒๔๓
อุปาทานขันธ์ ๕ ๑๐๕
อุภโตภาควิมุตติ ๓๑๕
อุสีรธชะ,ภูเขา ๑๗๙
เอกพิชี ๒๔๓,๒๔๙
เอ็น ๕๙
โอปปาติกะ ๓๓๙
โอรสพระนางเวเทหิ ๑๓๐
ฮูก,นก ๒๐๐